

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

**HÁLÓZATOK, HIERARCHIÁK
AZ ÉRTELMSÉG FELELŐSSÉGE
PLEBISZCITER VEZÉREDEMOKRÁCIA
AUTORITER ZÁRVÁNYOK
FÉLPERIFÉRIA
MAGÁNEGYETEMEK**

PARTIZÁNNŐK
A NAGY KÖNYVLOPÁS
INTERNET
KÖZÉLET-TÁRSASÁLET
ROVÁSÍRÁS
BUDAVÁR

ARATÓ ANDRÁS, B. KISS MÁTYÁS – TÓTH KELEMEN,
B. NAGY ANIKÓ, CIEGER ANDRÁS, DEÁK ÁGNES,
GYŐRFFY DÓRA, KALMÁR MIKLÓS, KISS FARKAS GÁBOR,
KITZINGER DÁVID, KLIMA LÁSZLÓ,

NAGY DÁNIEL GERGELY, PÁLFFY GÉZA, PÁLYI ANDRÁS
RÉNYI ÁGNES, SEMJÉN ANDRÁS, SÜMEGI ISTVÁN, SZÜCS
LÁSZLÓ GERGELY, SZÜCS ZOLTÁN GÁBOR, TARDOS RÓBERT
TÓTH ORSOLYA, ZUH DEODÁTH

M E G J E L E N I K

2021. ŐSZ-TÉL

N E G Y E D É V E N T E

BUDAIKISZA

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, [Kálmán C. György], Klaniczay Gábor, Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

33. évfolyam 2. szám 2021. ősz – tél

Veres András: Búcsú Búcsú Kálmán C. Györgytől (1954–2021) 107

Madarász Aladár: Kornai János halálára 108

BÍRÁLAT

Gyórfy Dóra: Kornai János: Töprengések 109
Az értelmiség felelősségeSzűcs Zoltán Gábor: Körösenyi András – Illés Gábor – Gyulai Attila: Az Orbán-rezsim 116
Két tézissel több a kelleténél A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlataB. Kiss Mátyás – Tóth Kelemen: Niall Ferguson: A tér és a torony 124
Hálózatok és hierarchiák Hálózatok, hierarchiák és harc a globális hatalomértRényi Ágnes: Karády Viktor: A társadalomtudományokról 131
Paris, Budapest Válogatott történeti szociológiai írások I.B. Nagy Anikó: Árvai Mária – Véri Dániel: A nagy könyvlopás 137
A nagy bűnbarlang Francia könyvkiállítás a vasfüggöny mögöttZuh Deodáth: Márfa Molnár László: A konkrét jelentés poétikája 143
Kinek a kortársa Fülep Lajos? Fülep Lajos művészetfilozófiája

PROBLÉMA

Arató András Autoriter zárványok és a bénultság megtörésének mechanizmusai 148

Sümei István A „legitimitás” labirintusában – Szabó Miklós a legitimitásról 159

Kalmár Miklós Viták a budavári palota sorsáról (1945 – 1948) 168

Semjén András Majdnem olyan, mintha 181

TISZTELETKÖR

A reneszánsz reneszánsza

Beszélgetések a reneszánszkutatásról és Klaniczay Tiborról

Szerk. Ács Pál, Székely Júlia

Pálffy Géza A Klaniczay-jelenségről és -örökségről egy különleges 194
interjúkötet kapcsán

Kiss Farkas Gábor Reneszánsszkutatás és manierista kutatás 201

SZEMLE		
Pályi András	Judy Batalion: Partizánnők A lengyel gettók zsidó ellenállói	205
Szücs László Gergely	Heller Ágnes: Az akarat szabadsága Válogatás 50 év filozófiai esszéiből	210
Nagy Dániel Gergely	Bokros Lajos: Socialism – The Tragedy of an Idea Possible? Inevitable? Desirable?	215
Tardos Róbert	Éber Márk: A csepp A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete	219
Kitzinger Dávid	A magyar internet története Szerk. Tófalvy Tamás	224
Klima László	Fehér Bence: A kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye, I. Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István: A székely írás emlékei Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum (CMASE)	228
Tóth Orsolya	Bódi Katalin: Látásgyakorlatok Kontextusok Kazinczy képzőművészeti tárgyú írásaihoz	232
Deák Ágnes	Kiss Zsuzsanna: Az egyedüli té Társas élet és közélet Zala megyében a neoabszolutizmus korában	234
Cieger András	Törő László Dávid: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki” Eckhart Ferenc történelmi munkásságának főbb problémái	236
BIBLIOGRÁFIA		
Pajkossy Gábor	Fontos könyvek – A BUKSZ válogatott bibliográfiája 2020. I. negyedév – 2021. IV. negyedév	239
REJTVÉNY		254

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A BUKSZ hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a BUKSZ-
Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős
vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 5000 Ft.
Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlaszám: 10402166-21634716 K & H Bank

ISSN 0865-4247

Búcsú Kálmán C. Györgytől (1954–2021)

(Elhangzott Kálmán C. György temetésén, 2021. november 13-án)

Hitetlenség és döbbenet volt az első érzésünk, hiszen nem voltunk felkészülve Gyuri váratlan halálára. Azóta eltelt egy kis idő, de nem belátást és megbékélést hozott számunkra, hanem a jóvátehetetlen veszteség egyre mélyülő köreit.

Mintha még itt lenne köztünk, csak éppen nem jön a telefonhoz, csak éppen nincs kedve a facebookon jelentkezni, és persze késik a beharangozott recenzió leadásával is. De tudjuk, mert értelmünk ellenáll érzelmeinknek, hogy lassan-lassan életműve mérlegét kell megvonnunk, felmérni az életünkben játszott kivételes szerepét.

Egyetemi diák volt, amikor megismerkedtem vele. Tulajdonképpen Szegedy-Maszák Mihály tanítványa volt, én Mihályt helyettesítve vezettem azt a szemináriumot, amelynek Gyuri is hallgatója volt. Feltűnt meghökkenő, némelykor kifejezetten polgárpukkasztó ötleteivel és ítéleteivel. Nem csak arról volt szó, hogy kerülte a kitaposott utakat, rühellte a fölösleges szöszaporítást. Valamiféle anarchista véna is lehetett benne a mindenkori felsőbbsséggel szemben – ez később az Akadémia fura urai ellen folytatott küzdelmében volt leginkább tetten érhető. Előfordult néha, hogy egyik-másik radikális megnyilatkozását túlságosan végletesnek találtam, de nem lehetett haragudni rá, mert ezeket is enyhítette magával ragadó humora, elvette élet a legsúlyosabb megállapításainak is.

Később az Irodalomtudományi Intézetben láttam viszont, ahol végig-

járta a szokásos számárlétrát. Könyvtárosként kezdte, aztán Sinkó Ervin kiadatlan naplójának szöveggondozásával bízták meg, majd a beszédaktus-elméletéről írt könyve lett belépőjegye az irodalomtudományba és az Irodalomelméleti Osztályra. Fölöttébb alapos, szakszerű, komoly munkák voltak ezek, ami részben imponált, részben viszont aggodalommal töltött el, hogy talán fölhagyott a korábban rá jellemző merész kockázatvállalással és ironikus távolítással.

De csakhamar kiderült, hogy nem kell féltetni őt. A rövidebb irodalomelméleti írásaiból 1998-ban megjelent válogatásnak már a címe is – *Te rongyos (elm)élet* – azt sugallta, hogy nem veszi túl komolyan a magukat túl komolyan vevő szerzőket és irányzatokat. Az elől álló előszófeleében pedig azt írta, hogy mindig is olyan könyvet szeretett volna közreadni, amely nem szorul bevezetőre, merthogy ne kelljen magyarázkodnia és utólag toldozgatni meg foldozgatni.

Legutóbbi, két éve publikált könyve – amelynek már a címe is ez: „*Dehogyan terem citromfán*” – arról akarja meggyőzni olvasóit, hogy nem kell savanyú, nehezen fogyasztható olvasmányoknak tekinteni az irodalomelméletet. Bámulatra méltó könnyedséggel szól a legbonyolultabb kérdésekről is, mint a műfajok csoportosítása körüli káosz, vagy az idegen kultúra értésében megkerülhetetlen korlát, vagy a profi és laikus befogadók közti határ viszonylagossága. Azt hiszem, Hankiss Elemér óta neki sikerült a legtöbb nem szakmabeli olvasót megnyernie szűkebb szakmánknak. Nemcsak szellemes, oldott stílusán múlott ez, hanem azon is, hogy az irodalomelmélet szabályokat, előírásokat kedvelő, némelykor leplezetlen hatalmi aspirációival szemben Gyuri nem restellte felvonultatni az ezeket megkérdőjelező fenntartásokat.

Az intézetben hamar felismertük tehetségét. Volt egy kis kör, amely a

hivatalos nemzeti kánon megdöntésére szövetkezett, és amelynek tagjai szerényen „Okos Fiúknak” nevezték magukat. Gyuri is meghívót kapott ide, ő Nagy László költészetéről szedte le a keresztvizet. A hagyományok tagadása oly mértékben foglalkoztatta őt, hogy alapkutatásokat végzett az addig feltáratlan korai magyar avantgárdról.

Sokszor faggattam arról, hogy honnan ered a mindenfelé elterjedt ragadványneve, a Kalogány. Nem árulta el – egyébként is szűkszavú volt személyes dolgaiban. Csak mostanában, halála után tudtam meg, hogy még általános iskolás korában kapta egy ellenlábásától, aki gúnynak szánta a vezetéknevéből és a dalos madárból összerakott szót. Jellemző Gyurira, hogy elfogadta és vállalta, azaz domesztifikálta a lejáratására szánt elnevezést. Örülök, hogy önkéntelenül is ráéreztem a persze sejtetően ironikus eredetre, amikor a hatvanéves Gyurit köszöntő kötet címéül azt választottam, hogy *A nemzet Kalogánya*.

De semmiképp sem szűkíthetem le Gyuri érdemeit intézetünkre, mert ő egyszerre volt kiváló tanár, lapszerkesztő, napi kritikus és elméleti szakember. Egyetemeken és szerkesztőségekben, napilapokban és tudományos konferenciákon mindenütt elismerték és megbecsülték. Munkásságát számos díjjal jutalmazták. Szerették pompás stílusát, páratlan humorát, nagyszerű meglátásait, szeretetre méltó, nyitott személyiségét. Ritka szerencsés természetű, született jó ember volt, lefegyverzően empátikus és segítőkész. Körülötte még a legádázabb viták, haragszomrádok is elsimultak vagy lecsendesedtek. Őszintén hitt abban, hogy a problémák megoldhatók, a dolgok jóra fordíthatók. Talán az volt rendkívüli hatásának titka, hogy méltányolni tudta igazságainkat és leküzdhetőnek vélte tévedéseinket.

Drága Gyuri, nyilván nem lenne ínyedre ez a nagy cécó körülöttem, és alig várnád, hogy végre rágyújthass egy cigarettára. Csak hát nem lett volna szabad ilyen hirtelen elmened, akkorá irt hagyva Magad után.

„Állítólag disszimulálok” – ezt üzented haláloed előtt a kórházi betegágyról, merthogy még ezt sem vetted igazán komolyan. Mi pedig megpróbálunk úgy tenni, mintha nem történt volna meg az, ami megesett

Veled. Ragaszkodunk ahhoz, hogy továbbra is mellettünk legyél, és segíts gondjainkban, bajainkban. És ne hidd, hogy eleresztünk valaha is.

Veres András

KORNAI JÁNOS HALÁLÁRA

Szomorú ok tesz szükségessé néhány bevezető mondatot Györffy Dóra recenziója elé. Kornai János már nem érhetette meg e szöveg megjelenését; 94 éves korában, 2021. október 18-án elhunyt. A bibliográfiai adatok száraz nyelvét használva: alapítása óta a *BUKSZ* kiemelt figyelmet szentelt a világhírű magyar közgazdász munkásságának, amint erről a mellékelt összeállítás tanúskodik. Amint látható, már a lap első, 1989. decemberi számában megjelent Laki Mihály recenziója Kornai akkor publikált kötetéről (*Régi és új ellentmondások és dilemmák*), amit a rá következő évtizedekben nyolc recenzió követett, a mostani a kilencedik a sorban. Két könyvről (*A szocialista rendszer* és *A gondolat erejével*) a „Tiszteletkör” rovatban összesen 12 szerző írt méltatást. Ezek az értékelések és bírálatok (talán egy, felejtethető kivételt leszámítva) mindig érzékeltették a nemzetközileg egyedülállóan elismert, kiemelkedő magyar közgazdász szellemi rangját, ugyanakkor még a közeli munkatársak és tanítványok sem a laudációt tekintették feladatuknak, hanem az ő mércéje szerint törekedtek érdemi elemzést, tárgyilagos kritikát adni. Kornai János olyan korszakban vált tudóssá, a XX. század második felének egyik legnagyobb közgazdászává, amikor a kelet-európai szocializmusok megmerevedni látszó ideje sokak számára nem tűnt alkalmasnak a rendszer elmélyült tudományos vizsgálatára, amelyben az idő – Thomas Mannt idézve – nem látszott választ adni arra, miért legyen valaki hajlandó rendkívüli teljesítményre. Ő éppen erre volt képes, lett légyen szó a szocialista gazdaság elkerülhetetlen kudarcairól, vagy a fő-

áramú közgazdaságtan alapvetőnek gondolt fogyatékosságáról. Szellemi kihívásnak tekintette a világot, amelyben élt, s korlátait csak annyira vette figyelembe, amennyire ez elkerülhetetlen volt ahhoz, hogy munkáját végezni tudja. Megvolt benne az ehhez szükséges intellektuális erő, fegyelem és következetesség, a szellemi innováció és a rendszerben gondolkodás képessége – ezért lett a Harvard professzora (nem említve a sok címet és kitüntetést, amelyet hosszú életében kapott).

A történelem démona azonban még 1990 után is tartogatott érzelmi és szellemi megpróbáltatást a vészorkszakot fiatalon átélő, a kommunista hittel azonosuló, majd abból kiábránduló, azóta „független és patrióta” (Nádas Péter) módon gondolkodó Kornai János számára. Hiába lett optimista a rendszerváltás nyomán, a kínai piacgazdasági átalakulást, amelyben személyesen is fontos szerepet vállalt, nem demokratizálódás követte, hanem a pártállam visszaerősödése, amely immár világhatalomra tör, Magyarországon pedig 2010 óta kiépült az autokrácia orbáni rendszere. Írásainak két utolsó kötet ezt mutatja be, példát adva a tudós személyes felelősségével való kérlelhetetlen szembenézésre és a gazdasági elemzéssel párosított szilárd, demokratikus, emberi jogi és humanista elkötelezettségre. 2015-ben, a magyarországi U kanyarról szóló tanulmánya végén, a jövő valószínűleg negatív és elképzelhetően pozitív forgatókönyveit szembe-sítve, arra szólított fel: „Ne adjuk fel a reményt!” Nehéz feladat, meg tudunk-e felelni neki?

Madarász Aladár

AZ ÉRTELMISSÉG FELELŐSSÉGE

GYÖRFFY DÓRA

Kornai János:

Töprengések

HVG Könyvek Kiadó, Budapest, 2021.,

160 oldal, 3900 Ft

Kornai János legújabb kötetében a saját és a tágabb közgazdász szakma morális felelősségét állítja a középpontba. Mi az értelmiség szerepe a körülöttünk levő világ formálásában? Mekkora és milyen típusú felelősség terheli? A mű esszégyűjtemény, a 2017-es *Láttelel*¹ egyfajta folytatásának tekinthető, a két kötet megjelenésében is nagyon hasonlít. A *Láttelel* elsősorban a 2010-es évek magyar politikai átalakulását vizsgálja, míg ez a kötet már elvonatkoztat Magyarországtól, és egy jóval tágabb perspektívából ír. A hang személyesebb, és a szerkezet is kevésbé szigorú, mint amit Kornaitól korábban megszokhattunk. A szigorúság az erkölcsi felelősség kérdésében merül fel élesen, és ebben a tekintetben a 93 éves Kornai kérelhetetlenül keresi az igazságot magával és másokkal kapcsolatosan is. Idézi Szókratészt: „felülvizsgálatlan életet nem érdemes élni!” (26. old.)

A kötet első két esszéje Kínáról szól, ami az elmúlt években a leginkább foglalkoztatja a szerzőt, majd két történelmi beszámolót olvashatunk – a Közgazdaságtudományi Intézetéről és 1956-ról. Ezután a következő generáció közgazdasági számára fogalmaz meg etikai és szakmai dilemmákat, míg az utolsó esszé Marx erkölcsi felelősségéről szól a kommunista rendszer szörnységeiért.

FRANKENSTEIN FELELŐSSÉGE

Kína már a *Láttelel*ben is megjelent, ahol Kornai alaposan elmagyarázta, Orbán Viktor tusnádfürdői beszédére reagálva, miért nem tekinthető Kína Magyarország számára példának. Kínában lezárulóban van az extenzív növekedés szakasza, amikor a

gazdaság új erőforrásokat bevonva növekszik, és ez tükröződik a lassuló növekedésben.² A gyors növekedés idején kialakuló egyenlőtlenségek és a lassuló növekedés együttesen azonban jelentős társadalmi feszültségeket okoz, amelyekre a rendszer az elnyomás növelésével reagál, azaz bekeményít.³ Akkor Kornai arra a megállapításra jutott, hogy a kínai példából nem helyes levonni azt a következtetést, hogy az elnyomás miatt magasabb a növekedés. Ám még ha így volna is, a demokráciát és a szabadságot akkor sem adhatjuk fel.

Kornainak szoros kapcsolatai vannak Kínával, az 1986-os reformok egyik megalapozójának is tekinti magát. Már önéletrajzában is leírta, hogy *A hiányt*, miután lefordították kínaira, több mint 100 000 példányban adták el, és elnyerte az „az év bestsellere” címet.⁴ 1985-ben hat másik vezető nyugati közgazdással együtt a Kínai Kommunista Párt meghívására Kínába utazott, ahol a reformokról tárgyaltak. A kínaiak vele értették meg magukat igazán, mivel egyaránt ismerte a szocialista és a kapitalista rendszert. Julian Gewirtz könyvében hosszan ír arról, milyen nagy hatása volt Kornainak a kínai reformokra.⁵ A kapcsolat Kínával később is megmaradt, hiszen a Harvardon Kornainak számos kínai PhD-hallgatója volt, akik a fokozat megszerzését követően hazamentek, és jelenleg is fontos pozíciókat töltenek be a rendszerben.

Ehhez képest/ezek után Kornai azzal kezdi az első esszét (*Frankenstein erkölcsi felelőssége: gondolatok Kína piaci reformjáról*), hogy Kína világuralomra tör. Lesz olyan ország, amelyet katonailag elfoglal, másutt megelégszik azzal, ha teljesítik a kínai kívánságokat. Hszi Csin-ping szakított Teng Hsziao-pinggel, a kínai gazdasági reformok atyjával, aki szerint: „Mindegy, hogy a macska fekete vagy fehér. A lényeg, hogy megfogja az egeret.” Hszi viszont azt mondja: „Nem mindegy! Kínának vissza kell térnie a klasszikus kommunista rendszerhez.” (13. old.) Minden nagyobb szervezetben kötelező létrehozni a kommunista pártszervezetet. Kornai nem veszi végig részletesen a kínai diktatúra keményedésének lépéseit, de a hírekből a fejlemények jól ismertek. Korrupciós ügyekre hivatkozva Hszi leszámolt pártbeli ellenfeleivel, és 2018-ban megváltoztatta azt a szabályt, amely szerint egy pártfőtitkár legfeljebb két cikluson át lehet vezető – ő élete végéig maradhat. Az elnyomás fokozódását mutatják az ujgurok számára létrehozott átnevelő táborok, ahová

1 ■ Kornai János: *Láttelel*. HVG, Bp., 2017.

2 ■ Uo. 107. old.

3 ■ Uo. 109. old.

4 ■ Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris, Bp., 2005. 255–256. old.

5 ■ Julian Gewirtz: *Unlikely Partners: Chinese Reformers, Western Economists, and the Making of Global China*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 2017.

1,5 millió embert zártak be. 2020-ban az új nemzetbiztonsági törvénnyel igyekeznek visszaszorítani Hongkong demokráciapárti aktivistáit. Hongkong szabadságának folyamatos korlátozásával Kína megszegte Nagy-Britanniának 1997-ben tett ígéretét, mely szerint a következő 50 évben jelentős politikai autonómiát biztosít a területnek az „egy ország, két rendszer” elv jegyében. Kína Tajvannal szemben is egyre fenyegetőbben lép fel, a szigetszomszág viszont az Egyesült Államok védelmét élvezzi, ami így akár egy nagyhatalmi háború kirobbanásához is vezethet.

KORNAI JÁNOS MUNKÁIRÓL A BUKSZ-BAN MEGJELENT ÍRÁSOK

RÉGI ÉS ÚJ ELLENTMONDÁSOK ÉS DILEMMÁK.

Magvető, Bp., 1989.

- Laki Mihály, 1 (1989), december, 102–104. old.

INDULATOS RÖPIRAT A GAZDASÁGI ÁTMENET ÜGYÉBEN.

HVG, Bp., 1989.

- Lányi Kamilla: Látomás és indulat a közgazdasági tanokban. 2 (1990), nyár, 180–106. old.

THE SOCIALIST SYSTEM. THE POLITICAL ECONOMY OF COMMUNISM.

Clarendon Press – Princeton University Press, Oxford–Princeton, 1992.

- Włodzimierz Brus: Reformpolitika és reformgazdaságtan. 5 (1993), tavasz, 15–19. old.

Azaz a világban létrejött egy gyorsan fejlődő, veszélyes, elnyomó rendszer, amely világhatalomra tör. Kornai az első esszéiben önmarcangoló módon kérdezi: „Vajon nem vagyunk-e mi is felelősek ezért a rémképért; azok a nyugati értelmiségiek, akik nemcsak jó szemmel nézték Kína átalakulását, hanem saját cselekményeikkel is hozzájárultak a változásokhoz?” (15. old.) Súlyos, megrendítő kérdés.

Kornai nem habozik a válasszal – Frankensteinnek érzi magát, aki feltámasztott egy holttestet, amely szörnyeteggé vált, és gyilkolni kezdett. A Nyugat számára fontos figyelmeztetése, hogy meg kell állítani a szörnyeteket. Ezt vámmal önmagában nem lehet elérni, és korlátozni kell a hozzáférést a fizikai és digitális hadviselésre alkalmas eszközökhöz, illetve a velük kapcsolatos kutatásokhoz, ideértve a felsőoktatást is.

Kornai figyelmeztetése Magyarország számára is rendkívül aktuális. Az Európai Unión belül a magyar kormány egyre inkább a kínai érdekek egyik fő képviselőjeként lép fel. A Budapest–Belgrád vasútvonal építése, illetve a Fudan Egyetem behívása kínai érdekeket szolgál a magyar adófize-

tők pénzének felhasználásával. Az építkezésekből magánzsebekbe folyatható pénz jóval veszélyesebb jellegű korrupcióra ad lehetőséget, mint az EU-s pénzek felhasználása, hiszen ebben az esetben egy diktatórikus rendszer világhatalmi törekvéseit is kiszolgálják a résztvevők.

A kötet második esszéjében (*Frankenstein erkölcsi felelőssége: válasz a visszhangra*) Kornai a Frankenstein-esszé hatásáról töpreng. Számosan megkérdőjelezték a Kínával kapcsolatos alapvetéseit: az ország nyugati tanácsadók nélkül is ugyanerre az útra lépett volna, és az is kérdés, hogy miért is lenne nagyobb szörnyeteg, mint Oroszország, Trump Amerikája vagy Törökország. Kornai ezeket a felvetéseket visszautasítja, és Kínát a hegemoniára törekvése miatt a felsoroltaknál veszélyesebbnek tartja – ha egy Kína–Tajvan konfliktusban az USA nem védi meg a szigetszomszágát, az véleménye szerint Kína de facto hegemoniájának elismerését jelenti. A kínai veszély relativizálását emellett a fő kérdés megkerülésének tekinti. Frankenstein-hasonlatát kevesen fogadták el, és mentségeket hoztak fel: nem akart rosszat, nem tudhatták, mi lesz belőle. Bár az első igaz, az utóbbira Kornai nem hivatkozhat: a kommunista rendszerek ismerőjeként pontosan tudta, hogy ezek a rendszerek bármire képesek (25. old.). Ennek ellenére tanácsait arra az elméletre alapozta, amely szerint a gyors gazdasági fejlődés elhozza a demokratizációt. Ebben tévedett. Azt azonban elfogadja, hogy a bűn csak egy kis töredéke esik rá.

A visszhangot összességében csalódásként élte meg, de ennek elemzése is jelzi, hogy nem adta fel a küzdelmet. A koronavírus-járvány kirobbanása pedig megerősítette korábbi gondolatait centralizáció és decentralizáció viszonyáról: míg a centralizált rendszer kudarcot vallott azzal, hogy a vírusról szóló információkat letiltta – a vírus maga bizonyult a hírvivőnek; egy decentralizált rendszeren, a világ kutatóinak összefogásán múlik a megoldás, a gyógyszer és az oltás kialakítása.

A TÖRTÉNELEM TANÚJA

A kötet leghosszabb esszéje a Közgazdaságtudományi Intézetről (KTI) szóló történeti beszámoló (*A Közgazdaságtudományi Intézet 1990 előtti történetéről*). Ez a fejezet különösen fontos történelmi dokumentum, hisz az intézet megalapításának és korai éveinek tanúi közül Kornain kívül már nem él más.

A KTI-t 1954-ben alapították Friss István vezetésével, akit – mivel ellenállt Nagy Imre reformjainak – eltávolítottak a kommunista párt gazdaságpolitikai szakosztályának vezetőségéből, Kornai kifejezésével „puhára ejtették” (44. old.). Az intézet tehát a politikából, nem az egyetemi-akadémiai szférából nőtt ki. A munkatársak kiválasztása is ennek megfelelő volt – a még élő polgári közgazdászok közül senki nem került be. A hagyományos szakmai mércék sem számítottak, viszont minden munkatárs párttag volt.

Kornai a *Szabad Néptől* került az intézetbe – 1954-ben a szerkesztőség fellázadt, és bírálta a párt fő vezetőit, amiért elbocsátás járt, amikor Rákosi 1955-ben visszatért a hatalomba. A KTI-be felvették, bár a korábbinál jóval alacsonyabb fizetésért – mint írja, ő is puhára esett.

Kornai az állással egyidejűleg elkezdte a kandidátusi értekezését – így kezdődött el tudományos pályája. Az intézetben Nagy Tamással és Donáth Ferencsel együtt a reformerek közé tartozott, és ennek szellemében írta meg kandidátusi értekezését, amely később *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* címmel jelent meg.⁶ A védésre 1956 őszén került sor, két héttel a forradalom előtt. Rendkívüli sikerre volt – ennek hatására segédmunkatársból munkatárssá léptették elő. Az intézetben egy gazdasági reformjavaslaton is elkezdtek dolgozni.

Október 23-án délelőtt Donáth Ferenc javasolta, hogy írják meg az új kormányprogramot Nagy Imre számára. A forradalom első napjaiban Kornai végig a programon dolgozott, az utcai eseményekben nem vett részt. Hamarosán azonban feladta, mert úgy érezte, nem tudja megírni azt a programot, amely túllép a reformkommunizmuson. Ezt követően egy új napilap alapításában vett részt legközelebbi barátaival, Kende Péterrel és Lőcsei Pállal. A főszerkesztő Gimes Miklós volt. A forradalom után emiatt többször is kihallgatták a rendőrségen. Az intézetben eközben Friss Istvánt a forradalmi bizottság leváltotta, és a polgári közgazdász Varga Istvánt nevezték ki új vezetőnek. A forradalom napjaiban Kornai még elment a disszertációja kéziratáért, nehogy megsemmisüljön – csupán két gépelt példány létezett belőle.

A forradalom leverése után az intézetben a munkatársak a gyors alkalmazkodás vagy a passzív ellenállás formái közül választhattak. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) helyett megalakult a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP), amelybe újra be kellett lépni. Kornai nem lépett be, és a következő hat évtizedben egyetlen pártnak sem lett tagja. Számára a forradalom cezúrájának bizonyult: ébredése 1953-ban kezdődött, majd a forradalom leverésével fejeződött be. Ettől kezdve már nem volt marxista. – Az intézeti megtorlásoknak így az egyik első számú célpontja lett, Friss a marxizmus árulójának nevezte. Disszertációjáról mint a forradalom szellemi előkészítésének példájáról egyre több kritika jelent meg. Elbocsátották az intézetből, Nagy Andrással együtt, aki szintén nem lépett be a pártba; Varga István maradhatott. Az elbocsátás konkrét okát nem nevezték meg, de Kornai úgy látja, hogy a forradalom eseményeiről folyó vizsgálatnak valamilyen eredményt fel kellett mutatnia, azaz az intézet túlélésének érdekében valakit mindenképpen el kellett küldeni. Nem állt ki mellettük senki, de az intézeten belülről személyes támadást sem tapasztaltak.

Kornai ezután kapott munkát máshol, nem nyúltak utána, kutathatott tovább, azaz ismét puhára esett. Még azt is eltűrték, hogy a disszertációja magyarul és angolul is megjelenjen. Ám a témáját már nem folytatta: úgy érezte, egy olyan mű, amit megírna, nem jelenhetne meg. Így áttért a matematikai közgazdaságtan művelésére, és Lipták Tamással kezdett el együtt dolgozni. A munka nyugalom és menekülés volt egy olyan időszakban, amikor folyt a megtorlás, közeli barátai börtönbe kerültek, Gimes Miklóst pedig felakasztották.

A SZOCIALISTA RENDSZER.
KRITIKAI POLITIKAI GAZDASÁGTAN.
HVG, Bp., 1993.

- Csaba László: Mérlegen a „szocialista rendszer”. 6 (1994), tél, 487–490. old.,
- angol változata: The socialist system, on balance. *The Budapest Review of Books*, 4 (1994), 4. szám, 177–180. old.
- Gedeon Péter: Kritikai elmélet és szocializmus. 6 (1994), tél, 484–487. old.
- Václav Klaus – Dušan Třiska: Kornai János és a posztoszocialista átalakítás. 6 (1994), tél, 480–483. old.
- Kazimierz Z. Poznański: Kornai elmélete a szocialista rendszerről. 6 (1994), 492–496. old.
- Simonovits András: Kornai János és a szocializmus gazdaságtana. 6 (1994), tél, 478–480. old.
- Szamuely László: A „honnét jövőnk” időtálló elemzése. 6 (1994), tél, 490–492. old.

A KTI történetéről szóló fejezet második része az 1963 és 1989 közötti időszakot dolgozza fel. Bemutatja az intézetben uralkodó főbb irányzatokat. A marxizmust, amelynek matematikai modellezésével Bródy András foglalkozott, Erdős Péter a keynesi gondolatokkal, Hoch Róbert pedig a modern mikroökonómiával próbálta párosítani. Mindhárman hittek abban, hogy a kapitalizmus helyett másféle gazdasági rendszerre van szükség. Marx szociológiai és történetfilozófiai gondolataival nem foglalkoztak. Kornai saját magát és Nagy Andrászt a neoklasszikusokhoz sorolja. Más nyelven beszéltek, mint a marxisták, és tudatosan szabadultak meg a marxi kifejezésektől. Módszertanban szövetségesek voltak azokkal a marxistákkal, akik matematikai nyelven fejezték ki magukat. Hozzájuk csatlakoztak még a reformerek, mint Tardos Márton, akiket főleg a gyakorlat érdekelt. Többen érkeztek a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemről is, ahol meg lehetett tanulni a neoklasszikus gondolatokat, mert az egyetem a marxizmuson túli elméletek oktatását is tolerálta. Aki pedig akarta, könyvekből is megtanulhatta. Nyugati PhD-vel csak a rendszerváltás

⁶ ■ Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. KJK, Bp., 1957.

után érkeztek kutatók. Az intézetben a harmadik csoportot azok alkották, akik a marxistákkal és a neoklasszikusokkal is vitáztak. Az *Anti-equilibrium*⁷ után Kornai lett ennek az informális csoportnak a vezetője. A könyvet toleranciával, ha nem is szimpátiával fogadták az intézetben. Kornai tekintélye töretlen volt.

A tanulmány utolsó része a reformok és az intézet kapcsolatával foglalkozik. A legtöbb híve annak az

AZ EGÉSZSÉGÜGY REFORMJÁRÓL.

Közgazdasági és Jogi, Bp., 1998.

- Weltner János: A társadalom állatorvosi lova? 10 (1998), ősz, 262–272. old.
- Mihályi Péter: A szocializmus öröksége? 10 (1998), ősz, 272–277. old., angol változata: Long road. *The Budapest Review of Books*, 8 (1996), 2. szám, 78–82. old.

A GONDOLAT EREJÉVEL. RENDHAGYÓ ÖNÉLETRAJZ.

Osiris, Bp., 2005.

- Gács János – Lackó Mária: Kornai a világban és itthon. 17 (2005), tél, 366–371. old.
- Klaniczay Gábor: A tudomány mint hivatás. 17 (2005), tél, 358–366. old.
- Lackó Miklós: „Összmények” és teljesítmény. 17 (2005), tél, 356–358. old.
- Mihályi Péter: Az életmű értéke. 17 (2005), tél, 372–380. old.

EGYÉNI VÁLASZTÁS ÉS SZOLIDARITÁS. AZ EGÉSZSÉGÜGY INTÉZMÉNYI MECHANIZMUSÁNAK REFORMJA KELET-EURÓPÁBAN.

Társ szerző: Karen Eggleston. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2004. 243 old.

- Bondár Éva: Beteg ügy. 18 (2006), nyár, 122–128. old.

elképzelésnek volt, hogy maradjon a szocializmus és a köztulajdon, de a piac, ne pedig a bürokrácia koordináljon. A politikai versenyt a párton belüli frakciók közötti versenyként képelték el. Az 1960-as évektől az intézet a reformok egyik legfőbb szellemi bázisa lett. A reformok politikai vezetőjét, Nyers Rezsőt 1974-ben leváltották az MSZMP KB-titkári pozíciójából, és lefelé bukkott – az intézet igazgatója lett. Kornai a reformokban nem vett részt, már a forradalom utáni Varga-bizottságban sem, mert kollaborációnak érezte a rendszerrel. Mire 1968-ban bevezették a reformot, Kornai már máshol tartott – rendszerváltást gondolt szükségesnek.

A fejezet zárásában Kornai elmondja, hogy az 1960-as évektől a rendszerváltásig az intézet jó hely

volt, ha nem is paradicsomi. Az élni és élni hagyni jellegű tolerancia jellemezte, a politikai hullámzások nem jártak bosszúhadjáratokkal, aki akart dolgozni, megtehetette. Kornai szerint intézet jelentős társadalmi kisugárzása is hozzájárult ahhoz, hogy a rendszerváltás békésen zajlott le.

A könyv következő fejezete 1956-ról szól. Már kevesen vannak életben a résztvevők közül, és Kornai fontosnak tartja, hogy beszámoljon személyes emlékeiről. Ezúttal bővebben ír vívódásairól. 1953-ban, Sztálin halála után Nagy Imre kezdeményezéseit rokonszenvvvel figyelte. 1954-ben részt vett a *Szabad Nép* szerkesztőségi lázadásában, ahol felszólalásában Farkas Mihályt bírálta. Rákosi visszatérése után került a KTI-be. Mint a korábbi fejezetben is leírta, a forradalom napjaiban a Nagy Imre-kormány gazdasági programján kezdett dolgozni, sok tépelődés után azonban rájött, hogy nem tudja megcsinálni. (33 évvel később már más volt a helyzet, akkor megjelent az *Indulatos röpirat*⁸ az átmenetről.) Ezt követően *Magyar Szabadság* címen lapot alapított barátaival, Lőcsei Pállal és Kende Péterrel, ám az atrocitások és lincselések hírére két szám után kiszállt a szerkesztésből. Nem érezte magát a „pesti srácok” képviselőjének, akik a reformkommunistákra, köztük Nagy Imrere is gyanakvással néztek. A forradalom leverése után Gimes Miklós is, Fock Jenő is közreműködésre kérte fel, de mindkét oldalon nemet mondott. Úgy gondolta, inkább a tudomány felé fordul – de mint írja, már akkor is tudta, hogy ez önmegnyugtató, illúzió. Az intézetből végül elbocsátották, de kaphatott állást másutt. Fontosnak tartja, hogy soha nem nevezte a forradalmat ellenforradalomnak, bár a Kádár-rendszerben ez kötelező volt. Inkább kitért a megnevezés elől.

Ebben a fejezetben már megjelennek a jelenkorral kapcsolatos párhuzamok. A pesti srácok mai örököseit látja azokban – egyfajta búvópatak-jelenségként –, akik a Horthy-rendszer eszméit tekintik útmutatónak, amikor nyíltan hirdettek fajelméletet és irredentizmust, és először Károlyi Mihály, majd Nagy Imre szobrát távolították el. Kornai az események leírására közelebb érzi magához a forradalom és szabadságharc kifejezést – ám már nem hisz abban, hogy a forradalom a társadalom megjavításának eszköze. Az évek során reformer lett belőle.

TANÁCSOK AZ UTÓDOKNAK

A kötet 6. fejezete (*A gondolat erejével?*) a közgazdászok következő generációinak mutat irányt öt szakmai kérdésben, amelyek a nyelvhasználat, a témaválasztással, a főáramhoz való viszony, a politikai szereppel és a tanácsadással kapcsolatos dilemmákat érintik. Nem viselkedési kódexet terjeszt

7 ■ Kornai János: *Anti-equilibrium*. KJK, Bp., 1971.

8 ■ Kornai János: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG, Bp., 1989.

elő, csupán ismerteti a legfontosabb dilemmákat, amelyeket mindenkinek magának kell megrágnia és megválaszolnia.

A közgazdász által választott nyelv – matematika vagy próza – erősen befolyásolja a szakmai pályáján befutott életutat. Kornai már korábban említett első komoly kutatási beszámolója, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* (TK) 1956-ban, néhány hónappal a forradalom előtt készült. Nyelve próza, nincsenek benne matematikai képletek, egyenletek vagy matematikai statisztika. Egyik bírálója, Augusztinovits Mária azt vetette ellene, hogy nincs benne elmélet, ami akkor a marxista politikai gazdaságtant jelentette. Pedig volt benne „elmélet”: a tartós szabályszerűségek bemutatása.

A forradalom után e kutatás folytatása politikailag lehetetlenné vált, hiszen a rendszer alapjait kérdőjelezte meg. Kornai ekkor tanulni kezdte a nyugati közgazdaságtant – Samuelson, Arrow munkáit olvasta, illetve hozzátanulta a matematikát. Lipták Tamás matematikussal együtt dolgozott a nyereségérdekeltség matematikai vizsgálatán. Cikküket, ahogy később a kétszintű tervezésről írott, ugyancsak közös munkájukat, megjelentette az *Econometrica*.

A semlegesnek és ideológiamentesnek tetsző matematikai nyelv használata Kornai számára ekkor részben politikai cselekvést jelentett – a marxista politikai gazdaságtan elutasítását képviselte –, részben hasznosnak is bizonyult, mert a kutatási eredményeit így legálisan publikálhatta. A kétszintű tervezésben használt lineáris programozás a walrasi egyensúlyelmélettel rokon. Ebben a cikkben még Samuelson egyik munkáját is idézték, pedig a szerző az ötvenes években tabu volt, munkáit a Szovjetunióban szigorúan cenzúrázták. Kornai ebben a korszakban állt a legközelebb a neoklasszikusokhoz.

Számára a neoklasszikus elmélet azt jelentette, hogy korlátok között, de mindig van választás, azaz a döntéshozónak mindig van felelőssége. Am tervhivatali munkája idején az elmélet két elemét – a jóléti függvényt és a közérdek fogalmát – nem tudta befogadni. Élt benne a *Túlzott központosítás* gondolatköre, és átérezte, mekkora feszültség van a hatalmon lévők és nem lévők szempontjai között. Irritálta, hogy a nyugati kollégák rendszeresen eljátszottak a jóakarató diktátor feltételezésével, amikor a diktátor mindenkorai döntése egybeesik a nép jólétét maximalizáló programmal.

Az általános egyensúlyelmélet mint a piacgazdaság rendszerének elmélete azért nem elégítette ki, mert nem adott választ a kérdésre: hogyan tegyük jobbá a társadalmat? Ezekből a kételyekből született 1970-ben az *Anti-equilibrium*. Ebben nem a matematika használatát bírálta, matematikai modelleket maga is használt továbbra is. Voltak matematikus társszerzői: Jörgen Weibull, Martos Béla, Simonovits András, Eric Maskin. A témát általában ő vetette fel, majd a matematikus megszerkesztette a modellt, ő pedig kidolgozta a matematikai elemzés közgazda-

sági értelmezését. Egy absztrakt modell éles eszköz akkor, amikor a tudomány valamit már félig vagy háromnegyed részben megértett: a modell ráirányítja a figyelmet arra, hogy milyen absztrakciók mellett bizonyíthatók az elméletből levont tételek, illetve milyen feltételezések mellett igazak egyes élesen megfogalmazott állítások.

Kornai számára elfogadhatatlan gőg azt állítani, hogy csak a matematika révén lehet elméletet alkotni. Evolúciós elméletét Darwin matematika és matematikai statisztika nélkül fogalmazta meg. Az elmé-

GONDOLATOK A KAPITALIZMUSRÓL...
NÉGY TANULMÁNY. Akadémiai, Bp., 2011.

– Felcsuti Péter, 23 (2011), tél,
370–373. old.

A PUHA KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT.
Kalligram, Pozsony, 2014. (Kornai János
válogatott munkái, 4.)

– Szabó Judit: Szemben a mainstream
közgazdaságtannal. 27 (2015),
tavasz–nyár, 3–10. old.

DYNAMISM, RIVALRY, AND THE SURPLUS
ECONOMY. TWO ESSAYS ON THE NATURE
OF CAPITALISM.

Oxford University Press, Oxford, 2014.

– Laki Mihály, 28 (2016), ősz–tél,
181–184. old.

LÁTLELET. TANULMÁNYOK A MAGYAR
ÁLLAPOTOKRÓL. HVG, Bp., 2017.

– Laki Mihály, 30 (2018), tavasz, 3–8. old.

TÖPRENGÉSEK. HVG, Bp., 2021.

– Györffy Dóra: Az értelmiség felelőssége.
33 (2021), ősz–tél, 109–115. old.

let nem a matematikai képletektől elmélet, hanem attól, hogy elég robusztus és elég sokáig fennmaradó szabályszerűségekre mutat rá. Ha van benne matematika, remek, de ha nincs, attól még lehet igaz és igazolható.

Kornai a nyelvi dilemma kapcsán amellet érvel, hogy semmi baj nincs azzal, ha valaki matematikai modellezésre vagy matematikai statisztikára specializálódik közgazdászként. A baj az, ha ez a kör monopolizálja a szakmát az egyetemi kinevezésektől kezdve az előléptetésektől – és a folyóiratokban. Az rendben van, hogy az *American Economic Review* csak ilyen cikkeket közöl, de gombamód elszaporodtak a klónjai sokkal gyengébb cikkekkkel. A monopólium ellen mindig is a szakma legkiválóbbjai tiltakoztak – és a közepszerűek ragaszkodnak hozzá. Mindenki reálisan mérje fel a képességeit, tanácsolja. Ha a matematika a természetes kifejezési módja, használja, de ha nem, ne erőltesse, mert erőlködésből igazán jó munka nem születhet.

A második dilemma a témaválasztás kérdése. Isaiah Berlin egyszer azt mondta: „A róka sok mindent, a sündisznó egy fontos dolgot tud.” (122. old.) Berlin ezt Tolsztoj kapcsán említette, de utalt arra, hogy ez a tipológia alkalmazható a társadalomtudományokban is. Sok közgazdászról elmondható, hogy vagy sün, vagy róka. Van, aki egész életében egyetlen témával foglalkozik, és Nobel-díjat is kap érte. Ilyen volt Wassily Leontief, az input-output modellek megalkotója. Paul Samuelson viszont róka, aki minden témában járatos, állítólag mindennap elolvasott egy könyvet. Ő maga a disszertációja után a tankönyvén kívül nem írt több könyvet, de rengeteg folyóiratcikket szinte mindenről.

A sünök egyetlen témát vagy modellt vizsgálnak egész életükben. Végtelen altípusuk a szakbarbár, akit csak a szakma érdekel, más tudomány, a politika vagy a művészet hidegen hagy. Lehet, hogy sokra viszi, de az élet sok érdekes dologtól elszigeteli magát. A rókát sok minden érdekli – néha túl sok is. Ennek van előnye – a változatosság és a megismerés öröme. Hátránya, hogy unja ismételni önmagát – pedig a PR alapszabálya az ismétlés.

Kornai magát rókának tartja, és tevékenységét úgy írja le, mint aki zászlóval rohan egy dombon felfelé, sokan követik, ám mire felérnek, ő már a következő dombon kapaszkodik felfelé. Az *Anti-equilibrium*mal az elsők között bírálta a modern közgazdaságtant, ám amint a könyv elkészült, már a szocialista rendszer elemzése foglalkoztatta. A rókalét sok hátránnyal is jár. Díjak odaítélésében vagy egy nekrológban az iskolateremtés a meghatározó jelző. A rókák nem teremtenek iskolát, de sok témán rajtahagyják a nyomukat. Nem ismerik az egyes területeket részletesen – ez még Samuelsonra is igaz.

A harmadik dilemma a főáramhoz való viszony. A főáram nem statikus fogalom, azaz lakatosi értelemben nem degenerálódó kutatási program, mert valamennyire képes integrálni korábban a főáramon kívüli áramlatokat. Más volt a főáram 1960-ban, mint 2017-ben. Ha meg akarjuk tudni, mi az aktuális főáram, a legjobb módszer, ha megnézzük, mit tanítanak a legnagyobb példányszámú, legelterjedtebb angol nyelvű tankönyvek. Ezen belül is meghatározó a főszöveg, mivel ezt sulykolják a hallgatókba. A lábjegyzet csupán udvarias kalapemelés az eltérő nézetek előtt.

Főáram mindig van, és mindig vannak rajta kívüli áramlatok is. A szocializmusban a marxista politikai gazdaságtan volt a főáram. Mindent, ami azon kívül volt, jobb időkben legfeljebb toleráltak, rosszabb időkben tiltottak. Nyugaton a főáramon kívüli közgazdaságtant tolerálják, nincsenek tiltások. A Harvardon ez több pusztán toleranciánál, hiszen az egyetem szándékosan meghívott néhány „diszpéndányt” a főáramon kívülről. Volt köztük erősen baloldali nézetet képviselő, és olyanok is, akik félig benn, félig kívül álltak, mint maga Kornai is. Az egyetem meglehetősen nagylelkűen és nyitottan

fogadta az eltérő nézeteket, de az uralkodó többség egyértelműen a főáram volt.

A főáramon kívüli lét a karrier szempontjából egyértelmű kockázat. A Harvardon Kornai a kurzusa utolsó előadásán foglalta össze munkájának módszertani sajátosságait. Hallgatóinak nem tanácsolta, hogy kövessék, mert az nem a karrier útja. A belépőt a klubba meg kell fizetni, a kritikát halasszák későbbre.

A főárammal való szembenállás rizikóját mindig is érezte. 1968-ban szorongó szívvel vitte Kaliforniába az *Anti-equilibrium* kéziratát, amikor Arrow meghívta. Szorongását a legnagyobbak oldották fel – Arrow, Koopmans és Tobin –, akik nagylelkűen támogatták saját munkájuk bírálatát, és segítették a mű publikálását.

A mai magyar közgazdasági kutatásokban Kornai megpróbál tájékozódni. Sok színvonalas munkát lát. De van-e köztük olyan, amit bátornak lehet mondani? Van-e bátor vita a főáram képviselőivel? Az oktatás állapota is kétséges: nem nevel eléggé kételkedésre és kritikára, nem hangsúlyozza eléggé az újdonság fontosságát. Pedig az új mindig szükséges – még az igazán főáramú cikkekben is jelezni kell, mi az újdonság a szövegben.

A negyedik dilemma a közéleti szerepvállalással kapcsolatos. Sokan azt mondják magukról, hogy ők csak szakemberek, és nem politikusok. Ez elfogadható álláspont, ám lehetséges-e? Sok függ a szakmától és a társadalmi-politikai kontextustól. Egy matematikai statisztikus, aki idősoros ökonometriára specializálódik és apolitikus szemléltető példákat választ az oktatáshoz, ezt talán elmondhatja magáról. Esetleg egy mikroökonómus, aki a tőzsdei árfolyamokat vizsgálja. Ám ezek a speciális esetek.

A valóságban többféle viszony lehetséges. Van, akik irtóznak a politikától, őket tapintatból nem szabad belerángatni a közéletbe. Mások oktatóként kerülnek a politikát, de a közéletben aktívak. Ám tudomásul kell venni, hogy a közgazdaságtan politikaközelit tudomány – Marx, Smith és Ricardo politikai gazdaságtant (*political economy*) írt.

A politikamentes közgazdaságtan művelése természetellenes. A makroökonómiát is érdemes magyar példákkal tanítani, és ezeken szemléltetni a munkanélküliség, a fiskális, a monetáris vagy az árfolyampolitika modelljeit. A makroökonómia kifejezetten alkalmazott tárgy, ezzel a céllal jött létre, Keynes mindig alkalmazta is. Szabad egyetemeken nem térnek ki az alkalmazás elől. A Harvardon a makró sokszor két tanár tanította – egy republikánus és egy demokrata, akik általában tanácsadói tapasztalattal is rendelkeztek.

Szabad-e az oktatásba belevinni a politikát? A közgazdaság-tudomány esetében ez szinte megkerülhetetlen, hiszen minden kifejezésnek politikai töltete van. A közgazdaság-tudomány a legszűkebb értelmezés szerint is a szűkös erőforrások elosztásának tudománya, azaz szükségszerűen politikai.

Lehet szándékosan megkerülni a politikát. Van, aki lapul – ehhez joga van, ez nem megvetendő, ám nem is tiszteletre méltó. Ma nem kell bátorság a nyílt beszédhez. Nem helyes a pártpolitikát bevinni az oktatásba – X pártot támogatni, Y pártot megkérdőjelezni, és Z-t elutasítani. Ám politikai ügyekről és kérdésekről lehet és kell is beszélni.

A politikai kérdésekkel kapcsolatosan mindenkinek el kell döntenie, vállalja-e vagy elkerüli őket. Nincs egyetlen helyes megoldás – a válaszokat az elfogadhatatlantól a tiszteletre méltóig lehet értékelni. Elfogadhatatlannak a rasszista, szexista, szegényellenes szövegek, illetve a szándékos hazugság. Minél nagyobb a kockázat, és minél nagyobb a hatás, annál nagyobb tisztelet illeti azokat, akik véleményükkel kiállnak a köztérre.

Kornai utolsónak hagyja a tanácsadás dilemmáját, aminek felelősségéről az egész kötet szól. Ma már minden alkalmazott közgazdaságtani cikkben szinte kötelező megírni a *policy implications* részt. Ám ezt nagyon át kell gondolni. Ki fogadja meg a tanácsot, és ez milyen hatással jár? A *Hid a Kwai folyón* című filmben a szakember egy tökéletes hidat kívánt építeni, akkor is, ha tudta, hogy az egy stratégiai fontos ponton az ellenséget segíti. A „hogyan és kire hat az írásom” és a „kinek árt, és kinek használ az írásom” gondolatát mindenkinek végig kell gyötrődnie.

Az utolsó esszé Marx felelősségét vizsgálja a kommunista rendszer szörnyűségeiért (*Marx erkölcsi felelőssége*). Kornai kortársai számára évtizedeken át alapkérdés volt, hogy Marx tanításából következnek-e a létező szocializmus gyötrelmei, vagy sem. Van-e a Gulágnak vagy a rendőrterrornak köze Marx elméletéhez? Felelős-e Marx Sztálin, Mao és a többi kommunista vezető rémtetteiért? Mit tett volna Marx egy kommunista rezsimben? Kornai nem habozik a válasszal – másokkal szemben úgy gondolja, hogy Marx gondolatai valósultak meg 1917 után a kapitalista rendszer ellenpontjaként létrehozott kommunista rendszerben. Alapgondolata a magántulajdon megszüntetése és a termelési eszközök köztulajdonba vétele volt, ami csak erőszakkal volt kivihető. Szintén erőszak szükséges a bürokratikus koordinációhoz, a felülről jövő utasítások végrehajtásához. Kornai elmeséli, hogy számos alkalommal találkozott olyanokkal, akik ezt a véleményét nem fogadták el. Több helyről is idézhető azonban, hogy Marx és Engels milyen gunyorosan és megvetően beszélt az alkotmányosság, a demokrácia és a parlamentarizmus eszméiről, és proletárdiktatúrát akartak helyette. Ahogy Kornai írja, Marx „demobilizálta a marxi eszmék híveiben a represszióval szembeni ellenállást” (152. old.). Ezt a szigorúságot még a Nobel-díjas Amartya Sen sem osztja, aki az esszé függelékében bemutatott levelezésben elismeri ugyan Marx munkáiban a politikai szerveződésről szóló részek hiányát, de szerinte egy életművet nem lehet a hiányosságai alapján megítélni. A kötet talán legfontosabb mondandója is a Marx-ról szóló esszében kerül elő: „Ha meghirdetünk

egy gondolatot, ami társadalmi cselekvésre készítet, akkor nemcsak a cselekmény közvetlen megvalósítói, hanem mi is felelősek vagyunk azért, ami történik, és felelősek vagyunk e történések következményeiért is. Minél nagyobb hatású a szavunk, annál nagyobb a felelősségünk.” (153. old.) Kornai kérlelhetetlenül vizsgálja saját felelősségét a világ történeteiben. Míg 1956 és az azt követő évtizedek kapcsán tiszta a lelkiismerete, a kínai rendszer alakulása rendkívül nyomasztja, és felelősnek érzi magát a jelen állapotokért. Elégedetlen azzal, hogy ezt mennyire nem érzik át az olvasói. Ám hogyan is érthetnék, hiszen hétköznapi ember számára fel sem fogható, mit jelent 1,3 milliárd ember életére hatást gyakorolni, ahogy az sem, milyen felelősséget érez utána a tanácsadó. Ez a lelki teher magányossá teszi Kornait.

Az olvasó azonban mégsem maradhat saját jelen-téktelensége kényelmében, hiszen a magával szembeni igazság és felelősség keresése közben Kornai az olvasót is szembesíteni kívánja saját döntéseivel, és arra kényszeríti, hogy tegye fel a kérdést: „Nekem tiszta-e a politikai lelkiismeretem?” (26. old.) Mindenki hat valamilyen mértékben a környezetére, és emiatt nem csupán a Kornai szintű tudósoknak kell lelkiismeret-vizsgálatot tartani, hanem mindenkinek. 93 évesen Kornai példát mutat arról, hogy ezt hogyan kell. □

KÉT TÉZISSEL TÖBB A KELLETTÉNél

SZÜCS ZOLTÁN GÁBOR

Körösenyi András – Illés Gábor –

Gyulai Attila:

Az Orbán-rezsim

A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete

és gyakorlata

Osiris, Budapest, 2020., 256 oldal, 4480 Ft

BEVEZETÉS

Ez a könyv az elmúlt évek egyik legambiciózusabb hazai politikatudományi vállalkozása. Első pillantásra a 2010 utáni hazai politikai viszonyok átfogó leírására tett kísérlet, de valójában ennél sokkal többet kíván teljesíteni. A magyar esetet ugródeszkaként használva egy új rezsimmfogalmat szeretne alkotni, amelynek segítségével bizonyos, a liberális demokrácia kereteit szétfeszítő kortárs politikai jelenségek jobban értelmezhetők. Ennek alapja Körösenyinek egy már legalább húsz éve formálódó, nagyrészt Max Weber ihlette elmélete, amelyre támaszkodva a könyv az Orbán-rezsimet az ún. plebiszciter vezérdemokráciák egyik, de messze nem egyetlen példájaként jellemzi.

Az Orbán-rezsim leírásaként a könyv érdekes, informatív, tanulságos (ahogy erről az első pozitív visszajelzések is tanúskodnak¹), és nagyon valószínű, hogy nemcsak az olvasók fogják szeretni, de a hazai politikatudományi felsőoktatásban is fontos szerepet játszik majd. Ugyanakkor, ahogy azt az alábbiakban igyekszem megmutatni, Körösenyiék munkája kolosszális kudarc, legalábbis ami a távlatos célját, az új rezsimmelmélet kidolgozását illeti. S ez nemcsak azért fontos, mert valamit elvesz a könyvbéli rezsimmleírás értékéből, ha tudjuk, hogy bizonyos leíró elemek valójában korántsem olyan problémamentesen illeszthetők egymásba az ún. plebiszciter vezérdemokrácia keretei között, mint ahogy a könyv sugallja, hanem azért is, mert az egymással vitatkozó rezsimmotívókat korát éljük, nemcsak a politikatudományban, de a publicisztikákban is (a BUKSZ szerkesztője ezt levelezésünkben nem minden él nélkül a „minek nevezzelek?” vitaként jellemezte), és Körösenyiék könyve lelkesen veti bele magát ebbe a vitába.² Az olvasónak pedig értelemszerűen joga van tudni, hogy mennyire meggyőző az a rezsimmelméleti pozíció, amelyet a szerzők ebben a vitában képviselnek.

Ha egy mondatban kellene összefoglalni a könyvvel kapcsolatos véleményemet, azt mondanám, hogy

a plebiszciter vezérdemokrácia fogalma reménytelenül homályos: hol a modern politika általános vonásait, hol a nyolcvanas évek vége óta lezajlott változásait, hol az elmúlt néhány év autoriter fordulatait próbálja megragadni, és mint ilyen, jelenlegi formájában alkalmatlan arra, hogy a kortárs rezsimmotívókat meggyőző alternatíváját nyújtsa. Ennek okát pedig abban az ellentmondásban látom, hogy egyrészt a könyvnek a Körösenyitől származó alapkoncepciója valójában egy több évtizedes politikatudományi kutatási projekt terméke, amely eredetileg nem is a 2010 utáni helyzetre vonatkozott, és csak a közismert politikai változások miatt vált – akarva, nem akarva – az Orbán-rezsim leírására szolgáló fogalmi eszközzé, másrészt viszont a könyv kifejezetten az Orbán-rezsim példájából próbálja levezetni a plebiszciter vezérdemokrácia fogalmát, mintha csak ez inspirálta volna a szerzőket egy új rezsimmfogalom kidolgozására.

Recenzensként igyekszem szem előtt tartani, hogy az olvasók jelentős része számára mind a hazai politikatudomány egyik legjelentősebb életműve, ti. Körösenyi Andrásé, mind a rezsimmleírás részletei korlátozottan ismertek, és nem is mindegyikük számára egyformán érdekesek. Ezért először vázlatos áttekintést adok Körösenyi munkásságáról, hogy megmutassam, a könyv főbb motívumai hogyan jelentek meg

1 ■ Például a *Jelenben* Hont András csinált interjút Gyulai Attilával, a *Telex*en Kolozsi Ádám Körösenyi Andrásról, a *Válaszonline*-on Borbás Barna páros interjút Körösenyi Andrásról és Gyulai Attilával, a 444-en a könyv folytatásának is tekinthető, a koronavírus-járvány magyar kezeléséről szóló esettanulmányuk kapcsán szólalt meg a szerzőhármashoz Illés Gábor. A *Mércén* is többször előkerült a könyv: nemcsak a politológus Róna Dániel, de a lap egyik vezető személyisége, Pap Szilárd István publicisztikáiban is.

2 ■ A különféle irányokban elkötelezett szerzők közül például Szilágyi Anna és Unger Anna az Orbán-rezsimet választási autokráciaként, Kornai János és Kis János autokráciaként, Bozóki András, Hegedűs Dániel, Filippov Gábor vagy jómagam (valamint a fogalom szülőatyjai: Steven Levitsky és Lucan A. Way, lásd: *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011.) versengő autoriter rezsimmként, Magyar Bálint és Madlovics Bálint maffiaállamként, Pető Andrea polipore (*polypore*) illiberális államként, Scheiring Gábor neoliborális autokráciaként, Antal Attila populistá autoriter rezsimmként stb. azonosítja és elemzi részletesen. (Hogy a hibrid rezsimmnek részben a fentiekkel átfedő kategóriáját és számtalan egyéb, részben publicisztikai kifejezést ne is említsek.)

3 ■ Ehhez lásd: <https://politikatudomany.tk.hu/politikai-vezetes-es-https://politikatudomany.tk.hu/a-weberi-vezetok-visszaterese>

4 ■ A magyar jobboldal elhúzódozó válsága. *Kommentár*, 2007. 4. szám, 97–101. old.

benne eredetileg, és hogyan épültek be a későbbi koncepcióba. Ezután pedig azt is igyekszem megmutatni, az olvasó türelmével lehetőleg vissza nem élve, hogy a különféle elemek miért nem illeszkednek zavartalanul össze.

Ugyanakkor abban bízom, hogy mondandóm nem csak laikus olvasók számára tartogathat érdemi újdonságot, mert tapasztalataim szerint a plebiszciter vezérdemokrácia elméletéről a hazai szakmai közvéleményen belül sem hangzott még el minden elmondható. Részben azért sem, mert a politikatudomány hazai képviselői mára már egyre inkább a saját szűkebb területük nemzetközi képviselőivel, és egyre kevésbé hazai kollégáikkal állnak párbeszédben.

Még egy – személyes – megjegyzés: a könyv három szerzője több évtizede ismerősöm, kollégám és – reményem szerint – a barátom. Egyikük a szobator-sam is, másikuknak az egyik doktori témavezetője voltam, harmadikuk pedig egykori tanárom és főnököm. A recenzióban leírtak emiatt nemigen fogják meglepni őket, bár természetesen épp az ellenkezőjét gondolják, mint én.

KONTEXTUS

Amit mondandó vagyok, az a könyv három szerzője közül elsősorban Körösényi Andrásra vonatkozik, noha a másik két szerző is kiváló politológus: Gyulai Attila évekig volt a Political Capital munkatársaként a magyar politika közeli és éles szemű megfigyelője, elemzője, emellett Carl Schmitt munkásságának egyik legjobb hazai értelmezője. Illés Gábor pedig nemcsak tehetséges politikaelméletész, többek között Max Weber és Bernard Williams gondolkodásának jó ismerője, de évek óta részt vesz Körösényi András vezetéskutatási projektjeiben.³ Ők ketten lényegében mégis készen kapták a könyv központi tézisét Körö-

sényitől, aki már több évtizede foglalkozik a vezérdemokrácia problémájával.

Körösényi András nem tartozik a médiában gyakran szereplő politológusok közé, de – különösen a konzervatív értelmiségi körökben – így is élénk érdeklődés kíséri megnyilatkozásait, legyen az egy esszé arról, miként része a magyar jobboldal válságának az, hogy Orbánnal nehéz lenne, de talán nem is kívánatos választást nyerni,⁴ vagy egy interjú, amelyben arról beszél, hogy az Orbán-rezsim kifelé tart a nyugati típusú demokráciák köréből,⁵ esetleg egy olvasói levél arról, hogy méltatlan vádak érték az MTA kutatóhálózatát,⁶ vagy akár egy társszerzős publicisztika arról, hogy a Fideszt támogató új jobboldalt világosan el kell határolni a konzervativizmustól.⁷ A kitartó figyelem egyik oka, hogy Körösényi lényegében a rendszerváltás óta folyamatosan a magyar konzervatív értelmiség egyik prominense, a konzervatív konferenciák, folyóiratok (pl. *Kommentár*), kötetek, civil szervezetek állandó résztvevője. Igaz, ez a konzervatív értelmiség ritkán jelenik meg a tágabb nyilvánosságban, vagy ha mégis, akkor is nagyobb figyelem övezi az intellektuális szempontból Körösényinél lényegesen kisebb súlyú szereplőket, például Láncki Andrást vagy G. Fodor Gábort.

A másik ok pedig az, hogy Körösényi András nagyon fiatalon lett a politikatudomány egyik meghatározó hazai képviselője, akinek tankönyvei⁸ nélkülözhetetlenek a hazai felsőfokú oktatásban, tanítványai jelen vannak az egyetemeken éppúgy, mint a politika világában. Oktatói tevékenysége, tanulmányai, könyvei⁹ és a laikus nyilvánosságban talán kevésbé ismert politikafelfogása meghatározó hatást gyakorolt a hazai politológusképzésre. Ő maga az ELTE, a Corvinus, majd ismét az ELTE professzora lett, s közben évekig vezette az egykori MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontját, részt véve a Pálinskás József által vezényelt kutatóhálózati reformban is. Így aztán érthető, hogy amikor *A magyar politikai rendszer* című tankönyvének sokszerzős utóda, *A magyar politikai rendszer negyedszázad után* címmel elkészült, a bemutatója iránt óriási volt az érdeklődés. Körösényi előadásáról még a média is beszámolt¹⁰ – egyébként némiképp tanácstalanul.

Hogy Körösényi András neve előbb említett konzervatív értelmiségi közéleti működése ellenére is elsősorban a tudományos közegben ismert, az annak is tulajdonítható, hogy mindvégig egy szinte purista, a politizáló tudományt gyanakodva figyelő tudományoszményt képviselt. Nemcsak azzal, hogy rendszeresen, nagy számban és egyre inkább nemzetközi közegben is publikált, de azzal is, hogy hazai munkásságát végigkísérték az éles viták a kollégáival, így Szalai Erzsébettel az értelmiség és a politika viszonyáról,¹¹ Csizmadia Ervinnel a *think-tank*ekről,¹² G. Fodor Gáborral a Gyurcsány-kormány politikájának értelmezéséről.¹³ Körösényi pedig ezekben a vitákban minden alkalommal partnerei fogalomhasználatának pontosságát, szakmai megalapozottságát vonta két-

5 ■ Tovább durvulhat az Orbán-rezsim. Ónody-Molnár Dóra interjúja Körösényi Andrásal. 168 óra. 2018. április 26. <https://168.hu/itthon/tovabb-durvulhat-az-orban-rezsim-korosenyi-andras-eddig-a-kormany-levalthato-volt-148941>

6 ■ Fürdővízzel a gyereket... *Magyar Idők*, 2018. július 18. <https://www.magyaridok.hu/velemeney/furdovizzel-a-gyereket-3300089/>

7 ■ Körösényi András – Mándi Tibor: Miért nem vagyunk „új jobboldaliak”? *Válasz Online*, 2019. május 6. <https://www.valaszonline.hu/2019/05/06/miert-nem- vagyunk-uj-jobboldaliak/>

8 ■ Körösényi András: *A magyar politikai rendszer*. Osiris, Bp., 2002.; úó: *Pártok és pártrendszerek*. Századvég, Bp., 1993.

9 ■ Körösényi András: *Vezér és demokrácia*. L' Harmattan, Bp., 2005.; úó: *Manipuláció és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Gondolat, Bp., 2019.

10 ■ Tóth Gergely: Vajon miféle rezsim a tudomány szerint az Orbán-rendszer? (Körösényi András [szerk.]: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris, Bp., 2015.) https://index.hu/belfold/2015/11/24/a_magyar_politikai_rendszer_-_negyedszazad_utan/

11 ■ Körösényi András: Tudomány vagy publicisztika? Szalai Erzsébet és az elitek. *Beszélő*, 3 (1998), 1. szám, 25–34. old.

12 ■ Körösényi András: A fogalomhasználat állatorvosi lova. *Politikatudományi Szemle*, 8 (1999), 1. szám, 117–122. old.

13 ■ Körösényi András: Egy paradigma fogságában. *Politika-tudományi Szemle*, 18 (2009), 4. szám, 129–132. old.

ségbe meglehetősen vehemenciával. Tudományfelfogásának jellemző megnyilvánulása volt az is, hogy sokáig kifejezetten nem volt hajlandó foglalkozni saját politikaelméleti és egyéb munkáinak normatív oldalával; ebben a tekintetben kollégáinál mindmáig sokkal óvatosabban fogalmaz.

Munkásságában végig kitüntetett helyet foglal el a hazai politológiai gondolkodás főáramának kritikája. A kilencvenes évek közepén írott, *A magyar politikai gondolkodás főáramma* című esszéjében bírálta a szerinte a tárgyilagos politikai elemzést lehetetlenné tevő, elfogult és sokszor a tényeket is felülíró emancipatorikus, konszenzusorientált és normatív *mainstream* összesen kilenc összetevőjét.¹⁴ Látszólag a tárgyilagosságot védelmezte egy ideológiailag elfogult felfogás ellenében, noha saját mondanivalójának már akkor is voltak normatív elemei, például az, hogy el kell fogadnunk a politika konfliktusteli jellegét, mert különben a konfliktusok felszámolására irányuló igyekezet téves politikai cselekvéshez vezet.

Lényegében ezen a vonalon haladnak a politika konfliktusosságát hangsúlyozó munkái, amelyek a demokráciát elitista módon – a részvétellel, az értékekkel szemben a politikai cselekvést, elsősorban a politikai vezetők cselekvését hangsúlyozva – fogják fel. Kedvenc szerzőinek köre – Max Weber, Carl Schmitt, Joseph Schumpeter – nem meglepő, mind régóta jelen van a magyar intellektuális életben, és a kilencvenes években sokaknak segítettek belátni, hogy a politika alapvető konfliktusait nem könnyű, talán nem is lehet meghaladni, és hogy erre a problémára nem feltétlenül kielégítő megoldás például John Rawls híres politikai liberalizmusa, amely szerint a politikai szereplők közötti elkerülhetetlen vitákat mégiscsak korlátok közé szorítja az „átfedő konszenzus” a politikai közösség tagjainak nézetei között.

A liberális Max Weber a modern tömegdemokráciák kialakulásának elemzése, a cezarizmus problémája és a karizmatikus vezetésre épülő politikai gyakorlattal kapcsolatos elképzelései miatt lett Körösiényinek érdekes.¹⁵ A náciává váló konzervatív forradalmár Carl Schmitt pedig annak hangsúlyozása

miatt, hogy a politikumnak nincsenek sem rögzíthető határai, sem intézményes korlátai, mivel a politikai konfliktus mindig felülírhatja őket.¹⁶ Schumpetertől a minimalista – a demokráciát az elitek versengéseként felfogó – demokráciafogalmát és a politikai versengést a vállalkozói kapitalizmus analógiájára elképzelő, folytonos egyensúlytalansági állapotnak mutató, az egyéni cselekvést és az innováció fontosságát hang-

súlyozó politikaképet vette át.¹⁷ William H. Riker amerikai politológustól pedig azt a gondolatot,¹⁸ hogy bár a demokrácia a többség megszerzéséről szól, ennek útja nem a társadalomban meglévő értékek, érdekek egyszerű összegzése, mert valójában a legtöbb kérdésben az eljárásról múlik, mi lesz a vélemények összeadásának eredménye (Riker kedvenc példái erre a Condorcet-paradoxon és az Arrow-paradoxon). Riker szerint emiatt a politika részben mások meggyőzésének, de még inkább a heresztetikának, azaz a leginkább sikerrel kecsegtető döntési eljárás kiválasztásának művészete. Mint látható, Körösiényi tudományos munkái (sokszor jócskán az Orbán-rezsim kialakulása előtt) már felvetették azokat az alapkérdéseket, amelyek az Orbán-rezsimról a most tárgyalt könyvben adott jellemzést érdemben meghatározták.¹⁹

Az Orbán-rezsim megítélése szempontjából az is kulcskérdés, hogyan viszonyul Körösiényi gondolkodása Orbánhoz. Aligha kétséges, hogy a Körösiényi által leírtak sokat köszönhetnek a magyar politikai tapasztalatoknak, és különösen sokat annak, ahogyan a magyar jobboldalon Orbán felemelkedett. Talán még azt is megkockáztathatjuk, hogy magára a Fideszre és a mai rezsim embereire is hathatott Körösiényinek ebben a közegben évtizedek óta ismert gondolkodása. Annál is inkább, mert bizonyos elemei egyáltalán nem állnak távol a jobboldal más figuráinak leplezetlenül rezsimpárti megszólalásaitól (lásd a már említett Láczi vagy G. Fodor munkáit). Körösiényi maga viszont hozzájuk képest sajátosan ambivalens álláspontot foglal el. Egyrészt az írásai – az elméletiek és a publicisztikaiak – semmiképp sem tekinthetők a rezsim apológiájának, másrészt markánsan különböző leíró és normatív szempontjai miatt mégiscsak

máshol húzza meg az elfogadhatóság határait, mint a liberálisabb felfogások hívei, és élesen vitatja is az ő szempontjaikat.

Összefoglalva, *Az Orbán-rezsim* olyan elméleti keretre támaszkodik, amely fokozatosan fejlődött ki a rendszerváltás utáni magyar demokrácia politikai tapasztalatainak és egy jobboldali, konzervatív politikaelméletnek az ötvözéséből. Nem a rezsimvitából, de mégis a rezsimvitához való hozzáállással kellett válnia, mert az a politikafelfogás, amelyet Körösenyi képviselt, és amely cselekvés- és konfliktus-központúságában zavarba ejtőn emlékeztet az orbáni politika önértelmezésére is, 2010 után egyre inkább a demokratikus politikai kereteken kívülre kezdett mutatni. Innen nézve érthető meg Körösenyiék könyvének sajátos – és a rezsimvitából tulajdonképpen nem következő – tétje: túlélheti-e ez a *top-down*, cselekvésközpontú, antiliberális konzervatív politikakép azokat az elsősorban normatív kihívásokat, amelyeket Orbánék 2010 utáni politikája, a demokratikus politikai keretek destabilizálása teremtett számára?

A KÖNYV

Ideje rátérni most már a könyv állításainak részletes áttekintésére. Az eddigiekben elmondottakból számos elem visszaköszön majd, remélhetőleg érthető, felismerhető formában, ám a biztonság kedvéért röviden visszatérek majd a végén arra a kérdésre, hogy mi a kapcsolat Körösenyinek az elmúlt években fokozatosan formálódó politikaképe és a könyv között.

Mint jeleztem is, a könyvet az Orbán-rezsim leírásaként átfogó és sok szempontú voltában inkább sikeresnek találtam. Mégsem ezzel foglalkozom itt, mert a könyv igazi kérdése a szerzők által alkalmazott új elméleti keretnek, a plebiszciter vezérdemokrácia

fogalmának a teherbíróképessége. Ezt közelebből megvizsgálva mutatom meg, miért tartom kudarcos kísérletnek az Orbán-rezsim esetének és a plebiszciter vezérdemokrácia fogalmának összekapcsolását. Igyekszem persze jelezni, hogy az elméleti problémáknak a rendszer leírására is kiható következményei vannak.

A legfőbb bajom a könyvvel az, hogy a szerzők végig képtelenek eldönteni, hogy *három*, markánsan különböző állítás közül melyiket képviselik. Az *egyik* szerint 2010 után Magyarországon azért jött létre „plebiszciter vezérdemokrácia”, avagy más néven az Orbán-rezsim, mert egy radikális politikai változás során az ország megszűnt konszolidált demokrácia lenni, és szakított a „liberális demokrácia” ideáltípusához tartozó működésmóddal (9–11. old., 29. old.). E tézis szerint a magyar eset egy *átmenet* egyik rezsimtípusból a másikba, s ez volna a tanulmányozásra érdemes jelenség. A többi értelmezővel pedig az volna a baj, hogy a saját fogalmi keretükben nem értik elég jól az átmenet lényegét.

A *másik* szerint a 2010 után létrejövő magyarországi politikai rezsimben nincs semmi rendkívüli, a kormányváltás és az azóta stabilan működő hatalmi struktúra csupán a világ demokráciáiban a nyolcvanas évek óta megfigyelhető átalakulási folyamatok terméke, és ezek az általános folyamatok a magyar esetben különös élességgel mutatkoznak meg (35–36. old.). Másként fogalmazva, az orbáni hatalomváltás egész radikalizmusa látszólagos csupán, mert lényegében ugyanaz történik, mint ami máshol is végbement. Amit vizsgálunk, az nem egy rezsimtípus felváltása egy bizonyos országban egy másik rezsimtípussal, hanem a *kortárs demokrácia (sőt politika) globális állapota* (225–227. old.). A többi értelmezővel pedig ezek szerint az a baj, hogy éles cezúrát látnak ott, ahol valójában csak hangsúlyeltolódások figyelhetők meg.

S végül a *harmadik* tézis úgy szól, hogy ha hihetünk Max Webernek, akkor a plebiszciter vezérdemokrácia nem más, mint a parlamentáris logikával szakító modern (XIX. század végi) demokrácia, sőt a politika maga (41–50. old.). Ebben az értelemben az Orbán-rezsim minden felszíni különössége ellenére lényegében csak példa a modern (demokratikus) politika működésére. A többi értelmezővel pedig az a baj, hogy naiv idealista elképzeléseket dédelgetnek a demokrácia (a politika) működéséről, és mindenáron mélyreható változásokat akarnak látni ott, ahol csak ugyanaz történik, mint a demokratikus politikában általában.

Nem kétséges, hogy ez a három tézis jelen van a könyvben. A bevezető fejezet kifejezetten a rezsimátmenet problémájával indít, és később is a liberális demokráciából a vezérdemokráciába való átmenetként jellemzi az Orbán-rezsimet. Ez nyilvánvalóan az első tézisnek felel meg. Az viszont már a második tézishez illeszkedik inkább, hogy a könyv a nyolcvanas évek óta tartó globális folyamatok felsorolásával jellemzi a vezérdemokráciát, és Macron, Putyin

14 ■ Körösenyi András: A magyar politikai gondolkodás főáram. *Századvég*, 3 (1996), 3. szám, 80–107. old.

15 ■ Körösenyi: *Vezér és demokrácia*, 196–218. old.

16 ■ Körösenyi András: A politikai mint konstitutív: Carl Schmitt hozzájárulása a politikai meghatározáshoz. *Századvég*, 16 (2011), 60. szám, 3–24. old.

17 ■ Körösenyi András: Monopolista verseny, árverés és felhatalmazás: Politikai vezetés és politikai piac, schumpeteri nézőpontból. *Politikatudományi Szemle*, 12 (2012), 2. szám, 7–26. old.

18 ■ Körösenyi András: Lehangoló tudomány, vagy a politika művészete? *Politikatudományi Szemle*, 18 (2009), 3. szám, 33–56. old.

19 ■ S hogy ez irányú munkássága nem valami lesújtóan parókiális, a nemzetközi tudományosság nyelvére „lefordíthatatlan szójáték”, azt mutatja, hogy számos angol és német nyelvű publikációja is született, amelyek közül a Jan Pakulskival közösen írt könyve, a *Toward Leader Democracy* a maga nemében nem lebecsülendő 100 fölötti hivatkozással szerepel a Google Scholarban. Egy hangsúlyosan nem mainstream és nem nagy kiadónál megjelent könyv esetében ez komoly teljesítmény. Nem beszélve arról, hogy az általam most tárgyalt kötet is megjelent a Routledge kiadónál angol nyelven. Nem kétséges, hogy egyik könyv sem fogja fenekestül felforgatni a demokráciáról, a politikáról alkotott képet a nemzetközi tudományosságban, ahogy az is biztos, hogy a könyvvel kapcsolatos legsúlyosabb kritikai észrevételt („úgy marhaság, ahogy van”) sem lenne érdemes olyan formában előadni, hogy mindez csak nálunk, csak magyarul írható le.

és Orbán hatalmát is a vezérdemokrácia eseteiként kezeli. Az pedig, ahogyan Webert elemezve a vezérdemokrácia fogalmát tárgyalja, egyértelműen a harmadik tézisnek felel meg.

E három tézis viszont nem lehet egyszerre igaz. Vagy átmenet az Orbán-rezsim, mármint egyik rezsimből a másikba, vagy nem. Az sem egészen mindegy, hogy amit látunk, az az 1980-as évek vége óta alakuló folyamat, vagy pedig egy legalább 150 éve létező állapot. Ez az alapvető homályosság a fogalomalkotásban lényegében lehetetlenné teszi, hogy a szerzők szerint 2010-ben kezdődő radikális átalakulást egyértelműen értelmezhessük a könyvben javasolt elméleti keretben. Miért is súlyos probléma ez a könyv mondanivalója szempontjából? Az első tézis olyan rezsimgfogalmat feltételez, amelyik a 2010 előtti és utáni politikai berendezkedést mint két külön rezsimtípust írja le. A könyv által kissé szégyenlősen használt liberális, illetve a vezérdemokratikus ideáltípus ennek megfelelően a 2010 előtti, illetve a 2010 utáni magyar viszonyok leírására volna alkalmas. Ezzel szemben a második tézis azt feltételezi, hogy a nyolcvanas évek óta zajló globális átalakulásokkal egy időben a korábbi liberális demokrácia vezérdemokratikus vonásokat öltött. Hogy a 2010 előtti Magyarország vezérdemokrácia volt-e vagy sem, arról a tézis nem szól, bár azt sugallja, hogy valószínűleg igen (fontos hangsúlyozni: mindez annak ellenére áll a könyv bizonyos fejtegetéseire, hogy másutt *expressis verbis* az ellenkezője olvasható, utóbbira lásd: 30. old.). Ezt erősíti az is, hogy a könyv explicit módon bevezet egy új rezsimgfogalmat, amely nem egy átfogó politikai berendezkedést jelöl (ahogyan azt a könyv által bírált összehasonlító politikatudományi irodalomban megszoktuk), hanem Skowronek nyomán egy alacsonyabb szintű, rendszerszerűen összekapcsolódó elemekből álló, de az alkotmányos struktúra alapjait nem feltétlenül megváltoztatva létrejövő képződményt (36–38. old.). Magyarán: az Orbán-rezsim egyszerre lehet radikálisan új és mégis a korábbi politikai berendezkedés folytatása. Végül a harmadik tézis alapján az ember már azt sem nagyon tudja eldönteni, a liberális demokrácia egyáltalán létező jelenség-e, vagy sem (a 22. oldalon például a tagadásra hajlik: „a liberális demokrácia e felfogása mögött húzódó legtöbb empirikus előfeltevést megcáfolták”). Lehet, hogy az csak egy letűnt, XIX. századi ideál volt, de ezt a könyv egymással ellentétes irányú állításaiból nem lehet egyértelműen leszűrni. Ekkor viszont, ha egyáltalán van értelme rezsimgváltásról beszélni 2010 után, akkor leginkább egy hamis normatív ideál, egy téves önértelmezés bukása az, amit megfigyelhetünk.

Raadásul korántsem új keletű ez a homályosság a vezérdemokrácia mint rezsimgfogalom státusát illetően. Már Jan Pakulski és Körösiényi közös könyvében²⁰ elvált egymástól a második és a harmadik tézis értelmében vett vezérdemokrácia: előbbi inkább Pakulski, utóbbi Körösiényi képviselte. S emiatt nem minden ok nélkül gyanakodhatunk arra, hogy jelen

könyvben is inkább a harmadik tézis dominál, vagyis Körösiényiék az orbáni vezérdemokráciát a modern demokrácia normál működésmódjának tekintik. Viszont akár a második, akár a harmadik tézist választjuk, egyaránt nehéz elképzelni, hogy a politika sajátosságaiban globális szinten végbemenő változás, vagy pedig a modern politika globálisan érvényes vonásait képviselő rezsimg fogalma alkalmas lenne egy helyi rezsimgátmenet megfelelő megragadására.

Mindez persze kevésbé fogja zavarni azokat, akik meggyőző összképet szeretnének alkotni az Orbán-rezsimgról, mint azokat, akik szeretnek benézni a motorháztető alá, hogy lássák, és részleteiben megértsék, hogyan működik ez a gondolatmenet. Aki pedig elmerül a részletekben, számos további súlyos fogalomzavarra lesz figyelmes. A könyv bevezetője például megpróbálja elmagyarázni, a szakirodalomhoz képest miben jelent érdemi újdonságot az a tézis, hogy az Orbán-rezsim plebiszciter vezérdemokrácia. Ennek érdekében megkülönbözteti a szakirodalom két állítolagos „paradigmáját”: a „populizmus”-„paradigma” szerint Orbán populista politikus (12–14. old.), a „rezsimgklasszifikációs”, avagy „hibridrezsimg”-„paradigma” szerint viszont az Orbán-rezsim a liberális demokráciával szakító, autoriter rezsimgtípus (16–27. old.).

A könyv mindkét tézist megsemmisítő, elsőprő lendületű kritikával illeti. Az első „paradigmával” szemben szám szerint négy, a másodikkal szemben öt súlyos ellenvetést fogalmaz meg. Különösen a „rezsimgklasszifikációs paradigma” kritikájának hangvétele olyan, hogy az ember óhatatlanul úgy érzi, e „paradigma” híveinek már a nagylábujjuk és az orruk megkülönböztetése is nehézséget okoz. Közélebből vizsgálva azonban az érvelésben is van néhány probléma. A könyv ugyanis nemcsak azt nem tisztázza, pontosan mit ért „paradigmán”, de ami mégis kiderül belőle, az finoman szólva is kétségeket ébreszt azzal kapcsolatban, valóban ez volna a leghszerencsésebb módja a szerzők által kritizált szakirodalom kezelésének.

Amikor azt mondom, hogy nem mondják meg, mit értenek „paradigmán”, akkor nem részletes fogalommagyarázatot várnék el, csupán annak meggyőző tisztázását, hogy elégedetlenségüket e „paradigmák” joggal bírálható hibája váltja-e ki, vagy csupán olyan eltérés van *Az Orbán-rezsim* szerzőinek és a kritizált munkák szerzőinek érdeklődése között, ami még nem teszi a kétféle megközelítést kölcsönösen kizáróvá. Utóbbi esetben ugyanis Körösiényiére hárulna a bizonyítás terhe azzal kapcsolatban is, hogy ami nekik fontos, valóban fontos kérdés. Ez a tisztázás azonban elmarad, a szerzők egyértelmű hibákként kezelik a két „paradigma” számukra nem eléggé vonzó sajátosságait.

Igy viszont nem mehetek el szó nélkül amellett, hogy szemben a könyv fogalomhasználata által

20 ■ Jan Pakulski – András Körösiényi: *Toward Leader Democracy*. Anthem Press, London, etc., 2013.

sugalltakkal, a „populizmus” és a „rezsimklasszifikáció” nyilvánvalóan *nem ugyanazon a szinten mozgó fogalmak*, lévén más-más tudományos tradíciók, aldiszciplínák részei és más nézőpontokból vizsgálhatják ugyanazt a jelenséget. Egymás mellé helyezni őket körülbelül olyan, mint az emberi test tanulmányozásának két „paradigmáját” látni a biológiában és a gyereknevelésben. Lehet illet tenni, de az még nem igazolná, hogy mindkettőnek részben valóban az emberi test a tárgya. A könyv is adós marad annak igazolásával, hogy a populizmus és a rezsimtipológia értelmesen egymás mellé tehető mint az Orbán-rezsim tanulmányozásának kétféle „paradigmája”.

A következő probléma a két felvázolt „paradigmával” az, hogy az egyik, a *populizmus* valójában *nem alkot egységet*, hanem inkább *Az Orbán-rezsim* szerzői által mesterségesen, egy *catchword* körül létrehozott csoportosítás. Holott a „paradigma” kifejezés használata azt sugallja, hogy az együtt kezelt és együttesen bírált álláspontok szorosan összefüggenek, egységes logikát követnek – ami távolról sem mondható el a populizmuskutatásról. A populizmus szó egymástól nagyrészt független diskurzusokban, számos különféle diszciplínában használt, ezerarcú fogalmat jelöl, amely ennek megfelelően nagyjából annyiféle jelent, ahányszor leírják. Ezzel a szerzők is tisztában vannak, mégis főként azért kritizálják ezt a „paradigmát”, mert a rezsim szintjén nem ad átfogó magyarázatot az Orbán-rezsim jelenségére (13. old.), ami, ha jobban belegondolunk, meglehetősen gyenge kifogás, mert természetesen a legtöbb ilyen elemzés nem is törekszik rá. Visszatérve a fenti analógiára, a kritika kicsit úgy bánik a „paradigmával”, mint az, aki azért kritizálná a gyereknevelést mint „paradigmat”, mert az a metabolizmus jelenségét nem magyarázza átfogóan. Az ilyen kritika ugyanis egyrészt igaz, másrészt mégiscsak gyenge kifogás, hiszen nyilvánvaló, hogy a gyereknevelésnek egészében véve más a célja, nem az anyagcsere szabályozása. Olyannyira tisztában vannak a szerzők azzal, hogy a populizmussal szemben nem megsemmisítő kritika felróni neki az átfogó magyarázat hiányát, hogy minden gond nélkül be tudják építeni a populizmus Moffitt-féle, stílusként való értelmezését az Orbán-rezsim átfogó leírásába (54–55. old.). Úgy is mondhatnánk, *Az Orbán-rezsim* című könyv valójában a populizmus-„paradigmán” belül marad. Ez sem lenne önkényesebb állítás, mint az ellenkezője, amit a szerzők maguk állítanak.

Am ez a két probléma (a „paradigmák” azonosítása és a populizmus-„paradigma” kritikája) eltérőül azokhoz a problémákhoz képest, amelyeket a „rezsimklasszifikációs paradigma” könyvbéli ábrázolása felvet. A szerzők pontatlanul, szelektíven és meglehetősen kevésbé nagyvonalúan rekonstruálják az elemeit, ami azért különösen nagy gond, mert ez az a „paradigma”, amellyel szemben a könyv alaptézise leginkább alternatívaként fogható fel, már ha hihetünk annak, hogy a szerzők rezsimként értelmezik, amiről írnak. A tét tehát az, hogy a „rezsimklasszifi-

kációs paradigma”, vagy pedig a könyvben használt rezsimfogalom írja-e le jobban azt, ami Magyarországon 2010 óta létrejött. Később a könyv vissza is tér arra a kérdésre, hogy a plebiszciter vezérdemokrácia melyik rezsimtípushoz áll a legközelebb, és megállapítja, hogy a „rezsimklasszifikációs paradigmán” belül ez – persze *mutatis mutandis* – az ún. versengő autoriter rezsim típusa.

Itt álljunk meg egy pillanatra. Ugyanis a könyv három tézise közül csak az első ad lehetőséget arra, hogy összevegyük a „rezsimklasszifikációs paradigma” és a könyv rezsimtípusait, mert csak az első tézis (amelyik az Orbán-rezsimet egy rezsimtípus lecseréléseként értelmezi) kötelezi el magát egymástól világosan elkülönülő, de egymás mellett létező rezsimtípusok megléte mellett. Viszont sem a második (amelyik a plebiszciter vezérdemokráciát az 1980-as évek óta zajló globális folyamatok részeként kezeli), sem a harmadik tézis (amelyik a plebiszciter vezérdemokráciát a modern politika globális jellemzőjének tartja) *nem* ad erre lehetőséget. Csakhogy a könyv egyik legfontosabb, sokszor ismételt állítása éppen az, hogy nincsenek világosan elhatárolható rezsimtípusok, legfeljebb eltérő „logikák” (25. old.). Így viszont nehéz eldönteni, mi értelme van ennek az összevetésnek. Ha azt akarja sugallani, hogy a modern demokráciák valójában versengő autoriter rezsimek, akkor nyilvánvalóan abszurd dolgot állít, elfogadhatatlanul kiforgatva kontextusából az eredeti fogalomhasználatot. Ha viszont azt sugallná, hogy az Orbán-rezsim mégiscsak mutat normative kifogásolható vonásokat, akkor pedig kissé elsietettnek tűnik a „rezsimklasszifikációs paradigma” felett gyakorolt megsemmisítő kritika.

Nézzük meg közelebbről, mit mond ki a „rezsimklasszifikációs paradigma” kritikája a könyvben. Ez a kritika súlyos problémákkal terhes. Az első, hogy amit teljesen érthetetlen módon „paradigmaként” azonosít, az valójában egy politikatudományi diszciplína, és amit kifogásként hoz fel vele szemben, az sokszor diszciplináris sajátosság, és az adott keretek között teljesen rendben van. Csak akkor tűnik problematikusnak, ha „paradigmaként” kezelik. A könyvben az áll, hogy ez a „paradigma” le akarja írni, összehasonlíthatóvá akarja tenni az összes rezsimet, és ráadásul tulajdonságok listájára támaszkodva, *checklist* módszerrel. Ha eltekintünk is attól, hogy a *checklist* alkalmazásának kritikája eléggé különös egy olyan könyvben, amely egy tetszetős táblázatban különbözteti meg a liberális és a vezérdemokráciákat, amit nehéz másként érteni, mint egy *checklistet* (59. old.), a többi kifogás sem egészen méltányos. Elvégre teljesen legitim kutatási projektnek tűnik a világ országaiban létező politikai berendezkedések típusokba sorolása. Hacsak nem feltételezzük, hogy minden rezsim tök egyforma (a demokráciák esetében a könyv tézisének második és harmadik lehetséges variánsa így is érthető persze, de az első aligha, hiszen ott egy *átmenet* a tárgy), vagy minden rezsim *sui generis* (de

persze akár így is olvasható a könyv háromféleképpen is érthető tézise), ezzel az osztályozási igénnyel szemben aligha méltányos ennyire alapvető kifogást megfogalmazni.

Erthető, hogy nem mindenki szeretné azzal tölteni az idejét, hogy egy univerzálisan alkalmazható rezsimitipológia alapján minden egyes rezsimit besoroljon valamilyen típusba. Van olyan legitim kutatási cél, ami nem igényel ilyesmit. Csakhogy a könyv által választott, weberi ihletésű alternatív módszer, azaz két ideáltípus használata és az egyiknek az Orbán-rezsimre alkalmazása a rezsimitipológia durván leegyszerűsített változatának tűnik, amelyik éppúgy általánosan alkalmazhatónak mutatja magát, de csak két rezsimtípust ismer (ami nem kifejezetten segít kidomborítani ennek az alternatívának az előnyeit a „rezsimklasszifikációs paradigma” leegyszerűsítésével szemben). Ráadásul nehezíti a tisztánlátást, hogy tulajdonképpen mit is akar a könyv állítani az Orbán-rezsimről mint rezsimről, hiszen az ideáltípikus módszerrel az absztrakciók világába utalja az általa alkalmazott rezsimgfogalmakat.

A második probléma a szakirodalom elfogadhatatlannul szelektív ismertetése. Hiányzik belőle például a göteborgi V-Dem projekt és ezen belül az Anna Lührmann-féle *Regimes of the World* rezsimitipológia, holott az jelenleg az összehasonlító politikatudományi kutatások és rezsimosztályozások között megkerülhetetlennek tűnik. És ugyanígy hiányzik a hivatkozások közül (a szerzők által nyilvánvalóan ismert, és itthon is gyakran hivatkozott) Andreas Schedler 2013-as *Politics of Uncertainty* könyve, ami azért igazán bosszantó, mert ez a munka pontosan azt a megközelítést alkalmazza, amelyiket a könyv erősen hiányol ebből a „paradigmából”: Schedler kifejezetten úgy értelmezi a választási autoriter rezsimeket, mint amelyek a politikai stabilitás eredendő bizonytalanságának kezelésére hivatott speciális válaszaikkal jellemezhetők. Azaz nem kizárólag negatívan, a liberális demokráciától való értékbeli különbségek alapján, hanem a politikai folyamatok dinamikájának vizsgálatával.

A harmadik probléma, hogy a könyv nem éppen jóindulatúan bánik a szakirodalommal. Matthijs Bogaards 2018-as cikke például rengeteg, a magyarországi rezsimre vonatkozó címkét gyűjt össze, amiből azt a következtetést vonják le a szerzők, hogy nincs konszenzus a szakirodalomban az Orbán-rezsim megítélésében. Ez egyrészt a tudományos konszenzus fogalmának meglehetősen túlzó (kivételeket szinte meg nem engedő) alkalmazását feltételezi, másrészt a felsorolt cikkek egy része nyilvánvalóan nem ugyanabban a diszciplináris közegben íródott, harmadrészt, különböző időpontokban született írásokról van szó, negyedrészt egyértelműen látszik, hogy a szövegek időben előrehaladva egyre egyértelműbben autoriter rezsimnek látják az Orbán-rezsimit, s végül, ötödrészt, mégiscsak egy ma már hároméves cikkről van szó, ami egy 12 éves rezsim történetének szempontjából tekintélyes időbeli távolság. Márpedig, ha

komolyan vesszük a könyv előfeltevéseit a politika működéséről, egyáltalán nem tűnik logikusnak kizárni azt a lehetőséget, hogy a rezsim nem ugyanaz volt 2010-ben, mint 2014-ben, vagy mint még később, 2021-ben.

De hasonlóan zavarba ejtőnek tűnik az az olvasat is, amelyet az ún. hibrid rezsimek (pl. versengő autoriter rezsimek) fogalmáról kapunk. A könyv alapján az lehet az olvasó benyomása, hogy e rezsimgfogalmanak nincs semmilyen pozitív tartalmuk, csak a liberális demokráciáktól való eltérésük definiálja őket. Csakhogy ez biztosan nincs így. Hogy mást ne mondjak, sem Schedlerre, sem a Levitsky és Way szerzőpáros könyveire nem áll, hiszen azok *expressis verbis* arra törekcsenek, hogy a hibrid rezsimeket ne egy demokratizálódási folyamat teleológiai keretében (ezt azért említem, mert Körösenyiék ezt állítják erről a „paradigmáról”, 17. old.), hanem a saját jogukon, meglepően stabil, széles körben elfogadott uralmi formaként értelmezzék. Sőt Levitskyék élesen bírálják ezt a teleologikus felfogást, és egész fejezetet szentelnek a rezsim sajátosan autoriter logikájának.²¹ Emellett az is problematikus, hogy Körösenyiék könyve alapján a versengő autoriter rezsim fogalmát meg lehet különböztetni a vezérdemokrácia fogalmától, mivel az utóbbi egyszerre mutat demokratikus és autoriter vonásokat is. Pontosan ugyanígy jellemzi Levitsky és Way is a hibrid rezsimeket, úgyhogy nagyon nehéz hová tennem Körösenyiéknek ezt az állítását.

Negyedszer, hadd említsem meg, hogy a könyv teljes tanácsalansággal figyelni azt a normatív demokráciafogalmat, amely a modern rezsimosztályozások mögött áll, és amellyel az a legfőbb bajuk, hogy nem minimalista, nem elégszik meg azzal, hogy a választások révén a népnél tartsa meg a politikai hatalom végső forrását, minden mást rábízva a politikusokra. Egyik kritikájuk ezzel a demokráciafogalommal szemben, hogy nem veszi figyelembe a modern demokráciák liberális és demokratikus elemei közötti feszültségeket. A könyv többször is hangsúlyosan tér ki arra, hogy valamilyen naiv, idealista, ugyanakkor reflektálatlan normatív demokráciafelfogás húzódik meg a rezsimosztályozások mögött.

Van ugyan abban valami, hogy a modern rezsimosztályozások minden más rezsim leírásában és megítélésében is mind a demokráciát teszik meg a végső mércének. Az is igaz, hogy ezek a rezsimosztályozások nem egy minimalista demokráciafelfogást érvényesítenek. Az is igaz, hogy többnyire nem látnak feloldhatatlan feszültséget a demokrácia különféle elemei között.

21 ■ Levitsky–Way: *Competitive Authoritarianism*, 3–4., illetve 26–32. old.

22 ■ „Mondhatom, Mr. Collins, én egyáltalán nem értem önt – kiáltotta Elizabeth kissé felindultan. – Ha eddigi szavaimból bátorítást olvas ki, akkor igazán nem tudom, miképpen fejezem ki a visszautasítást, hogy ön is annak tartsa.” (*Bűszkeség és balfélet*. Ford. Szenczi Miklós.)

Úgy is lehetne mondani, hogy ez a demokráciafogalom *monista* felfogásra épül: egy olyan felfogásra, amely a demokráciát különböző, egymással néha konfliktusba kerülő, de végső soron mégiscsak egységes rendszert alkotó értékek egységének tartja. Az egységet pedig az biztosítja számukra, hogy – s ezt a könyv szerzői teljesen mellőzik – a modern demokráciafelfogások végső soron nem az empirikus sokaság uralmát, hanem az egyenlő emberi méltóságot teszik meg a politika alapértékének. Hogy ezt többnyire nem mondják ki, az azért nem meglepő, mert ennek a demokráciaértelmezésnek a forrása nem a rezsimosztályozás, hanem egyszerűen a modern politikai filozófia, jogfilozófia, illetve az olyan referenciadokumentumok, mint az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata. Ebben a felfogásban a demokrácia különböző aspektusai mind-mind attól nyrik el legitimitásukat, hogy hozzájárulnak ennek az értéknek a megvalósulásához, nem pedig attól, hogy kiknek juttatnak kormányzó hatalmat.

Lehet ezt a monista felfogást bírálni (sőt Körösenyiék kritikája egyáltalán nem ismeretlen az irodalomban: Fareed Zakaria vagy Yascha Mounk nevét lehetne említeni a hasonló kritikákat megfogalmazó szerzők közül), de ettől még nem triviálisan tarthatatlan, a liberális demokráciák értékeinek feloldhatatlan belső feszültségeit hangsúlyozó álláspont pedig távolról sem magától értetődően igaz. A könyv viszont sajnálatosan elmulasztja, hogy érdemben érveljen a saját álláspontja mellett.

Végezetül hadd említsek meg még egy, különösen bosszantó problémát: a könyv 46. oldalán olvasni először definíciót arról, konkrétan mi „plebiszciter” a plebiszciter vezérdemokráciában. Az ott található definíció ráadásul egyáltalán nem kielégítő, de ennél is nagyobb gond, hogy a könyv meglehetősen lazán kezeli a plebiszciterként felfogott jelenségek körét. Ide sorolja például mind a sikeres, mind a sikertelen népszavazásokat (2008 és 2016), a választásokat, tekintet nélkül az eredményre (2019-ben a Fidesz mégiscsak érzékeny veszteségeket szenvedett az önkormányzati választásokon, amely tényt az 56. oldali táblázat némiképp elfedi, holott a rezsimpárti média ezt sokkal őszintébben vallotta be), illetve a nemzeti konzultációkat, amikor nincs is semmilyen szavazás, pusztán mozgósítás van, több vagy kevesebb sikerrel.

Bizonyos mértékig érthető, miért tartják ezeket a szerzők a néphez fordulás eseteinek, s persze a *top-down* demokráciafelfogásuk és a manipulációnak tulajdonított szerep a könyvben erre még rá is erősít, de másfelől ez mégiscsak a parttalan fogalomhasználat tankönyvi példájának tűnik, hiszen ha ez mind plebiszciter dolog, akkor a plebiszciter jelző gyakorlatilag bármire ráhúzható, miközben semmilyen módon nem lehet cáfolni, hogy az lenne. A kormány persze szereti azt hirdetni, hogy odafigyel az emberek véleményére. De még ha eltekintünk is az érdemi egyeztetések nélkül hozott vagy a választási kampányokban szóba sem hozott döntések sokaságától, akkor is zavarba ejtő tény, hogy az Orbán-re-

zsím notóriusan került a népszavazások kiírását, egy jogilag érvénytelennek bizonyult eset kivételével (mióta ezt leírtam, a helyzet tovább bonyolódott két, bizonytalan jövőjű népszavazási kezdeményezéssel), a könyv mégis plebiszciternek mondja a rezsímet. Hogy Kiss Baláznak, a szerzők által jól ismert és tisztelt politológusnak a hasonló esetekre tartogatott kedvenc Jane Austen-idézetét hozzam fel magam is: „Really, Mr. Collins,’ cried Elizabeth with some warmth, you puzzle me exceedingly. If what I have hitherto said can appear to you in the form of encouragement, I know not how to express my refusal in such a way as to convince you of its being one.”²²

ÖSSZEGZÉS

Úgy gondolom, a könyv alapvető fogalmainak zavarosságát sokkal könnyebb megérteni abban a tágabb kontextusban, amelyet írásom első felében vázoltam, mint magának a könyvnek a szerkezeti problémáiból. Nyilván minden könyvnek vannak jobban kifejtett és elkentebb részei, apróbb-nagyobb hibái. Am ez nem magyarázza alaptézisének három, párhuzamosan futó, kibékíthetetlen változatát, a rezsímfogalom problematikusságát, a vitatott két „paradigma” zavarba ejtő jellemzését, a plebiszciter vezérdemokrácia elemeinek tisztázatlanságát. Már inkább érthetők akkor, ha belátjuk, hogy a könyv alapkoncepciója mintegy véletlenül, történelmi kontingenciák hatására „nőtt” bele a 2010 utáni rezsímvitába, miközben eredetileg demokratikus viszonyokra, részben a Fidesz 2010 előtti fejlődésére, részben a modern demokráciaelméletekre reflektálva született egy konzervatív értelmiségi és egy elitista demokráciafelfogás képviselője fejében. Az eredeti koncepció, bár eleve nem problémátlan, valójában nem igényelné, hogy eldöntsük: demokrácia-e még a vezérdemokrácia, vagy sem. Viszont a rezsímvita kontextusába belecsöppenve éppen ez a kérdés vált fontossá, és megválaszolásával lehetett volna érdemben megkülönböztetni a szerzőkből érezhető ellenérzést kiváltó összehasonlító politikatudományi rezsimosztályozásoktól a könyvük alapkoncepcióját.

Az ugyanis, bármennyire szeretnék is a szerzők, nem tartalmaz szinte semmit, ami ténylegesen el lenne mondandó annak, hogy az Orbán-rezsím egy tankönyvi versengő autoriter rezsím (bár, megjegyzem, Schedler választási autokrácia fogalma is teljesen jól használható, de azzal még annyit sem törődnek), hiszen az informális hatalomgyakorlás, a demokratikus intézmények bizonyos mértékű megőrzése, a politikai pluralizmus fenntartása stb. mind belefér ebbe a fogalomba. A szerzők ezt végső soron csak azért nem akarják *elfogadni*, mert rezsímen a tágabb kontextusból érthetően valami egész mást értenek. Hogy mit, arra viszont így három, markánsan különböző választ is kapunk. És ahol három ilyen összeegyeztethetetlen válasz van, ott egy sincs. Ez a nagy baj ezzel a könyvvel, minden egyéb érdeme ellenére. □

HÁLÓZATOK ÉS HIERARCHIÁK

B. KISS MÁTYÁS – TÓTH KELEMEN

Niall Ferguson:

A tér és a torony

Hálózatok, hierarchiák és harc a globális

hatalomért

Ford. Gebula Judit – Vancsó Éva

Scolar Kiadó, Budapest, 2019. 606 oldal, 5999 Ft

Niall Ferguson valódi sztártörténész. A skót szerző a BBC visszatérő vendége és műsorvezetője (legutóbbi dokumentumfilmje a tavaly vetített, háromrészes *Networld*), újságíróként is termékeny, jelenleg a *Bloomberg News* véleményrovatának rendszeres szerzője. Nem csoda hát, hogy könyvei is rendre bestsellerként végzik. Az angolszász esszé könnyedségét ötvözi az amerikai tudomány-népszerűsítő irodalom hatásvadász eszközeivel. Semmit sem bíz a véletlenre: téziseit mindig igyekszik az olvasó szájába rágni, lehetőleg gyorsan befogadható állításokká egyszerűsíteni, majd minél vonzóbban becsomagolni néhány találó hasonlat, metafora és allegória segítségével, hogy aztán könnyen emészthető, rövid történetekkel illusztrálja őket. Mestere a figyelem felkeltésének és fenntartásának, azt is tudja, hogyan kell történetet mesélni. Mindig ügyesen lovagolja meg az aktuális trendeket, itt tárgyalt könyvében például az egyre felkapottabb *global history*-t ötvözi a szintén nagyon népszerű hálózattudománnyal.

Sosem riad vissza a határozott és merész állításoktól, legyen szó akár a múlt, akár a jelen értékeléséről, amihez az olvasó számára látszólag stabil keretet kínál a világ történetének értelmezésével. Legfontosabb vizsgálódási területei a Brit Birodalom és az Amerikai Egyesült Államok történelme. Gyakran hangsúlyozza a Brit Birodalommal kapcsolatos pozitív értékítéleteit, amelyek éles ellentétbe állítják a posztkolonális diskurzussal. Csakugyan lenyűgözi a birodalmi nagyság, az ő szájából az *imperializmus* nem szitokszó. Egyoldalú, néha kifejezetten anglocentrikus állításokat is megfogalmaz, amelyek nagyon is vitathatók.

Ennek ellenére vagy talán épp ezért, hatása csakugyan széles körű. Nem kisebb személyiség, mint Izrael volt miniszterelnöke, Benjámin Netanjáhu pózolt *A tér és a torony* című könyvével.¹ Ferguson hazánkban sem ismeretlen. Állításai például Orbán Balázs

(a Miniszterelnökséget vezető miniszter helyettese, parlamenti és stratégiai államtitkár, továbbá a Mathias Corvinus Collegium kuratóriumának elnöke) nemrég megjelent, *A magyar stratégiai gondolkodás egyszerűsége* című kötetében² is visszaköszönnek. Orbán nemcsak *A tér és a torony* című kötetre hivatkozik (az adminisztratív állam fergusoni kritikájára utalva), érvelésének alátámasztására felhasználja Ferguson *Civilizáció* című kötetének³ egyik alaptézisét, a Nyugatot sikeressé tevő intézmények kulturális hátteréről alkotott elméletet is.⁴ Érdekes párhuzam továbbá, hogy Orbán Balázs országstratégiai célkitűzéseinek meghatározásakor Ambrogio Lorenzetti allegorikus freskójának elemzésével mutatja be a jó és a rossz kormányzás sajátosságait,⁵ éppen úgy, ahogy Ferguson *A tér és a torony* utószavában. Ezt a megoldást mindketten a híres brit történésztől, Quentin Skinnertől kölcsönzik.⁶

TÖRTÉNELEMFORMÁLÓ HÁLÓZATOK

Ferguson ebben a könyvében a világ történetét a hálózattudomány eredményei felől értelmezi újra. A tér és a torony jó érzékkel megválasztott allegóriája plasztikusan foglalja össze a könyv alapproblémáját. Az egyik oldalon a horizontálisan szerveződő hálózatok, informális kapcsolati hálók, gazdasági-politikai érdekszövetségek és különböző titkos társaságok állnak, a másikon pedig a vertikálisan építkező hierarchiák, Ferguson az adminisztratív-bürokratikus gépezeteket, hadseregeket és a hasonló formális hatalmi szervezeteket sorolja ide. Kiindulópontja, hogy a modernitás története az informális hálózatok és hierarchikus berendezkedések folyamatos

1 ■ Erről lásd Niall Ferguson tweetjét: <https://twitter.com/nfergus/status/1032700092182974464/photo/1>.

2 ■ Orbán Balázs: *A magyar stratégiai gondolkodás egyszerűsége*. Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, Bp., 2020.

3 ■ Ehhez lásd: Niall Ferguson: *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Ford. Gebula Judit. Scolar, Bp., 2011.

4 ■ Orbán: *A magyar stratégiai gondolkodás*, 43. és 46. old.

5 ■ Uo. 29–35. old.

6 ■ Quentin Skinner: *Visions of Politics: Volume 2. Renaissance Virtues*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.; uő: Ambrogio Lorenzetti's Buon Governo Frescoes: Two Old Questions, Two New Answers. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 62 (1999), 1–28. old.

7 ■ Barabási Albert-László: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Magyar Könyvklub, Bp., 2003.

8 ■ Nicholas A. Christakis – James H. Fowler: *Kapcsolatok hálójában*. Ford. Rohonyi András. Typotex, Bp., 2010. 323. old.

küzdelmeként írható le. A történelem „egyenetlen apály-dagályairól” kíván beszélni, megkülönböztetve „a hosszú, hierarchikus berendezkedésű időszakokat a ritkább, de dinamikusabb korszakoktól, amikor a hálózatok kerültek előtérbe, részben a technikai változásoknak köszönhetően” (22. old.). A történelem legjelentősebb változásait az informális hálózatok indítják el, amelyek egy szempillantás alatt képesek felrobbanítani stabilnak hitt hierarchiákat. Bár a könyv utószavában azt állítja, hogy a hálózatok és a hierarchiák közötti feszültség „egyidős az emberiséggel” (489. old.), érvelését arra alapozza, hogy a történelem során leginkább a hierarchiák uralma volt a jellemző.

Mindössze két olyan időszakot tart számon, amikor a hálózatok váltak meghatározóvá. Az első korszak XV. századi kezdete a könyvnyomtatás (európai) feltalálásával esett egybe, a XVI. században már „a hierarchiára épülő világot kétoldali támadás érte a hálózatok részéről” (127. old.). Az európai gyarmatosítók kereskedelmi hálózatai nekiláttak az amerikai és ázsiai birodalmak felbomlasztásának, a reformáció hálózatai pedig Európát is alaposan fölforgatták. „Gutenberg nélkül Luther talán csak egy újabb eretnek lett volna, akit az egyház Husz Jánoshoz hasonlóan máglyára küld.” (123. old.) A hierarchiák a napóleoni háborúkat követően stabilizálódtak, az öt vezető nagyhatalom (Nagy-Britannia, Oroszország, Poroszország és a Habsburg Birodalom, illetve 1818 után Franciaország) együttműködésének és egyensúlyának, vagyis a pentarchiának köszönhetően. A hierarchikus intézmények a XX. század közepén éltek virágkorukat, a hálózatok második korszaka pedig az 1970-es évekkel vette kezdetét. Bár Ferguson itt nem az új technológia megjelenését látja a társadalmi átalakulás elindítójának, készséggel elismeri, hogy az internet térhódítása akár földcsuszamlás-szerű átrendeződésekhez is vezethet. E változások jelentőségét a közelmúlt olyan eseményeinek kapcsán elemzi, mint Obama 2008-as választási kampánya, a Brexit, illetve Trump hatalomra kerülése, mivel a közösségi média (*social media*) hálózatai mindhárom esetben döntő szerepet játszottak. Sőt úgy véli, hogy a Brexit – hasonlóan Trump 2016-os kampányához – a hálózatoknak az intézményesült hierarchiák fölött aratott győzelmeként értelmezendő. Ferguson tehát az emberiség elmúlt ötszáz évét a hálózatokkal harcoló hierarchiák történeteként meséli el, állításait pedig a hálózattudomány felől kívánja megalapozni.

A hálózatok tudománya maga az interdiszciplinaritás: különböző tudományágak (a gráfelmélet, a szociológia és a számítógép-tudomány) találkozásából jött létre, és a legváratlanabb területeken kínál új eredményeket. Az új diszciplína alapjait Barabási Albert-László kutatócsoportja vetette meg az ezredfordulón, eredményei számos újabb kutatást inspiráltak. A hálózatkutatás korábban is fontos területnek számított a szociológiában (utalhatunk például Mark Granovetter úttörő kutatására). Barabásiék

a természetes hálózatok általánosan alkalmazható matematikai modelljének megalkotásával érték el új eredményt. A hálózatokról való gondolkodás ugyanis korábban Erdős Pál és Rényi Alfréd véletlenszerű hálózatokról alkotott matematikai modelljét tekintette kiindulópontnak, feltételezve, hogy a természetes hálózatok is véletlenszerű tulajdonságokkal bírnak. Barabásiék viszont bebizonyították, hogy a valóságban létező hálózatok távolról sem véletlenszerűek: a véletlen hálózatokban nem lehetségesek kiugróan sok kapcsolattal bíró csomópontok, ám a valóságos hálózatok struktúráját éppen az ilyen nagy csomópontok határozzák meg. Barabási kezdettől fogva hatalmas erőfeszítéseket tett felfedezési népszerűsítésére. 2002-ben megjelent *Behálózva. A hálózatok új tudománya* című könyve⁷ és számtalan előadása a széles közönség számára is hozzáférhetővé tette a hálózattudomány alapjait. A tudománynépszerűsítés egyúttal az interdiszciplinaritást is elősegíti, hiszen így a legváltozatosabb területek képviselői ismerhetik fel az új módszerek jelentőségét.

A hálózattudomány egyik alaptétele, hogy a hálózatok szinte mindenütt jelen vannak: az élő sejt (génak és fehérjék hálózata) és az idegrendszer szerkezete éppúgy hálózatos, mint az internet és az elektromos ellátórendszer felépítése, de még az ökoszisztémák és a táplálékláncok is ábrázolhatók a fajok közötti hálózatként. A hálózatelmélet a társadalmat is az emberi kapcsolatok hálózataként értelmezi. Ferguson érvelése sokat köszönhet Barabásinak, *Behálózva* című népszerűsítő művére a kötet több pontján hivatkozik is. Ezért is sajnálatos, hogy a magyar kiadás – máskülönbén alapos és hasznos – név- és tárgymutatójából kimaradt Barabási Albert-László neve – noha a főszöveg is említi őt (72. és 78. old.).

A tér és a torony egy másik fontos hivatkozási pontja James H. Fowler és Nicholas A. Christakis *Kapcsolatok hálójában* című könyve.⁸ Fowler és Christakis a különböző betegségek, viselkedési minták és hangulatok hálózatos terjedését vizsgálta, szintén Barabási és csoportja felfedezéseire támaszkodva; a társadalmi kérdések vizsgálatában az *együttműködésre* és az *altruizmusra* fókuszálnak. Érvelésük mögött azonban reflektálatlan antropológiai optimizmus húzódik meg, amelynek fényében az emberiség egyre inkább „egy egységes cél érdekében tevékenykedő szuperorganizmushoz” válik hasonlatossá. A *szuperorganizmus* általuk javasolt fogalma azonban híján van minden tudományos szigorúságnak. Mivel bizonyítani nem tudják, posztulálni kénytelenek az emberiség *szuperorganizmus* voltát. S hogy mi volna az a bizonyos egységes cél, azt végképp homályban hagyják.

Nem véletlen tehát, hogy Ferguson többször hivatkozik ugyan Fowler és Christakis kötetére, de a *szuperorganizmus* fogalmát nem veszi át tőlük, sőt – joggal – nyíltan elveti a „planetáris szuperorganizmus” technooptimista hálózati utópiáját. Az egységesedő, közös cél felé haladó emberiség képzete

helyett a nemzetközi politikát továbbra is érdekellentétek és konfliktusok terepének tekinti, és elmergesedésük veszélyére figyelmeztet. Nem meglepő, hogy Steven Pinker elméletét⁹ sem fogadja el a világ egyre békésebbé válásáról, sőt módszertani szempontból is elhibázottnak látja a statisztikai adatokra adott értelmezését.

A hálózatok és a hierarchiák sokféleképpen találkoznak. Két hálózat találkozásakor a harcnál valószínűbb a békés kapcsolódás, ami a kreatív energiák felszabadulásához vezet. Ha viszont hálózat és hierarchia ütközik, akkor az könnyen felboríthatja a hatalmi szerkezetet, miközben a hálózat védtelenné válik a célzott támadásokkal szemben:

„A hálózatok hálózatosodnak. Amikor a hálózatok kapcsolatba lépnek egymással, az eredmény: innováció és invenció. Amikor egy hálózat szétzilál egy megcsontosodott hierarchiát, lélegzetelállító sebességgel képes megdönteni azt. Amikor azonban egy hierarchia támad egy törékeny hálózatra, a hálózat is összeomolhat.” (Kiemelés az eredetiben, 83–84. old.)

A hierarchiák előnye a hálózatokkal szemben, hogy könnyebben irányíthatók és hangolhatók össze egy cél érdekében – Ferguson szerint egy hálózat nem nyerhette volna meg a második világháborút.

A könyv elméleti bevezetője ismerteti a hálózattudomány történetét és módszereit. Azoknak, akik először hallanak a témáról, mindez a váratlan felismerés élményével szolgálhat, a többieknek viszont fárasztó lehet sokadszorra végigolvasni a köznapi híradókat, Erdős Pál és Rényi Alfréd véletlen hálózati modellje, valamint a Kevin Bacon-játék történetét, melyek Barabási első könyve óta a népszerűsítő irodalom állandó toposzai. Az érvelés ezúttal is Barabásit követi, ugyanakkor Ferguson ügyel rá, hogy újdonságot is nyújtson, amit elsősorban a társadalom- és történettudományok tárgyában tud megtenni. Igyekszik érvelésének minél szélesebb közönséget megnyerni, ezért is építi be a szárazabb elméleti bevezetőbe a XVIII. századi illuminátusok összeesküvéséről szóló, olvasmányosabb alfejezetet.

Az elméleti bevezetőben Ferguson azt állítja, hogy a hálózatok és a hierarchiák pusztán szembeállításuk azért nem elégséges, mert a hierarchia maga is a hálózatok egyik különleges típusa. Modellje egy olyan, piramisszerűen építkező szerkezet, amelyben az egymással összekapcsolt pontok csak a legnagyobb köztes centralitással rendelkező ponton keresztül tudnak kommunikálni a hálózat túlnyomó részével, emiatt a legfontosabb csomópont az uralma alá hajtja a többi. A hierarchikus hálózati modell Ferguson-féle ábrája nagyjából ahhoz hasonló, ahogyan a klasszikus nyugati hűbéri láncot szokás ábrázolni. Az ilyen szerkezetek nem tűrik el a további belső hálózatosodást, mert az új kapcsolatok kiépülése aláásná a legnagyobb csomópont uralmát. A valóságban ez

a szerkezet teljesen tisztán sosem jelenik meg, bár a sztálini Szovjetunió igen közel került hozzá.

AZ ÚJKOR KRÓNIKÁJA

Ferguson az újkor krónikása kíván lenni. Az annalesek és krónikák szerzőihez hasonlóan, akik történeteiket a kezdetektől, a világ, egy város, egy kolostor vagy éppen egy háború kezdetétől kiindulva, időrendben jegyezték fel, Ferguson is az utólag a középkort leváltó eseményekként értelmezett földrajzi felfedezésektől, valamint a reformációtól kezdve – *ad nostram aetatem* – saját koráig jegyzi fel az *új idők* krónikáját. Szándéka szerint „[ú]jfajta történeti narratívát kíván nyújtani, amelyben a főbb változások – egészen a földrajzi felfedezések és a reformáció korától kezdődően, ha ugyan nem korábban – lényegüket tekintve a hálózatok által a hierarchikus rendszerek elleni kihívásokként értelmezhetők.” (42. old.) A művet olvasva viszont az az érzésünk támadhat, hogy a „ha ugyan nem korábban” kitétel nem több pusztán óvatoskodásnál, pedig könyve meglehetősen személyes hangvételű előszavában is azzal igyekezett megragadni az olvasó figyelmét, hogy az ókortól napjainkig fogja elemezni a hálózatok és hierarchiák közötti interakciót. Ferguson meggyőződése azonban sokkal inkább az, hogy az újkor évszázadait összefogó jellegzetesség éppen a hálózatok forradalmi térhódítása, így a hálózatosodás az *új idők* sajátja. A beígért, évezredek átfogó elemzés ezért némiképp elsikkad, tekintve, hogy az emberiségnek a XVI. századot megelőző fejlődését – az ősembertől Egyiptom

9 ■ Steven Pinker: *Az erőszak alkonya. Hogyan szelődött meg az emberiség?* Ford. Gyárfás Vera. Typotex, Bp., 2018. old.

10 ■ Walter Laqueur (ed.): *Fascism: A Reader's Guide: Analysis, Interpretations, Bibliography*. University of California Press, Berkeley, 1976. 89–91. old.

11 ■ Vö. Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945*. I. kötet. L'Harmattan, Bp., 2007. 53–76. old.

12 ■ Szabó Tibor: *Lukács György, az autonóm filozófus. Kritikák, viták, teóriák*. Gondolat, Bp., 2017. 79. old.

13 ■ Ferguson: *Civilizáció*, 237–239. old.

14 ■ Lásd pl. Robert Gerwarth – Stephan Malinkowski: *Hannah Arendt's Ghosts: Reflections on the Disputable Path from Windhoek to Auschwitz*. *Central European History*, 42 (2009) 2. szám, 279–300. old.; Birthe Kundrus: *Kontinuitäten, Parallelen, Rezeptionen. Überlegungen zur Kolonialisierung des Nationalsozialismus*. *Werkstatt Geschichte*, 43. (2006) 45–62. old.; Matthew P. Fitzpatrick: *The Pre-History of the Holocaust? The Sonderweg and Historikerstreit Debates and the Abject Colonial Past*. *Central European History*, 41. (2008) 3. szám, 477–503. old.

15 ■ Az általa itt hivatkozott tanulmány sem azt állítja, hogy a társadalmi mobilitás „vagy csökkent, vagy nem”, hanem egész pontosan azt, hogy az Egyesült Államokban a nemzedékek közötti (!) mobilitás mértéke a hetvenes évekhez képest nem csökkent ugyan, ám a társadalmi egyenlőtlenség növekedése miatt a „születési lottó” (*birth lottery*) következményei erősebbé váltak. A szerzők ezt az állapotot egy olyan létrához hasonlítják, melynek fokai távolabbi kerültek egymástól, miközben a gyerekek esélye nem változott, hogy szüleikhez képest magasabbra mászhassanak. Ray Chetty et al.: *Is the United States Still a Land of Opportunity? Recent Trends in Intergenerational Mobility*. *American Economic Review*, 2014. 5. szám, 141–147. old.

fáraóin át egészen Augustusig és a római pápákig –, néhány eleve bukásra ítéltnek látott kísérlet kivételével, mint amilyenek az athéni demokráciát és a Római Köztársaságot tartja, összesűriti *A hierarchia rövid története* című, mindössze hétoldalas alfejezetbe. Alapállítása szerint ugyanis a „történelem során az élet többnyire hierarchikus volt” (97. old.).

A krónikás hagyománnyal tehát nem szakítva a kezdetektől indít, ám az események kronologikus leírásánál mégis többet szeretne nyújtani. A múlt által kíván szólni jelenről és jövőről:

„Soha nem leszünk képesek megragadni saját korunk óriási, villámgyors hálózatainak lényegét – azaz sejtésünk sem lesz arról, hogy a hálózatok kora örömteli és felszabadító jellegű lesz-e, vagy borzalmas anarchiát eredményez majd –, ha nem tanulmányozzuk a múlt kisebb és lassúbb hálózatait.” (48. old.)

Az ok-okozati összefüggések és értelmezések hiánya miatt a leírás sokszor mégsem lép túl a krónika műfaján – mintha Ferguson az úgynevezett *világtörténelmet* egy nagy zsákba borította volna, hogy aztán a találmára előhúzott eseményeket és történeteket, pusztán azzal, hogy időrendbe állítja őket, könyvvé szerkessze. Így az ábrázolni kívánt harc során, melyet hálózatok vívnak hierarchiákkal a globális hatalomért, színre lépnek a Mediciek, Martin Luther (és Martin Luther King is), az innovatív Johannes Gutenberg, Francisco Pizarro és a pórul járt inkák, Voltaire a maga teljes felvilágosultságában, a páholyokban szövetkező szabadkőművesek, Klemens von Metternich, a szinte egész Európát uralkodókkal ellátó Szász–Coburg–Gothai-ház, a Rothschild család, Hung Hszü-csüan és a Tajping-felkelők, a Cambridge Apostolai társaság, Vlagyimir Iljics és a bolsevikok, Hitler és a nemzetiszocialisták, Walter Walker és a dzsungelharcos Ferret Force, Henry Kissinger és Nelson Mandela mellett Soros György, a Lehman Brothers brókerei, az Al-Káida és az Iszlám Állam harcosai, valamint Donald Trump és természetesen a legnagyobb kortárs hálózatépítők: a FANG (Facebook, Amazon, Netflix, Google) nagy hatalmú urai. És akkor a kötetben előforduló történelmi jelentőségű alakoknak, szervezeteknek és szövetségeknek még csak egy kis csoportját említettük.

Ferguson nem egy állítása elhamarkodott és vitatható. Túlás, hogy „a fasiszmus aránytalanul nagy mértékben német jelenség volt” (270. old.). A szerző Walter Laqueurnek a két világháború közötti választásokon a különböző nemzetiszocialista pártokra leadott szavazatokat bemutató táblázatát¹⁰ használva jut arra a következtetésre, hogy 1930 és 1935 között a „fasisztákra” leadott összes egyéni szavazat 95%-a német volt. A szám önmagában nem téves. A probléma viszont egyfelől az, hogy Laqueur táblázata a Ferguson által vizsgált időszakból nem tartalmaz elegendő adatot az egyes országok kielégítő összeha-

sonlításához. Mussolini Olaszországát például az egy pártrendszerre hivatkozva teljes mértékben mellőzi. Másfelől, és ez súlyosabb figyelmetlenség, Ferguson megelégedik arról a tényről, hogy a két világháború közötti Európában egyedül Németországban volt általános választójog, amely nem mellesleg tiszta képviselői választási rendszerrel párosult.¹¹ Az egyes európai országok két háború közötti valós „fasiszta” támogatói táboráról tehát korántsem kaphatunk világos képet pusztán számok és matematikai műveletek segítségével. A „fasiszmust” ez alapján aránytalanul nagy mértékben német jelenségnek tekinteni pedig olyan, mintha Ferguson Ilja Ehrenburgnak ahhoz a téziséhez térne vissza, miszerint a germánok már a teutoburgi erdőben is fasiszták voltak, ami még Lukács György számára is sok volt.¹² Ez a fajta, enyhe túlzással akár germanofóbnak is nevezhető viszony érhető tetten Ferguson korábbi, a *Civilizáció. A Nyugat és a többiek* című könyvében is, ahol a német gyarmatosítás kellemetlen részleteit a holokauszt előkészítéseként ábrázolja.¹³ Ez a megközelítés viszont nemcsak azért problematikus, mert mellőzi az elmúlt évtizedek kutatási eredményeit,¹⁴ hanem azért is, mert az afrikai és egyéb gyarmatosított népek szenvedéseit egy eurocentrikus teleológiába kényszeríti bele, elvitatva tőlük elszennvedett áldozatosságukat azzal, hogy az ellenük elkövetett erőszak csak az európaiak ellen később elkövetett erőszak fényében nyer értelmet.

Kevéssé meggyőző a sztálini Szovjetunió leírása is, amely a totalitárius paradigma meghaladott narratívájára épít a Szovjetuniót egyetlen, monolitikus hatalmi tömbként fogva fel, s ezért nem tud számot vetni belső feszültségeivel, az egymással küzdő frakciókkal. Az átlagember és a hatalom viszonyáról pedig igencsak egyoldalú képet nyújt. Kérdés továbbá, hogy miért állítja Ferguson, hogy a *cambridge-i ötök* néven elhíresült ügynököket az 1930-as évek folyamán a KGB szervezte be. Kim Philbyt és társait ugyanis akkoriban egészen biztosan nem szervezhette be a Szovjetunió Állambiztonsági Bizottsága, tekintve, hogy ilyen intézmény még nem létezett – a szovjet titkosszolgálat ez idő tájt OGPU, majd NKVD néven működött.

Helyesnek látjuk viszont a jelenre vonatkozó megállapításai közül azt a megfigyelést, hogy a számítástechnikai „vállalatok monopóliumot, duopóliumot vagy oligopóliumot hoznak létre, ha megtehetik” (463. old.). A *social media* térnyerését szerinte elhamarkodottan ünnepelték a tudást demokratizáló fejleményként, e hálózatok ugyanis mind szerkezetükben, mind működési elvük szerint mélyen egyenlőtlenek. Ám amíg Ferguson a hálózatok egyenlőtlenségének kérdését meggyőzően élezi ki, a társadalmi egyenlőtlenségekre már nehezebben reflektál. A könyv egyik legvitathatóbb alfejezetében (*Kettészakadás*) a jelenlegi amerikai társadalomról kíván látéletet nyújtani anélkül, hogy a szociológiai ismereteket adekvát módon beépítené érvelésébe.

Így olyan elnagyolt állításokat tesz, mint: „Mégis, valami [!] rosszul alakult az amerikai munkásosztály és talán [!] a középosztály számára is egyes [!] európai országokban.” (419. old.). Illetve: „A társadalmi mobilitás az Amerikai Egyesült Államokban vagy csökkent, vagy nem.”¹⁵ (420. old.) Hogy részleteiben pontosan miként alakult rosszul ez a „valami”, arról nincs sok mondanivalója, pusztán – a máskülönbben szerinte az emberiség számára hasznos – globalizáció mellékhatásának tudja be. Azt a kérdést pedig nem tudja, vagy nem akarja feltenni, hogy milyen szerepet játszottak mindebben az elmúlt negyven év gazdaságpolitikai döntései (a jóléti állam fokozatos leépítése). Ez a bizonytalanság igen visszásan hat a közgazdaságtani kérdésekben rendkívül magabiztosan állást foglaló történészről, aki a kreatív gondolatoknak sincs híján, ha hatásos metaforákat kell találnia mondandója érzékletesebbé tételéhez.

Az előszóhoz hasonlóan személyes hangvételű utószóban fény derül a tér és a torony allegóriájának ihletőjére. A megismerés azonban az olvasó számára érthetatlenné teszi, miért a Szent Márk tér jelenik meg a magyar kiadás borítóján. Noha torony Velenecé főterén is kétségtelenül van, mégsem világos, mi indokolta a szövegben az allegória forrásának tulajdonított, valamint a legelső angol kiadás borítóját is díszítő sienai Piazza del Campo lecserélését. Hiszen Ferguson választása minden bizonnyal nem a véletlen műve. Főtér fölé magasodó tornyot számtalan itáliai városban találhatunk, de a Piazza del Campót az teszi különlegessé, hogy templomnak nyomát sem találni rajta, így kizárólag a világi hatalmi játszmák szimbolikus tereként értelmezhető.

Az említett téves kijelentések, hibák vagy felületességek önmagukban nem érvénytelenítik a könyv alapgondolatát. Hogy elfogadható-e a keret, amelyet a szerző az újkor történetének értelmezésére használ, azt csak az alapfogalmak felől lehet eldönteni. Nagy kérdés tehát, mennyiben konzisztens az a fogalmi keret, amelyben a szerző a hálózatokkal harcoló hierarchiák hipotézisét megfogalmazza. Ha nem az, akkor a kötet vázát alkotó gondolati építmény csak-ugyan összeomlik.

HIERARCHIKUS HÁLÓZATOK ÉS HÁLÓZATOS HIERARCHIÁK

Ferguson hatásosan sűríti könyve alapproblémáit a tér és torony allegóriájába, ám az allegória csapdájába esik. A bevezető fogalmi pontosítása ellenére a könyvben végig a hálózatok és hierarchiák szembeállítására vezérfonál. Noha az elméleti bevezetőben azt állítja, hogy „a hierarchia a legkevésbé sem a hálózat ellentéte” (74. old.), a tér és a torony allegorikus képét és a könyvön végighúzódnó történelmi narratívát is e két fogalom szembeállítására hegyezi ki. Ez azonban terminológiai zavart eredményez: ugyanaz a fogalom jelöl egyszerre fő- és alkategóriát. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy a hierarchia a hálózat egyik altípusa, akkor két hálózattípus áll szemben egymás-

sal. Ferguson azonban nem reflektál a kategoriális szintek egymásra csúszásából fakadó feszültségre, amely jócskán összezavarja az érvelést.

Van viszont egy súlyosabb elméleti probléma is, amelyre nem kapunk választ. Elfogadható-e egyáltalán az a bináris oppozíció, amelyen Ferguson érvelése alapul? A hálózattudomány felől nézve ez korántsem egyértelmű. Barabási ugyanis pontosan amellet foglalt állást, hogy a legtöbb valódi hálózat egyszerre skálafüggetlen és hierarchikus szerkezetű: „a hierarchikus modularitás a legtöbb valódi hálózat általános tulajdonsága, amely a skálafüggetlen felépítéssel együtt jár.”¹⁶ Egy évtized további eredményeinek fényében Barabási újabb kötetében¹⁷ is megerősíti, hogy „a legtöbb valóságos hálózat [...] hierarchikus modularitást mutat.”¹⁸

A hierarchikus moduláris hálózati modellt, amelyet Barabási és munkatársai a skálafüggetlen hálózat minimális modelljének továbbgondolásaként alkottak meg, Ferguson is bemutatja a különböző hálózati típusok összefoglalásakor. Nehezen érthető tehát, hogy miért nem alkalmazta Barabási modelljét a hierarchia magyarázatához. Ha ugyanis a legtöbb valós hálózat egyszerre skálafüggetlen és hierarchikus, akkor a *hálózatok és hierarchiák* Ferguson-féle szembeállítását érvényét veszti. Hiszen ha a *hálózat* hierarchikus és a *hierarchia* hálózatos, akkor az eltérő struktúrák összehasonlítása sokkal árnyaltabb fogalmi keretet kíván.

Mindezt lehetővé tette volna a hálózatelmélet válására helyezett komplexitáselmélet, melyet Barabási első könyve végén követendő útként kijelölt¹⁹ (a hálózattudomány azóta valóban sokban hozzájárult a komplexitáselméleti diskurzus kibontakozásához). Ez a szempont nem is volna idegen Ferguson érvelésétől, egy ponton (83. old.) maga is utal rá, hogy a hálózatok komplex adaptív rendszerek. A társadalom komplex adaptív rendszerként értelmezése azonban nemcsak a rendszer belső feszültségeinek, hanem a hálózatos(abb) és hierarchikus(abb) szerkezetek beágyazottságának és interdependens tulaj-

16 ■ Barabási: *Behálózva*, 254. old.

17 ■ Barabási Albert-László: *A hálózatok tudománya*. Ford. Kirchner Edina, Szabados László. Libri, Bp., 2016. A tudományos szakkönyv és oktatási segédanyag igényével készült kötetre Ferguson nem hivatkozik, minden bizonnyal azért, mert *A tér és a torony* törzsanyagát (a legelső angol kiadás 2017-ben jelent meg) éppen ez idő tájt fejezhette be.

18 ■ Barabási: *A hálózatok tudománya*, 354. old.

19 ■ Barabási: *Behálózva*, 256. old.

20 ■ A *hatványtörvény* ugyanis a skálafüggetlen hálózati modell kulcsfogalma. A „hatalmi törvény” ebben a kontextusban értelmezhetetlen (72. old.) Annál kínosabb, hogy a könyv végén a kifejezés már helyes fordításban szerepel (499. old.).

21 ■ Megjegyzendő, hogy ahogy Ferguson, úgy a fordítók is helytelenül *Segel*-nek írták a családnevet.

22 ■ Martin Düring: The dynamics of helping behaviour for Jewish fugitives during the Second World War: The importance of brokerage. The Segal Family's Case. <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/dynamics-helping-behaviour-jewish-fugitives-during-second-world-war-importance-brokerage-se.html>.

donságainak jobb megértését is segítheti (az utóbbi két szempontot Ferguson elhanyagolni látszik). A komplexitáselmélet nagy hangsúlyt fektet a káosz és a rend közötti állandó ingadozásra – ezzel a problémával Ferguson is gyakorta viaskodik. Csakhogy egy bonyolultabb elméleti keretet sokkal nehezebb volna az olvasóval elfogadtatni, az átmenetek és árnyalatok hangsúlyozása pedig végképp kihúzná a szőnyeget a bombasztikus állítások alól.

Ferguson, mint említettük, nem Barabási modellje alapján értelmezi a hierarchikus hálózatokat, hanem saját modellt alkot. Nem indokolja meg, miért tulajdonít saját modelljének nagyobb magyarázóerőt, annak ellenére, hogy rendkívül súlyos elméleti következményekkel járó döntésről van szó. Noha piramisszerű modellje kétségtelenül kreatív megoldás, kielégítő voltáról egyáltalán nem vagyunk meggyőződve, ugyanis a Barabási-féle modell jóval komplexebb. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Barabási rengeteg valós hálózat vizsgálata után, hatalmas adathalmazok alapján dolgozta ki modelljét, Ferguson viszont lényegében egy hipotézist fogalmaz meg, amelyet nem tud „kemény” adatelemzéssel alátámasztani – s ezt a tarka történetek sem pótolhatják. Mivel bizonyítani nem tudja, posztulálni kénytelen, hogy a hierarchiák a valóságban csakugyan ilyenek. S mivel nem reflektál modelljének hipotetikus voltára, a hiposztázis csapdájába esik. A fogalmi keret tehát, amelyben a *hálózatok* és *hierarchiák* ütközését elgondolja, hálózattudományos szempontból távolról sem meggyőző.

JÁKOB LAJTORJÁJA

Mindazonáltal *A tér és a torony* tisztességes szakfordítást érdemelt volna, különösen a szerzőt a könyv hátoldalán méltató sorok fényében. Helyenként olyanra kellemetlen hibákba futhatunk bele, hogy a kiadónak Gebula Judit és Vancsó Éva mellett illetett volna Leiter Jakab nevét is feltüntetnie, vagy legalább egy valamirevaló történészt felkérnie a magyar szöveg lektorálására. A fordítói hibák jelentős része ugyanis a történelemben valamelyest jártas olvasó számára azonnal nyilvánvalóvá válik.

Sajnos nem azt a bizonyos szörszálat szeretnénk hasogatni, így az olyan apróbb hibák felett, mint a „Gazdasági Világforum” (*World Economic Forum*), az „összetett adaptív rendszer” (*complex adaptive system*), a bántó anglicizmussal magyarított „szociális média” (*social media*) vagy a „hatalmi törvény” (*power law*) még könnyedén szemet hunyunk, bár utóbbi esetben már húzzuk a szánkat.²⁰ Feleslegesnek éreztük azonban Charles de Gaulle vidéki menedékének (Colombey-les-Deux-Églises) magyaráztását, nemcsak azért, mert a „Colombey-A-Két-Toronynál” meglehetősen esetlenül hangzik, hanem azért is, mert településnévről van szó (328. old.). Első olvasásra az is meglepő, hogy Ferguson miért a „nemzetiesítést” állítja szembe a privatizációval,

az angol *nationalization* kifejezés bevett fordítása ugyanis az államosítás. Legfőképpen azért, mert fogalomtörténeti szempontból a *nemzetiesítés* az angol és a magyar nyelvben eltérő jelentésű (333. old.). Az „Islamic State of Iraq and al-Sham” pedig nem két külön egyesülés, ahogy azt a fordítás sejteti. Magyarul talán az Iraki és Levantei Iszlám Állam a legszerecsesebben használható megnevezés a röviden csak Iszlám Államnak mondott terrorszervezetre (432. old.). Hasonló hiba, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa állandó tagjainak felsorolásakor „az Egyesült Királyság és Észak-Írország” megfogalmazás szerepel, mintha nem Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyságáról volna szó, hanem az északírek külön ülnének a Biztonsági Tanácsban (455. old.).

A fenti hibák még nem akasztják meg az értelmezést, ám a számtalan súlyosabb, a szöveg mondanóját a feje tetejére állító félrefordítás már komoly kétségeket támaszt. A *Zöld köpönyeg* című alfejezetben például arról olvashatunk, hogy a „brit invázió Gallipolinál ugyan szerencsétlenül indult, de talán sikerrel járhatott volna, ha az Oszmán Birodalom nem lett volna még mindig Európa beteg embere” (256. old.). Érezzük a logikai bukfencet, ugye? Súlyosabb hiba, hogy Max Warburg és a német zsidó elit kirekesztésével kapcsolatban az olvasóban az a tévhit rögzülhet, hogy Ferguson a Harmadik Birodalom német gazdasági elitjének apologetájá kíván lenni: „A zsidók úgy gondolták, szerves részei a német gazdasági elitnek. Eközben a német tagjai ennek az elitnek hallgatólagosan beletörődtek a zsidók kizárásába, mivel nem tehettek semmit.” (278. old.) Erről természetesen szó sincs, Ferguson valójában azt állítja, hogy a zsidó elit nem tehetett semmit saját kirekesztése ellen. Meglehetősen visszásan hat az is, amikor az Erna Segalt²¹ és családját segítő hálózat működéséről azt olvashatjuk, hogy az emlékirat

„szerint ő és gyermekei húsz idegent környékeztek meg segítségért a háborús Berlinben. Három alkalommal az idegennek valóban szándékában állt felajánlani a segítségét. Ezzel szemben a tizenhét régi ismerős közül, akikhez a családban fordult, csak egy mutatott segítő szándékot azzal, hogy szállást biztosítson legalább egy éjszakára. Ráadásul az ismerősök úgy viselkedtek, mint az ügynökök: bemutatták őket embereknek, akik szállást adhattak.” (Kiemelés tőlünk – 281. old.)

Ezzel szemben Ferguson valójában azt írja, hogy a tizenhét megkeresett ismerős közül *hármán* voltak hajlandók szállást adni legalább egy éjszakára, viszont közvetítő ügynökként összekötötték őket olyan emberekkel, akik hosszabb távra tudtak szállást biztosítani a család számára. Az azonban még így sem világos, hogy Ferguson miből következtetett arra, hogy Erna Segalék húsz idegent kerestek meg. Martin Düring tanulmányában, amelyből információit szerezte, ugyanis a huszonhármasság szerepel.²²

Ám Richard Nixon sem arra vágyott, hogy az ő érzéseivel kapcsolatban legyenek megértőek a Lincoln-emlékműnél tüntető diákok, hanem éppen arról igyekezett biztosítani a demonstrálókat, hogy ő maga megérti a fiatalok érzéseit (349. old.). Továbbá egyetlen zászlóaljából képtelenség egész hadsereget szervezni, még akkor is, ha magát Walter Colyear Walkert kéri fel a feladatra (321. old.), ahogy a Vietkongot sem illik a dél-vietnámi hadsereggel azonosítani (326. old.). Ugyancsak homályos, hogy a bürokráciával nem rokonszenvező, fiatal Henry Kissinger miért reménykedett volna „helyettes titkári” pozícióban – a *deputy secretary* az Egyesült Államok közigazgatásban ugyanis nem titkárhelyettest, hanem miniszterhelyettest jelent (338. old.). Meglehetősen komikus fejlemény, hogy Timothy Geithner (az USA pénzügyminisztere 2009 és 2013 között) édesanyja az 1620-ban partot érő Mayfloweren érkezett Amerikába (401. old.). A 424. oldalon található diagram feliratait pedig lehetett volna pontosan fordítani, csupán az értelmezhetőséget elősegítendő. Donald Trump 2016-os választási győzelmével kapcsolatban Fergusonnak nem az a kritikus meglátása, hogy „Moszkva nem volt tiszteltlen” (470. old.) – jelentsen ez bármit is. Az *undertold* szó nem ezt jelenti. Ferguson sokkal inkább azt látta kritikus pontként a 2016-os történésekkel kapcsolatban, hogy Moszkva nem félt beavatkozni az Egyesült Államok választási kampányába. A teljes szöveget nem vetettük ugyan össze az angol eredetivel, azonban az itt felsorolt fordítói botlások sokaságát tekintve nem zárhatjuk ki, hogy a figyelmes olvasó további hibákra is bukkanhat. Olyan hibákra, melyeket a magyar szöveg lelkiismeretes lektorálásával minden bizonnyal ki lehetett volna küszöbölni. Ennek megspórolása azért is sajnálatos, mert a könyv, legalábbis ami a külsínt illeti, kifejezetten az igényesség látszatát kelti.

KONKLÚZIÓ

Fergusontól távol áll, hogy a hálózatok új korszakát az emberiség felszabadítójaként, a világbéke előmozdítójaként ünnepelje, ehelyett az új veszélyekre figyelmeztet. Amellett érvel, hogy a hálózatokban a legváratlanabb gondolatok válhatnak „virálissá”, ezért ahogy a múltban, úgy ma is teret adhatnak a szélsőséges ideológiák terjedésének, a fennálló rend és a világ káoszba taszításával fenyegetve. Kérdés azonban: lehet-e egy hálózatosan szerveződő világunk rendje? Ferguson szerint nem. Helyzetértékelése így nem túl megnyugtató: „a világ ma jobban hasonlít egy hatalmas hálózatra, amely a pusztító összeomlás szélén áll” (459. old.). Javaslatára szerint a közelgő katasztrófa elhárításához a nagyhatalmak együttműködésére volna szükség, a XIX. századi pentarchia mintájára. A XXI. századi pentarchiát vélekedése szerint az ENSZ Biztonsági Tanácsa állandó tagjainak kellene megvalósítaniuk, mert

ezek az államok rendelkeznek a feladat elvégzéséhez szükséges legitimitással.

Ferguson a hálózatokkal szemben tehát rehabilitálja a hierarchiákat, melyekben – minden szükséges rossz tulajdonságuk ellenére is – a rend megőrzésének garanciáját látja. Ennek fényében nem meglepő, hogy a forradalmak tárgyalásakor – az amerikai függetlenségi háború kivételével – a kaotikus és véres eseményeket emeli ki, a kivont eredményeket viszont nem. Sem a kis népek nemzeti forradalmi, sem az elnyomott osztályok felkelései nem lelkesítik, hiszen mindkét esetben a világrend felborításának lehetőségét érzékeli. Ez a szemléletmód minden bizonnyal a brit konzervatív hagyománnyal rokon, mellyel a szerző vállaltan szimpatizál.

A hálózatok veszélyeinek ilyen kiemelését viszont egyoldalúnak látjuk, tekintve, hogy például – amit Ferguson is elismer – a két világháborút nem a hálózatok kezdeményezték. A hasonló összeütközéseket egy nagyhatalmi együttműködés elháríthatná persze, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a XIX. századi pentarchiát épp a világ újrafelosztásáért versengő nagyhatalmak rúgták föl. Adódik tehát a kérdés: vajon a hierarchiák nem jelentenek-e legalább akkora kockázatot, mint a hálózatok? □

PARIS, BUDAPEST

RÉNYI ÁGNES

Karády Viktor:

A társadalomtudományokról

Válogatott történeti szociológiai írások I.

Replika könyvek, 2020., 480 oldal, 3990 Ft

Karády Viktor, azaz Victor Karády egyike a nemzetközi és a hazai tudományos életben is legismertebb és legelismertebb magyar társadalomkutatóknak. Magyar emigránsként keveseknek sikerült olyan jól integrálódniuk a francia, illetve a nemzetközi társadalomtudományok szövetébe, majd utóbb visszailleszkedniük a hazai tudományos közegbe, mint neki. Karády az európai társadalomtudomány legrangosabb kutatóhelyein és oktatási intézményeiben dolgozott: pályája kezdetétől nyugdíjba vonulásáig a francia állami kutatóhálózat, a CNRS kutatója volt, évtizedekig volt főmunkatársa a Raymond Aron, majd Pierre Bourdieu vezette Centre de Sociologie Européenne-nek. Tanított a Sorbonne-on, az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on, az Oxfordi Egyetemen, 1992-től a CEU professzora, 1993-tól a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, 2004-től a Wesley János Lelkészépző Főiskola mellett dolgozik tanácsadóként. Karády nagy tudományos presztízisének és sajátos köztes helyzetének köszönhetően már évtizedek óta fontos összekötő szerepet játszik a kelet-közép-európai és a nyugati tudományos élet között.

Karády életművét nem könnyű áttekinteni, nemcsak a művek nagy mennyisége, de a publikációk több nyelvtérületen és sokféle publikációs felületen, különféle tudományterületekhez tartozó folyóira-

tokban való szétszóródása miatt sem. A hatalmas szövegfolyamból kínál magyar nyelvű válogatást a *Replika* folyóirat 9 kötetesre tervezett életműsorozata.

Az életműsorozat első darabja, a 2020 őszén megjelent *A társadalomtudományokról* című kötet középpontjában közelebbről a francia, illetve a magyar társadalomtudományok története áll. A válogatott tanulmányok a szerző pályafutásának legkülönbözőbb időszakából származnak – 1972 és 2019 között születtek –, többségüket francia, magyar, illetve angol nyelven már kiadták. A szerző e kiadás céljaira az eredetileg megjelent szövegeket átdolgozta. Az utólagos átszerkesztés miatt a szövegeket nem tudjuk a maguk történeti kontextusában értelmezni, holott ez például a több évtizeddel ezelőtt keletkezett szövegek esetében különösen fontos volna.¹ Talán hasznos lett volna egy szerkesztői előszó is, amely tisztázná, hogy az életműsorozat milyen szerkesztői megfontolások alapján készült.²

A közel 500 oldalas, információkban rendkívül gazdag anyagot lehetetlen „ismertetni”, csak néhány, engem közelebbről foglalkoztató kérdésre tudok kitérni.

A műfajánál fogva óhatatlanul személytelen tudománytörténeti tanulmánykötet egy minden öntömjénezést kerülő, őszinte önéletrajzi visszatekintéssel indul. Karády leírja első párizsi diákéveinek elidegenítő élményeit, az idegennek szóló elutasítást, a befogadó közeg ridegségét. Rokonszenvesen ír Raymond Aronnal való találkozásáról, aki nyitottan, segítőkészen fordult a fiatal magyar menekült felé, és tudományos munkatársi állást ajánlott neki az akkor még az École Pratique des Hautes Études-on belül működő Centre de Sociologie Européenne-ben. Az első években Karády egyszerre volt munkatársa Aronnak, az intézet alapítójának, valamint titkárnak, Pierre Bourdieu-nek. Mindkettejüknek sokat köszönhet, de saját bevallása szerint Bourdieu jóval nagyobb intellektuális hatással volt tudományos munkájára, mint az emberileg hozzá közelebb álló Aron. Az ifjú Karády – aki angol irodalmi, szociológiai és demográfiai diplomával a zsebében, kezdő kutatóként nehezen talál magára – Bourdieu-től kivételes lehetőséget kap: rábízta Marcel Mauss műveinek sajtó alá rendezését az Éditions de Minuit-nél, amit sikeresen abszolvál. Pár évvel később ugyanitt publikálja Halbwachs *Classes sociales et morphologie* című művét, majd Durkheim írásainak (*Textes*) háromkötetes

1 ■ Zavaró például, hogy egy 1974-es előadás leírátának végén egy 2019-es kutatására hivatkozik a szerző (81. old.), vagy egy 1983-as szöveg eleje a „jelen kötetre” utal (127. old.), miközben ezek a szövegek nagyjából megegyeznek az eredeti verzióikkal – érdemi átdolgozás nem történt, nem tartalmaznak utalásokat az elmúlt évtizedek szakirodalmára stb.

2 ■ A nagyszabású vállalkozásra utal néhány megjegyzés a könyv előszavában, de csak a 38. oldalon, egy lábjegyzetből tudja meg az olvasó, hogy milyen további kötetek állnak előkészület alatt: „A tervezett sorozatnak a bennük lévő tanulmányok szempontjából már kész, de szövegjavításokat igénylő része a következő kötetekből áll össze a jelen kötet után: 2. Régi zsidóság; 3. Zsidógyűlölet és vérszörnyűségek; 4. Zsidóság Magyarországon 1945 után; 5. Felekezetek és iskolázás Magyarországon; 6. A Nyugat vonzásában; 7. Kolozsvár iskolaváros; 8. Regionális művelődési és modernizációs egyenlőtlenségek a régi rendszerben.” (38. old.)

válogatását. Ezeknek a feladatoknak köszönhetően mélyed el a durkheimisták szövegeiben, és talál rá az intellektuális alkátának megfelelő kutatási irány(ok)-ra. Megkockáztatom, hogy későbbi kutatási témái közül több – például az európai zsidóság társadalomtörténete, a felekezeti egyenlőtlenségek az iskola-rendszerben, a francia egyetemi rendszer története stb. – visszavezethető erre a meghatározó élményre, a francia szociológiai iskola klasszikus szerzőivel való találkozásra. Valószínűleg Karády korábban már kialakult demográfiai érdeklődését is felerősíthette találkozása a durkheimisták társadalommorfológiai módszereivel.

Karády két mentora – akiknek monogramjai most békésen megférnek egymás mellett a kötet ajánlásában – minden tekintetben igen különböző gondolkodást és habitust képviselt. Karády tudományosan Bourdieu-höz, politikailag azonban Aronhoz állt közelebb, akihez hasonlóan ő is averzióval viseltetett az 1968. májusi diáklázadással szemben. Hitelesen számol be arról, hogyan fordult szembe a „Bourdieu-kör” tagjaival, akik a májusi napok felfokozott hangulatában a jobboldali Aron ellen gyűjtöttek aláírásokat. Az Aronnal való szakítás után Bourdieu mégis maga mellett tartotta Karádyt, amit a szerző azzal magyaráz, hogy „legbelül Bourdieu megértette, hogy – intellektuálisan – az ő köréhez tartozom” (27. old.).

Az önállósult Bourdieu-intézetben a mester és tanítványai között is folyamatosak voltak a személyes konfliktusok (20. old.), az évtizedek során Bourdieu legközelebbi munkatársai közül is sokan elhagyták az intézetet. Karády – aki egy rövid időt Luc Boltanski intézetében töltött, majd visszatért Bourdieu mellé – voltaképpen a leglojálisabbak közé sorolható. Ezt azzal magyarázza, hogy Bourdieu-höz való viszonya nélkülözte azt a sajátos érzelmi túlfűtöttséget, amely a legtöbb tanítványra jellemző volt, talán éppen ezért nem is tagadta meg soha mestert. Miközben nagyon sokat köszönhet a bourdieui szociológiának – és persze a bourdieui szociológia is az ő munkásságának –, meg tudta őrizni autonómiáját, ki tudta alakítani sajátos, senki máséval össze nem téveszthető kutatói arculatát. A magyar emigránsként hátrányos helyzetből induló Karády tökéletesen akkulturálódott a frankofón tudomány

nyos közegbe, a szakmai elvárásoknak kiválóan megfelelt,³ mindazonáltal előkelő távolságot tartott az intézet „törzsgárdájától”. A történetnek persze itt nincs vége, Karády beszámol kutatói pályájának további alakulásáról, témái diverzifikálódásáról, „magyar fordulatáról”, illetve azokról a gigantikus hazai és nemzetközi kutatásokról, amelyeket többnyire ő maga kezdeményezett, és amelyekben a mai napig aktívan részt vesz.

A tanulmánykötet négy lazán értelmezett tematikus blokkjának 17 tanulmányából 9 foglalkozik a francia szociológia első évtizedeivel, a továbbiakban én ezekre koncentrálok. Ezek az írások Karády munkásságának korai szakaszában születtek – 1974-ből származik az első, és 1988-ból az utolsó szöveg⁴ –, és egy speciális szociológiatörténeti szakterület, az ún. „Durkheimian studies” körébe sorolhatók. Karády a hatvanas évek végétől úttörő szerepet játszott ezen kutatások inspirálásában, mindenekelőtt Mauss, Halbwachs és Durkheim írásainak összegyűjtésével és sajtó alá rendezésével. A francia szociológiai iskola történetének feltárása a hatvanas években indult el. Már ekkor több munkát szentelt a Durkheim-iskolának az amerikai Terry N. Clark⁵ és Robert L. Geiger,⁶ vagy a brit Steven Lukes,⁷ akinek 1973-ban megjelent Durkheim-életrajza⁸ máig a legérvényesebb e témában. Fontos szerepet játszott Philippe Besnard is, aki Karády itt közölt tanulmányaival nagyjából egy időben hasonló kérdésekkel is foglalkozott,⁹ valamint a *Revue française de sociologie*-ban több különszámot és több összefoglaló kötetet is szerkesztett a francia szociológia történetéről.¹⁰ Karádynak a témával foglalkozó írásait tehát a „durkheimológia” korai évtizedeinek kontextusában kell értelmezni.

Karády – első mentorával, Raymond Aronnal¹¹ ellentétben – nem elmélet- vagy dogmatörténetet művel, nem a tudománytermelés immanens mozgásaira fókuszál. Elsősorban nem a tudás, hanem az intézményes siker létrejöttének tényezői érdeklik, az elméleti kérdések ennek alárendelve említődnek meg. Apróbb, specifikusabb, inkább csak a szociológiatörténetészeket foglalkoztató kérdésekre, elsősorban a durkheimi vállalkozás sikerének (illetve az egyetem esetén „felsikerének”) strukturális és személyi feltételeire kerül a fókusz. Karádyt elsősorban az érdekli,

3 ■ Az intézeten belüli szakmai elismertségét talán a legjobban az mutatja, hogy Bourdieu után ő publikálta a legtöbb írást folyóiratokban, az *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*-ban.

4 ■ Egy kivétellel, a Mauss-kötet utószava 2000-es.

5 ■ Terry Nichols Clark: Emile Durkheim and the Institutionalization of Sociology in the French University System. *European Journal of Sociology*, 9 (1968), 1. szám, 36–71. old.; uő: The Structure and Functions of a Research Institute: The Année sociologique. *European Journal of Sociology*, 9 (1968), 1. szám, 72–91. old.; uő: *Prophets and Patrons*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1973.

6 ■ Robert Lewis Geiger: The Institutionalization of Sociological Paradigms: Three examples from early French

sociology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 11 (1975), 235–245. old.; uő: *The Development of French Sociology, 1871–1905*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 1972.

7 ■ Steven Lukes: Alienation and Anomie. In: Peter Laslett – Walter G. Runciman (eds.): *Philosophy, Politics and Society*. Third Series: A Collection. Blackwell, Oxford, 1967.; uő: Marcel Mauss. In: David L. Sills (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Collier Macmillan & Free Press, New York, 1968. 10. köt. 78–82. old.; uő: Durkheim's individualism and the intellectuals. *Political Studies*, 17 (1969), 1. szám, 14–19. old.

8 ■ Steven Lukes: *Émile Durkheim: His Life and Work. A Historical and Critical Study*. Allen Lane, London, 1973.

hogy milyen külső társadalmi, politikai, ideológiai tényezők segítették, illetve korlátozták a szociológia – illetve az etnológia – tudományos intézményesülését, illetve milyen szellemi teljesítményeknek és tudománystratégiai döntéseknek köszönhető a durkheimisták nagy tudományos sikere, és – relatíve szerény – eredményük az egyetemi pozíciók elfoglalásában. Mondanunk sem kell, hogy Karády a durkheimisták tevékenységét a bourdieui szociológia, elsősorban a mezőelmélet jegyében vizsgálja.¹²

A kötet durkheimistákkal foglalkozó tanulmányainak első csoportja a francia szociológia intézményesülésével, a második pedig a szociológia és az etnológia közötti kapcsolatokkal foglalkozik.

A durkheimistáknak az egyetemre behatolását bemutató írások változatok egy témára, ezért rengeteg köztük az átfedés.

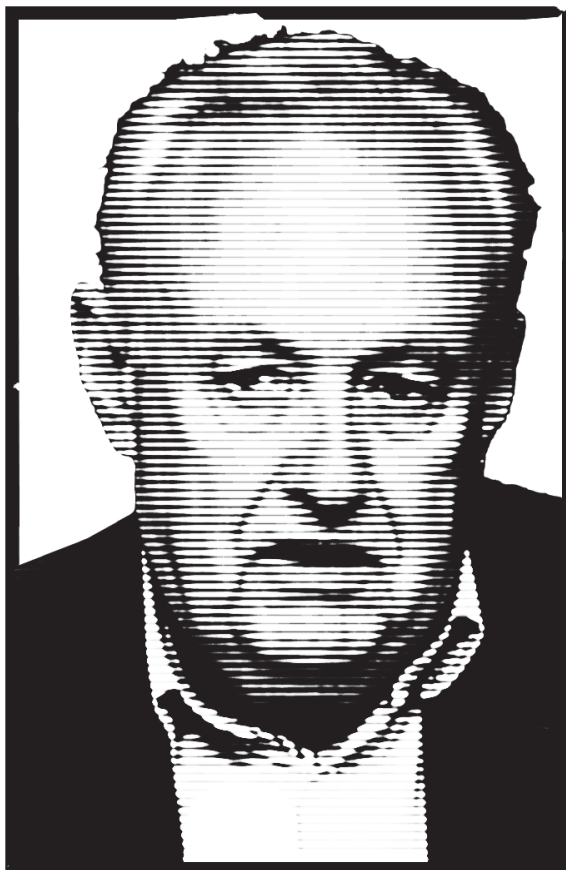
Az első szövegben (*A durkheimianusok az egyetemi oktatásban*) Karády a durkheimi szociológiát a francia társadalom válságára adott szélesebb „szellemi reakció” részeként értelmezi (129. old.). Noha a durkheimisták igyekeztek tudományos tevékenységüket közéleti állásfoglalásaiktól elválasztani, a társadalomintegráció kérdésének és a normatív struktúráknak szánt kiemelt figyelem mintegy a korszak eleve nébe vágott, és segítette az eligazodást a polgárháború szélére sodort országban (130. old.). Karády itt megemlíti néhány fontosabb durkheimi fogalmat (anómia, kollektív tudat, szent/profán stb.), de azt már nem tárgyalja, hogy ezek

átmentek-e, és ha igen, hogyan a tudományon kívüli, szélesebb nyilvánosság diskurzusaiba.¹³

A csoport sikerének zálogát Karády mindenekelőtt a körhöz tartozók magas szintű képzettségében és tudományos teljesítményében, valamint tudatos egyetemi stratégiájában látja (132. old.). A durkheimistákról elsősorban mint kollektív vállalkozásról beszél, a csoport tagjainak közös jellemzőire figyel. Folyóiratukon, az *Année Sociologique*-on keresztül

toborozták új munkatársaikat, akikkel szemben magas elvárásokat támasztottak. Sokan kerültek ki közülük az École Normale Supérieure-ből, többségükben filozófusi vagy egyéb bölcsészdiplomával rendelkeztek, és pályájuk építésében tudatosan törekedtek az intézményes tőkék maximalizálására. Karády felvázolja a durkheimisták tipikus karriermintáját is: ehhez tartozott például a középiskolai tanári versenyvizsga (az *agrégation*), az oktatás egy párizsi középiskolában vagy egy vidéki egyetemen, egy vagy több nyugat-európai ösztöndíj, a tudatos publikációs stratégia stb. (133. old.). Nagyon jó Karádynak az a meglátása, hogy az *Année Sociologique* szisztematikus nemzetközi recenziós tevékenysége, amely kritikai áttekintést adott a szociológia és a vele rokon tudományok fontos publikációiról, „belépést és tekintélyt” biztosított az

induló szociológiai diszciplínának és a kezdő durkheimistáknak a „társadalomtudományokkal foglalkozó korabeli vitákban” (139–140. old.). A tanulmány részletesen tárgyalja a durkheimistáknak az egyete-

9 ■ Philippe Besnard: La formation de l'équipe de l'Année sociologique. *Revue française de sociologie*, 20 (1979), 1. szám, 7–48. old.; uő: Durkheim, les durkheimiens et le Collège de France, *Études durkheimiennes*, 3 (1979), 4–7. old.

10 ■ *À propos de Durkheim*. Numéro spécial de la *Revue française de sociologie*, 17 (1976), 2. szám; *Les durkheimiens*. Numéro spécial de la *Revue française de sociologie*, 20 (1979), 1. szám; *Sociologies françaises au tournant du siècle. Les concurrents du groupe durkheimien*. Numéro spécial de la *Revue française de sociologie*, 22 (1981), 3. szám; Philippe Besnard: *The sociological domain. The Durkheimians and the founding of French sociology*. Cambridge University Press – Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge – New York – Melbourne – Paris, 1983.; *La sociologie en France dans*

l'entre-deux-guerres. Numéro spécial de la *Revue française de sociologie*, 26 (1985), 3. szám.

11 ■ Raymond Aron: *Les étapes de la pensée sociologique*. Gallimard, Paris, 1967.

12 ■ Bourdieu szerint a magasan differenciált társadalmak relatíve autonóm társadalmi mikrokozmoszokból, „mezőkből” épülnek fel. A „mezők” objektív struktúrák erőit, melyek adott, specifikus terek köré szerveződnek. Minden mezőre egy specifikus töke- és hatalommegoszlás jellemző. Lásd: Pierre Bourdieu: A mezők logikája. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. II. köt. Új Mandátum, Bp., 2000. 418–430. old.

13 ■ Karády itt nem foglalkozik „a durkheimi szociológia társadalmi legitimitásának” kérdésével (250. old.).

mek bölcsészkarain kifejtett aktív lobbitevékenységét is, a filozófia és az új társadalomtudományok irányában tett diplomáciai erőfeszítéseit.

Az *induló francia szociológia tudományszerkezete* című tanulmányban Karády a francia szociológia első évtizedeit vizsgálva három – lazán körvonalazott – „szociológiai miliőt” különböztet meg: a durkheimistákat (és a velük „rokonnak” tekintett csoportosulásokat), a Le Play-iskolát, és egy vegyes – társadalomstatisztikusokból, közgazdászokból, társadalomhygiénikusokból, gyakran állami hivatalnokokból álló – konglomerátumot különít el egymástól. Az elemzés a három közeget az egyes csoportokhoz tartozók diplomái, társadalmi származása, szocioprofessionális hovatartozása, a csoport tudományfelfogása, szellemi hagyományai, politikai rokonszenvei stb. alapján jellemzi. Ezt a tagolást ütköztetni lehetne más szociológiatörténészek álláspontjával, akik máshol látják a csoporthatárokat, máshogy csoportosítják a szereplőket, illetve eltérő jelentőséget tulajdonítanak nekik, de most erre nem vállalkozunk. Karády végül a hármast felosztást két csoport szembenállására egyszerűsíti le; arra a következtetésre jut, hogy szemben a magasabb társadalmi származású, az establishmenthez tartozó jogászokkal, közgazdászokkal, teológusokkal stb. (az „örökösökkel”), a zömmel bölcsész értelmiségiekből álló, alacsonyabb társadalmi származású „öszöndíjasoknak”, a durkheimistáknak sikerült a szociológiában átvenni a szellemi irányítást.

Ez a tanulmány is beszámol arról, hogy ez a siker mennyiben tekinthető részlegesnek, vagy ahogy a következő szöveg tárgyalja, „felsikernek”. Ugyanis, noha a durkheimisták közül többeknek sikerült egyetemi oktatói álláshoz jutniuk, a szociológiának diszciplínaként csak az egyetemi intézmény peremén sikerült megkapaszkodnia. A durkheimisták tehát bekerültek az oktatási rendszer „uralkodó csoportjába”, de annak csak „egyik alávetett frakcióját alkoták” (167. old.).

A *Durkheim, a társadalomtudományok és a francia egyetemi rendszer: egy felsiker mérlege* című tanulmány visszatér a már tárgyalt ellentmondásra, hogy ti. miközben a durkheimisták számára a külső feltételek kedvezők voltak (pl. kormányzati és társadalmi hátszéllel rendelkeztek), és miközben a XX. század első évtizedeiben egyedülálló szellemi sikereket értek el, mindezt „az egyetem falai között csak korlátozottan sikerült aprópénzre váltani” (231. old.). Itt ismét hangsúlyosan szó esik a szociológia és a filozófia bonyolult viszonyáról. Karády szerint Durkheim elsősorban az igen tekintélyes filozófia támogatására számított a szociológia egyetemi intézményesítésében; igyekezett „kölcsonősen kiegészítő viszonyt” kialakítani képviselőivel, hogy profitáljon „a filozófia uralkodó helyzetéből”, de „végül céljával ellentétes eredményt ért el. Az egyetemeken a szociológia ugyanis sokáig szinte teljes mértékben a filozófus képzettségű oktatók kiváltsága maradt. Többek

között erről tanúskodik, hogy egészen az 1960-as évekig a szociológiai vagy ahhoz közel álló tanszékek vezetői mind filozófus végzettségűek voltak...” (232. old.) Ezt az adatot másfelől maga Karády is sikerként értelmezi, amennyiben a teoretikus szintézis előjogáért való versenyben a szociológiának sikerült magát a filozófia mellé felküzdenie, így magához tudta vonzani a nála nagyobb tekintélynek örvendő filozófia művelőinek egy részét.¹⁴

A következő – *A durkheimianusok stratégiái a szociológia egyetemi intézményesülésére* című – írás is ugyanezeket a kérdéseket taglalja. Karády ezúttal is közelről vizsgálja a durkheimisták törekvéseit az egyetemi legitimitás megszerzésére, például a kurzusok tematikus megújítása révén, a szociológia iránti egyetemi kereslet ösztönzésével, a potenciális szövetségekkel való kapcsolatok ápolásával stb. Beszámol arról is, hogy néha tudományos meggyőződésük szabott határt az egyetemi terjeszkedésnek – például a jogi karokra való bejutásnak (254. old.). Karády itt is elválasztja egymástól az intézményi térfoglalás és a tudományos elismerés kérdését. Utóbbi megszerzésében szerinte négy körülmény játszott szerepet: a külföldi, elsősorban német tudományossággal, illetve a többi társadalomtudománnyal kialakított kapcsolatok, a folyóirat, az *Année Sociologique* publicitása és a specifikus szociológiai módszertan meggyőző bemutatása.

Ezekben az írásokban tehát állandóan visszatér az az ellentmondás, ami a durkheimisták tudományos dominanciája és egyetemi felsikere között feszül. Az olvasóban ezért felvetődik az a kérdés, hogy vajon egyáltalán releváns-e a szociológia egyetemi intézményesülésének témájára koncentrálni a korai francia szociológia bemutatásában. Sébastien Mosbah-Natanson például erre a következtetésre jut: „A szociológia történetének megírása során nem elégedhetünk meg a szociológia egyetemi intézményesülésére összpontosító történettel, ahogyan azt a francia szociológia születésének első történészei, mint Terry N. Clark vagy akár Victor Karády (Clark, 1973; Karády, 1976; Karády, 1979) akarták.”¹⁵ A

14 ■ Lásd 256. old.: „A diszciplínák közötti erőviszonyok jól tetten érhetők abban, hogy a szociológia mennyivel erősebb vonzó hatást tudott kifejteni a válságban lévő tanulmányterülethez kötődő fiatal filozófusokra, akiket a szociológia egy új és nagy presztízsű karrier lehetőségével kecsegtetett (sőt ehhez még radikális pályamódosításra sem volt szükségük), mint a történész-földrajztudósokra, akik számára a saját, emelkedő pályán lévő szakirányok már kijelölték karrierlehetőségeik útját.”

15 ■ Sébastien Mosbah-Natanson: *Une sociologie historique de (toute?) la sociologie française depuis 1800. Revue d'histoire des sciences humaines* (2017), online since 22 March 2019, <http://journals.openedition.org/rhsh/677>

16 ■ „A szociológia identitásproblémáit semmi sem világítja meg jobban, mint a szociológia intézménytörténete, noha éppen ez az, ami számos standard szociológiatörténetből vagy szociológiatörténeti-elméleti reflexióból hiányzik. E téren számos kiváló munka született. En itt első helyen Karády Viktor írásait emelném ki.” (Némedi Dénes: *Minek a történet? Replika*, 23–24, 173–181. old.)

17 ■ Johan Heilbron: *French Sociology*. Cornell University Press, Ithaca, 2015. 136. old.

szerző szerint a francia szociológia fejlődésében az egyetem nem játszott döntő szerepet, az lényegében az egyetemen kívül fejlődött egészen napjainkig. Mások, mint például Némedi Dénes¹⁶ vagy Johan Heilbron, fontosnak tartják a szociológia egyetemi intézményesülésének vizsgálatát, bár utóbbi is konstatálja, hogy a durkheimisták csoportján belül a kutatók és az egyetemi tanárok eltérő irányokban mozogtak, és a nagy tudományos teljesítmények az egyetemen, sőt a szociológián kívül dolgozó kutatók nevéhez fűződtek.¹⁷

A durkheimista témakörhöz tartozik még a kötet harmadik blokkjának első négy tanulmánya is. Ezek közül három – *A tudományos legitimitás kérdése a francia etnológia induló fázisában; A francia etnológia és a durkheimiánus áttörés; Durkheim és az egyetemi etnológia kezdetei* – közvetlenül a szociológia és az etnológia kapcsolatait taglalja, és a Mauss munkásságát remekül összegző kis szöveg – *Mauss, az örökös és az iskolaalapító*¹⁸ – is részben erről szól. Ahogy az előző, a durkheimisták és az egyetem viszonyát boncolgató tanulmányok, ezek a szövegek is sok tekintetben átfedik egymást.

Karády szerint a francia etnológia a többi új társadalomtudományhoz viszonyítva és nemzetközi perspektívában is megkésett volt, bár a fizikai antropológiának, az evolucionizmusnak és az orientalisztikának is erős hagyományai voltak Franciaországban. A francia etnológia kibontakozását elsősorban a napóleoni egyetemen uralkodó, ún. „literátus paradigma”¹⁹ és a francia akadémiai közeg etnocentrizmusa nehezítette. A „vadakkal” való foglalkozást sokáig nem tekintették legitim tudományos tevékenységnek. Az etnológia tudományos legitimációjában és az egyetemi oktatásba integrálásában döntő szerepet játszottak a durkheimisták, akik elméleti munkáikban nagy hangsúlyt fektettek a különböző társadalmi jelenségek eredetére, előtörténetére, ezért szisztematikusan használtak etnológiai adatokat. Durkheimet már első nagy elméleti kísérletében, *A társadalmi munkamegosztásról* című művében foglalkoztatta az archaikus társadalom problémája – ame-

lyet álláspontja szerint a vallásos tartalmú kollektív tudat integrál –, de 1895 után érdeklődésének középpontjába a vallás került. Noha kezdetben Durkheim fenntartásokat fogalmazott meg az etnológiai megfigyelés módszerével kapcsolatosan, a vallásszociológiai kérdésfeltevések őt és tanítványait is óhatatlanul az etnológiai olvasmányok, kutatások felé terelték. Az *Année Sociologique* recenzióinak mintegy harmadát a vallási témájú írások tették ki, és a durkheimisták közül néhányan „különféle társadalomtudományi, vallástörténeti (stb.) fedőnevek alatt hozzáfogtak az etnológia egyetemi oktatásához” (302. old.). A francia szociológiai iskola tehát magasröptű elméleti kontextusba emelte és ezzel felértékelte az etnológiai ismereteket és forrásukat is, a terepmunkát. Már jóval Durkheim halála után, 1925-ben alakult meg a Párizsi Egyetem Etnológiai Intézete,²⁰ ahol meglepő módon a szobatudós Mauss tanította a leíró etnográfiát (305. old.).

Karády a francia szociológia és etnológia közös kalandjának leírásában többször is foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy Durkheim társadalomelméletében miért vált intellektuálisan szükségessé az etnográfiai adatok felhasználása. Karády itt többek között arra *A Szociológiai módszer szabályaiban* már megfogalmazott durkheimi elvre utal, miszerint a szociológiai vizsgálatnak összehasonlító és genetikus módon kell eljárnia, a bonyolultabb társadalmakat mindig az egyszerűbbekkel összevetve kell elemeznie (310. old.).²¹ Természetesen Durkheim második korszakának vallásszociológiája is döntően etnológiai forrásokból táplálkozott. Karády arra a talán inkább taktikai megfontolásra is utal, hogy a távoli, „primitív” társadalmak semlegesnek, érdek nélkülinek tűnő vizsgálata egyfajta kerülőút is lehetett, ami a durkheimisták számára a feszült francia ideológiai viszonyok közepette megkönnyítette a vallásról való kritikai diskurzust. Az etnológia intenzív szociológiai felhasználását az is lehetővé tette, hogy az akadémiai mezőben még gyenge lábakon álló diszciplína nem tudta megvédeni magát a durkheimisták behatolásával szemben, mint az erősebb „klasszikus diszciplínák” (314. old.). Érdekes, hogy az etnológiát Mauss is tulajdonképpen a szociológia segédtudományként értelmezte: „Szociológusokra és etnográfusokra is szükség van. Az előbbieket értelmezést nyújtanak, míg az utóbbiak információkat szolgáltatnak.” (318. old., 26. l.).

Mindezek ellenére a szociológia és az etnológia kölcsönösen egymás hasznára vált: a durkheimisták elősegítették az etnológia professzionalizációját Franciaországban, és viszont, az archaikus társadalmak empirikus etnológiai leírása inspirálta azokat az elméleti szociológiai műveket, amelyek a francia szociológiai iskolának a legnagyobb elismerést szereztek (321. old.).

Ahogy az eddigiekből már kiderülhetett, a „durkheimológián” belül Karády szövegeinek speciális helyét elsősorban az intézménytörténeti megközelítés

18 ■ Eredetileg a *Szociológia és antropológia* magyar kiadásának utószavaként jelent meg. Lásd: Marcel Mauss: *Szociológia és antropológia*. Osiris, Bp., 2000. 537–553. old.

19 ■ A paradigma szó ebben az összefüggésben nem szerencsés. Karády lényegében egy skolasztikus, az írott szövegekre koncentráló, az elméletet a gyakorlattal szemben felértékelő akadémiai hagyományra gondol: „Ami a módszereket illeti, a literátus hagyomány csak a könyvekhez kötődő tudományos gyakorlatot fogadta el; csak a szöveget magát engedélyezte tanulmányozni, vagy legfeljebb olyan típusú dokumentumokat – emlékműveket, töredékeket, ikonokat –, amelyeken volt valami »olvasnivaló.«” (289. old.)

20 ■ Az intézet neve két különböző formában fordítódott le.

21 ■ Némedi szerint evolucionista fókuszálás az eredetre „magyarázza, hogy [Durkheim] szociológiájának mai értelemben vett etnológiai irányú fordulata miért nem vezetett ahhoz, hogy tudományrendszerében az etnológiának helyet szorított volna. A genetikus magyarázat elve miatt szociológia és etnológia között érdemben nem lehetett különbség.” (Némedi Dénes: *Durkheim*. Aron, Bp., 1996. 203. old.)

*Tisztelt Olvasónk!**2022-ben ismét
személyi jövedelemadójának***SZÁZALÉKÁVAL***támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.**A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:***19008044-1-43**

jelöli ki. De szót kell ejtenünk Karády sajátos tudományos stílusáról, írásmódjáról is, amely szövegeit összetéveszthetlenné teszi mások hasonló kérdésekkel foglalkozó tanulmányaival.

Karády komolyan veszi azt a bourdieu-i intenciót, hogy a szociológiai elemzésben a mező egészének ismerete szükséges ahhoz, hogy el tudjuk helyezni benne az egyes aktorokat, illetve értelmezni tudjuk stratégiai lépéseiket, befektetéseiket, mozgásukat. Ebből következően Karády leírásai a szó átvitt és szoros értelmében is kimerítőek; a rengeteg információ, a sok részmegfigyelés között nem mindig könnyű megtalálni az igazán lényeges állításokat. Az aprólkos adatelemzés nehézkes elméleti körítéssel párosul, és csak néha találkozunk üdítő történetmeséléssel, ami közelebb hozza az olvasóhoz az amúgy száraz tényeket. A kötet a hasonló témájú írások közötti sok átfedés miatt is nehezen fogyasztható. Ugyanakkor ezek az írások publikálásuk idején sok új információval szolgáltak, ezért a szociológiatörténészek nagy becsben tartották és ma is gyakran idézik őket.

A szövegek fordítása meglehetősen egyenetlen színvonalú, sok a gallicizmus, illetve a sutának tűnő magyarítás (témavilág, önkör, önsúly, önszervezett, különtudat stb.), remélhetőleg a további kötetek szöveggondozása alaposabb lesz. □

A NAGY BŰNBARLANG

B. NAGY ANIKÓ

Árvai Mária – Véri Dániel:

A nagy könyvlopás

Francia könyvkiállítás a vassfüggöny mögött

Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre, 2020.

200 oldal, 7191 Ft

Röviddel egyházfővé választása előtt Monsignor Pamphilo bíboros, a majdani X. Ince 1644-ben Párizsban járva látogatást tett Daniel Dumontier portréfestő és neves könyvgyűjtő otthonában, s reverendája alá rejtve kis híján elcsente vendéglátójától Paolo Sarpi *A tridenti zsinat története* című, igen ritka, egyházi tiltólistán lévő vaskos kötetét.¹ A tolvajláson kapott pápát fullánkoss történetfűzésében megörökítő Gédéon Tallemant des Réaux az epizódhoz hozzáfűzte: bocsánatos a botlás, ha a megkaparintott művet nem teszik pénzzé, hanem elolvassák.² Hogy a pápa később megszerezte-e, s ha igen, haszonnal forgatta-e a Szentszék intézményrendszerét élesen bíráló, Angliában kiadott opus valamely példányát, nem tudjuk, annyi bizonyos, hogy két évvel a kínos affér után Dumontier könyvhagyatékának egyházi vonatkozású darabjait egy titkos megbízó kérésére a jezsuiták felvásárolták, és nyilvánosan elégették.

A budapesti Múcsarnokban, a *Francia könyvkiállítás*on 1959-ben megesett nagy könyvlopás elkövetői azonban – a Szentendrei Képtárban rendezett, a történet szerteágazó szálait felszínre hozó kiállítás³ és a nyomában összeállított tanulmánykötet tanúsága szerint – rongyosra olvasták és körbekerlezték

szerzeményeiket. A francia rendezők és a mögöttük álló szervezetek nem csupán szemet hunytak a lopások fölött, hanem egyenesen ösztönözték. A CIA jóvoltából évtizedeken át postán érkező, személyes érdeklődésre szabott könyvadományok – nagyobb léptékben – hasonló adakozókészségről tanúskodtak.

A két művészettörténész kurátor, Árvai Mária és Véri Dániel Ország Lili kiadatlan levelei közt lelt rá a kutatást megpendítő pár sóvárgó sorra,⁴ mely egy Max Ernst-kötetre⁵ vonatkozott, ugyanarra, amelyet Lakner László köztudottan elloptott a Múcsarnokból. Az évek során tett futó megjegyzések szála összeértek, és rövidesen kiderült, hogy az 1959 őszen mindössze két héten át megtekinthető francia könyvtárlaton kiállított képzőművészeti kiadványok zömét alapjában véve törvénytisztelő tudós- és művészjelöltek emelték el. A maradék pedig kézen-közön eltűnt a Népköztársaság útja torkolatáig kígyózó sorokban várakozó, mintegy harmincezer látogató jóvoltából.

A hidegháborús időkben derekasan szétloptott könyvkiállítás önmagában is pompás témának ígérkezett, de Árvai és Véri ennél jóval tovább ment. Egyfelől a művészettörténeti fókuszban megjelenített, sokarcú mikrotörténet mögé nagyszabású tudásszociológiai panorámát vázolván, topografikusan bejárták a vassfüggöny mögötti információs zárványútvesztőit, felderítették és térképre helyezték azokat a rejtett járatokat, amelyeken át az egyetemi oktatásból és a nyilvánosságból kiszorított kortárs nyugati kultúra szeleteihez a bátrabbak néhanapján hozzáférhettek. Másfelől az azóta szakmájuk kiválóságai közé emelkedő egykori tolvajokkal készült interjúkkal az elbeszélte történelem tanúbizonyságát állították a kötetük három nagy tanulmányában (Árvai Mária – Véri Dániel: *A tudás topográfiája*, 10–29. old.; Árvai Mária: *Rákosiné fűzőitől Honegger oratóriumáig. Fejezetek a magyarországi francia kultúrdiplomácia történetéből*, 30–45. old.; Véri Dániel: *Könyvek útja a vassfüggönyön át: franciák, magyarok és a CIA*, 46–91. old.) bemutatott szereplők, kapcsolati hálók és a szélesebb kulturális eligazodás féllégális szinterei mellé. A leleményesen begyűjtött könyvek vándorlásairól szóló és a belőlük merített inspirációkra is kiterő, keresztreferenciális beszélgetések a későbbi életművek fordulatait is új fénytörésben láttatják. A kiállítás installációjában is felelevenített szabadpolcos tetthely plasztikusan jelenik meg mind a tanulmányokban, mind az interjúkban. A fondorlatos jelmeztár – a malaclopó lódenek, a természetes édesanyák

1 ■ Paolo Sarpi ellen merényletet is elkövettek, feltehetően V. Pál pápa megbízásából.

2 ■ Max Sander: Bibliomania. *Journal of Criminal Law and Criminology*, XXXI. (1943), 160. old.

3 ■ Szentendrei Képtár, 2019. szeptember 20. – 2020. március 1.

4 ■ Ország Lili Bálint Endrének, 1960. február 11. In: Árvai Mária – Zsoldos Emese (szerk.): *...a világból a fényeket...* Ország Lili levelezése. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2017. 187. old.

5 ■ Szentesi Edit: Beszélgetés Lakner Lászlóval, 1988. október 8. és 10. In: Nagy Ildikó (szerk.): *Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben*. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Galéria – Képzőművészeti, Bp., 1991. 137. old. 2011-ben Fehér Dávid már „közismert” tényként hivatkozott a kötet kalandos, a Múcsarnokból Laknerig vezető útjára, vö. Fehér Dávid: *Lakner László: Varrólányok Hitler beszédét hallgatják*. Kiállítási katalógus. Szépművészeti Múzeum, Bp., 2011. 84. sz. jegyzet.

gumiövével felkötött lebernyegeket, a felöltők, öröklött ejtőernyős zubbonyok, ballonok és bőrkabátok – a korszak férfiviseleti választékának sűrű atmoszféráját közvetíti. A könyveket megdézsmáló művészettörténész- és művészhallgatók – a francia szabásmintafüzetet tette társként eltulajdonító Gábor Eszter leszámítva – valamennyien fiúk voltak, a lányoknak szánt köteteket is ők emelték el. Gábor Eszter emlékeiben nemcsak a szegényes pesti gardrób merült fel, hanem az is, ahogyan a hagyományos lányokból álló művészettörténész évfolyamokban a fiúk megjelenése gyorsan átrendezte a rangsorokat: a lányok libák, a fiúk pedig menők lettek. A középkorász Gervers Molnár Vera volt az egyetlen, akit „még a fiúk is száz százalékgig emberszámba vettek” (94–96. old.). A beszédmód élesen rávilágít a tudományos világnak a társadalmi nemekkel kapcsolatos, nemzedékeken átívelő képzeteire – és további kutatásra vár.

A szerzők a magyar–francia kulturális diplomácia ötvenes évekbeli, viszontagságos esemény- és intézménytörténetébe ágyazták az ellopott könyvek krónikáját. A lába kélt tárlat esetét a korszakról való ismereteink egyik jelentékeny forrásává tágítva, feltárták az inséges szellemi kínálat idején induló nemzedékek sóvárgásait, elemi nélkülözéseit és a tudásvágy kielégítésének vesződéses módozatait.

Előhívtak néhány szereplőt azok közül, akik forrásokhoz segítettek őket, így Molnár Évát, a Fészek Művészklub legendás könyvtárosát és Kondor Imre filozófust, a Budapesti Műszaki Egyetem könyvtárának igazgatóját. Kondor a kiállítás idején egyébként már csak szakozó volt a Pedagógiai Könyvtárban, miután 1956-ban, jó érzékkel éppen november 4-én, egy rögvést be is zúzott újságcikkben megbélyegezte a Rákosi-kurzus oktatáspolitikáját, és ezért fegyelmivel elbocsátottak.⁶

A horizonton karakteresen jelent meg és nyert újabb árnyalatokat a hidegháborús években légüres térbe kerülő Francia Intézet arculatát meghatározó, a magyar szellemi életben jártas, sokakkal bensőséges barátságokat is ápoló Guy Pierre Turbet-Delof,⁷ aki 1959 őszén már nem szolgált Budapesten, s akinek alakját Árvai Mária korábbi kutatásai alapján a Barta Lajos szobrász és az őt körülvevő politikai és művészetpolitikai viszonyok konfliktusait feldolgozó kiállításon és kiállítási katalógusban is körvonalazta.⁸ Mivel mind a nyugati országok követségeinek és kulturális képviselőinek közvetítő tevékenysége, mind pedig a rendszerszintű információs zárlatok fortélyos kijátszásának koreográfiái szoros titkosszolgálati megfigyelés alatt folytak, Árvai Mária és Véri Dániel nagymértékben támaszkodhatott az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött, forráskritikával interpretált dokumentumokra. A kötet egészének módszertanát példázza Barta Lajos már-már kámeaszereplőkénti megidézése, akit a szerzők egy belső tükörtörténet foglalatában, a köré fonódó titkosszolgálati manőverek és két, közvetlenül Turbet-Delofhoz köthető, a levett forradalomra

rezonáló plasztikája metszetében jelenítenek meg⁹ (42–44. old.). Úgy tűnik, a könyvkiállítás megrendezéséhez vezető egyezkedések során a magyar fél megkerülhetetlen feltételül szabta az 1956-os eseményekbe tevékenyen bevonódott, halmazati kézirat- és embercsempészetben „lefeketedett” Turbet-Delof haladéktalan visszarendelését.

FRANCIA KÖNYVTÁRLATOK A HÁBORÚ UTÁN

Francia könyvkiállítást a háború előtt többször rendeztek Magyarországon, 1945 után pedig nyomban többet is, mivel a kultusztcárt a Nemzeti Parasztpárt képviselőjében vezető Keresztury Dezső és környezete minden lehetséges módon bátorította a háborús években megroppant francia orientáció felélénkítését. Könyvlopásokról nincs hír ezekben az években. 1946 júniusában az Egyetemi Könyvtár aulájában nyílt egy kisebb tárlat (az olvasóterem üvegmennyezete a bombázásokban beszakadt, így még nem fogadott olvasókat), ahol a sajtótudósítások szerint csak háború utáni kiadványok szerepeltek.¹⁰ A zárás után az Alliance Française a szakkönyveket a francia kormány ajándékaiként szétosztotta a tudományos intézetek között, a szépirodalmi munkák az akkor még csak alakulófélben lévő Francia Intézet könyvtárába kerültek.

1947 decemberében páros kiállítás nyílt: a Nemzeti Múzeumban a *Francia könyvkiállítás: A szép francia könyv, Magyar–francia kapcsolatok*, egy Szende Pál utcai lakásban pár hónapja megalakult Francia Intézetben pedig a Francia–Magyar Kereskedelmi Kamarával közösen rendezett folyóirat-bemutató. Kurátora az intézet sajtófelelőse, az 1924 óta Buda-

6 ■ *Magyar Nemzet*, 1956. november 4., 5. old.

7 ■ Guy Pierre Turbet-Delof (1922–2008) 1947-től 1958-ig élt Magyarországon, tanított az Eötvös Kollégiumban, majd a budapesti Francia Intézet igazgatójaként, egyúttal a budapesti francia követség kulturális attaséjaként dolgozott.

8 ■ Árvai Mária – Leposa Zsóka – Ulrich Winkler: *Túlélési stratégiák*. A Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár és a kölni Martin Lantusch-Nötzel Alapítvány közös kiállítása és katalógusa, 2019.

9 ■ *Tavaszi és Johanna a máglyán* (1958), *Félelem és Hajladó* (1957).

10 ■ *Szabad Nép*, 1946. június 14., 4. old.

11 ■ François Gachot (1901–1986) író, műfordító, művészetkritikus. Az 1920–1930-as években francia nyelvi lektor a Képzőművészeti Főiskolán, a háború előtt és után a francia–magyar kapcsolatok közvetítője. A Rajk-per kapcsán, mint Justus Pál vádlott személyes jó barátját, 1949. október 1-jén a magyar kormány azonnali hatállyal kiutasította. Vö. Földi Eszter: François Gachot műkritikusi tevékenysége Magyarországon (1924–1949). In: *Fejezetek a magyar művészetkritikából*. Szerk. András Gábor, Tatai Erzsébet, Zwickl András. Műkritikusok Nemzetközi Szövetsége Magyar Tagozata; Mester Nyomda, Bp., 2002. (AICA-füzetek, 1.) 28–38. old.

12 ■ A *Szabad Nép* a kiállítást igen szegényesnek tartotta, amely „nem egészen méltó ahhoz a szellemhez, amelyet képvisel”. *Szabad Nép*, 1947. december 21., 7. old.

13 ■ Szeptember első heteiben négy alkalommal szovjet távol-sági bombázó repülők lőtték a fővárost.

14 ■ Molnos Lipót: Magyar könyvkiállítás a párizsi Bibliothèque Nationale-ban, *Magyar Könyvszemle*, 1943. 2. sz. 195–196. old.

15 ■ *Francia könyvkiállítás: A szép francia könyv, Magyar–francia kapcsolatok*. Nemzeti Múzeum. Bevezető: Tolnai Gábor.

pesten élő, a francia kulturális jelenlét intézményesülésében komoly érdemeket szerző François Gachot volt.¹¹ A több mint négyszáz folyóiratot felvonultató kollekció a magyar tudományos folyóirat-előfizetésekhez kívánt segítséget nyújtani, s mivel a francia–magyar kulturális egyezményt előkészítő tárgyalásokon addigra jóváhagyták a Francia Bank kínálta hitelszolgáltatásokat, a következő hetekben valóban számottevően megnőtt a tudományos lapokra előfizetők száma.

A Nemzeti Múzeumban ugyanekkor a Magyar Bibliophil Társaság és az Alliance Française együttműködésében rendezett tárlat a magyar művelődés többszázados francia kötődéseit mutatta be.¹² Előkészítése még Fitz József nevéhez fűződött, de 1942 szeptemberében a kormányzat, a légítámadásokra hivatkozva megtiltotta mindenféle kiállítást az Országos Széchényi Könyvtárban, s a már begyűjtött könyveket bombabiztos helyre szállíttatta.¹³ Miközben június közepén Párizs elesett, a Bibliothèque nationale előcsarnokában egész nyáron át nyitva tartott a magyar állam és a Magyar Tudományos Akadémia adományaiból összeállított, francia vonatkozású könyvkiállítás.¹⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár eléről 1945-ben elmozdított Fitz József neve végül nem szerepelhetett az új főigazgató, Tolnai Gábor jegyezte 1947-es katalógusban.¹⁵

A két kiállításról a *Magyar Könyvszemle* következő számába szánt ismertetések már nem jelenhettek meg, mert a folyóirat kiadását felfüggesztették, a megírt szövegek csak tördelt korrektúrában maradtak fenn.¹⁶ Ezekből és az egyik rendező, Hubay Ilona beszámolójából¹⁷ ismerjük a kettős francia könyvkiállításon szereplő képzőművészek névsorát, és azt,

hogy a kortárs művészetet mindössze a *fauve*-kötődésű Maurice de Vlaminck 1926-os munkái képviselték. A náccal látványosan kollaboráló, Picassót és a kubizmust 1942-ben durván megtámadó Vlaminck szerepeltetését nehéz mire vélni, annál is inkább, mert a művész a háború után kiszorult a nyilvánosságól.¹⁸

A válogatás kiemelt figyelmet szentelt a kiváló francia nyomdatechnika bemutatásának, amely sokakat megigézett az ostrom után lassan könyvekre is gondoló budapestiek körében. Akik látták a kiállítást – írta Manninger Olga –, még emlékeznek „Berry herceg kalendáriumának az eredeti szépséget teljesen visszaadó reprodukciójára vagy a francia katedrálisok színes üvegablakairól szóló könyvre”.¹⁹ A kiállítás a Bibliophil Társaság létének utolsó nyoma volt. A tudományos és kulturális egyesületekhez hasonlóan a bibliofília intézményes keretei és szervezeti formái rövidesen ellehetetlenültek, a társaság 1949 februárjában jogi értelemben önként, valójában politikai nyomásra feloszlatta magát. Az év tavaszán a *Musée national d'Art moderne* még fogadta a XX. századi magyar művészetet, köztük a Csontváry tíz festményét bemutató kiállítást, de a Rajk-pert, Gachot kiutasítását és más barátságtalan lépéseket követően a magyar–francia kulturális egyezmény aláírása végképp lekerült a napirendről, a budapesti Francia Intézet mozgástere beszűkült. A *Francia hetek* keretében szervezett utolsó könyvkiállítás hatósági betiltása (1949) után a könyvprogramok megszakadtak, és tíz évnek kellett eltelnie, mire a Műcsarnokban a jelen kötet tárgyát adó rendezvényre sor kerülhetett.

A FRANCIA KÖNYVKIÁLLÍTÁSOK NÉLKÜL TELT DEKÁD

A kiállítást és a kötetet megalapozó kutatás innen vette föl a szálakat, és az 1950-es évtizedre fókuszálva tárta fel azokat az információs apály idején szórványosan zajló, elsősorban képzőművészeti jellegű magyar–francia kapcsolódásokat, amelyek végül elvezettek a műcsarnokbeli kiállításához. Az államközi kapcsolatok visszaesése ellenére a két kultúra e tíz évben is szűkös, de más nyugati országokhoz mérten jól karbantartott intézményes kapcsolatokat ápolt. A hidegháború árnyékában működő, elsődlegesen kommunista kötődésű francia szervezetek jóvoltából rendezett irodalmi és képzőművészeti eseményeket összegezve Véri Dániel az ideológiai rokonságon túl az absztrakció, illetve a modernizmus formanyelvének közös elutasításával magyarázta a Louis Aragon által befolyásolt *Maison de la pensée française* és a francia közegben marginális, a látványelv kizárólagosságát képviselő *Salon Populiste* fogadókészségét a Magyarországról ajánlott és itthon is rendre vizionzott kiállítások, művészeti programok iránt. A *Salon Populiste* csereprogramja révén került sor például öt magyar festő – Breznay József, Gánóczy Mária, Iván Szilárd, Mácsai István és Scholz Erik²⁰ – több hónapos franciaországi tanulmányútjára

Szerk. Szentkúty Pál, Hubay Ilona, Hajdú Péter. Bp., 1947. 3–25. old.

16 ■ Monok István: A Magyar Könyvszemle meg nem jelenített évfolyama 1947-ből. *Magyar Könyvszemle*, 2001. 489–494. old. A tördelt korrektúrák: Molnos Lipót: Francia könyvkiállítás a Nemzeti Múzeumban, 257–260. old., Manninger Olga: Francia folyóirat kiállítás Budapesten, 260–262. old. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00389/pdf/mkszle_1947korr_257-260.pdf http://epa.oszk.hu/00000/00021/00389/pdf/mkszle_1947korr_260-262.pdf

17 ■ Hubay Ilona: Francia könyvkiállítás. *Magyar Művészet*, 1948. január 1., 104–105. old.

18 ■ A fiatalabb korában még Alfred Dreyfus mellett kiálló, antifasiszta Maurice de Vlaminck (1876–1958) 1939 után a kulturális szféra vezető náci kollaboránsai közé tartozott. 1941 októberében Joseph Goebbels meghívására, egy festőkből és szobrászokból álló küldöttség tagjaként nagy sajtófigyelemmel övezett németországi körutazáson vett részt, és több alkalommal tett hitet a nemzetiszocialista praxis mellett. 1942 nyarán Picassót egyebek mellett halott embernek, szörnyetegnek nevezve így fogalmazott: a kubizmus „kollektív aberráció, szellemi perverzitás, fedezethiány, amorális, oly messze a festészettől, mint a pederasztia a szerelemtől”. *Opinions libres sur la peinture. Comoedia*, 1942. június 6. Vö. Frederic Spotts: *The Shameful Peace. How French Artists and Intellectuals Survived the Nazi Occupation*. Yale University Press, New Haven – London, 2008. 153–179. old.

19 ■ Manninger: Francia folyóirat kiállítás..., 262. old.

20 ■ Breznay József (1916–2012), Gánóczy Mária (1927–), Iván Szilárd (1912–1988), Mácsai István (1922–2005) és Scholz Erik (1926–1995)

1957-ben, amely nem feltétlenül a következő évben, a Kulturális Kapcsolatok Intézete Dorottya utcai kiállítótermében bemutatott, *Párizsi képek* című kiállításuk miatt maradt fenn máig az emlékezetünkben (51. old. 23. jegyzet), hanem mert közülük ketten is – Gánóczy Mária és Mácsai István – filmezték az útjukat. Az akkor forgatott anyagok utóéletének tanulmányozása során seregnyi lappangó mozzanat tárult fel: nemcsak ötüik titkokkal átszótt viszonyairól, gender-aspektusairól és privát ízléséről, hanem az állambiztonsági hatóságok már említett, aligha túlbecsülhető művészetszervező szerepéről is. Gánóczy Mária évtizedeken át készített filmjeit 2016-ban Forgács Péter médiaművész dolgozta föl és fűzte át az oeuvre kontextusaiba,²¹ Mácsai István filmes hagyatékának számbavétele pedig jelenleg is zajlik. A párizsi napokban felvett szekvenciákon festőbarátok és családtagjaik járják a várost és a múzeumokat, nem sejtve, hogy az együttlét minden egyes pillanatára éber titkosszolgálati tekintetek vetülnek, mi több, magát az utazást is az ügyosztály sugalmazta.

„Ennek alapján – mivel erre reális lehetőségünk volt – annak érdekében, hogy Gánóczy és Breznay²² párizsi kapcsolatait, ezek jellegét felderíthessük, illetve eldönthessük azt, hogy Breznay személyének további feldolgozás alatt tartása indokolt-e, ügynökünket múlt év szeptember első felében tanulmányútra Párizsba utaztattuk. Ezt elősegítette az a tény, hogy Breznay ugyanebben az időben szintén Párizsban tartózkodott. Ügynökünk, aki kb. két és fél hónapot töltött Párizsban, hazaérkezése után részletes jelentést tett.”²³

Bár egy budapesti és egy párizsi könyvkiállítás-csere ötlete már 1956 elején, a szovjet olvadás folyamánként felmerült, ezen a tavaszon előbb a szovjet-francia kiállításokat rendezték meg, a keleti blokk országai csak ezután kerültek sorra. A kötetben csak érintőlegesen említett moszkvai francia könyvkiállítást a két állam „baráti légkörben tartott”²⁴ kormánysszintű tanácskozásainak keretében a Szovjetunió Szépművészeti Akadémiájának terméiben rendezték, a magyar tudósítások is elsősorban a magas szintű protokollt emelték ki. A tárlók egy része nyitott volt, a könyveket kézbe lehetett venni, köztük Henri Cartier-Bresson Szovjetunióban készített fotóalbumát és a hírek szerint nagy feltűnést keltő,²⁴ a Szergej Gyagilev-társulat színházi díszleteit és jelmezeit egybegyűjtő mutatós kötetet. Közvetlenül a forradalom előtti napokban a budapesti Műcsarnokban is volt egy képzőművészeti könyveket és reprodukciókat bemutató nemzetközi könyvkiállítás. Bár katalógus²⁵ is készült hozzá, nem sok vizet zavart, részben mert egy szakemberek részvételével zajló Papír- és Nyomdaipari Konferencia²⁶ keveseket lázba hozó mellékrendezvénye volt, részben mert az utcai események elsodorták a látogatókat. A modern művészetet egy kis Picasso-grafikakötet,²⁷ egy XX.

századi itáliai rajzokat tartalmazó, Münchenben összeállított válogatás²⁸ és Georges Duthuit *Les Fauves*²⁹ című könyve képviselte. Mind a szovjet, mind a magyar képzőművészeti oktatásban a fauve-ok voltak a modernitás utolsó, vizuálisan hozzáférhető képviselői.

Az 1956-os szovjet beavatkozás és a forradalom utáni megtorlások befagyasztották Magyarország nemzetközi kapcsolatait, így a franciákkal folytatott dialógust is. Az enyhülést a szovjet-amerikai diplomácia óvatos gesztusai készítették elő. Valószínűleg ekkortájt kezdődött a Véri Dániel által „könyvlopások évadának” nevezett időszak, amikor a vasfüggöny mögötti országokban rendezett könyvkiállításokon elszabadult a tolvajlás. Nyilvánvalóan a könyvek nem pusztán tárgyi valójukat, hanem önmagukon túl a „Nyugat” – Véri megfogalmazásában „egy ismeretlen, egyúttal az utazási lehetőségek hiánya miatt elérhetetlen világ fizikai birtokbavételének esélyét” (86. old.) – s a belőlük kiszűrhető információk tárházát jelentették a merészebbek számára.

Közvetlenül a műcsarnokbeli tárlat előtt, 1959 nyarán parádés amerikai rendezvénysorozat³⁰ kezdődött Moszkvában, a Szokolnyiki parkban, melynek nemzeti önreprezentációs léptékére (egyben a fogadó állapotokra) utal, hogy az első egyeztető tárgyalásokon az amerikaiak kétszáz korszerűen berendezett nyilvános vécé és vizelde telepítésével kívánták előkészíteni a terepet.³¹

A hatalmas könyves szekcióban – az üveg mögé zárt bibliofil köteteket leszámítva – szabadpalcokon sorakozott a mintegy tízezer, másod- és harmadpéldányokban is rendelkezésre álló könyv és folyóirat. A tér – a forgatókönyv szerint – egy zsúfolt amerikai

21 ■ Forgács Péter: *Festői korszakok. Gánóczy Mária festő és filmes élete*, 2016.

22 ■ Breznay József Gánóczy Mária férje volt.

23 ■ ÁBTL – 3.1.2-M 3. Munkadosszié, Kelemen Gábor fedőnévű ügynök jelentésének értékelése, 1958. január 29.

24 ■ *Új Világ*, a Magyar-Szovjet Baráti Társaság lapja, 1956. május 24.

25 ■ *Művészeti könyv- és reprodukciókiállítás*. Műcsarnok, 1956. Rendezte: Kálmán Mária és Szántó Tibor. A bevezetőt írta: Nemes Béla.

26 ■ Nemzetközi Papír- és Nyomdaipari Konferencia, 1956. október 18–23.

27 ■ Bernhard Geiser: *L'oeuvre gravé de Picasso*. Editions Clairefontaine, Lausanne, 1955.

28 ■ Bernhard Degenhart: *Italianische Zeichner der Gegenwart*. Verlag Gebr. Mann, Berlin, 1956.

29 ■ Georges Duthuit: *Les Fauves*. Genf, 1949.

30 ■ *American National Exhibition*. Moszkva, 1959. július 25. – szeptember 4.

31 ■ Az ajánlatot a szovjet fél visszautasította, vö. Walter L. Hixson: *Parting the Curtain. Propaganda, Culture and the Cold War 1945–1961*. St. Martin's Press, New York, 1998. 2448–2449. old.

32 ■ Gretchen Simms: *The 1959 American National Exhibition in Moscow and the Soviet Artistic Reaction to the Abstract Art*. Doktori disszertáció, Universität Wien, 2007. 107. old., 267. jegyzet.

33 ■ Vö. Simms: *The 1959 American National Exhibition*, továbbá Susan E. Reid: *Who Will Beat Whom? Soviet Popular Reception of the American National Exhibition in Moscow, 1959. Explorations in Russian and Eurasian History*, 9. (2008),

könyvesboltot idézett, ahol „a gondolatok szabadon és lendületesen áramlanak”, és ahol „a könyvekben megtestesülő sokoldalú nézetek széles választéka áll rendelkezésre”.³² E széles választék azért hamarosan megfogyatkozott, mert a szovjet hatóságok még a megnyitó előtt leparancsoltak a polcokról pár tucat gyanúba fogott kötetet, a látogatók pedig már az első napokon százával vitték haza őket, amint a kiállítás más részeiből elemelt súlyos áru- és divatkatalógusokat és egyéb, voltaképp nekik szánt efemer tárgyakat is. Míg a Múcsarnokban sajnos nem őrizték meg a kiállítás vendégkönyvét (56. old., 22. jegyzet), a Szokolnyiki parkban fennmaradtak a nézői észrevételeket tartalmazó kötetek, amelyek így – a moszkvaikat kalauzoló amerikai munkatársakkal folytatott beszélgetésekkel és a szovjet levéltárak elérhető irataival egybevetve – támpontokat nyújtottak az eseménysorozat recepciójának kutatásához.³³

A vizeshelyiségeknek a későbbiekben is kitüntetett szerep jutott, mert ezen a kiállításon zajlott a hidegháború diplomáciatörténetének egyik legfurcsább retorikai konfrontációja, az ún. „konyhai csörite” Nixon alelnök és Hruscsov első titkár között, az amerikai konyhakultúrát és a nőket segítő háztartási eszközöket bemutató együttes megtekintésekor, egy Whirlpool „csodamosogatógép” apropóján. Két világrend, két vitakultúra, két indulatkezelési gyakorlat ütközött össze szó szerint egy konyhai mosogató fölött.³⁴ A gőz egy alkalommal a képzőművészeti tárlaton is felcsapott, amikor a már amúgy is bosszús, az absztrakt alkotások láttán perverzítő kiáltó Hruscsov John Marin *Mozgás – Tenger és Ég* című, 1946-os vásznát keresetlenül vizelettőcsának nevezte.³⁵ Egyébként az Egyesült Államok részéről

sem ment simán az absztrakció formanyelvét képviselő irányzatok utaztatása. Az amerikai kortárs művészet moszkvai prezentációjának előkészítése során ádáz kompetenciaharcok dúltak a moderneket túlságosan preferáló zsűri és a modern művészek közt kommunistákat szimatoló konzervatív hatalmi csoportok között. A műtárgyszállítmány már úton volt Moszkvába, de Ben Shahn³⁶ – akinek egy albumát Gyémánt László pár héttel később, Lakner László sugalmazására majd szemérmetlenül ellopja a Múcsarnokból – Jack Levine és Philip Evergood társaságában kongresszusi bizottság elé citálták, ahol a „társadalmi székszisükről” és „kommunista kötődéseikről” kellett volna színt vallaniuk, amit ők, alkotmányos jogaikra hivatkozva megtagadtak.³⁷ A zsűri ellenállt a kongresszusi nyomásnak, míg végül Eisenhower elnök békéltetésül személyesen állított össze külön kabinetet az ő ízlésének is megfelelő, első világháború előtti – így hidegháborús szempontból ártalmatlan – alkotásokból.³⁸ A Szokolnyiki parkban bemutatott amerikai képzőművészek közül – bár a francia könyvkiállításon értelemszerűen nem szerepeltek – Robert Motherwell és Jackson Pollock neve merült föl többször is a magyar könyvlopók emlékeiben. A Pollock-albumok felbukkanása az Idegennyelvű Könyvesboltban (Gyémánt László emlékei, 104. old.), az Orvostörténeti Könyvtárban (Passuth Krisztina emlékei, 165. old.), vagy a Szabó Ervin Könyvtárban (Tót Endre emlékei, 185. old.) hozzájárult az *informel* gondolata itthoni körvonalázódásához.

ÉTELT, KÖNYVET SZABAD

Amint Gédéon Tallemant des Réaux érveléséből és a könyvlopást tárgyaló történeti irodalomból³⁹ kitűnik, az olvasás vágyától vezérelt tolvajlást hagyományosan nem a bűn, hanem a bibliománia tárgykörébe utalják. A notórius könyvtolvajokról szóló történeti munkák külön tárgyalják a kriminalisztikai eseteket és a tudásszomjból fakadó stikliket. A sémák mélyén az étel és a tudás egymásra vetítésének zsidó-keresztény koncepciója húzódik. A Példabeszédek Könyve 7,30 az éhségből elkövetett lopást nem „oly nagy véteteknek”, „nem nagy bűnnek” mondja, és ezt az éhséget a különböző fordítások hol szűkebben – testi inségként –, hol tágabban – lelki, szellemi nélkülözésként – értelmezik.⁴⁰ Az eredeti héber *nephesh* kifejezés az éhkoppnál vitathatatlanul jóval komplexebb fogalmat takar.⁴¹

Mindazonáltal, amikor Marosi Ernő, bizonyos szarkazmussal, „istentől elrugaskodott módnak” nevezte, s ekképpen a tudás birtoklásának faustimefisztói tradíciójába kötötte a könyvek „halált megvetően bátor” elorzását, nem a tágabb értelmezésre gondolt. A könyvlopás megengedő interpretációi a negyvenes–ötvenes években a francia egzisztencialista köröket is, majd a hatvanas–hetvenes években az angolszász újbóloldal performatív irányzatait is átha-

4. szám, 855–904. old. és John R. Thomas: *Report on Service with the American Exhibition in Moscow*. Rand Corporation, California, 1960. 03.15.

34 ■ A párbeszéd pontos leírata: Andrew Wulf: *Moscow '59. The Sokolniki Summit Revisited*. University of Southern California – Figueroa Press, Los Angeles, 2010. 24–25. old.

35 ■ Kevin D. Bardin: *The American National Exhibition and Kitchen Debates: How the World's Superpowers Portrayed the Events of the Summer of 1959 to Meet National Needs*. Gettysburg College, Gettysburg, 2015. 12. old. 44. jegyzet.

36 ■ Ben Shahn (1898–1969), litván származású amerikai művész. Moszkvában a *Parabola* című, 1958-as képe függött. A budapesti könyvkiállításon francia tematikájú műveivel szerepelt.

37 ■ Marilyn S. Kushner: Exhibiting Art at the American National Exhibition in Moscow, 1959. Domestic Politics and Cultural Diplomacy. *Journal of Cold War Studies*, 4 (2002), 1. szám, 11–14. old.

38 ■ Uo. 6–26. old.

39 ■ A könyvlopásról vallott nézetek egyik legironikusabb összefoglalását a könyvtártörténész Lawrence S. Thompson írta meg 1944-ben: *Notes on Bibliokleptomania*. The New York Public Library, New York, 1944.

40 ■ Az Ó- és Újszövetségi Szentírás a Vulgata szerint, figyelemmel az eredeti szövegre, Káldi György fordítása nyomán. Szent István Társulat, Bp., 1915. Az angol bibliafordítások is ezeket az értelmezési lehetőségeket tükrözik.

41 ■ Thass-Thienemann Tivadar: *A nyelv interpretációja. II. A nyelv tudat alatti jelentése* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 216). Kiegészítések, Tinta, Bp., 2016. 233–234. old.

tották. A 1940-es években sorozatos könyvtolvajlás miatt bebörtönzött, szabadulása után könyvesbolti eladónak álló Jean Genet az őt felkaroló Cocteau és Sartre szemében romantikus komédiás és mártír volt;⁴² Tony Judt szavaival: „a társaság kedvenc tolvaja”.⁴³ Jerry Rubin a bolti lopást a kapitalizmus elleni lázadás törvényes eszközének tekintette, Abbie Hoffmann *Lopd el ezt a könyvet* című⁴⁴ akcionista életvezetési tanácsadóját pedig a könyvesboltok a középkori kódexek módjára leláncolták, hogy az olvasók szaván ne foghassák a szerzőt és kiadóját. A polgári társadalmi környezetben az ilyen jellegű szubverzív aktusok – Aleida és Jan Assmann⁴⁵ kifejezésével élve – „lopakodó” kulturális horizontváltást jeleztek.

S bár a budapesti könyvlopás idején, a nyílt, három évvel korábban tankokkal is érvényesített kényszerek szabályozta magyar társadalmi környezetben a rendszerkritikai gesztusok, köztük az információ megszerzésének módozatai – Árvai Mária és Véri Dániel munkájából is kitetszőn – más alakzatokat öltöttek, a lopakodó változások kontúrjai idővel itt is megjelentek a horizonton.

A DIZÁJN

A nyugati és a kelet-európai nyomdai termékek minősége között a negyvenes években is már panaszolt technológiai szakadék a következő évtizedekben tovább mélyült, a csüggesztően fakó hazai vizuális kultúra *A Nagy könyvlopás*ban is visszatérő, több megközelítésben tárgyalt momentum. A szentendrei kiállításon a környezetből kiveszett kolorit hiányát egy nagyméretű, a kötetben enteriőr-képként közölt fali installáció jelenítette meg, amelyen az ötvenes évek művészeti folyóiratainak idővel kiszínesedő címlapjai sorakoztak, a belívek azonban kivétel nélkül fekete-fehérek (15. old.). Kovásznai György egykori, a Képzőművészeti Főiskola szellemére, tágabb értelemben az egész kopott kelet-európai szürkületre utaló *bon mot*-ját (12. old.) Urbin Ágnes animációja, a *Fényre szürkülő alma* idézte meg, ez sajnos nem kerülhetett be a könyvbe. A kortársakat ámulatba ejtette a Múcsarnokban kiállított francia képzőművészeti albumok színvilága, amely igen távol volt a magyar nyomdai lehetőségektől és a színehagyott környezeti palettától. Az interjúkban majd mindenki szót ejtett a színeken alapuló szakmák színektől megfosztott művelésének nyomorúságáról, az ellopott vagy megkívánt kötetek, különösen a Skira kiadványok reprodukcióinak kiegyenlített színharmonijáról, s a könyvek megigéző érzéki tapasztalatáról. Perneczky Géza többször is felemlgette a sokáig nélkülözött, s majd csak 1970-es disszidálásakor megtapasztalt tónusok sokját és az intenzív kék szín fájó kelet-európai hiányát.⁴⁶

Az Erdélyi Sarolta Ágnes tervezte, elegáns formátumú, piros (bár nagyon apró) jegyzetekkel és kék képfeliratokkal nyomott, pirossal elfestett *A Nagy könyvlopás* vizuális utalásrendszere egyszerre idézi

meg ezeket a deficiteket, és nyújt a korszak legjobb színvonalán korrekciós élményt a szereplőknek és az olvasóknak. A külső pauszborító kivágatai első látásra a Múcsarnok foghíjas polcaira utalnak, inverz módon azonban a szürke keretelésű vakablakokban a közösségtől megvont könyvek hiánya sötétlik. A sérülékeny pauszkötés további meglepetéseket tartogat, amikor az óhatatlanul s egyre több helyen felszakadó hasadékokon átút a belső borító, és a használatban feltárul az a bizonyos, oly sokat emlegetett kék – Perneczky Gézáék sóvárgott kékje.⁴⁷ □

42 ■ Jean-Paul Sartre: *Saint Genet, comédien et martyr*. Gallimard, Paris, 1952.

43 ■ Tony Judt: *Their Favorite Thief*. *New York Review of Books*, 1993. október 21.

44 ■ Abbie Hoffman: *Steal This Book*. Pirate Editions / Grove Press, New York, 1970–1971.

45 ■ Aleida és Jan Assmann: *Kanon és cenzúra*. Ford. V. Horváth Károly. In: Rohonyi Zoltán (vál., szerk. és előszó): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp., 2001. 87–107. old.

46 ■ „A kék színt a népboltok képviselték. [...] Egy beütött, fakó, palaszínű kék. Annál erősebbet nem tudtak csinálni. Sötétebbet igen, de erősebb kéket nem.” (181. old.)

47 ■ A könyv elnyerte a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése *Szép Magyar Könyv 2020* díját a múzeumi művészeti könyvek kategóriában.

KINEK A KORTÁRSA FÜLEP LAJOS?¹

ZUH DEODÁTH

Márfai Molnár László:

A konkrét jelentés poétikája

Fülep Lajos művészetfilozófiája

L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019., 110 oldal,
1990 Ft

Márfai Molnár László könyve némileg menekül saját szerepe elől. Nem csoda. Jórészt az egyetlen feladat, amelyet Fülep kapcsán elvégeztek, nem más, mint művészetfilozófiájának kiadása és egy átfogó Fülep-monográfia kiállítása. Márfai Molnár jól tudja ezt, hiszen éppen arra tett tiszteletre méltó erőfeszítést, hogy ezt a művészetfilozófiát (vagyis egy eljövendő nagymonográfia szerkesztését) rekonstruálja. Fülep művészetfilozófiai hagyatéka, legalábbis terjedelmét tekintve hatalmas (több ezer oldal). Eredeti, sokszor erősen vázlatos kutatási kéziratként való közlése jóformán kezelhetlenné is tenné a téma vagy Fülep iránt nem elkötelezett olvasó számára. Viszont amit főleg az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja, majd Kutatóintézete Füleptől, Fülepről már közzétett,² egyálta-

lán nem gátolja meg a várva várt Fülep-monográfia megírását. A levelezés és a kisebb írások feltérképezésében, kiadásában, dokumentálásában a lista tulajdonképpen teljes. Fülep értékes magánkönyvtára ma is hozzáférhető, tehát tudható, mit milyen behatóan olvasott, ezen túlmenően könyvhasználati szokásai is visszakövethetők.³ Fülep korai éveiről, illetve az első világháború végének tumultuózus időszakáról többen is írtak kimerítően.⁴ Ez mind annak a törekvésnek az eredménye, amely Fülep halálától kezdve emlékének megőrzésére, tudományos, tudománypolitikai, tudományszervezői és közéleti sokoldalúságának kidomborítására összpontosított. Hozama szokatlanul sok szöveg, amelyekben folyton felteszik és a legkülönbözőbb módokon próbálják megválaszolni a kérdést, miért nem készült el az ígért nagy teoretikus mű, valamint többször belebotlanak a biografikus elbeszélésmódba és módszertani kérdéseibe.⁵

Ráadásul olyan szinten áll a kortársakról össze-titrlódott szakirodalom (főleg a Vasárnapi Kör tagjaira, illetve a magyar művészettörténet tudománytörténetére vonatkozó tudás), hogy a Fülepről alkotott *big picture*-höz sem hiányzik már sok.⁶ Márfai Molnár mégis megelőgszik egy szerényebb vállalkozással: azt igyekszik bizonyítani, hogy Fülep részben

1 ■ A szöveg eredetileg a *Filozófiai könyvviták – 2021 nyár* című, a Wesley János Főiskola által szervezett rendezvényen hangzott el 2020. június 24-én. A végleges változat elkészítésében nagy segítségemre voltak Wessely Anna megjegyzései.

2 ■ A *Magyar művészet* (1923) Fülep halála után három kiadást élt meg (az elsőhöz még ő maga írt új előszót), de kisebb cikkei nagy részének is van két, gazdagon annotált edíciója (a több cikk eredeti változatát is közlő kiadás legutóbbi kötete: *Összegyűjtött írások IV. Cikkek, tanulmányok 1931–1950*. Szerk. Timár Árpád. MTA BTK, Művészettörténeti Intézet, 2017.). A kéziratok hagyaték jegyzéke (F. Csanak Dóra [szerk.]: *Fülep Lajos kéziratok hagyatéka. Ms 4552–Ms 4609*. Akadémiai, Bp.) 1984-ben jelent meg. A levelezés öt kötete is elérhető. Kései művészetfilozófiájából részleteket közölt Timár Árpád: *Ars Hungarica* 37 (2011), 2. szám, 137–148. old. Ennek a lapszámnak *Fülep Lajos aktualitása* címmel Márfai Molnár is szerkesztője volt Beke László és Páll Evelin mellett. Ott közölt cikke (*Az ontológiai kérdés az idős Fülep Lajos művészeti írsaiban*, 84–93. old.) könyve két fejezetébe is beépült.

3 ■ Márfai Molnár ennek is szentelt egy izgalmas, de egyáltalán nem kimerítő fejezetet (*Az imaginárius olvasó*, 17–28. old.).

4 ■ A korszak értelmiségtörténete szempontjából sok fontos részletet tisztáz Babus Antal: *Fülep Lajos az 1918–19-es forradalmakban*. Új Forrás 2002. 3–7. szám (több részletben).

5 ■ A Fülep-kultusz egyik korai dokumentuma az 1975-ben átadott zengővárkonyi emlékszoba nyitó ülészakán elhangzott előadásokból szerkesztett, gazdagon illusztrált brosúra. Lásd: *Jelenkor* 1975. július–október, illetve: Mendöl Zsuzsa (szerk.): *Fülep Lajos*. [Előadások és kalauz az emlékszobához] Janus

Pannonius Múzeum, Pécs, 1975. A füzet képanyaga közül egy fotokópiát is a sejtetni kívánt „Művészetfilozófia” egyik kézirat lapjáról. Németh Lajos itt megjelent cikke (*Fülep Lajos művészetfilozófiája*, 9–13. old.) egyrészt még kerüli a kiadatlan műveket, viszont az életében publikált szövegek alapján Márfai Molnár felfogásához nagyon hasonló állít – Fülep művészetfilozófiai tevékenységének kulcsfogalma a „jelentés” –, viszont másképpen érvel: a jelentés mindig a művészettörténeti háttérből bontakozik ki, vagyis soha nem független a társadalmi-világnézeti kontextustól – az elvont gondolatok (jelentések) lelőhelye a történeti anyag, és ennek kinyerése egyfajta indukciós módszert kíván. Németh Lajos úgy gondolta, hogy Fülep jelentésközpontú esztétikájához korai „művészettörténet-filozófia” koncepciója alapján juthatunk közelebb. A jelentés elvont ugyan, de megértése a konkrét történeti ember és történetileg beágyazott alkotásainak megfigyelésén alapul.

6 ■ A Vasárnapi Körhöz köthető személyiségek pályaképét egyre jobban ismerjük, és itt nem csak a más kontextusban is kanonizált kulcsfigurák munkásságáról van szó. Lesznai Anna naplójától (*Sorsával tetováltan önmaga*. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből. Szerk. Török Petra. PIM, Bp., 2010.) Hauser Arnold két világháború közötti filmelméleti szövegeiig (lásd: Zuh Deodáth [szerk.]: *Hauser Arnold olvasókönyv. Enigma* 91, 30–189. old.) sok minden hozzáférhetővé vált az elmúlt évtizedben. Hiába volt Fülep több beszámoló szerint ennek a laza értelmiségi csoportosulásnak csak periferikus tagja, ha a törzstagok ugyanazokra az egyetemekre jártak, ugyanazokat a lapokat szerkesztették, sőt jórészt hasonló lapokban közölték írásait. Kapcsolataik – „világnézetük” családi hasonlóságain túl – közös intézményekhez és fórumokhoz is kötődtek.

posztumusz rekonstruált, de még mindig nagyban rekonstruálandó művészetelmélete (amelyet, befejezetlen formájában is valódi főműveként aposztrofált) nem más, mint a XX. század második felének kontinentális filozófiáival párbeszédbe állítható gondolkodói próbálkozások sorozata. Ennek középpontja a művészet mint a teória tárgya, illetve az, hogyan kell és lehet művészettörténetet írni. Tehát az, amit Fülep, főleg idős korában művelt, egyszerre volt a művészet mint gyakorlati-normatív-konceptuális vállalkozás teóriája, illetve a művészettörténet elmélete. Ezt – állítja a szerző – el kell választani a korai Fülep teljesítményétől. Az ifjú kritikus és művészeti író, a filozófiailag patkolt italo-fil kultúrdiplomata, a református publicista, a vidéki egyetemi oktató, valamint a két világháború közötti magyar szellemi-történeti iskola egyik kritikái teoretikusa⁷ nem ugyanaz a teoretikus, akivé az 1945 utáni években válik. Ennek bizonyítása Márfa Molnár könyvének fő feladata.⁸

Egyik fontos módszertani eljárása, hogy a téma komplex volta, Fülep szerteágazó tevékenysége és műveinek töredezettsége miatt munkáit elsősorban szövegeknek tekinti. Ezeket strukturálja, bizonyos állításait pedig más szövegek állításaival összevetve mutatja be, hogy a jelzett struktúra mennyire tekinthető koherensnek. A szövegek pedig, a textualitás különböző felfogásaihoz híven, a kortársak szövegeivel összemérve válnak – ha minden jól megy – érthetőbbé.

Igy aztán nehéz a könyv bizonyos állításait magukat is nem „szövegszerűségükben” tekinteni. Kifejezett szándéka ellenére, hogy ne a ma, vagy a közelmúlt divatos elméletíróinak igazát mutassa fel a Fülep-párhuzamokkal (ennek egyik esete, a célzatosán úgy olvassuk a posztmodern elméletírókat, hogy nézeteik illusztrációit nagyon könnyű legyen Fülepből kiszemezgetni). Ha felütjük a könyvet, mégis Martin Heidegger, Max Scheler, Hans-Georg Gadamer, a de facto és de jure egzisztencialisták, a strukturalisták-szemiotikusok (az absztrakt említés szintjén több helyen), majd Clifford Geertz, Northrop Frye vagy éppen Villém Flusser tűnnek fel folyamatosan. Fura módon pedig valóban úgy, mint akik jól leírják azt, ahogyan Fülep elméleti íróként működött.

Az egykor divatos szerzők kissé elkésett használatával szemben persze jó okunk lehet azt gondolni, hogy Fülep megelőzte, vagy legalábbis rendkívül jól képviselte a második világháború utáni szellemi-tudományi palettán uralkodó nézeteket. Ez talán még alkalmazható stratégia is lehetne, ekkor azonban több probléma is felmerül. Például az, hogy a felsorolt kései modern és posztmodern elméletírók gazdagabban és veretesebb elméletekben fejtették ki azt, amit Fülep sokszor rendszertelenül, vagy gondolatkísérletek, sejtések formájában vetett papírra. De persze nem minden Fülep-gondolat vázlat és sejtés, még ha az áhított, „nagy” *Művészetfilozófia* jórészt ilyen is. E vázlatok főleg azért fontosak, mert azok az

állomások, amelyeket Márfa Molnár mindebből látat, egytől egyig inkább értelmezhetők korábbi tendenciák tovább éléseként, mint egyszerűen a sokak számára magyar nyelvterületen is ismert jelenkori és kortárs elméletírók párhuzamaiként.

A gyakorlati esztétika művészeti formáinak (építészet, iparművészet) jelentéssége például egészen régóta ott van az elméletalkotás homlokterében. Már Vitruvius is arról értekezett, hogy (a) az épületek jelentéshordozók, mivel valakinek értékelnie kell őket, és ezáltal (b) az úgymond naiv társadalmi faktort az építőmesternek figyelembe is kell vennie. Másrészt pedig (c) az, ami tetszetős, csak akkor tetszhet, ha egyben funkcióit is ellátja. Ez ugyanaz a gondolat, amely Kantot arra a felismerésre vezette, hogy bár a művészeti szép legtisztább formája az, ami érdek nélkül tetszik, de az általunk transzcendentális vizsgálat alá vonható szépség döntően járulékos szépség: vagyis a funkció, illetve a közönség kíváncsi teljesítésével válik a befogadó számára a szép hordozójává. Korántsem arról van szó, hogy ezeknek az elméleteknek a romantikus vagy az egzisztencialista olvasata lett volna meghatározó Fülep számára. A *Célszerűség és művészet az építészetben* (63–70. old.) című fejezetben⁹ idézett Gottfried Semper kritikája a hatáskörén túlnőtt vagy öncélúvá vált funkcionalitásról is a gyakorlati esztétika helyes formáját irányozza elő: már nincsenek hagyományos értelemben vett,

7 ■ Lásd főleg a *Szellemi-történet* című terjedelmes tanulmányát, in: *Művészet és világnézet. Cikk, tanulmányok 1920–1970*. Szerk. Timár Árpád. Magvető, Bp., 1976. 260–309. old. (eredetileg *A Nyugat*, 1931. december 16.). Ennek kontextusához legutóbb: Demeter Tamás: Ami a szociológizáló hagyományból kimaradt. In: Rigán Lóránd – Ungvári Zrínyi Imre (szerk.): *Az értelem anyanyelvén: Magyar filozófusok a 20. és 21. században*. Komp-Press – Korunk, Kolozsvár, 2016. 35–54. old.

8 ■ Ahogy Márfa Molnár állítja, „nem titkolt célja, hogy [...] tarthatatlannak mutassa” (8. old.) Pernecky Géza álláspontját, miszerint Fülep az 1930-as évektől, de különösen 1945 után) [...] megmaradt az első világháborút megelőző években kialakult maximáinál” (Pernecky Géza: Essünk neki Fülep Lajosnak. Néhány szó Fülep Magyar művészetének geneziséről és hatástörténetéről *Ars Hungarica* 37 [2011], 2. szám, 25–51. old.), Pernecky a kérdéses passzust azonban így folytatja: „[Fülep] Fényévekre került a Vasárnapi Körben megismert, majd később Nyugatra emigrált egykori harcostársaitól is, akik közben megtalálták helyüket a filozófia vagy a művészettörténet-tudomány szakágazatai között.” (42. old.) A korai Fülep kulcsgondolatainak később is döntő szerepük mellett és ellen is lehet érvelni. Mégis elég nehéz kétségbe vonni, hogy éppen az Antal Frigyesnél vagy Tolnay Károlynál megismert művészettörténeti szakosodás hiánya formálta volna művészettörténet-elméleti látásmódját.

9 ■ Fülep 1944-es tanulmányára utalva. *Művészet és világnézet*, 342–365. old.

10 ■ Vö. Fülep Lajos: *Építészet*. In: *Magyar művészet*. (1918). Corvina, Bp., 1971. 39–56. old. A székegy építés funkcionális szépségéről az 1971-es új kiadás autográf előszavában: *uo.* 12. old. Az építészeti jelentés problémájának sajátos, de nagyon egyértelmű megfogalmazását adja az eredetileg 1923-ban megjelent *Művészet és világnézet*. Az építészet „elvont”, mert a művészi üzenet itt kerülhet a legtovább a megvalósult produktumtól, de semmiféle funkció nem juthat megfelelően érvényre az építmény által hordozott jelentés és annak dekódolási, vagyis az épület megrendelői és használói nélkül.

11 ■ *A Philosopher Looks at Architecture*. Cambridge University Press, 2020. 15–34. old.

mégis új építészeti stílusok, de ez nem baj: a szépségnek a funkció ellátásából és a technikai lehetőségek kiaknázásából kell kinőnie. Tehát a funkció az egyik elsődleges tényező, amely a szépség megvalósulását legitim módon biztosíthatja. És itt a *Magyar művészet* Fülepje, illetve gyakorlati megfigyeléseken alapuló esztétikája is támogat minket: a jellegzetesen magyar építészet akkor valóban jellegzetes, ha a helyi sajátosságokat követő funkciót teljesítve válik elegánssá, széppé, szemet gyönyörködtetővé. Fülep a prédikáció mint funkció köré szervezett Deák téri evangélikus templomot és a szerény körülmények között gazdálkodó székely mégis kényelmes parasztházának típusát ugyanide sorolja. Lechner Ödön épületei is a szerkezeti megoldásokból bontják ki fenségüket.¹⁰ A működőképes gyakorlati esztétika ugyanúgy elvezet a széphez, mint egy mégly tisztá formája. Ahogyan ezt újabban Paul Guyer is hangsúlyozta:¹¹ immár több ezer éves az építészeti jelentés problémája és általában annak a felismerése, hogy a jó építésznek egyik fontos funkciója, hogy a szerkezet révén jelentéseket adjon át az épületeket használó közösség tagjainak. Problemátikus lenne ezt a gondolatot csak a XX. századi filozófia nagyjainak vindikálnunk. Ugyanilyen nehéz lenne Fülep egyfajta *avant la lettre* státusát vagy elszigetelt, de párhuzamosságokat mutató, kívülálló pozícióját 1945 utáni, jelentéscen-trikus meglátásainak tulajdonítani.

12 ■ Hauser Arnold: *A művészettörténet filozófiája*. (1958) Ford. Tandori Dezső. Gondolat, Bp., 1978. 185–186. old.

13 ■ Mannheim szerint Riegl *A későrómai iparművészet* (1901) ötödik fejezetében „a művészetakarást szembeesíti a korabeli tudománnyal, filozófiával és vallással és ezzel úgyszólván – talán így nevezhetjük – világakarássá vagy kultúraakarássá szélesíti”. Vö. Mannheim Károly: Adalékok a világnézet-értelmezés elméletéhez. In: uő: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris, Bp., 2000. 56. old. Megjegyzendő, hogy a korszakokkal együtt változó, strukturális hasonlóságok által megragadható „realizmus” fogalmát Hauser is Riegl nyomán tárgyalja (lásd: *A művészettörténet filozófiája*, 178–182. old.). Mégis nyoma annak, hogy Hauser ismerte volna Riegl 1899–1900-as előadásait (*Die historische Grammatik der bildenden Künste*. Első kiadása Karl M. Swoboda és Otto Pächt szerkesztésében 1966-ból), amelyben expressis verbis és bőségesen beszél a művészetről mint a természettel való, koronként változó szerkezetű és tartalmú vetélkedésről (*Wetttschaffen mit der Natur*).

14 ■ Lásd Alois Riegl: *A későrómai iparművészet*. Corvina, Bp., 1989. 215. old.: „az ember a dolgokat mindenkor formálva vagy színezve akarja látni.”

15 ■ A dolog érdekessége, hogy bár a Riegl által használt ismeretelmélet a maga idejében sem volt korszerű, az ebből származó művészettörténet-metodológiai következtetések máig frissen hathatnak. Eppen elmaradottnak tartott ismeretelméleti nézetei miatt a későbbi recepció sem volt túlságosan kegyes hozzá (Ernst Gombrich *In Search of Cultural History* az egyik emblemátikus szöveg), és többen kárhoztatták a *Kunstwollen*-fogalom bizonyos lehetséges esztétikátörténeti párhuzamait (a „korszellem” hegeli eredeti gondolatát), illetve a fogalom ismeretelméleti háttérét, a szubjektum–objektum dichotómiát azonosítva benne. Riegl korszerűtlen ismeretelméletéről és művészettörténet-filozófiájáról, de korszerű esztétikájáról lásd bővebben: Margaret Olin: Forms of Respect. Alois Riegl's Concept of Attentiveness. *The Art Bulletin* 71 (1989), 2. szám, 285–299. old.; illetve újabban: Matthew Rampley: Re-reading Riegl. *Journal of Art Historiography* 2011. 5. szám, 1–7. old.

Majd ott van a realizmus emblemátikus kérdése is. Ha például a *Művészet és valóság* (95–97. old.) alfejezet konklúzióját nézzük, akkor nyomban felmerül a realizmus egyik századfordulós értelmezése, amely éppen a Vasárnapi Kör egyik tagjánál futott be nagy karriert az 1950-es évek végén. Hauser Arnold *A művészettörténet filozófiájában* emeli ki,¹² hogy a realizmus és naturalizmus művészet- és irodalomtörténeti kategóriái tulajdonképpen a külső valóságról alkotott mindenkorli látásmódra vonatkoznak: vagyis a realista ábrázolás nem más, mint a világról, a naturalista pedig a természetről alkotott kép az adott korban meghatározó egyik formája. Így pedig különböző korok jellegzetes alkotói a valóságábrázolás különböző formáit dokumentálják. E gondolat eredetére, Alois Riegl bizonyos művészetelméleti gondolataira Fülep is több töredékében utal. Ezt monográfiája is akceptálja (54., 56. old.). Ám éppen Fülep idézett Riegl-kritikájának vannak problematikusabb helyei. A valóságakarás (*Wirklichkeitswollen*, 53. old.) fogalma például olyasmi, amit az 1920-as években Mannheim Károly is kifejtett, éppen Riegl értelmezése kapcsán. A Rieglre alapozott gondolatmenet vázlatosan a következőképpen foglalható össze: művészek és elméletalkotók műveikben azt adják vissza, ahogyan szeretnék (viszont) látni a valóságot. Mivel a művészetben láttatott valóság elválaszthatatlan attól a valóságtól, amelyet a tudomány, a jog vagy a vallás kíván valamilyen formára hozni, ezért a *Kunstwollen* fogalma már Rieglnél általánosabb filozófiai szerepet kap, és egyfajta „valóságakarássá” bővül.¹³

Ez egyúttal jól értelmezi azt a véleményem szerint kicsit kényszeredett kísérletet, hogy a művészi szándék problémáját a fenomenológiai intencionalitásfogalomhoz kösse (főleg a *Bevezető* és 94. old.). Edmund Husserlre, aki már Riegl idejében éppen egy más, korszerűbb ismeretelméleti álláspontot képviselt, igen kevés szükség van ebben a kontextusban. Annál inkább szükség lett volna a művészeti produktum létrehozása „akarássának” fogalmára, akként az irányultságként, ahogyan a művészetet létrehozó aktor a környező valóságot *valamilyen módon viszont szeretné látni*. Ez pedig a könyvben is idézett kulcsmű, Riegl *Későrómai iparművészete*¹⁴ bevezetőjének betűjéből is jól kiolvasható.¹⁵

A könyv korrekt eljárás módjára jellemző, hogy nem kíván erőszakkal párhuzamot vonni a korai és a kései Fülep között. De sajnos vannak olyan mozzanatok, amelyek erőltetés nélkül is ebbe az irányba hatnak. A szociológiai módszer túlhangsúlyozásának kérdése például visszatérő motívum a húszas évek végén és a kései művészetfilozófiában. De nem csak. A fent említett építészeti jelentés problémája Fülep régi, sőt nagyon hasonlóan meglovagolt veszőparipája. Ugyanezt lehet elmondani a működőpontú művészetfilozófia preferálásáról. De erről később.

Ide még egy történeti megjegyzés kívánczik, amely az 1945 utáni Fülep sajtószerűségét illeti.

Weöres Sándor és Fülep szakmai kapcsolata éppen azt látszik megerősíteni, hogy Fülepnek a művészeti oeuvre organikus-metafizikus sajátosságáról alkotott nézetei adhattak valamit az ifjú Weöresnek a két világháború között írt disszertációjához. Ez pedig későbbi kapcsolatuk szakmai alapjául szolgált. Csakhogy hol maradnak ennek a hatástörténetnek a háború utáni szignifikáns változásai? Illetve miben volt más Weöres és Fülep kapcsolata a második világháború előtt és után? Amennyiben a 45 utáni Fülep mélyebb metafizikus-művészetfilozófiai fázisba lépett, akkor ennek nyomait miért a háború előtt találjuk meg?

Fontos filozófiatörténet-módszertani kérdés, hogy a kortárs elméletek párhuzamait, esetleg előképeket keressük-e Fülepben, vagy pedig netalán azt, hogy valójában milyen csoportok vitáihoz, elméletalkotási kísérleteihez szolt hozzá a Vasárnapi Körben? Megjegyzendő, hogy a két világháború közötti szellem-történeti, illetve tudományszociológiai kérdésekben is éppen azért állt módjában méltányolható, ha nem éppen rendkívül fontos kritikai észrevételeket tenni, mert részt vett ezekben a vitákban. Ellenben Fülep sem a kortárs fenomenológiának, sem a posztmodern elméleti diskurzusának nem volt részese. Éppen ez a döntő. Miért a XXI. századi értelmezés felől közelítünk meg valamit addig, ameddig tisztábban és világosabban érthetők azok a gondolatok, amelyek a korábbi pályatársaival folytatott dialógusban bontakoznak ki?

Márfai Molnár többször is ír a műértelmezésről és a jelentésségéről, amely az alkotás és a befogadás összefüggésében érthető meg, de minduntalan kivonja magát ezen értelmezési stratégiák érvénye alól, és a konkrét jelentés egyszerűségében áll előttünk. Ez viszont nem a XX. század második felében jellemző esztétikai attitűd, hanem sokkal régebbi.

Amikor Fülep a „mű” sajátosságát és konkrét jelentését hangsúlyozza, akkor nem a második világháború utáni szemiotika, fenomenológia és hermeneutika metszéspontjában helyezi el magát. Sokkal erősebb az a sejtés, hogy visszautal korai művészetfilozófiai impulzusaira. A „mű” elsődlegessége, tulajdonképpen hozzáférhetetlensége (mind az alkotó személye, mind pedig a recepció alanyai részéről), az esztétikai érték sajátossága és háboríthatatlansága, az alkotás és a befogadás természetes elégtelensége éppen a magyar századelő esztétikájának sajátos gondolatai. Olyan történet ez, amelyet lehet ugyan untilg ismerni tekinteni, de Fülep kapcsán mégis ki kellett volna bontani. Ez a gondolatkeg nagy karriert futott be egészen az 1970-es évekig.¹⁶ Popper Leótól származó gondolat, hogy az esztétikai érték metafizikai autonómiája sohasem teljesen független az alkotás és a befogadás körülményeitől.¹⁷ Hogy a mű (a rossz mű vagy giccs is) az egymásra utaló alkotás és befogadás rendszerében érthető meg, illetve hogy ez a szükségszerű (leküzdhetetlen), de mégis inadekvát módja az eszté-

tikai értékhez való hozzáférésnek a popperi esztétika alaptézise. Lukács a *Heidelbergi esztétika* művészetfilozófiai részében¹⁸ ráadásul ezt az inadekvát hozzáférést Popper nyomán „félreértésnek” nevezi, amely éppen a materiális, a társadalmi és az egyéb külső körülmények torzításain keresztül visz el az esztétikai minőség felismeréséhez. Bár a magyar kontextus döntő, itt mégis lett volna értelme megvonni a párhuzamot Gadamer félreértés-fogalmával, de ez nem történt meg. Illetve itt akár a fenomenológiai módszerrel való összevetésnek is lehetett volna keresnivalója. Például annak, hogy az esztétikai, társadalmi és alkotáspszichológiai kérdések reálisan elválaszthatatlanok egymástól, az esztétikai ambíciójú módszertani leírás mégis meg tudja mutatni a mű keletkezésének és lényegének legmarkánsabb különbségeit.

A többféle (esztétikai, szociológiai, pszichológiai) érték a mindennapi szemlélet szintjén összekeveredik, így sokszor lehetünk hajlamosak arra, hogy – tévesen – ezen értékek egyikének kitüntetett státust adjunk. Fülep ráadásul erre egy olyan szövegben is utal (Ms. 4567/1/2), amelyet Márfai Molnár más tekintetben részletesen tárgyal. Itt Fülep azt hangsúlyozza, hogy a szociológiai-társadalomtörténeti megközelítés sajátosságait komolyan kell venni, miközben ügyelni kell arra, hogy ezt az elemzésben ne ruházzuk fel kizárólagos szereppel:

„a társadalom, a csoport nem művészet. Itt kell ezt különösen megérteni. [Az, mármint a művészet] nem csak akkor transzcendálja a társadalmat, ha negálja, harcol ellene stb., ez más szférákba történő transzcendálás, hanem amikor teljesen megegyezik vele, quasi a nevében beszél. Azt mondhatja valaki: épp ez a fontos, ezt keressük, ezt a társadalmi meghatározottságot etc. Lehet – de így a művészet csak dokumentum, művészetként megszűnik (dokumentum más is lehetne, még inkább is). Tehát nem azt mondjuk, hogy a társadalmi tényező nem fontos, ellenkezőleg, nagyon az; de épp a művészetet nem lehet elérni. A művészet változik – egyéné, népé, koré, az egész – mű nem [változik].”¹⁹

Mi lehetne fontosabb annál, mint hogy ezt a bizonyos értelmezésben dialektikusan összefonódó, más értelmezésben a mindennapi világszemléletben összeecsúszó, ám a fenomenológiai leírásban elkülöníthető elemekből álló összefüggésrendszer minél pontosabban szétbontsuk, és ezáltal jobban értsük?

A konkrét jelentés elméletének egyik következménye, hogy a művet mint elsődleges jelentéshordozót helyezzük a középpontba. A mű mint elsődleges jelentéshordozó ráadásul nem teóriák, hanem a műben kifejeződő esztétikai érték terepe. Ennek a poétikai irányvonalnak egyetlen helyen kell meghajolnia, és ez a művésztörténet mint konkrét történeti diskurzus művelésére vonatkozik. A történetírást ugyanis, éppen az 1945 utáni Fülep nézete szerint

nem lehet a konkrét jelentés poétikája szellemében művelni. Ahhoz egyrészt dokumentumok kellenek (amelyek, ugye, ebben az értelemben nem konkrét, hanem a mű realitásához képest absztrakt entitások), másrészt pedig – ahogyan Balogh Jolán értekezéséről írt opponensi véleményében Fülep fogalmaz²⁰ – „elmélet” kell, amely e dokumentumokat összefogja, egy nagyobb terv részeként láttatja. A második világháború utáni Fülep szempontjából pedig ez döntő. Bár az esztétikai érték a művészettörténet témája is, illetve a művészettörténész az esztétikai értékkel is foglalkozik, de annak sajátos megközelítésében: egy jó vezérfonálra fűzött dokumentumsorozattal érzékelteni, hogy a művészeti minőséghez és esztétikai értékhez sokszor csak inadekvát a hozzáférésünk, de ezt a lehetőséget mégis meg kell becsülnünk.

Márfai Molnár könyvével kapcsolatban tehát a legfontosabb kritika éppen az, ami a legfőbb erénye is: Fülep művészetfilozófiai vázlataiban rendkívül sok műfaj és elmélet ér össze. Ezt kidomborítani, strukturálni legitim vállalkozás a magyar művészetfilozófia történetében. De soha nem szabad elfelejteni, hogy ez az elméleti rongyszőnyeg bizonyos XX. századi magyar művészetfilozófiákhoz jóval szorosabban kötődik, mint bármilyen máséhoz, amit segítségül szeretnénk hívni. Pontosabban: Fülep művészetfilozófiája a magyar művészetfilozófiák egyike, és nem annyira a XX. század nyugati kontinentális esztétikáinak és ismeretelméleteinek kistüke. Ez egyáltalán nem baj. Csakhogy így, az utóbbiak lenyomataiként Fülep szövegei kevésbé érthetők meg. □

16 ■ Hauser: *A művészettörténet filozófiája*, 12., 136–138. old.

17 ■ Lásd például: Popper Leó: *Der Kitsch*, és *Félreértésméleti jegyzetek*. In: *Dialógus a művészetről. Popper Leó írásai. Popper Leó és Lukács György levelezése*. Szerk. Hévízi Ottó – Timár Árpád. T-Twins, Bp., 1993. 38–44., ill. 176–181. old.

18 ■ Lukács György: *Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika; A regény elmélete*. Ford. Tandori Dezső. Magvető, Bp., 1975. Különösen: 19–21 és 47–48. old. Mű, alkotó és befogadó hármasságának elemzésére ezeknél ismertebb szöveghelyek nincsenek a magyar esztétikában. A félreértés kérdését Hauser ugyancsak innen meríti (Először 1958-ban, lásd: *A művészettörténet filozófiája*, 196. sk. old.)

19 ■ Ms. 4567/1/2, in: *Ars Hungarica* 2011.2. szám, 144. old.

20 ■ Opponensi vélemény Balogh Jolán „Az esztetizmus Bakócz-kápolnája” című doktori értekezéséről; ill. előbbi kézirat (1955–56), in: *Művészet és világnézet*, 457–464, ill. 669–671. old.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

85.

22. évfolyam – 2021.

GLOBALIZÁCIÓTÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉSEK

Bencsik Péter

Territorializálódás és globalizáció. Historiográfiai áttekintés

Koloh Gábor

A demográfiai átmenet problematikája. Egy globális folyamat értelmezésének lehetőségei

Baráth Katalin

A magyar futball útilevel-irodalma és a globális identitás problémája (1911–1939)

Nagy Péter

Taylor követői Magyarországon. A tudományos munkaszervezés kezdetei a nemzetközi mozgalomba való bekapcsolódásig

Kalmár Melinda

Globális versengések metszetei. Szovjet blokk és a hidegháborús kihívások

Bódy Zsombor

Technokrata transznacionálé az 1960-as években és a keleti blokk önállósága a globalizáció szempontjából

Kékesi Zoltán – Zombory Máté

A zsidó népiartás helye az antifasiszta emlékezetben. Magyar kiállítások Óświęcimben és Párizsban 1965-ben

A szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idejű számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500, egy szám ára 1250 Ft.

Új lehetőség:

az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500 Ft

AZ AUTORITER ZÁRVÁNYOK ÉS A BÉNULOTSÁG MEGTÖRÉSÉNEK MECHANIZMUSAI

ARATÓ ANDRÁS

BEVEZETÉS: A JOBBOLDALI TEKINTÉLYELVŰEK TÖRTÉNELMI PESSZIMIZMUSA

Egykor a totalitáriusok, akár jobb-, akár baloldaliak, más szóval akár sztálinisták, akár fasiszták voltak, optimistán néztek a „fényesnek” mondott jövőbe. Manapság, a viszonylag rövid ideig tartó „jövőjük” ismeretében túlságosan könnyű volna kifigurázunk a kommunizmushoz vezető hosszú átmenetbe vagy az ezeréves birodalomba (*tausendjähriges Reich*) vetett hitüket, amely általában kimunkált történetfilozófiai elképzelésekből, végső soron a keresztény eszkatológiából fakadt.¹ Hozzájuk képest az autokrácia hívei² általában gyengébb ideológiákra támaszkodnak, ami segíthet, hogy megvessék lábukat a jelenben, ám nem szavatol fényes jövőt. A totális rezsimeket veszélyhelyzetben működő kormányzásoként vagy a hadijog állandósításaként szokták jellemezni.³ Helyes, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a formális alkotmányos eljárásokat mellőzve, keményen dolgoznak egy új rezsim és az ideológiájukon alapuló új intézmények megteremtésén. Mindenesetre az új intézmények is alá vannak vetve a kivételes jogrendi uralom kiváltságos hatalomgyakorlóinak. E hatalom birtokában a totalitáriusok mindent megtesznek azért, hogy kiiktassák valóságos vagy képzelt belső ellenségeiket. Ha sikerrel járnak, akkor maradék félelmeik elsősorban a külső politikai világhoz kapcsolódnak, ami ellen a legbiztosabb védekezésnek a harci készség, sőt a hódítás számít.

Az autoritáriusoknak is van egy típusuk, amelyik rendkívüli állapotban széles körű elnyomáshoz folyamodik, hogy kiiktassa a civil társadalom maradványait és a független politikai folyamatokat – ebben a totalitárius kormányzáshoz hasonlít, amellyel amúgy könnyen összetéveszthető. Vannak olyanok is – rendszerint katonai diktatúrák –, amelyek nem tervezik a jövőt, hanem a jelenidő mesterséges állandósításával többé-kevésbé örökké tartó vészhelyzeti uralomra rendezkednek be; más autoritáriusok viszont – általában valamilyen régi hagyományra hivatkozva – önként vagy kényszernek engedelmessé, tudomásul vesznek bizonyos, a múltból örökölt mintázatokat és intézményeket, köztük civil társadalmi elemeket is, például az egyházat, valamint a részben független politikai folyamatokat, köztük akár az eltorzított választásokat is. Az *abertura* (nyitás) brazil és a „védelmezett demokrácia” chilei megjelölése – noha szándékosan félrevezető a „liberalizációt” és a

„demokratizálódást” tekintve – jól írja le, ha a törekvéseiket nem is, de legalább az ideológiájukat.⁴ Főleg a jobboldali autoriter populisták tartoznak ebbe a kategóriába, habár általában választások útján, nyílt puccs nélkül kerülnek hatalomra. Esetükben nem az autoritarianizmus puhítása vagy lazítása a feladat, hanem épp ellenkezőleg, a megörökölt rend bekegyesítése.

A totalitáriusok és az autoritáriusok közti, illetve az utóbbi típusai közti különbségekből az alkotmányt illetően egészen ellentétes viszonyulások adódnak. Mussolini Itáliájában a totalitáriusok félretolhatták a megörökölt formális alkotmányt (*Statuto Albertino*) anélkül, hogy valami mással helyettesítették volna. Például úgy is felfüggeszthették volna, hogy formálisan nem váltják fel valami mással, példá-

1 ■ Karl Löwith: *Meaning in history: The theological implications of the philosophy of history*. University of Chicago Press, Chicago, 2011.

2 ■ A megkülönböztetés legátfogóbb példája: Juan J. Linz: *Totalitarian and authoritarian regimes*. Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2000.

3 ■ „A hadijog a Harmadik Birodalom alkotmánya”, írta Ernst Frankel 1941-ben (*The Dual State – A Contribution to the Theory of Dictatorship*. The Lawbook Exchange, New York, 2010.)

4 ■ Barros Chilét illetően határozottan amellett érvel, hogy az intézmények fejlődésére ügyelő autoritárius környezetben vita folyt az „állandósuló diktatúra vagy pedig védelmezett demokrácia” alternatívájáról. Lásd Robert Barros: *Constitutionalism and Dictatorship: Pinochet, the Junta, and the 1980 constitution*. Cambridge University Press, Cambridge – New York, 2002. 5–6. fejezetét.

5 ■ Karl Loewenstein: *Reflections on the Value of Constitutions in Our Revolutionary Age*. In: Arnold J. Zurcher (ed.): *Constitutions and Constitutional Trends Since World War II*. New York University Press, New York, 1955. (második kiadás)

6 ■ Ez a pesszimizmus nyilvánult meg az 1980. évi chilei alkotmányban, amelynek tartós cikkelyei – Pinochet kívánságai ellenére – nemcsak új jogszövegekkel ruházták fel az elnököt, de a hatalmát is korlátozták. Lásd Barros: *Constitutionalism and Dictatorship*, 233. old.

7 ■ A legjobb, elméletileg informatív összehasonlító szakirodalom: Guillermo O'Donnell – Philippe C. Schmitter: *Transitions from Authoritarian Rule*. Johns Hopkins Press, Baltimore, 1986.; Adam Przeworski: *Democracy and Market*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991.; Juan Linz – Alfred Stepan: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Johns Hopkins Press, Baltimore, 1996.

8 ■ Valójában a vita tárgya a hadijogi rendszer és az alkotmányos kormányzás valamilyen verziója közti választás volt, különösen Chilében. Lásd Barros már idézett munkáján kívül különösen: Manuel Antonio Garretón: *The Political Evolution of the Chilean Military Regime*. In: O'Donnell–Schmitter: *Transitions*, 109–110. old. Garretón meggyőzően állítja, hogy a kompromisszum, az 1980. évi alkotmány voltaképp két alkotmány volt egyben: egy diktatúráé és egy autoritárius „demokráciáé”.

9 ■ Lásd Loewensteinnél (*Reflections on the Value of Constitutions*) a „névleges alkotmányok” kategóriáját.

ul a nemzetiszocialista felhatalmazó törvényekkel (*Ermächtigungsgesetze*). Vagy pedig, mint mindegyik sztálinista rendszer, új alkotmánnyal is előállhattak „papíron”,⁵ amivel egyszerűen elleplezték a politikai élet és döntéshozatal teljesen új struktúráját, vagy pedig ténylegesen, amikor is az új intézmények hálózatában megőrződött az állandó hadiállapot végső elve. Az autoritáriusoknak, akiket jobban aggaszt a jelen, a nagyfokú elnyomás állandósulása, és pesszimizmák a jövőt illetően, általában az alkotmányokhoz való viszonyuk is más.⁶ Bár sok esetben ők is élhetnek elnyomó vészhelyzeti felhatalmazásukkal, hogy megteremtsek uralmukat akár egy rövidebb, akár egy hosszabb elkövetkezendő időszakra, ám ezzel vállalják az összeomlás, a politikai és jogi szakítás kockázatát, azt, hogy ellenfeleik esetleg őket megkerülve újra bevezetik az alkotmányos kormányzást, illetve olyan „paktumra” kényszerítik őket, amely demokráciához vezet – formálisan megtartott autoritárius elemek, garanciák vagy akár a szerződő felek politikai „kartellezése” nélkül is.⁷ Ezen opciók különböző változatai valósultak meg Argentína és Uruguay ún. BA (bürokratikus autoritárius) katonai kormányzásában és Közép-Európában (az anomáliát jelentő kerekasztal-tárgyalások lengyelországi kimenetelét követően) és Dél-Afrikában. A jobb előrelátást tanúsító⁸ vagy

valamiféle alkotmányosságot kevésbé ellenségesen fogadó rendszerek úgy kerültek el az összeomlást, hogy a „védelmezett”, avagy „irányított” demokráciát megcélözva visszatértek a formális alkotmányossághoz. Így az egyik opció az ígélet, hogy majd vissza lehet térni a korábbi alkotmányhoz, ha az államot már kellő mértékben megtisztították valóságos és képzelte ellenségeitől. A másik opció, hogy mivel gyengébb ideológiai alapokra támaszkodva nem tehetnek komoly ígéretet a jövőre nézve, új alkotmányt írnak, amely formálisan a liberális demokratikus rendszerekéhez hasonlít.⁹ Erre a lépésre részben a legitimitás előállításához s egyben a bizonytalan jövő kezeléséhez van szükség.

Evvel próbálkoztak Brazíliában is, de kísérletük kudarcba fulladt.¹⁰ Sokkal „sikeresebbek” voltak Chilében,¹¹ ahol az 1980-ban életbe lépő alkotmány kapcsán az autoriter rendszer képviselőinek és jogászainak a diktatúra formális intézményesítéséről vagy az alkotmányossághoz való visszatérésről folytatott vitái e két elgondolás közti kompromisszumot eredményezték, ami bizonyos előjogok (átmeneti rendelkezések) és az ún. „védelmezett demokrácia” (állandó rendelkezések) egymásmellettségéhez, duális alkotmányos rendszerhez vezetett. Az autoriter zárványok (amelyekhez kezdetben még nem tartozott hozzá a kétlistás választás fontos szabálya) az állandó rendelkezések részét alkották. Értelmezhetők egyfajta intézményesített autoritarianizmust („autoritárius demokráciát”) megcélzó formaként, vagy olyan alkotmányossággént, amely más, mint ami akár a gyámkodó, akár a következetesen demokratikus rendszereket jellemzi.¹² Az első értelmezés, mondhatni, a junta céljainak felel meg, míg a második a működése eredményének. Igaz, hogy ez az eredmény mindekelőtt a nép mozgósításán, a nyilvános vitán és az ellenzék választási stratégiáján alapult, és egyes elemzők szerint részben az alkotmány konstitucionalista dimenziójából, de különösen az alkotmánybíróság tevékenységéből fakadt, amely 1988-ban lehetővé tette a viszonylag szabad népszavazási részvételt.¹³

Egyes mai populisták, tekintettel a bevetett eszközökre, köztük a kifejtett és tanulságos átmeneti eredményeket lehetővé tevő alkotmány megírására 1980-ban, a chilei verziót tekintik modellnek. Csak nagyon kevés populista autoriter vezető, mint például Alberto Fujimori Peruban, folyamodik az átalakítás kétlépcsős módszeréhez, amelynél a hadsereg támogatását élvező puccsot gyorsan követi az alkotmányozás.¹⁴ Jóval gyakoribb mind a bal-, mind a jobboldali populisták esetében, hogy a megörökölt alkotmány alapján tartott választásokkal kerülnek hatalomra – aminek megvan az a kockázata, hogy a következő választás megfoszthatja őket az így megszerzett hatalomtól. Ez az egyik fő indok, amiért a populista autoriter vezetés igyekszik lehetőség szerint¹⁵ új alkotmányt bevezetni.¹⁶ E módszerrel az új alkotmányozás eljárásai elleplezhetik azt, ami valójában a régi alkotmány megpuccsolásával ér fel.¹⁷

10 ■ Brazíliáról lásd: Luciano Martins: The „Liberalization” of Authoritarian Rule in Brazil. In: O'Donnell–Schmitter: *Transitions*, valamint Linz–Stepan: *Problems*, 11. feje.

11 ■ Manuel Antonio Garretón: *Incomplete democracy: political democratization in Chile and Latin America*. UNC Press Books, Chapel Hill, 2004.; uő: The Political Evolution. In: O'Donnell–Schmitter: *Transitions*, továbbá Kirsten Sehnbruch – Peter Savelis (eds.): *Democratic Chile: The Politics and Policies of a Historic Coalition, 1990–2010*. Lynne Rienner Publishers, London–Boulder, 2014. 1–4. feje.; Barros (*Constitutionalism and Dictatorship*) szerint az eredmény a juntán belül a konstitucionalisták és az autoritáriusok által kötött kompromisszumnak volt köszönhető.

12 ■ A vitáról lásd Garretón: The Political Evolution, 109–110. old. és Barros: *Constitutionalism and Democracy*, 5. és 6. feje.

13 ■ Lásd Barros: *uo.*, utolsó fejezet.

14 ■ Ám még itt is, az időtartamban is megmutatkozik, milyen jelentős különbségek vannak a nemzeti populista autoriter és a bürokratikus-autoriter rendszerek egyes válfajai között. Fujimori 1992–93-ban csak egy rövid ideig támaszkodott vészhelyzeti rendeleti kormányzásra, aminek végpontja az új alkotmány elkészítése volt. Lásd Maxwell A. Cameron: *Political and Economic Origins of Regime Change. The 18th Brumaire of Alberto Fujimori*. In: uő et al. (eds.): *The Peruvian Labyrinth: Polity, Society, Economy*. Penn State Press, University Park, PA, 2006.

15 ■ Lengyelországban erre nem volt lehetőség Kaczyński úr és pártja bosszúságára, akik úgy érzik, kényszerűen tartaniuk kell magukat a formai alkotmányos legalitáshoz, legalább ami az érvényben lévő alkotmánymódosítási szabályt illeti, vö. Wojciech Sadurski: *Poland's constitutional breakdown*. Oxford University Press, Oxford, 2019.

16 ■ Ha ez nem lehetséges, akkor az alkotmánymódosítások sora – mint kezdetben Törökországban –, vagy pedig a bíróság elfoglalása – mint Lengyelországban – jelentheti az alkotmány „felváltásának” tökéletlen pótszerét. Lásd A. Arató – J. Cohen: *Populism and Civil Society: The Challenge to Constitutional Democracy*, előkészületben a Cambridge University Pressnél, 4. feje.

17 ■ Gábor Halmai: A Coup Against Constitutional Democracy: The Case of Hungary. In: Mark A. Graber – Sanford Levinson – Mark Tushnet (eds.): *Constitutional Democracy in Crisis*. Oxford University Press, New York, 2018. 240–262. old.

Az alkotmányozó hatalomra (*pouvoir constituant*) hivatkozás általában nem egyszeri ügy a populista kormányok életében, akár bal-, akár jobboldaliak. Ha alkotmányuk még emlékeztetne a valódi alkotmányszövegekre, s netalán még a polgári részvétel alternatív mintázatait is magába foglalná, akkor új, talán nem is előre látott veszélyekkel terhes. Esetleg kiköti az elnök újraválasztásának tilalmát, ami idővel a karizmatikus vezetés szigorú korlátozásának bizonyulhat. Így például Venezuelában és Magyarországon már az új alkotmány teljes életbe léptetése előtt is készültek a korábbihoz ideiglenes vagy átmeneti kiegészítések. Még gyakoribb, hogy az új alkotmány életbe lépése után is folytatódik a kiegészítés és módosítás gyakorlata, úgy a fenti két országban, amiként Bolíviában is. Sőt Luigi Corrias szerint az alkotmányozó hatalom ismétlődő működése a populista „alkotmányosság” lényegéhez tartozik.¹⁸

Am az alkotmányozó hatalomra (*pouvoir constituant*) hivatkozás új veszélyeket is rejt, különösen a populista tekintélyelvű vezetőkre nézve, akik a népszavazás adta legitimitásra támaszkodva igazolják uralmukat. A népszavazásos alkotmányos megerősítés alkalmával ugyanis nemcsak veszíthetnek, mint Chavez Venezuelában és Morales Bolíviában, hanem – mint Nicolás Maduro esetében is kiderült – az elvesztett választás után az ellenzék is élhet az alkotmányozó hatalommal (vagy fenyegetőzhet vele), hogy visszajára fordítsa mindazt, amit a populisták korábban elértek. A tekintélyelvűek számára tehát egy másik mechanizmus is bevezethető a jövő formálására annak érdekében, hogy az ne feljogosítsa, hanem korlátozza a hatalom új birtokosait. Ezen a ponton szolgál (sajnos) utánanézhető és értelmezhető modellel a chilei nem populista katonai diktatúra.

AZ AUTORITER ZÁRVÁNYOK FOGALMA ÉS TÍPUSAI

A közelmúltban legalábbis a Pinochet vezette diktatúra aknáztta ki a legdrámaibb módon az autoriter zárványokat. Erről több elméleti és történeti vizsgálódás is született, a következőkben rájuk támaszkodom.¹⁹ Nem térek ki sem a katonai rezsimen belüli konfliktusokra, amelyek elvezethettek az alkotmányos kormányzás egyik változatát restauráló tervhez,²⁰ sem arra, hogy az 1988-as junta keményvonalasai miért voltak borúlátók abban a tekintetben, hogy egy valódi kompetitív alkotmányos demokráciában megőrizhető-e mindaz, amit a maguk politikai és gazdasági eredményeinek tartottak: a baloldal széttűzését és a gazdaság liberális stabilizálását.²¹ Jóllehet az autoriter zárványok talán a versengő erők megegyezéséből jöttek létre ebben a diktatúrában, de egyetemes jelentőségű opciókat képviselnek. Általános meghatározásuk így hangozhat: olyan alkotmányos megkötések, amelyek egy hosszabb időszakra megőrizhetik a kompetitív választás veszteségeinek²² befolyását és hatalmát egy „védett”, avagy kemény demokráciában (Barrosnál: *democradura*), amely más

szemszögből (azaz Garretón szerint) az autoritarianizmus intézményesült formájának tekinthető.²³ A fő formák a hosszú időre szóló hivatali kinevezések és az eljárási szabályok. Az előbbi Chilében „bionikus kinevezéseként” emlegetik, hiszen a mechanizmus lényege a hivatali kinevezés időhatárának drámai kiterjesztése és alkotmányos beágyazása olyan főhivatalnokok esetében, mint az alkotmánybírák, a választási és legfőbb felügyeleti és nyomozási hivatalok vezető tisztségviselői (pl. ombudsmanok) és a katonai parancsnokok. Ezzel az eszközzel élnek az „éjféli kinevezések”,²⁴ amelyekre akkor kerül sor, ha egy mindjárt megbukó vagy a választást épp elvesztő kormány védi és potenciálisan a messzi jövőbe terjeszti ki ezen hatalmi tényezők szerepét és befolyását. Ezek a „bionikus” figurák kettős szerepet töltenek be: védelmezik a távozó kormány által végrehajtott intézményi és eljárási változtatásokat, és ahol tudják, gáncsolják az új kormány tevékenységét, ami kudarcához és akár teljes vagy részleges autoritárius restaurációhoz is vezethet a következő választáson. Az utóbbi eszközt a hivatalok betöltőit védő, jóval bonyolultabb eljárási – főleg választási – szabályok jelentik. A klasszikus formát e téren a Chilében bevezetett, ún. binomiális szabály valósította meg,²⁵ amely biztosítja, hogy egy

18 ■ Luigi Corrias: Populism in a constitutional key: Constituent power, popular sovereignty and constitutional identity. *European Constitutional Law Review*, 12 (2016), 6–26. old.; a Velencei Bizottság véleménye Magyarország új alkotmányáról (*Opinion on the New Constitution of Hungary*); Gábor Attila Tóth (ed.): *Constitution for a disunited nation: on Hungary's 2011 fundamental law*. Central European University Press, Bp. – New York, 2013.; Arató–Cohen: *Populism and Civil Society*, 4. feje.

19 ■ Garretón: *Incomplete democracy*; Linz–Stepan: *Incomplete Transition/Near Consolidation?* Chile. In: uók: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, 13. feje.; Sehnbruch–Siavelis (eds.): *Democratic Chile*. A választások terén a brazil katonai junta és hivatalos pártja, az ARENA úttörő teljesítménye volt a választás olyan szabályozása, hogy az ő oldalukon megtámogassa az egységesülést, ugyanakkor potenciálisan tehetatlenné tegye a fragmentálódó ellenzékét. Ezt a megoldást vette át a Fidesz Magyarországon.

20 ■ Kimerítően dokumentálja Barros: *Constitutionalism and Dictatorship*.

21 ■ Ezek a kérdések a chilei politikai hagyomány sajátosságaihoz kapcsolódnak, annak a politizálásnak a természetéhez, amelynek a junta véget vetett, továbbá a diktatúrát túlélő politikai erőkhöz és a demokratikus átmenetek egész Latin-Amerikára kiterjedő, jelenlegi kontextusához.

22 ■ Garretón tágabb definíciója szerint ezek „a korábbi rezsimnek a demokratikus rezsimben is fennmaradó elemei” (Garretón: *Incomplete democracy*, 47. old.); nemcsak alkotmányos kikötések és a kinevezettek védelme, azaz az általam hangsúlyozott „cselekvő zárványok” tartoznak ebbe a körbe, hanem a szimbolikus és kulturális folytonosságok is. E tágabb definíció fényében minden tárgyalásos átmenet szenved a zárványok problémájától, amitől – mint Tocqueville felismerte, és Lenin felfedezte – még a forradalmak sem mentesülnek. Ahogy Linz és Stepan idézett könyvük *Incomplete Transition/Near Consolidation? Chile* című fejezetében (*Problems...*, 82–83. és 206–211. old.) kiváló, tömör leírást ad a „tartálék területekről”, én is a szűkebb meghatározást választom és a szabályokra, valamint a pozíciók betöltőire összpontosítok – végül Garretón is erre teszi a hangsúlyt (*Incomplete democracy*, 150 old.).

23 ■ Teljesen helytálló az az érvelés is, hogy intézményesült autoritarianizmusra törekedtek, és az ellenzék mozgósítása és választási sikere nyomán a „védelmezett demokráciánál” lyukadtak ki.

megosztott társadalomban a leváltott rezsim támogatói kellő választási erővel rendelkezzenek ahhoz, hogy korlátozhatók az olyan közpolitikai újítások, amelyek visszafordítanák a diktatúra reformjait. A borúlátó tekintélyelvűek Chilében azzal erősítették fel a jelent a jövővel szemben védelmező új választási törvény hatását, hogy egy sor organikus törvényt jelöltek meg az alkotmányban, amelyeket csak minősített többséggel lehet módosítani – nagyobb többséggel, mint amekkora a közönséges törvényalkotáshoz szükséges, de kisebbel, mint ami az alkotmánymódosítás előfeltétele (4/7 a 2/3-dal szemben). Ráadásul az ilyen törvényeknek előzetesen át kell esniük alkotmányossági ellenőrzésen, amelyet a hivatali zárványok pozícióinak betöltői, nevezetesen az alkotmánybíróság tagjai végeznek el. Végül, mielőtt egyáltalán engedélyezték volna a kompetitív választásokat Chilében, létrehoztak egy második parlamenti kamarát hosszú időtartamra kinevezett szenátorokkal, akik közül többen (az adott esetben kilencen) nem is választott, hanem kinevezett tagok, továbbá egyes főhivatalnokok automatikusan a szenátusnak is tagjai. Így kombinálták a hivatali időtartammal, illetve az eljárásokkal játszó két stratégiát.

Lévén ezek alkotmányos megkötések, a zárványokat létrehozó kétszintes megoldás és számos eszköze

nem csak a chilei eset által képviselt katonai diktatúrátipusban vethető be. A civil tekintélyelvű populisták – akiknek a legitimációs szükséglete kivétel nélkül legalább részben a kompetitív választásokhoz kapcsolódik – másképp viszonyulnak a jövőhöz, mint a katonai junták, amelyek nem számíthatnak arra, hogy közvetlenül nyerjenek egy viszonylag szabad választáson, viszont visszatérhetnek a kaszárnnyákba, hogy onnan uralják az erőszakalkalmazás eszközeit. Ez a bonyolultság mutatkozik meg a magyar esetben is, ahol jelentős hasonlóságok s ugyanakkor kulcsfontosságú különbségek választják el egymástól a tekintélyelvű uralom különböző – oligarchikus és populista, katonai és civil – zárványalkotási elképzeléseit.²⁶ A bionikus kinevezések mindkét esettípusban egyaránt fontosak. Magyarországon az alkotmánybírák kinevezésének módját megváltoztató Fidesz-kormányoknak (konszenzus helyett kétharmados többség) sikerült foglyul ejtenie az Alkotmánybíróságot. A kinevezés időtartamát is jelentősen meghosszabbították 9 évről 12 évre, lásd Alaptörvény 24(8). A bírák kényszernyugdíjazásával és más hivatalnokok adminisztratív elbocsátásával a bírósági igazgatási szervezetet nagyjából magukhoz rendelték a Kúriára átnevezett Legfelső Bíróság vezetőinek, az alapvető jogok biztosainak, a Nemzeti Számvevőszék és a Nemzeti Bank, továbbá az Országos Választási Bizottság vezetőinek bionikus kinevezésével. Újabb, 2020-as példa több egyetem tulajdonjogának átruházása közintézményektől – amelyeknek vezetőit egy új kormány kinevezhetné – magánalapítványi kuratóriumokra, amelyeknek irányító szervei „bionikusak”.

Viszont az eljárási szabályokat illetően egy civil alapú, valamelyik politikai pártra támaszkodó autoriter kormány viszonylag optimistábban nézhet a választások elébe mindaddig, amíg a szabályok és a politikai közlemények kézben tartásával kiaknázhatók a pozíciók jelenlegi betöltésének előnyei.²⁷ Igaz, az egyetlen párt alkotmánymódosító vagy alkotmányozó többséget lehetővé tevő eredeti választási győzelem kivételes az akkor már húsz éve fennálló választási szabályok mellett, hiszen egy kormánypárt újraválasztása is csak egyszer fordult elő ebben az időszakban. Vagyis a szabályok átszabása annak érdekében, hogy a jelen uralhassa legalább a rövid távú jövőt, oda vezetett, hogy potenciálisan valószínűleg a legerősebb pártnak kedvező eljárást alakítottak ki. Valamennyi intézkedés – az első befutónak jutó helyek arányának megnövelése, a választás második fordulójának kiiktatásával a pluralitás felváltása a többségi elvvel, valamint a választókörizetek fölülről irányított átrajzolása – mind azt célozta, hogy ne csak a Fidesz vezette egyesült jobboldal esélyeit növeljék, de próbálják megőrizni is ezt az egységet és ezáltal az alkotmánymódosító többséget, még abban az esetben is, ha kapott szavazataik száma csökken. Ezért a harmadik bevetett eljárási eszköz – az úgynevezett sarkalatos, avagy kétharmados törvények²⁸ listájának

24 ■ Az Egyesült Államokban ez az 1800-ban távozó föderalisták találmánya volt. Olykor az éjfél demokráta és a bionikus autoritáriusok összezsapására is sor kerül, mint nemrégiben Lengyelországban, lásd Sadurski: *Poland's constitutional breakdown*.

25 ■ Ez köztudottan olyan nyílt listás rendszer volt, amelynél minden választókerületben az első két helyen végző párt jut képviselői helyhez, mégpedig úgy, hogy az első két helyet kap, ha kétszer annyi szavazatot szerzett, mint a második. Ez az aránytalanság elsősorban a második helyen végző pártnak kedvez, viszont a harmadiktól kezdve a többi megfosztja a képviselőtől.

26 ■ Ezt a kétutas stratégiát, amely már 2012-ben megmutatkozott, itt tárgyalom: *Regime change, revolution and legitimacy in Hungary*. In: Tóth (ed.): *Constitution for a Disunited Nation*.

27 ■ A Fidesz például továbbra is minden választás előtt módosítja a választás szabályait. Ennél is fontosabb, hogy nagymértékben, ha nem is teljesen monopolizálja a nyomtatott (különösen a vidéki) sajtót és a műsorszóró médiát. Lásd <https://freedomhouse.org/sites/default/files/Hungary%20draft.pdf>, <https://www.euractiv.com/section/digital/news/orbans-influence-on-the-media-is-without-rival-in-hungary/>

28 ■ <https://www.parlament.hu/documents/10181/62157/sarkalatosokjegyzete.pdf/afcf8f54c-81c8-470e-a16f-3a5691b4c1b3>. 1989-ben még csak 6 sarkalatos törvény volt, 1990-ben – alkotmányos törvény státuszuk eltörlésével – már 20, majd az évtized végére 28, ami jól jelzi a kormányok autoriter készletét már 2010, a Fidesz hatalomra kerülése előtt is. A Fidesz ugyan nem növelte e törvények számát, viszont több közönséges törvényalkotói megszorítással bővítette őket. Az alkotmánymódosítás szabályain ily módon túlmenő törvények beépítése mellett és ellen szóló érvekről lásd: Jakab András – Szilágyi Emese: Sarkalatos törvények a magyar jogrendben. *Új Magyar Közigazgatás*, 2014. 9. szám, 96–102. old. (vö. http://real.mtak.hu/19606/1/sarkalatos_osszefoglalo_altalanos_kisjelentes.pdf). A szerzők megkülönböztetik a beépítéssel védhető elveket a közpolitikától, amit nem kellene így védelmezni. A magam részéről elfogadom az alkotmánymódosítás különböző szintjein alkalmazott szabályok elgondolását, ha ez minden szinten legitím és konszenzuális folyamatot jelent, továbbá, ha eleve korlátozza a mindenkor jövőbeli többség felhatalmazását. Am erről nem volt szó sem az Alaptörvény, sem a Fidesz által elfogadott új sarkalatos törvények esetében.

több közpolitikai területre kiterjedő megváltoztatása – egyszerre gördít akadályokat az ellenzék jövőbeli kormánya elé, és teszi továbbra is lehetővé, hogy a Fidesz ilyesfajta akadályokat állítson fel vagy hárítson el mindaddig, amíg a választási szabályozás az átrajzolt körzetekkel együtt nem biztosít számára alkotmányozó többséget (amely már alig nagyobb a kétharmadnál).

Fontos, hogy a zárványteremtés mindkét fő stratégiája az alkotmányba való beépítést igényli, sőt magának a beépítésnek alkotmánymódosító szabályokkal való beépítését. Mindazonáltal ne tekintsük a nehéz alkotmánymódosítás szabályait egyszerűen autoriter²⁹ vagy éppenséggel „átmeneti” zárványoknak.³⁰ A tekintélyelvű rendszerekben azért volt szükség több közpolitikai terület beemelésére a sarkalatos vagy a kétharmados törvények közé, amikor a kormányzat amúgy is kétharmaddal rendelkezett, hogy erősebben korlátozzák az eljövendő kormányokat, mint a jelenlegit – és főleg erősebben, mint az alkotmányos demokráciák többségében szokás. Viszont az a magyar alkotmánymódosítási szabály, amely már az 1989-es rendszerváltás és a 2011-es autoritárius kísérlet előtt is létezett, sajnos kevésbé volt együttműködésre készítő és szigorú, mint ami számos alkotmányos demokráciában bevett. A választás szabályaival összekapcsolva bevallottan magasabbra tette volna a léceket a későbbi kormányoknak, mint az akkor jelenleginek.

Mindazonáltal az alkotmánymódosítás az alkotmányozási szabályokkal egyetemben magának az alkotmányosságnak fontos védelmezője, akárcsak az alkotmányosan rögzített demokratikus és szabadságjogok. Ám a létrehozott különféle típusú autoriter zárványok csak akkor működhetnek ilyenként kormányváltás esetén, ha a hatalomra került új pártok az érvényes alkotmányos szabályok értelmében nem módosíthatják, nem szüntethetik meg őket, s ennél fogva továbbra is védelmezik, sőt felerősítik a múlt uralmát a jelen felett. Pontosan ezt jelöli a „visszaelő alkotmányosság” megnevezés, hogy az alkotmányos demokrácia védelmére alkotott eszközöket annak aláadására használják.³¹ Ez már a bionikus zárványépítés folyamán is bekövetkezik, amikor az alkotmánybíróság, a választási bizottság és egyéb igazgatási testületek nem az alkotmányosságot, hanem a pozíciók betöltőit védelmezik. Ugyanez megtehető az alkotmánymódosítás szabályaival is, amelyek az alkotmányosság védelmének második fő eszközét jelentik. Ám az alkotmánymódosítás (sőt működési szabályzataik) újból használhatók a bíróságok és egyéb hivatalok átalakításához, magukon az alkotmánymódosításokon viszont csak felhasználásuk során lehet legalísan változtatni. Ha összekapcsolódik a választás szabályainak megváltoztatásával, mint Chilében és bizonyos mértékig még Magyarországon is, akkor ez különösen nehéz, és súlyos dilemmák elé állítja a potenciálisan győztes ellenzék.

AZ AUTORITER ZÁRVÁNYOK FELSZÁMOLÁSA: ELSŐ LÉPÉS

A zárványoknak rendeltetésük és lehetséges pályájuk szerint két, egymástól némileg különböző típusa van: nevezzük az egyiket „hivatalinak”, a másikat „eljárásinak”. A (bionikus) hivatali zárványok az őket létesítő autoriter kormány kinevezési igényeit fejezik ki, amelyeket, amíg csak lehet, érvényesít az esetleg megalakuló ellenzéki kormánnyal szemben. Az eljárási zárványok némelyike is szolgálhatja ezt a célt, ám ezek nem a hivatalok viselőire, hanem a korábbi létesítésekre fókuszálnak, amelyek organikus vagy sarkalatos (kétharmados) törvényekkel magasított akadályt emelnek a változtatás elé. Más eljárási zárványok, különösen a választásokkal kapcsolatosak, kétlépcsősek. A második lépésben, akárcsak a hivatali zárványok esetében, a szabályozás azt célozza, hogy az új kormányt megfossza attól a jogától, hogy az új ellenzék, azaz a korábbi autoritárius vezetők hozzájárulása nélkül is kövessen valamilyen politikai stratégiát. Viszont az első lépésben arra szolgál, hogy az autoriter vezetőket továbbra is megtartsa a hatalomban – legalább részlegesen, mint a chilei kényszerű szabállyal, vagy teljesen, mint a Fidesz által bevezetett választási változtatásokkal. Ezeknek a választási eljárási zárványoknak a feladata, hogy biztosítsák a befolyásolást, a támogatást, sőt elnyomó eszközök segítségével is egyben tartott kormánykoalíció választási győzelmét *mindaddig*, amíg az ellenzék versengő pártokra oszlik. Nyilvánvalóan először ezeket a zárványokat kell legyőzni vagy legalább semlegesíteni ahhoz, hogy megalakulhasson egy új kormány, amely aztán megpróbál elboldogulni az összes többivel, vagy legalább egy részükkel.

Itt a chilei Concertación (*Concertación de Partidos por el NO*) mutatott utat. Több sikertelen egyesülési kísérlet³² után ez az eredetileg 14, majd jóval kevesebb párt alkotta koalíció az 1988-as népszavazásra állt össze, hogy megakadályozza Pinochet újbóli elnökké

29 ■ Mint, úgy tűnik, Javier Couso, lásd cikkét: Trying democracy in the shadow of an authoritarian legality: Chile's transition to democracy and Pinochet's Constitution of 1980. *Wisconsin International Law Journal*, 29 (2011), 393. old.

30 ■ Közpolitikák és elvek dworkini megkülönböztetéséhez hasonlóan (Ronald Dworkin: *Taking Rights Seriously*. Harvard, University Press, Cambridge, 1977.) nagy normatív különbség van – az eljárási hasonlóság dacára – egyfelől az organikus (Chile) és a kétharmados vagy sarkalatos (Magyarország) törvények között, amelyek alkotmányos rangra emelik és így építik be a közpolitikai döntéseket, másfelől az alkotmánymódosítás szabályai között, amelyek a közösség különböző részeinek biztosítják, hogy részt vegyenek azon szabályok megalkotásában, amelyekhez mindenkinek tartania kell magát a jövőben.

31 ■ David Landau: Abusive constitutionalism. *UC Davis Law Review*, 47 (2013), 189. old.; David Landau – Rosalind Dixon: Abusive judicial review: courts against democracy. *UC Davis Law Review*, 53 (2019), 1313. old.; Rosalind Dixon – David Landau: *Abusive Constitutional Borrowing: Legal globalization and the subversion of liberal democracy*. Oxford University Press, Oxford, 2021.

32 ■ Garretón: *Incomplete Democracy*, 10. fejj., 128. skk. old.

33 ■ Barros: *Constitutionalism and Dictatorship*

választását. A Concertación sorozatban megnyert négy elnökválasztást (egy kihagyással összesen ötöt!), és eközben a lehető legjobban szerepelt a kongresszusi helyekért való versengésben. Miután az autoritáriusok elvesztették a népszavazást – ami már maga is egy eljárási zárvány volt –, 1989-ben az ellenzék nem várt egységére válaszul bevezették a kényszerű választási szabályt,³⁴ hogy a rendszeren belül megőrizhessék a kormányoldal politikai egységét. Ily módon csak a két pártszövetségnek volt jó esélye arra, hogy megszerezze akár az összes helyet a törvényhozásban – mármint azokat, amelyekért versengeni lehetett, hiszen a bionikus zárványok fenntartották a részben kinevezettekől álló szenátust. Miután Pinochet terve, hogy elnyerje és elfoglalja a legfontosabb hivatali zárványt, kudarcot vallott az elnökről kiírt népszavazásban, a junta egy eljárási zárványban vetette meg a lábát. Úgy látom, hogy ez a lépés készítette a demokratikus koalíció fő pártjait arra, hogy együtt maradjanak (immár *Concertación de Partidos por la Democracia* néven), és így megnyerjék az első kompetitív választást. Ami sikerült, pedig a kényszerű rendszer a maga beépített aránytalanságával nemcsak kiiktatta a többi pártot, különösen a baloldalon, de többé-kevésbé mesterségesen egyenlőre hozta ki a két nagy blokkra leadott szavazatokat. Viszont ez az eljárási zárvány a kilenc, továbbra is kinevezett szenátor miatt megfosztotta a Concertaciónt a szenátusban szerezhető fölénytől.

A tisztán parlamentáris Magyarországon az uralkodó párt által keresztülvitt választási reformok eredetileg választási esélyei növelését, sőt alkotmányozó többségének megőrzését célozták, amit megkövetel a kétharmados vagy sarkalatos törvények meghozása vagy módosítása. Ennek eszköze volt az arányos képviselet részarányának drámai csökkentése az egyéni képviselői helyek javára, a két fordulót igénylő többségi elv felváltása az egyfordulós legtöbb szavazat elvével, valamint a választóköri körzetek átszabása. Míg a népszavazást elvesztő chilei vezetők pesszimistábbak voltak és potenciálisan beletörődtek a két blokkra osz-

tottságba, a magyar modellt akkor vezették be, amikor a Fidesz még mindig viszonylag nagy népszerűségnek örvendett. Arra törekedett, hogy egyben tartsa a kormányzati blokkot, miközben az ellenzék felaprózódását ösztönözte. Erre Magyarországon is az ellenzék egyesítése volt a válasz,³⁴ és három, a Fidesz által megnyert választás (2010-ben, 2014-ben és 2018-ban) után a hat legerősebb párt végre rászánta magát erre 2020 decemberében.³⁵

A politikai egyesítés két probléma miatt bizonyult sokkal nehezebbnek Magyarországon, mint Chilében. Egyrészt sokkal nagyobb volt a távolság az egyesítendő pártok között – az egyik póluson a Jobbik helyezkedik el, amely a maga neofasiszta múltjával jelenleg a legnagyobb támogatást élvező ellenzéki párt, a másikon négy párt (DK, MSZP, Párbeszéd, LMP) zöld és szociáldemokrata szövetsége. Szerencsére miután a Fidesz a jobbszélre tolódott, a Jobbik a centrum felé mozdult el, kinyilvánította elköteleződését az alkotmányos demokrácia mellett, és így már bevonható volt. Ami fontos, mert így a demokráciáért kötött koalíciónak a jobboldalról is lett tagja. Ám világosnak kellett lennie, hogy – ugyanúgy, mint Chilében – a bal–jobb szembenállást fel kell váltania az új, demokratikus–önkénti hatalmi ellentétnek, anélkül, hogy a pártok feladnák identitásukat és egymástól független programjaikat. Az a döntés született, hogy az előválasztás során mindegyik részt vevő párt kifejtetheti a maga programját, versenyezhet a közös támogatásért, és megnevezheti a saját parlamenti képviselőjelöltjeit.

Másrészt a vegyes választási rendszerrel működő parlamentarizmus esetén a választási együttműködés feltételei sokkal nehezebbek, mint a prezidenciális rendszerben. A listás részhez a hat párt közös listát állíthat (még nem világos, milyen módszerrel választják ki ezeket a jelölteket, de valamiféle tárgyalásokra nyilván szükség lesz), az egyéni képviselői helyek esetében viszont tesztelni kell, melyik jelölt tud nyerni: ezért minden választóköri körzetben előválasztás dönt az egyéni jelöltek kiválasztásáról.³⁶ A hat párton túl további, kisebb ellenzéki pártok és civil szervezetek is javasolhatnak jelölteket. A széles pártkoalíciók tekintetében ez újító megoldás. Chilében a Concertación csak néhány alkalommal (1993-ban, 1999-ben és 2009-ben) szervezett – a jogrendben még nem szereplő – előválasztást, eredetileg csak az elnökjelöltekről, az önkényuralmi rendszert kihívó első választáskor pedig még egyáltalán nem.³⁷ Magyarországon a koalíció miniszterelnök-jelöltjének kiválasztását ugyan rá lehetett volna hagyni a parlamenti matematikára, de Orbán miniszterelnök népszerűségére tekintettel és a nagyobb választási részvétel reményében az a döntés született, hogy a pártok jelöltjei közül egy kétfordulós előválasztás válassza ki a koalíció miniszterelnök-jelöltjét. A rendelkezésre álló felmérések szerint mind a hatpárti közös lista, mind a vezető jelölt előválasztással történő kiválasztása jelentős népszerűséget élvez az összes, potenciálisan ellenzéki szavazó körében.³⁸

34 ■ *A korszakváltás garanciái* (2020. december 20.): az ellenzéki pártok készen állnak megadni a megfelelő választ a választójogi törvény antidemokratikus módosításaira [...] 7. A közös listát állító pártok vállalják, hogy minden valószínű társadalmi támogatottságú politikai párt és a civil társadalom bevonásával új alkotmányt hoznak létre, amit népszavazással erősítenek meg. 8. A közös listát állító pártok vállalják, hogy új választási törvényt alkotnak, amely az arányosság és igazságosság elvein alapul. – Demokratikus Koalíció; Jobbik Magyarországért Mozgalom; Lehet Más a Politika; Magyar Szocialista Párt, Momentum Mozgalom; Párbeszéd Magyarországért.

35 ■ <https://www.intellinews.com/hungarian-opposition-parties-sign-symbolic-agreement-on-future-government-199614>

36 ■ Lásd *A korszakváltás garanciái*, 1. és 2. pont.

37 ■ Chilében a 2013-ban bevezetett alkotmánymódosítások intézményesítették a jogrendben az előválasztásokat minden pártra nézve a kongresszusi, a helyhatósági és az elnökválasztás esetében is. Ekkor még változatlanul érvényben volt a binomiális választási rendszer, amelyet csak 2015-ben töröltek el.

38 ■ Persze vannak másként gondolkodó értelmiségiek, akik, mint Tamás Gáspár Miklós a *Mércén* kifejtette, eleve nem hajlandók egy „fasisztára” szavazni, ertve ezen az előválasztáson netalán nyertes jobbikos jelöltet.

AZ AUTORITER ZÁRVÁNYOK FELSZÁMOLÁSA: MÁSODIK LÉPÉS – A VITÁK

A hatpárti magyar ellenzéki koalíció 2020. december 20-án tette közzé a radikális változtatás forgatókönyvét *A korszakváltás garanciái*³⁹ címmel. Nyilatkozatuk az autoriter zárványok nagy részével foglalkozik, amikor az igazságszolgáltatás (azaz a bíróságok és az ügyészség) függetlenségének visszaállítását ígéri (5. pont), továbbá sajtószabadságot (6. pont), igazságos és arányos választási törvényt (8. pont) és a köztársasági elnöki hivatal függetlenségét a közvetlen elnökválasztás révén (9. pont). Ami a legfontosabb: mivel a zárványok be vannak építve az Alaptörvénybe, a nyilatkozat új alkotmányt ígér és azt is, hogy az Alkotmánybíróság megbízhatóan fog őröködni mind az alkotmány jogi dokumentuma, mind az egyéni jogok felett (7. pont).

A hatpárti dokumentum világossá teszi, miért utasítja el a Fidesz a tisztán a parlamenti többség által keresztülvitt alkotmányozási folyamatot, és mit kell most nagyon másképp csinálni. Azt ígéri, minden valóságos támogatást élvező pártot és a civil társadalmat is bevonja az eljárásba, és népszavazás erősíti majd meg az új alkotmánytervezetet. Arra van precedens Magyarországon az 1994–96-os időszakból, hogyan kell a pártok bevonásának működnie,⁴⁰ de nincs tapasztalat a civil társadalommal (a szervezeteivel, a közönségével) való konzultációra, amit pedig magam is ismételt szorgalmaztam. Az új dokumentum azonban semmit sem mond arról, mindezt milyen módszerrel kell véghezvinni. Talán érthető indokból, de nem tisztázza, milyen jogi keretben tervezi felváltani a Fidesz Alaptörvényét – az alkotmánymódosítás jelenlegi szabályozása szerint, legalábbis formálisan követve mind az 1989-es, mind a 2010-es modellt, vagy pedig más formában, például a főbb pártok és az országgyűlés túlnyomó többségének megegyezésével, ahogyan ezt 1994-ben tervezték.⁴¹ Ez utóbbi kérdésről élénk vitára került sor az új ellenzékkel rokonszenvező szakértők és elkötelezett értelmiségiek között.

Mivel Halmai Gáborral leírtuk ezt a vitát, amivel remélhetően hozzá is járultunk,⁴² itt csak fő jellegével foglalkozom. Alkotmányjogi szinten itt ijesztően viselkedő a reformerek és forradalmárok régi vitája, amelyről sokan azt hitték, hogy már túllépett rajta a tárgyalásos rendszerváltások sora Spanyolországtól Közép-Európán át Dél-Afrikáig. Sőt Chile is – amely a jelen cikkben a fő történelmi előzményként szerepel – megtapasztalta a maga vitáját, amely a katonai junta elleni lázadás támogatói és a tárgyalásos megoldások hívei között zajlott az 1980-as években.⁴³ Ott is tárgyalásos megoldást találtak, amely – szemben a híres közép-európai kerekasztalokkal és a dél-afrikai Többpárti Tárgyalási Fórummal – a reformista hagyományt folytató, fokozatos, apró lépésekhez vezetett. 30 évre elhúzódásával és befejezetlenségével a chilei negatív precedens két dologra világít rá.

Egyrészt az alkotmány lecserélésének alkotmányosan beágyazott, tisztán jogszerű útján sokkal nehezebb egy alkotmányos demokráciát megteremteni, mint ott, ahol korábban csak egy papíron létező vagy pusztán homlokzatként használt alkotmány létezett, vagy akár egy permanens rendkívüli állapotot, vészhelyzeti kormányzást fenntartó, tiszta diktatúra.⁴⁴ Az akadályok általában az állami szervezetekkel és különösen az igazságszolgáltatás rendszerével, pozíciói betöltőivel kapcsolatosak. Radikális változás lehetséges mindezen területeken, de ebbe a hatalom korábbi birtokosai és támogatóik aligha egyeznek bele a tárgyalások során. A chilei folyamat egyes értelmezői (például Garretón) szerint maga a tárgyalásos folyamat és a vele járó engedmények „tökéletlen demokráciát” eredményeznek. Több ország – és különösen Dél-Afrika – ezzel ellentétes irányú tapasztalata alapján viszont megállja a helyét Linz és Stepan ítélete, hogy a tárgyalások csak akkor vezetnek ilyen eredményre, ha sok alkotmányosan beágyazott önkényuralmi zárványba ütköznek. Ezt a felismerést erősíti meg az „átmeneti zárványokról”⁴⁵ szóló szakirodalom, amikor kimutatja, hogy a zárványok fokozatos eltávolítása az alkotmány reformja során 30 éven át a konszenzuális döntéshozatal kultúráját alakította ki Chilében, ami csökkenti a demokratikus kormányok cselekvőképességét, és már kétszer is a junta egykori szövetségesei hatalmának részleges visszaállításához vezetett.⁴⁶

Ez a végső soron nemkívánatos mintázat (még ha 2019–21-ben drámai véget ért is⁴⁷) sokakban felébreszti a forradalmárt és még a tárgyalásos átmenet korábbi híveit is kényszeredett alkotmányos forradalmárokká változtatja. Ez történt nemrégiben

39 ■ *A korszakváltás garanciái* (hozzáférhető 2021. május 4. óta). A közös dokumentum kiadása nem zárja ki, hogy mind a hat párt megjelentesse a saját programnyilatkozatát is, amit közülük több már meg is tett. A címben a korszakra utalás jelzi, hogy nemcsak kormányváltás, hanem a rendszer megváltoztatása a cél.

40 ■ Az MSZP és az SZDSZ koalíciós megállapodása 1994-ben.

41 ■ Akkoriban azt tervezték, hogy az alkotmányozás új szabályozását az országgyűlés 4/5-ének kell elfogadnia, és a hat pártból öt részvételével létrehozott bizottság által beterjesztett tervezetet az országgyűlés 2/3-ának kell elfogadnia. Az utóbbi lépést 1995-ben nem sikerült megtenni.

42 ■ Andrew Arato – Gábor Halmai: *So that the Name Hungarian Regain its Dignity: Strategy for the Making of a New Constitution*, <https://verfassungsblog.de> 2021. július 2.; teljes magyar verziója: www.es.hu/cikk/2021-07-09/arato-andras-halmai-gabor/a-magyar-nev-megint-szep-lesz.html

43 ■ Lásd Garretón: *Incomplete Democracy*, 126–140. old. Chilében a tárgyalások mellett döntöttek, de – Közép-Európától és Dél-Afrikától eltérően – nem az alkotmány teljes lecserélése, hanem az apránkénti reform lett az eredmény. Ennek tudható be, hogy ugyanez a vita most, 2021-ben megismétlődik az Alkotmányozó Gyűlésben.

44 ■ Lásd az alkotmányos adottságok és szerepük kitűnő összehasonlító vizsgálatát: Linz–Stepan: *Problems*, 82 skk. old.

45 ■ Lásd Claudio A. Fuentes: *Democratizing Chile Through Constitutional Reforms*; Patricio Navia – Ricardo Godoy: *The Alianza's Quest to Win Power Democratically*. In: Sehnbruch–Siavelis (eds.): *Democratic Chile*. 69–102, 43–68. old.

46 ■ Pontosabban a junta irányított demokráciája mellett elkötelezett két formáció közül a mérsékeltbb tért vissza kétszer

Magyarországon, ahol az Alkotmánybíróság egyik korábbi tagja, Vörös Imre⁴⁸ és az 1980-as években a demokratikus ellenzék vezetője, Kis János⁴⁹ egyaránt jogi szakítást javasolt az Alaptörvénnyel, ami többségi döntéssel megsemmisítené mindazon szabályokat és kinevezéseket, amelyek autoriter zárványokat eredményeznek. Vörös ezt egy második szakasszal egészítette ki: a többségi döntést az új alkotmányról népszavazás ratifikálja. Kis ezt a lépést elveti, és egy új, konszenzuális folyamatot tart szükségesnek (amit *A korszakváltás garanciái* is javasol), mivel az Alaptörvény jelentős részeinek megsemmisítése már önmagában új alkotmányozó folyamat, legalábbis ideiglenesen. A többségi álláspont elsőbbségének egyik formájával szemben megfogalmazott ellenvetés a másik formájával szemben is alkalmazható.⁵⁰

Hogy nem könnyű megszabadulni a nyolcvanas évekbeli Chile és a mai Magyarország vitáitól, azt jól mutatja a jelenleg megújuló chilei folyamat.⁵¹ Anélkül, hogy most megpróbálnám ezt összegezni, csak annyit jegyzek meg, hogy 30 évnyi fokozatos változtatás után az ország végre elérkezett az új alkotmányozás szakaszába – egy olyan népi mozgalom hatására, amely a reformokon túl a régi alkotmány lecserélését követeli. Mindazonáltal a népi mozgalmakból eredése ellenére az Alkotmányügyi Konvenciót (amely nem azonos egy korlátlan szuverenitású alkotmányozó gyűléssel⁵²) egy parlamenti módosító törvény választotta meg, meghatározva működésének szabályait is. Ismét felmerül a kérdés, hogy ez a gyűlés a szabályokkal szakítva alakuljon-e át szuverén alkotmányozó gyűléssé (mint történt Kolumbiában, Venezuelában és Ecuadorban), vagy pedig továbbra is a jogfolytonossághoz ragaszkodva működjék

a korábban elfogadott szabályok szerint. Az előbbi forradalmi szakítást jelent összes következményével együtt egy még mindig megosztott társadalomban, míg az utóbbiról az is elmondható, hogy a szabályokat követve a gyűlés kisebbségének vétőjogot biztosít a fokozatos reformok mintázatának megfelelően, és ennyiben az „átmeneti” – jóllehet már nem autoriter – zárványok túlélésének tekinthető.

AZ AUTORITER ZÁRVÁNYOK FELSZÁMOLÁSA: HARMADIK LÉPÉS – MODELLKERESÉS: CHILE TAPASZTALATA ÉS A BÉNULTSÁG MEGTÖRÉSE DÉL-AFRIKÁBAN

Abban bizonyára minden alkotmányos vagy akár radikális demokrata is egyetért, hogy a múltból örökölt autoriter zárványokat fel kell számolni. A chilei politikusok ezt meg is tették, de ha figyelembe vesszük, hogy amikor a kétosztatú választási szabály miatt a folyamat 25 évig elnyúlt, akkor a demokrata politikai közösség nagy árat fizetett érte. Nem fogadom el, hogy az úgynevezett „átmeneti” zárványok a nagyfokú választói aránytalanságnál fogva végső soron ugyanígy korlátozzák a demokráciát. A „tökéletlen demokrácia” még mindig alkotmányos demokrácia. Sok párt és érdek semlegesítése és a kikényszerített konszenzus minden fontos kérdésben valóban nem eléggé demokratikus, és normatív szempontból elfogadhatatlan. De felszámolható-e a tárgyalás kultúrája egy újabb tárgyalással? Ez még mindig kérdés. Magyarországon az első kérdés még az, hogy felszámolhatók-e az autoriter zárványok egyáltalán, illetve a tárgyalás és kizárás Chiléből ismert kultúrájának megteremtése nélkül. A tárgyalásos megoldások nem szükségképp fokozatosak, mint Chilében, ahol a korábbi kettős alkotmány a nyilvánosság jelentős támogatására, sőt talán többségére is támaszkodhatott, és a katonaság fenyegető jelenléte is végig ott volt a háttérben, amely a reformoknak erre a különös pályájára terelte az országot. Az autoriter zárványok, sőt a kétosztatú szabály is olyan vétőpontokat jelent vagy terem, amelyek igencsak megnehezítik e zárványok tárgyalásos kiiktatását. Ez a chilei példa nagy tanulsága, ami egy megoldás kidolgozását és előterjesztését jelenti – ismét csak túl reformon és forradalom.

Szerencsére a dél-afrikai tapasztalat a maga eredetileg adott nehézségeivel (intakt hadsereg, egy részlegesen megreformált és bővített alkotmány) olyan módszert eredményezett, amely potenciálisan másutt is működhet. Emlékszem, hogy Dél-Afrikának túl sok forradalmára volt a fő ellenzéki erőn, az Afrikai Nemzeti Kongresszuson belül és kívül, továbbá elkötelezett reformistái az uralkodó Nemzeti Párton belül, de még e két fő szervezet között is. Az egyik oldal új alkotmányozó folyamatot akart a demokratikusan megválasztott alkotmányozó gyűlésre támaszkodva, a másik viszont egy tisztán végigtárgyalt alkotmányt. Sokan jól leírták ennek eredő-

is (2009-ben és 2017-ben) a végrehajtó hatalomba *Nemzeti Megújulás*, illetve *Chile Vamos* néven.

47 ■ Lásd Claudia Heiss: Latin America Erupts: Re-founding Chile. *Journal of Democracy*, 32 (2021), 3. szám, 33–47. old.

48 ■ Lásd Vörös Imre: A jogállami alkotmányosság helyreállítása. *civilbázis.hu*, 2021. március 28. Lényegét tekintve ehhez hasonló tartalmú, a kétharmados alkotmányozást kikerülő javaslatot fogalmazott meg Elek István egykori MDF-es parlamenti képviselő (Elek István: Az ellenzéki ajánlat 1., *hvg360*, 2020. október 22.) és Fleck Zoltán, az ELTE jogszociológus professzora is (Fleck Zoltán: Kik a jogállam valódi ellenségei? *hvg360*, 2020. szeptember 29.).

49 ■ [https://hvg.hu/360/20210520_Kis_Janos_az_onkeny_alkotmanyarol_Ha_gyoz_az_ellenzek?](https://hvg.hu/360/20210520_Kis_Janos_az_onkeny_alkotmanyarol_Ha_gyoz_az_ellenzek?Allas-pontjat_vitatta_Jakab_Andras) Alláspontját vitatta Jakab András (<https://jelen.media/interju/ne-boritsuk-fol-az-asztalt-rizikos-dolog-a-jogallami-forradalom>) és Majtényi László (<https://jelen.media/interju/majtényi-laszlo-ajanlatosabb-a-legalitas-talajan-maradni>).

50 ■ Arató-Halmi: *So that the Name Hungarian Regain its Dignity*. Igazság szerint 2011-ben én is felvettem már idézett *Regime Change, Revolution and Legitimacy* című írásomban, hogy kiindulópontként megfelelőbb lehet szembefordulni a rendszer törvényeivel, ha nincs jobboldali partner, mint akár az alkotmány-módosításhoz szükséges kétharmados követelményhez bénítóan ragaszkodni, akár a politikai forradalom. Ma viszont, amikor már van jobboldali partner, úgy látom, hogy a konszenzusra törekvés kell kombinálni a bénultságot megtörő mechanizmusokkal.

51 ■ Heiss: Latin America Erupts.

52 ■ Amit pedig Maria C. Escudero állít, lásd: Making a Constituent Assembly Possible in Chile: The Shifting Costs of Opposing Change? *Bulletin of Latin American Research*, 2021.

jét,⁵³ a kétlépcsős módszert, amely két alkotmányt szerkesztett – egy ideigleneset az összes nagyobb párttal folytatott tárgyalások eredményeként, és egy állandót, amelyet a szabadon megválasztott, de nem *szuverén* alkotmányozó gyűlés szerkeszt az ideiglenes dokumentumban rögzített alkotmányozási szabályok, valamint a korábbi elvek és alkotmánybírói kikényszerítésük korlátai között.⁵⁴ Míg maga az ideiglenes alkotmány teljességgel konstitucionalista (nem pedig duális!) keretet hozott létre, benne a végrehajtó hatalmi ág kialakításának érdekcsoport-arányos dimenziója az „átmeneti”, ha ugyan nem az „autoriter” zárványokra hasonlított. Ezeket két éven belül ki kellett iktatni, ami a gyakorlatban meg is történt, amit a végső alkotmány határozottan rögzített is. Igen figyelemre méltó, hogy erre az alkotmányozó gyűlésben folytatott tárgyalások és megállapodások nyomán került sor, és ebben a bénultságot megtörő mechanizmusok fontos szerepet játszottak.

Azokban az esetekben, ahol túl sok szakasza volt a folyamatnak, ott Kelet-Európa és Dél-Afrika kétlépcsős modellje már nem tűnik relevánsnak.⁵⁵ Még az „átmeneti zárványokat” tartalmazó alkotmányok is konstitucionalisták, még ha nem eléggé demokratikusak is – mint annyi más alkotmány. Viszont a forradalmi és a reformista opció konfliktusa fennmarad – mint láthattuk a magyar vita példáján, sőt még az alkotmányozó gyűléseken is, amint a jelenlegi chilei folyamatot elnézve tapasztalható. A bénultságot megtörő mechanizmusok itt ismét csak segítenek leküzdeni a többség zsarnoksága vagy pedig a kisebbség vétője dilemmáját, ami nem más, mint forradalom és reform dichotómiájának jogi verziója.

Mint a jelenlegi vitákból látható, a tétet az örökölt alkotmányok módosításának (kimondatlanul is a felváltásuknak) a szabályai jelentik, amelyeket egyesek autoriter vagy átmeneti zárványokként értelmeznek. Ezt a nézetet erősíti az alkotmányozó gyűlés szuverenitásának feltevése Chilében és a parlament szuverenitásának sajnos még mindig széles körben elterjedt feltevése Magyarországon. Mindkettő szerint – különösen a korábbi alkotmányok illegitím mivoltának feltevésével összekapcsolódva, ami inkább igaz Dél-Afrikáról, mint akár Chiléről, akár Magyarországról szólva – az újonnan választott gyűlés vagy parlament nem köteles ragaszkodni az alkotmány módosításának vagy lecserélésének az átmeneti alkotmányban rögzített szabályaihoz. Viszont akkor hogyan biztosítható, hogy az alkotmányozó gyűlés (nem pedig a szuverén alkotmányozó) ténylegesen ellátja feladatát a kisebbség potenciális ellenállása tudatában – az adott esetben a fehér Nemzeti Párt bizonyos szegmenseivel és különösen a Zulu Inkatha Szabadságpárt natali többségével szemben? Itt jutnak szerephez a bénultságot megtörő mechanizmusok, amelyek a tárgyalásokat és a többségi megoldásokat kombinálják (lehetőleg ebben a sorrendben).⁵⁶ A valamennyi pártot bevonó tárgyalásokban létrehozott Ideiglenes Alkotmány két évet

adott az Alkotmányozó Gyűlésnek munkája elvégzésére, amelyhez a különböző szakértő albizottságok vitáira és kompromisszumaira támaszkodhat, hogy a tervezetet a testület egészének kétharmada elfogadja. Ha a kiszabott időben ez nem volna lehetséges, akkor szakértő bizottságot kell összehívni, amely majd kidolgozza a kompromisszumot. Emögött az az értelmes feltevés húzódik meg, hogy a jogi szakértők ebben hatékonyabbak a megosztott szavazói bázisnak felelős politikai aktoroknál. Ha azonban a szakértők és javaslatuk is kudarcot vall, a gyűlésnek lehetősége van arra, hogy a tervezetet már abszolút többséggel is jóváhagyja, és megerősítésre országos népszavazásra bocsássa. Mindkét esetben az Alkotmánybírósnak kell igazolnia, hogy a tervezet betartja az Ideiglenes Alkotmány 34. nem módosítható alkotmányos elvét, s amennyiben megsérti bármelyiket, azt egy új tervezetben kell helyesbíteni. Az Alkotmánybírósnak ezt a szerepét joggal értelmezték egy újabb, a bénultságot áttörő eszközként, amely újabb utat nyit meg a kisebbségek számára, hogy a bírákhoz folyamodva járuljanak hozzá az alkotmányszerkesztés munkájához, ahelyett, hogy egészében próbálnának harcolni ellene.⁵⁷ Végül, ha népszavazásra lesz szükség, akkor a tervezetet a szavazók 60%-ának kell jóváhagynia. Kudarc esetén új Alkotmányozó Gyűlést kell választani, amelyben a döntéseknek 60%-osnak kell lenniük, és a bíróság szerepe sem változik.

Azt is lehetne mondani, hogy ebben az esetben a bénultságot megtörő eszközökre alig volt szükség, hiszen az Alkotmányozó Gyűlésnek sikerült a szükséges kétharmados többséggel elfogadnia a tervezetet a megkövetelt időkeretben. Viszont a bíróság általi igazolás valóban úgy működött, ahogy kellett: megkönnyítette a gyűlés kisebbségi tagjainak, hogy a tervezet mellett szavazzanak, a bíróságra bízva, hogy az ő érdekeik védelmében korrigálja azt. Pontosan ez történt a föderalizmussal kapcsolatos kitételekkel.⁵⁸ Nem kevésbé fontos, hogy az a lehetőség, amelyben megállapodtak, hogy az egész folyamatot

53 ■ Lásd az alábbi kitűnő publikációkat megjelenésük sorrendjében: Steven Friedman – Doreen Atkinson: *Small Miracle. South Africa's Negotiated Settlement*. Ravan, Johannesburg, 1994.; Murray Faure – Jan-Erik Lane (eds.): *South Africa: Designing New Political Institutions*. Sage, London, 1996.; Hassen Ebrahim: *The Soul of the Nation. Constitution-Making in South Africa*. Oxford University Press, Cape Town, 1998.; Heinz Klug: *Constituting Democracy. Law, Globalism and South Africa's Political Reconstruction*. Cambridge University Press, Cambridge–Melbourne, 2000.; Penelope Andrews – Stephen Ellman (eds.): *The post-apartheid constitutions: perspectives on South Africa's basic law*. Witwatersrand University Press – Ohio University Press, Johannesburg–Athens, Ohio, 2001.

54 ■ Lásd ennek a kétlépcsős modellnek a teljes leírását in: Andrew Arato: *Adventures of the Constituent Power. Beyond Revolutions*. Cambridge University Press, Cambridge – New York, 2017. 3. feje.

55 ■ Chilében mégis bekövetkezett valami, amit poszt-szuverén kétlépcsősnek nevezhetünk, amikor a közvélemény erős nyomására a törvényhozás megállapította az alkotmányozó konvenció megválasztásának szabályait, s egyben az

a többségnek kedvezve irányítsák, arra is ösztönözhetett volna, hogy befejezzék az alkotmányozást, mielőtt még konszenzusra jutottak volna. Ugyanez a struktúra kétségtelenül arra is adott volna lehetőséget, hogy a többség egyszerűen ölbe tett kézzel kivárja, amíg a kisebbségek jutnak valamire, s közben megalkotja a maga alkotmánytervezetét. Ám a bíróság potenciális szerepe korlátozta ezt a lehetőséget, akárcsak az Afrikai Nemzeti Kongresszus vezetői (különösen Nelson Mandelába) vetett bizalom, akik hangsúlyozták, hogy minden vonatkozó bírói döntést elfogadnak.

Sajnos ilyen vezetés a legtöbb helyen hiányzik. Ráadásul ott, ahol az Alkotmánybíróság az autoriter hatalom foglya, mint Magyarországon – de Lengyelországban is –, döntőbírói szerepével nem lehet számolni. Kétségtelenül épp ezt a szerepet játszották el Chilében 1988-ban, amire még ismét sor kerülhet 2022-ben, ha a konvenció többsége a szabályok elvetése mellett dönt, s esetleg még a kongresszust is megfosztja törvényalkotó funkciójától.⁵⁹ Magyarországon – ismerte az Alkotmánybíróságot az utóbbi időben jellemző, a kormánypártot támogató passzivitást – a második szereptípus képzelhető el abban az esetben, ha egy új kormány megpróbálná megszegni az érvényes szabályokat. Csakhogy mivel a jelenlegi ellenzék plurális összetételű, azaz a politikai ideológiák sokkal szélesebb skáláját foglalja magába annál, ami valaha előfordult Chilében, az egyesek által javasolt többségi megoldások esélye csekély, sőt a kormány arra is fanyalodhat, hogy a Fidesz támogatói egy részének bizalmáért udvaroljon.

Ahhoz, hogy egy tárgyalásos megoldás lehetővé váljék, végső soron az kell, hogy a jelenlegi kormányzó tömbön belül szakításra kerüljön sor, úgy, mint Dél-Afrikában és Chilében, sőt Közép-Európa összes kommunista pártjában, de még a Szovjetunióban is. Itt egy új problémával nézünk szembe – ami más, mint egy új egyszerű többség forradalmi vagy többségi ösztöne –, nevezetesen egy szintén új és potenciálisan nagyon nagy kisebbség tömbsze-

rű működésével, ami megakadályozza a partnerség kialakulását a vesztes oldalon. Magyarországon az ellenzéki oldalon (főleg az értelmiségiek) azt feltételezik, hogy a Fidesz tömbje és ragaszkodásuk az általuk létrehozott Alaptörvényhez olyan szilárd lábakon áll, amely nem bontható meg. Ebből fakad a számos, a többségi elvre hivatkozó vagy kváziforradalmi javaslat logikája.

A választásoknak azonban előre megjósolhatatlan következményei is lehetnek, amit a chilei Alkotmányozó Konvenció megválasztása is bizonyított. Míg Magyarországon valószínűtlen (de nem lehetetlen!), hogy a változás hívei hasonló kétharmados vagy annál is nagyobb többséget érjenek el, egy nagyon is lehetséges választási veszteség megrendítheti a fideszes tömb összetartását. Ebben az esetben lehetségesé válnának a tárgyalások, továbbá az olyasfajta, a bénultságot áttörő mechanizmusok megléte, mint Chilében, nagymértékben megkönnyíthetné a tárgyalások megkezdését, sőt a sikerét is. A Halmaival együtt kidolgozott javaslatunkat némileg kibővítve a következő – a konszenzuális eljárásokon túl a bénultságot áttörő mechanizmusokat is beépítő – forgatókönyvet képzelem el Magyarországnak:

1. A hatpárti koalíció és miniszterelnök-jelöltje megőrzi az egységet és azokra a kérdésekre összpontosít, azokra a kérdésekre építi a kampányát, amelyekről a pártok megállapodnak, különös tekintettel az alkotmányos demokrácia újbóli megteremtésének problémájára.
2. Ha megnyerik a választásokat, és lesz új parlamenti többségük, a létrehozott koalíció hozzálát azon autoriter zárványok, hivatalok és szabályok felváltásához vagy felszámolásához, amelyek egyszerű többséggel törölhetők.⁶⁰ Már ezeknek a lépéseknek egy része is az Alkotmánybíróság ellenállásába ütközhet, mivel tagsága és tagjai csak a parlament kétharmadának jóváhagyásával válthatók le.
3. A koalíció bejelenti, hogy be kívánja váltani ígéretét arra, hogy egy demokratikus eljárásban új, demokratikus alkotmányt hoz létre. Kinevezi a szakértők többpárti kerekasztalának tagjait, hogy kidolgozzák ennek módszerét.⁶¹
4. A kerekasztal az új alkotmány kidolgozásának új modelljét ajánlja a jelenlegi módosítási szabályozás [AT S (2)] módosításával vagy lecserélésével. A hat párt által tett ígérethez ragaszkodó modell az alábbi két forma egyikét öltheti, de mindkettő tartalmazza az összes párt és civil társadalmi szervezet, valamint közönségük szervezett részvételét és a ratifikáló népszavazást:
5. Az új alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztása, melynek egyetlen feladata az új alkotmány tervezetének elkészítése és népszavazásra bocsátása, amely legalább 40%-os részvételt ír elő; vagy
6. Az országgyűlés által kidolgozott új alkotmány tervezetét kétharmados többséggel kell elfogadni és népszavazással ratifikálni; ha a kétharmad nem

alkotmányszerkesztés feladatára korlátozták funkcióját. Vö. Sergio Verdugo: The Chilean Political Crisis and Constitutions as Magic Bullets: How to Replace the Chilean Constitution? *VerfBlog*, 2019. november 4.

56 ■ A legjobb elemzéseit Meyer, Ramaphosa, Klug, Murray és Ebrahim tollából, in: Andrew–Ellman (eds.): *Post-apartheid constitutions*, továbbá Ebrahim: *Soul of a Nation*, 138; 16–169, 208–213. old. és Klug: *Constituting Democracy*, 108–109. old.

57 ■ Christina Murray: Negotiating Beyond Deadlock. In: Andrew–Ellman (eds.): *Post-apartheid constitutions*.

58 ■ *Uo.*

59 ■ Chilével kapcsolatban fontos kérdés, hogy mit tesz az a bíróság, amelynek tagjait most már a demokratikusan választott kormányok nevezték ki, ha az Alkotmányozó Gyűlés feladja működése eredeti szabályait.

60 ■ Kis János javaslatának ezt a részét el kellene fogadni.

61 ■ Erre a Dél-Afrikából ismert lépésre előbb is sor kerülhet, ha a kisebbség nem kíván részt venni az új alkotmány kidolgozásának konszenzuális folyamatában. Ha viszont elégséges számú kisebbségi küldött kíván részt venni benne, akkor a parlamenti pártok alkotmányügyi bizottsága vagy kerekasztala válthatja fel a szakértőket.

- érhető el, akkor abszolút többséggel kell elfogadni, és a 40%-os részvétel mellett érvényes népszavazáson a résztvevők legalább 60%-a ratifikálhatja.
7. A kerekasztal tesz javaslatot arra a módosításra, amelynek alapján a köztársasági elnök megígért – közvetlen – megválasztásának eljárása megszervezhető.⁶²
  8. A kerekasztal által javasolt két módosítást⁶³ az országgyűlés kétharmados többséggel fogadhatja el – az S (2) alapján, vagy ha ez kudarcot vall, akkor abszolút többséggel egy jogon kívüli eljárásban⁶⁴ – amelyeket az első esetben a szavazók többsége, a másodikban a 60%-a ratifikálhat.

KONKLÚZIÓ

Ha a következő magyar parlamenti választáson a Fidesz ismét győz, az itt kifejtett érvelés legalább négy évre relevanciáját veszti, még akkor is, ha a győztesnek nem lesz kétharmados többsége. Ha viszont az ellenzéki koalíció győz, akkor nem lehet megkerülni az itt fölvetett problémákat és a megoldásuk kérdését. Mindenesetre az ellenzéki pártoknak, jelöltjeiknek – különösen a miniszter-

elnök-jelöltnek – világosabban kellene szólniuk az alkotmány megváltoztatásának szükségességéről és módszeréről. A vita egyelőre nem lépett előre a legális reformok és a nem legális forradalom közti választás kérdésében, amelyre a hatpárti koalíció nyilatkozata (*Garanciák*) sem adott választ. Az első lehetőséget (talán elkerülhetetlenül) Chilében választották, amelyről már tudjuk, hogy részleges, avagy tökéletlen demokráciához vezetett, s így 30 év múltán újra előkerült a szakítás vagy folytonosság alapvető problémája. Mégis azokkal értek egyet, akik úgy érvelnek, hogy a második lehetőség, azaz a nyílt legális szakítás, veszélyes és nemkívánatos.⁶⁵ Ezért fontos szerintem a rendszerváltás mint alternatíva elővétele – túl azon a dichotómián, ami Magyarországon modern öröksége. Cikkem szerény javaslat erre az irányra, mert a bűnultság megtörésének dél-afrikai mechanizmusai mellett érvelek, amelyek nem jogi szakításhoz, hanem konszenzusra vezettek. Ezek jelentik a magyar hagyomány feltámasztásának egyik lehetséges formáját, tekintettel azokra az autoriter zárványokra, amelyeket a Fidesz által bevezetett Alaptörvény létrehozott. □

Wessely Anna fordítása

62 ■ A jelenlegi elnök hivatali ideje 2022 májusában jár le, ezután léphet helyébe – ha senki sem szerez kétharmados támogatást – a többség által egy második parlamenti szavazással kiválasztott utódja. Ezt ígéri a hatpárti koalíció, ráadásul manapság politikailag népszerű az ígéret, hogy e hivatal betöltőjét közvetlenül választják meg – ma legalábbis már nem kapcsolódik az eljáráshoz a prezidenciális rendszer veszélye. Am mindehhez alkotmánymódosításra van szükség. Az ellenzék elő tud állni vonzó és egységesítő jelöltekkel, mint amilyen Majtényi László, korábbi ombudsan és ellenzéki jelölt, vagy esetleg Stumpf István, egy korábbi alkotmánybíró. Viszont mivel a jelenlegi elnök hivatali idejének 2022 májusában lesz vége, a jelenlegi szabályokhoz (AT, a köztársaság elnöke, 11) igazodva kell megválasztani ideiglenes vagy végleges utódját.

63 ■ Mint a 4. és 5. pontban, de valójában egy harmadikra is szükség van, mert törölni kell az *Országos népszavazásról* szóló, vonatkozó törvény 8.3a szakaszát, amely megtiltja, hogy népszavazás döntsön az alkotmány módosításáról.

64 ■ Jegyezzük meg, hogy bűnultság esetén formálisan ez volna az egyetlen törvényen kívüli lépés – az alkotmánymódosításra vonatkozó szabály módosítása abban az esetben, ha az S (2), a jelenleg érvényes módosítási szabály alapján nem hajtható végre. Az előző 4 pont (a és b) nem volna illegális, ha legalísan fogadják el az alkotmánymódosítás új szabályát.

65 ■ Jakab András (<https://jelen.media/interju/ne-bo-risuk-fol-az-asztalt-rizikos-dolog-a-jogallami-forradalom>) és Majtényi László (<https://jelen.media/interju/majtényi-laszlo-ajanlatosabb-a-legalitas-talajan-maradni>).

A „LEGITIMITÁS” LABIRINTUSÁBAN

SÜMEGI ISTVÁN

Szabó Miklós a nyolcvanas évek végén két hosszabb tanulmányt írt a Kádár-rezsim társadalmi elfogadottságáról, s közben egy céljainak megfelelő, minden ízében eredeti legitimitáselméletet is fölvázolt.¹ Újraolvasva ezeket az elemzéseket úgy találtam, hogy bőségesen tartalmaznak nyitott kérdéseket és inkonzisztenciákat, ám ezek a legkevésbé sem késztettek az írásokról alkotott korábbi értékítéletem felülvizsgálatára. Az alábbiakban éppen azért kísérlem meg átvilágítani a történész elméletét, mert az (a bizonytalanságaival együtt is) igen inspiratív, kreatív és (számomra ez legalább az előzőekhez hasonló súllyal esik a latba) élvezetes gondolatfutam.

A legitimitáció történeti alakváltozásai különbséget tesz egy rendszer legitimitása és konszolidáltsága között. „Felfogásom szerint [...] az a politikai rendszer legitímált, amellyel szemben akkor is fennáll az állampolgárok engedelmisségi készsége, amikor az illető rendszer nincsen olyan hatalmi eszközök birtokában, hogy az engedelmisséget erővel kikényszerítse” – írja, majd néhány sorral lejjebb még két újabb kritériumot is hozzáfűz ehhez. „Legitimálnak tekinthető az a politikai hatalom, amelyet polgárai feljogosítottak tekintenek arra, hogy tőlük áldozatot követeljen”, valamint azok a rendszerek, „amelyek helyett mást is lehet választani”. Fontos látnunk, hogy a harmadik feltétel nem kizárólag a modern értelemben vett szabad választásokat teszi követelménnyé, hanem inkább a rezignációból fakadó, beletörődésen alapuló engedelmisségi készséget utasítja el, és minősíti elégtelennek (*A legitimitáció történeti alakváltozásai*, 277–278. old.). Ha nem így lenne, akkor nem volna elismertnek tekinthető a polgárháború éveinek bolsevik kormánya, vagy a jugoszláv kommunisták második világháború végi

uralma (uo. 282. old.). Ugyanakkor mégsem túlzás azt állítani, hogy a három kritérium a demokrácia minimális követelményeit írja körül, amit könnyen világossá tehetünk, ha ekképpen fogalmazzuk át őket: demokratikus az a rendszer, melyről alapos okkal vélelmezhető, hogy a többség támogatja, s hogy ez a támogatottság adott esetben önkéntes engedelmisségben, áldozathozatalban és más lehetőségekkel szembeni preferenciában is kifejeződik.

A második kritériumra azért van szükség – mondja Szabó Miklós –, mert az önkéntes engedelmeskedés alkalmadtán a pusztán anyagi érdeken is alapulhat, az engedelmisséget csupán megvásárló rezsimet pedig nyilvánvalóan nem tekinthetjük legitimnek (uo. 277 sk. old.). S ezzel bizonyára egyet is érthetünk. Jóval később azonban mintha fölbukkanna egy olyan negyedik kritérium is, amely a második erősebb változataként és pontosításaként értelmezhető. „Ez a legitimitáció-teremtési kísérlet [ti. az életszínvonal javítására irányuló – S. I.] osztozik mindazon legitimitációs kezdeményezések sorában, melyek legitimitációs bázisnak az anyagi jólétet tekintik, s hiányzik belőlük az »ideális«, a csak erkölcsi legitímáló tényező.” (Uo. 289. old.)² Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy ez a mondat – miközben másról is beszél – szigorúbb feltételhez köti a második kritériumot: az áldozathozatal csak akkor tekinthető a legitimitás kifejeződésének, ha ideális, vagy más szóval: erkölcsi motiváció húzódik meg mögötte – szögezi le. (Mint minden kifejezés, az „áldozathozatal” is más-más jelentésárnyalatokat vesz föl különböző kontextusokban. Ha azt mondom a gyerekemnek vagy a szerelmemnek, hogy minden áldozatra kész vagyok érted, akkor szinte biztosan valamilyen „ideális” motiváció áll az elszántságom mögött. Ám egy részvénytársaság elnöke is használhatja ugyanezt a kifejezést, mondjuk így: áldozatot kell most hoznunk tulajdonostársaim, mert különben a jövőben sem számíthatunk nyereségre. S ez az utóbbi jelentés teszi szükségessé a pontosítást, mivel megengedi, hogy alkalmadtán valamilyen érdek vagy célracionális kalkuláció motiválja az áldozatot.)

A legitimitáció ma megerősíti az iménti spekulációt, mert ott már egyértelműen kritériumként szerepel az ideális motiváció:

„Az a kérdés, hogy a rendszerrel szembeni engedelmisségi készséget általánosan elfogadott és helyeselt közös érték motiválja-e, vagy csupán a

1 ■ *A legitimitáció történeti alakváltozásai*. Első megjelenése: Medvetánc 1988. 1. sz.; *A legitimitáció ma Magyarországon*. Első megjelenése: Magyarország politikai évkönyve, 1988. Szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. R-Forma Kiadó Kft, Bp., 1989. Alább azonban nem ezekre hivatkozom, hanem Szabó Miklós gyűjteményes kötetére. Az első írást lásd a *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986* (Atlantis Program, Bp., 1989.), a másodikat pedig a *Műmiák öröksége* (Új Mandátum, Bp., 1995.) című kötetben. – Kérdéskör elemzése során használtam Bayer József könyvét, amely – egyebek mellett – szisztematikusan áttekinti napjaink legfontosabb kapcsolódó legitimitációelméleteit is. – Lásd Bayer: *A politikai legitimitás*. Napvilág, Bp., 1997.

2 ■ Az „ideális” és az „erkölcsi tényező” kifejezések a fentiekkel megegyező értelemben szerepelnek az esszé egy másik helyén is (uo. 289. old.).

hatalom kényszerítő ereje. Avagy az egyes személyeknek vagy nagyobb csoportoknak azon érdeke, hogy megtalálják anyagi számításukat? Legitimált rendről csak akkor beszélhetünk, ha az engedelmisségi készség alapja a közösen elfogadott értékrend, ahol az engedelmisség – vulgárisan szólva – ideális ösztönzésből (is) fakad.” (*A legitimáció ma...* 104. old.; vö. uo. 107.)

Ráadásul a másik három kritériumról itt már szó sem esik, ami jelentheti azt is, hogy megváltozott a koncepció: az első tanulmány három követelményét fölváltotta egy negyedik; de azt is, hogy az utóbbi magába foglalja vagy implikálja az előző hármat is, s ezért azokat nem volt szükséges felsorolni. (Ha egy hatalmat a társadalom többsége erkölcsi megfontolások alapján ismer el, akkor önként engedelmeskedik neki stb. Megítélésem szerint valóban csak erről van szó, de azért legalább némi hangsúlyeltolódást mindenképpen involvál az első három kritérium említés nélkül hagyása. S talán arra is érdemes fölhívni a figyelmet, hogy eredetileg nyilvánvalóan olyan kritériumokat keresett a történész, amelyek – legalábbis „az igazság pillanataiban” – jól érzékelhetők, és elejét veszik mindenféle vitának. (Hogy egy erőszakot alkalmazni átmenetileg képtelen rezsimit támogatnak-e a polgárai, hogy hajlandók-e érte áldozatot hozni stb., az a legtöbbször könnyen és egyértelműen megítélhető.) A negyedik kritérium viszont – éppen ellenkezőleg – csakis tükör által homályosan látható. Mert arra, hogy milyen motiváció alapján cselekszik valaki – legyen szó akár individuális, akár társadalmi cselekvésről – mindig csak következtetni tudunk, s éppen ezért mindig fönnáll a tévedés vagy egy parttalan vita kibontakozásának lehetősége is.)

Az elmondottak egyszersmind azt is jelentik, hogy egy rendszer többségi (s ebben az értelemben: demokratikus) támogatottsága szükséges, de nem elégséges feltétele a legitimitásnak. A demokrácia és az értékelvű többségi támogatás együttesen alkotják az elégséges feltételt. Példát is kapunk erre. A Német Szövetségi Köztársaság mintademokrácia, de még-

sem legitim rendszer, mert elismertsége nem erkölcsi megfontoláson alapul, hanem csupán a világháború győztes hatalmainak ukázán – az alapítás pillanatában elszenvedett kényszeren –, és a német gazdasági csodán, vagyis az érdeken (*A legitimáció ma...* 105. old.; *A legitimáció történeti alakváltozásai*, 294 sk. 300. old.).

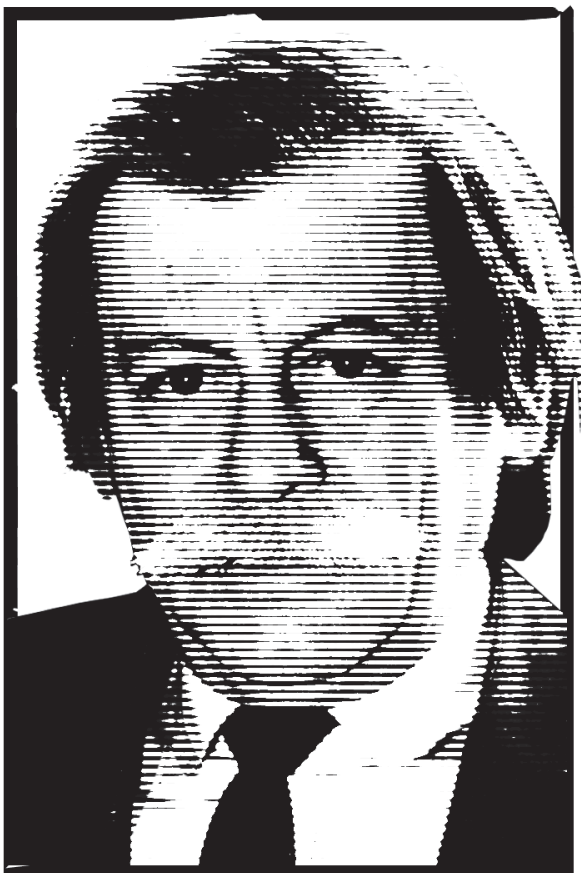
Csupán konszolidált, és nem legitim az a hatalom, amelyet az általa uralt társadalom ugyan elis-

mer és tudomásul vesz, s amelynek többé-kevésbé önként engedelmeskedik is, de csak azért, mert tart a fenyegető megtorlástól, vagy mert érdeke fűződik hozzá (*A legitimáció történeti alakváltozásai*, 277. old.). Az egyik tipikus példát éppen az imént vettük szemügyre: az NSZK-ban látszólag minden rendben van, de föltételezhetően csak addig, amíg a gazdasági csoda és a háború utáni *status quo* tart – véli a szerző 1988-ban. (Az elmúlt harminc év fejleményei talán rácsafoltak erre a korábban nem alaptalan gyanúra. Úgy tűnik, hogy a németek az 1990 utáni új világpolitikai konstellációban is töretlenül és elkötelezetten demokratiként viselkednek.) És tipikusan ilyen volt Kádár puha diktatúrája is, amely másképpen, de szintén a kényszer és az érdek elegyén nyugodt (uo. 291 skk. old.; *A legitimáció ma...* 107. old.)

A következő lépésben az elismertség lehetséges bázisainak (vö. *A legitimáció történeti alakváltozásai* 279, 281, 287, 289, 294. old.; *A legitimáció ma...* 105, 107. old.) áttekintése kerül sorra. Ha jól értem, az első tanulmányban végül négy illetet körvonalaz a szerző. A „fenti kritériumoknak megfelelő legitimációs bázis [...] a polgári korszakban csupán kettő alakult ki: a *nemzeti legitimáció* és a *demokratikus legitimáció*” – szögezi le mindjárt előljáróban (*A legitimáció tör-*

3 ■ *A legitimáció történelmi alakváltozásai* azt kérdezi, hogy legitim volt-e a Kádár-rendszer, *A legitimáció ma* pedig azt, hogy legitimé teheti-e önmagát a Kádár leváltása után hatalomba került új politikai garnitúra.

4 ■ Másképpen sem nagyon. A 107. oldalon ugyan – az ’56 utáni magyar helyzet leírása során – kétszer egymás után előkerül, de mindennemű definíciót nélkülözve, csupán mint egy hétköznapi szó.

téneti alakváltozásai, 279. old.) Majd a szocialista rendszereket elemezve később még két újabbat is azonosít: a *modernizációs* és a *forradalmi legitímációt* (uo. 281 sk., 275 sk. 288. old.) (Azért vagyok némiképpen bizonytalan, mert szó esik még diszkontinuitás-, kontinuitás- és ellátás-legitimációról is, ám végül ezek mindegyike alkalmatlan jelöltnék bizonyul. Az ellátás-legitimációról ezt feketén-fehéren közli a szerző (uo. 294. old.; *A legitimáció ma...* 107. old.); a „diszkontinuitás-legitimáció” csupán egy másik elnevezés a forradalmi legitimációra (*A legitimáció történeti alakváltozásai* 288. old.); a kontinuitásról mint potenciális elvről pedig némi mérlegelés és hezitálás után végül úgy ítélt, hogy ez erősítheti ugyan a hatalom helyzetét, ám valódi legitimitást nem képes teremteni (uo. 291, 297. old. sk.). S ezt az ítéletet konfirmálja a tanulmány elején található rövid Max Weber-kritika is: többek között azért nem megfelelő az elmélete – állítja Szabó Miklós –, mert a tartósságot is a legitimitás megnyilvánulásként fogja föl [uo. 276. old.]).

Több jel is arra utal, hogy *A legitimáció ma Magyarországon* megírására a *Politikai évkönyv* szerkesztői kérték föl a szerzőt, aki az új kérdéshez igazodva³ ismét – most már egy kicsit rövidebben, mint először – összefoglalta az egyszer már kifejtett elméletét. Ám mindeközben alapvető változtatások végrehajtására is rászánta magát, ami azt sejteti, hogy elégedetlen volt az első verzió egyes elemeivel és megoldásaival.

Az írás felütése néhány olyan országot sorol föl, ahol a hatalom nyilvánvalóan legitim. A brit politika szisztéma azért elfogadott, mert méltó örököse a ma már nem létező világbirodalomnak. A francia azért, mert polgárai saját alkotásuknak és akaratuk kifejeződésének tekintik. A svéd azért, mert az országlakosok büszkéek hazájuk egyedülálló szociális hálójára. Az Egyesült Államok rendszere azért, mert egy olyan új világ kiépülését tette lehetővé, amely jobb, mint az óhazában hagyott. A Horthy-korszak és a második világháború utáni szovjet kommunizmus pedig – minden illegitimitás felé mutató tendenciájuk ellenére – azért, mert állampolgáraik hazafias rendszereknek tekintették őket (*A legitimáció ma...* 104. old.).

Eszerint mégsem négy, hanem öt potenciális bázisa van a legitimációnak, állapíthatja meg az olvasó. (Nem nagy ügy, megesik olykor az ilyesmi: a szerző végül megtoldotta egy újabb elemmel az eredeti listáját, gondolhatjuk.) Két bekezdéssel később azonban ismét csak négy bázist említ. „Míg az ideológiák száma igen nagy, legitimációs elv csak néhány alakult ki” – kezdődik a gondolatmenet, majd következik a tételes felsorolás: van *tradicionalista* (Anglia), *nemzeti* (ehhez új példa társul: a Falkland-szigeteket elfoglaló Argentína), *modernizációs* (USA) és *forradalmi* (lásd Svédországot, úgy érte, hogy olyasmi jött ott létre, ami korábban soha és sehol sem létezett) legitimáció – közli igen kategorikusan (uo. 105. old.).

Három listát is kaptunk tehát ugyanarról, ám mind a három különböző komponenseket tartalmaz. Az egyik négyelemű felsorolásból a tradicionalista, a másikkól pedig a demokratikus legitimitás hiányzik.

A LEGITIMÁCIÓ BÁZISAI

<i>A legitimáció történeti alakváltozásában</i>	<i>A Legitimáció ma Magyarországon első bekezdésében</i>	<i>A Legitimáció ma Magyarországon harmadik bekezdésében</i>
nemzeti	nemzeti	nemzeti
demokratikus	demokratikus	
modernizációs	modernizációs	modernizációs
forradalmi	forradalmi	forradalmi
	tradicionalista	tradicionalista

Mit gondoljunk ezek után erről a két elvről? Egyetlen olyan utalást sem találtam az írásokban, amelyek eligazíthatnának bennünket.

Az iméntihez hasonló súlyú és nem kevésbé magyarázatot követelő *A legitimáció ma* másik újítása. Az első tanulmány gondolati konstrukciójának még alapvető része volt a konszolidáltság és a legitimitás közti különbségtétel, az *Évkönyvben* közölt írásban azonban terminusként már nem szerepel az előbbi kifejezés.⁴ Itt is szó esik sikeresen legitimált rendszerekről (lásd a fent felsoroltakat) és legitimitást nélkülözőkről (ilyen a Rákosi- és a Kádár-rezsim, Dél-Korea, Tajvan és a Német Szövetségi Köztársaság [uo. 105 sk. 107. old.]), de az utóbbiakat már nem konszolidáltak, hanem egyszerűen illegitimnek minősíti a szerző.

Az alábbiakban ezt a két bemutatott talányt szeretném megfejtetni. Előbb arra próbálok magyarázatot találni, miért nem él a második írás az elsőben még meghatározó jelentőségű és kiindulópontként szolgáló „konszolidált–legitim” fogalompárral; majd arra, hogy mi az oka a tradicionalista és a demokratikus legitimitás fogalmi körüli meghökkenítő zavarodottságnak.

Próbáljunk meg először egy kicsit utánajárni annak, hogy min alapszik pontosabban a „konszolidáció” és a „legitimáció” közötti különbségtétel, aztán majd elvlik, hogy közelebb kerülünk-e ezzel az első kérdés megválaszolásához.

Kiindulhatunk abból, hogy a legitimációnak mindig van valamilyen bázisa. (Hogy ezekből hányféle lehetséges, azt egyelőre ne firtassuk, átmenetileg tegyük föl, hogy mind az öt szóba kerülő eshetőség alapul szolgálhat a hatalom elismeréséhez.) Be

kell azonban látnunk, hogy közülük legalább három biztosan *nem* teremt *szükségképpen* elismertséget. Az NSZK-ban van *demokrácia*, Dél-Koreában és Tajvanban pedig van gyors *modernizáció* és gazdasági növekedés, mégsem legitim egyik rezsim sem (*A legitimáció ma...* 105. old.). Azért nem, mert mindkét esetben hiányzik valami, ami még szükséges lenne. Az ázsiai országokban a demokrácia (uo.), az NSZK-ban pedig valamilyen, a rendszerrel mélyebb azonosulást lehetővé tevő további kiegészítő elv (uo.). A *forradalmi* legitimációról pedig azt olvashatjuk, hogy az csupán átmeneti lehet: csak addig tart, amíg a változások fölött érzett társadalmi eufória (*A legitimáció történeti alakváltozásai*, 282. old.).⁵

Ezek után talán nem minden alap nélkül feltételezem, hogy a megmaradt két elv – a *tradicionalitás* és a *nacionalizmus* – sem teremt *szükségképpen* legitimitást, mégpedig hasonló okból, mint a demokrácia és a modernizáció. Azért nem, mert megeshet, hogy a fennálló helyzetben az állampolgárok más elvek érvényesítését is elvárják, s hogy ezeknek a hiánya nagyobb súllyal esik a latba, mint az, ami történetesen teljesül. A Ceaușescu-rendszer nacionalizmusa például igazán nem hagyott maga után semmi kívánnivalót (sőt...), ám a vele együtt járó önkényuralom egy idő után még a román nemzeti kommunistáknak is sok volt. A reformkori Magyarország politikai vezetése pedig példásan tradicionalista volt, a társadalom többsége azonban ekkor már inkább modernizációra vágyott. Stb.

Úgy tűnik tehát, hogy pusztán a bázisra alapozva nem tudunk egyértelmű különbséget tenni a konszolidált és a legitim rendszerek között, mert önmagában a bázisok meglétéből csupán a legitimitás lehetőségére következtethetünk. (S mindjárt látni fogjuk, hogy lesz még velük más – ennél súlyosabb – probléma is.) De annyi baj legyen, hiszen elsősorban nem is a bázisokra, hanem a kritériumokra hagyatkozva kell meghúznunk a választóvonalat. Kritériumunk pedig van bőségesen: összesen hat. Kettő közülük a konszolidáltság azonosítására alkalmazható (az anyagi érdektől motivált és az erőszaktól való félelmen alapuló engedelmeskedés), négy pedig a legitimitására (az önkéntesség, az áldozathozatali készség, a preferálás és a morális azonosulás). Lássuk, hogy mire megyünk velük.

Akkor legitim a rendszer, ha az állampolgárok nem csupán póré anyagi érdekből, hanem ideális motívumokból is támogatják a hatalmat – mondja a szerző. Amde a konkrét esetekben többnyire lehetetlen egzakt módon eldönteni, hogy valami érdek-e, vagy ideális motívum (érték). Maradva Szabó Miklós példájánál: vajon a második világháború utáni Szovjetunió nemzeti legitimációja (az a tény – ha tény ez egyáltalán –, hogy a társadalom többsége elfogadta a „Nagy Honvédő Háborút” dicsőítően megvívó Sztálint), egy értékítéleten alapult-e, vagy csupán azon, hogy a győzelem jól érzékelhető haszonnal (hadizsákmány, új hódítások, világhatalmi státusz)

is járt? Hasonlóképpen: a modernizáció érték-e, vagy inkább olyan haszon, amelyet a benne részesülők a lehető legkézzelfoghatóbb módon (kényelemben, új lehetőségekben, kevesebb megerőltető munka formájában) élvezhetnek? Vagy miként interpretáljuk az angolok világbirodalmi múltjukból fakadó öntudatát? Tekinthetjük ezt az afölött érzett büszkeségnek, hogy egykor ők vitték előre a történelmet, és civilizálták az Európán kívüli világot. De nem inkább azt helyeslik-e öntudatlanul, és teszik ideologikusan átszínezve (hogy ne mondjam: tisztára hazudva) önmaguk számára is elfogadhatóvá, hogy egykor kirabolták a világot, s hogy az ebből fakadó pozícióelőnyből és gazdagságból még mára is maradt egy kevés?

Hogy valami érdek-e vagy érték, azt nem lehet külső nézőpontból, objektíven eldönteni. (Mondjuk, ahhoz hasonlóan, amiképpen eldönthető, hogy a cipőm bőrből vagy műbőrből készült-e.) Értéknek azt nevezhetjük, amit egy értékelésre képes lény öncélnak tekint, érdekünk pedig ahhoz fűződik, ami adott esetben eszközként szolgál valamely érték realizálásához.⁶ S e definíciókat alkalmazva a legitimáció valamennyi lehetséges bázisa – a *tradíció*, a *modernizáció*, a *nemzet*, a *korábbi állapothoz viszonyított jobb körülmények* s még a *demokrácia* is – tekinthető öncélnak is, és olyan eszközöknek is, amelyek egy maguk fölött álló teloszt (értéket) hivatottak létrehozni és/vagy fenntartani. A tradícióhoz való ragaszkodás lehet a társadalmi hierarchia és a kiváltságok megőrzésének eszköze, a modernizáció a jobb életkörülményeké, a nemzet a társadalmi kohézió erősítéséé, az előzőekhez képest jobb körülmények a túléléséé (a túlélés meg a boldogabb jövődől), a demokrácia pedig a társadalmi igazságosságé stb.

S ehhez hasonlóan áll a helyzet a legitimitás azon kritériumaival is, amelyekben az erkölcsi helyeslés kifejezésre jut: szituációról szituációra változhat, hogy ezek értékeken vagy érdekeken alapulnak-e. Bizonyára voltak, akik azért *preferálták* a bolsevikokat a fehérekkel szemben (*A legitimáció történeti alakváltozásai*, 281. old.), mert egy nemes eszmény megvalósítását ígérték, mások azonban csupán azért, mert meg kívánták tartani a forradalom alatt megszerzett földjüket, vagy azért, mert azt mondta nekik valaki, hogy a kommunizmusban majd közösek lesznek a nők. Stb. A britek egy része talán azért nem tartja az adócsalást polgárerénynek (uo. 280. old.) – s áldoz adóját befizetve a politikai közösségnek meg az azt képviselő hatalomnak –, mert úgy gondolja, hogy ezáltal hozzájárul egy értékobjektíváció (nevezete-

5 ■ Ezt Oroszország kapcsán állapítja meg Szabó Miklós, és nem tudom, hogy Svédországra is érvényes-e ugyanez.

6 ■ Erről – hivatkozva több klasszikusra és mindenekelőtt Nicolai Hartmannra – egy kicsit hosszabban értekeztem a legutóbbi könyvemben. – Lásd Sümegi István: *Mit jelent kérdezni?* iASK – Savaria University Press, Kőszeg–Szombathely, 2016. 2.2.4. feje.

7 ■ Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. In: Válogatott tanulmányok. Harmadik kötet. 1971–1979. Magvető, Bp., 1986. 122. old.

sen a brit nemzet) fönttartásához. Mások viszont egyszerűen csak megtehetik (mert jut is, marad is), hogy ne szegüljenek szembe egy olyan társadalmi elvárással, amelynek a megsértőit a közösség megvetése szankcionálja, vagy éppenséggel azért, mert méltányosnak tartják azt az összeget, amelyet az állami szolgáltatásokért cserébe adó formájában kell befizetniük. (Vagyis célracionális mérlegelés után úgy ítélik meg, hogy megéri adózniuk.) A franciák a háború alatt *engedelmeskedtek* De Gaulle-nak, akinek semminemű fizikai hatalma sem volt (uo. 277. old.). Sokan bizonyára azért álltak az emigrációból kormányozni próbáló tábornok mellé, mert erkölcsileg elfogadhatatlannak tartották a náci zsarnokságot, és inkább meghaltak a hazáért, a szabadságért vagy a becsületért, mintsem hogy a megszállókkal kollaboráljanak. Mások viszont talán csak úgy vélték, hogy Hitler Európájában a franciák és Franciaország életlehetőségei olyannyira leszűkültek, hogy az hosszabb távon csakis pusztuláshoz vezethet, s ezért egyszerűen csak hibás stratégia a támogatással felérő engedelmeskedés.

Összefoglalva a fentieket: nem azt állítom, hogy érték és érdek között sohasem lehet különbséget tenni (nyilvánvalóan vannak egyértelmű esetek és szituációk), hanem csupán azt, hogy igen széles az a szürke zóna, ahol nehezen vagy egyáltalán nem állapítható meg, milyen motivációk mozgatják az embereket, s hogy adott esetben ki cselekszik érdekből, és ki morális megfontolásból. Ha pedig így áll a helyzet, akkor mindazon esetekben igencsak bizonytalanná válik a konszolidáció és a legitimitás közötti különbségtétel, ahol az érték–érdek distinkció segítségével kívánjuk meghúzni a választóvonalat.

A két terminus elhatárolását súlyosan megnehezítö másik probléma a respektálható és a respektálhatatlan érdekek szétválaszthatatlanságából fakad. Még ha úgy gondoljuk is, hogy szebb az értékelvű cselekvés, mint az érdekelvű, akkor sem állíthatjuk, hogy mindennemű érdekevezérelt cselekvés elfogadhatatlan. Az „érdek” ugyanis igen sokféle lehet: „A szentnek az üdvözülés az érdeke, a dicsvágyó embernek a dicsőség, a gazdasági érdek ezekben az esetekben semmit sem mond” – jegyzi meg futólag Bibó István,⁷ s ezt nyilván Szabó Miklós is hasonlóan gondolta, ezért beszélt mindig és hangsúlyozottan *anyagi* érdekről (*A legitímáció történeti alakváltozásai*, 277, 289, 294, 295. old.; *Legitímáció ma...* 104, 107, 108. old.). De még az anyagi érdek is túlságosan tág kategória. Bizonyára mindig voltak olyan emberek, akiket az állam egészen egyszerűen lefizetett. Sőt az sem kizárt – bár ez jóval nehezebben kivitelezhető –, hogy egy-egy komplett társadalmi csoportot is sikeresen megvásároljanak. (Manapság leggyakrabban a nyugdíjasokkal szokás próbálkozni. Ez azonban már kétélű fegyver, hiszen a kárvallott csoportok – mindazok, amelyek az osztogatásból nem részesülnek – könnyen az osztogató ellen fordulhatnak.) Ilyenkor azonban majdnem mindig érvelhet úgy a hatalom – s olykor alapos indokkal

–, hogy ő valójában nem korrumpál, hanem társadalompolitikát folytat. (Erősíti a középosztályt, támogatja a nemzeti burzsoáziát stb.) Ha pedig az egész társadalom részesedik a javakból, azt már nem megvesztegetésnek nevezzük, hanem egyfajta gazdaságpolitikának. (Mondjuk, radikális keynesianizmusnak.)

– Gazdagodjatok! – mondta állítólag Guizot a franciáknak valamikor 1830 után (*A legitímáció történeti alakváltozásai*, 27. old.). Érthetjük ezt persze úgy is, hogy a forradalom szép eszméi helyébe a pőre

Szabó Miklós előadássorozata 1956-ról (repülő egyetem, 1984)

anyagiság lépett, s hogy az új rezsim egyszerűen csak be kívánta tömni az alattvalói száját. De úgy is, hogy a bornírt és gyilkolni kész forradalmi idealizmus eszméit végre fölváltották olyan új – talán kevésbé attraktív, de az egyén boldogságát és boldogulását sokkal inkább szolgáló – ideák, mint a „társadalmi konszenzus”, a „magánélet szentsége” vagy a „vállalkozás szabadsága”. És miért ne tekinthetnénk legitimnek egy olyan államot, amely biztosítja polgárai döntő többségének a tisztas elömenetelt, és a lehetőséget arra, hogy a megszerzett anyagi előnyök által, ki-ki békés és boldog életet teremthessen magának? És – fordítsuk most visszajára a kérdést – van-e, volt-e olyan állam vagy politikai rendszer a világon, amelyet az állampolgárai érdekeik (*horribile dictu*: anyagi érdekeik) ellenében támogattak vagy részesítettek tartósan előnyben?

Nem önmagában az anyagi érdekekkel van tehát a probléma, hanem azzal, ha az érdek mellé nem társul erkölcsi megbecsülés is, mert az ilyen rendszereket valóban csak addig támogatják az alattvalók, amíg a dolgok jól mennek (*Legitímáció ma...* 108. old.). Úgy tűnik, hogy ezzel a kiegészítéssel már különbséget tudnánk tenni konszolidáció és legitímáció között. (Legalábbis azokban a rendkívüli helyzetekben, amikor az állam az érdekeikről való lemondásra kénytelen kérni az állampolgárokat.) Ámde így ismét visszajutottunk az „érdek” és az „érték” közötti választóvonal problémájához, s ezzel alighanem be is zárult ez a kör.

Mindezek után már csak egyetlen kritériumunk maradt, az *erőszak*. Ez szerencsére jóval egyértelműbb fogalom, mint az *érdek*, s ezért hasonló definiálási nehézségekkel sem kell megküzdenünk, mint az imént. Mindössze arra kell figyelnünk, hogy megkülönböztessük azt a kényszeret, amely a hatalom elismertetésének eszköze, attól, amely csupán a társadalmi konszenzuson alapuló normák megsértői ellen irányul (vö. *A legitimitáció történeti alakváltozásai* 279 sk. old.). S legfőleg csak egy figyelmeztetéssel kell még ezt megtoldanunk: járjunk el körültekintően, mert a kezdetben póre erőszakra alapuló hatalom az idő előrehaladtával fokozatosan megszokottá válhat, konszolidálódhat, és talán még legitimitást is nyerhet (vö. *A legitimitáció történeti alakváltozásai*, 276. old.).⁸ (Ahhoz hasonlóan, ahogyan az aradi hóhérból végül Ferenc Jóska lett.)

Hogyan lehetne pusztán az „erőszak” fogalmára támaszkodva pontosítani az *illegitim*, a *legitim* és a *konszolidált hatalom* terminusokat? Az első kínálkozó meghatározás még egyszerűnek ígérkezik, de aztán lépésről lépésre fokozatosan nehezedik a dolgunk.

Illegitim az a hatalom, amely csak addig tud fennmaradni, amíg képes a társadalom erőszakos elnyomására; az illegitimitás lelepleződése pedig mindig az a pillanat, amikor a hatalom elveszíti az erőszak alkalmazására irányuló képességét. Amíg ez a helyzet nem áll elő, addig falszifikálhatatlan marad az az – állami ideológusok által mindenkor, még a legszélsőségesebb zsarnokságokban is, előszeretettel hangoztatott – állítás, amely szerint a társadalom engedelmeskedésének vannak a félelemnél magasabb rendű motívumai is. (Még Rákosi Mátyás is abban a meggyőződésben élt egészen a haláláig, hogy őt Magyarországon igen szeretik, és visszavárik.)⁹

A „legitimitással” már egy kicsit nehezebb a dolgunk, mert itt a pusztán falszifikáció nem elegendő. Olyan meghatározást kellene találnunk, amely képes közös nevezőre hozni a különböző legitim rendszereket, majd esetről esetre kellene verifikálnunk, hogy a vizsgált hatalom valóban megfelel-e az elismertség megadott követelményének. Éppen ezért, haszontalannak gondolok minden olyan vállalkozást, amely rövid (egy-két mondatos) és univerzálisan érvényes definíciót kíván adni. Egy jóval óvatosabb és korlátozottabb érvényességű föltevést azonban megkockáztathatunk: *biztosan legitim az a hatalom, amelynek a polgárok akkor is engedelmeskednek, amelyért akkor is hajlandók áldozatot hozni, vagy amelyet akkor is preferálnak, ha az éppen nem képes erőszakot alkalmazni.*

Végezetül, lássuk, hogy mit mondhatunk a konszolidációról. Kétségtől van egy olyan állapot, amikor a hatalom már nem kényszerül rá a társadalommal szembeni közvetlen fizikai erőszak alkalmazására, mert az alávetettek is tudják, hogy mire számíthatnak, ha megkísérlik az ellenállást. S mivel ez az állapot köztes helyet foglal el a legitim és az illegitim szituációk között, jó okkal alkalmazhatjuk rá a „konszolidált” jelzőt. Rákosi és Kádár hatalomgyakorlásának

különbsége például alighanem jól értelmezhető a mondottak szerint. (Gondoljunk, mondjuk, a kolhozok megszervezésére. Rákosi alatt ez a legbrutálisabb erőszakkal zajlott le, Kádárnak viszont már nem kellett újra agyonveretnie a munkásosztállyal szövetséges parasztságot, egy erélyes felszólítás is elegendő volt. Az érintettek tisztában voltak azzal, hogy mi lenne a következő lépés. S tudjuk azt is, hogy az ehhez hasonló helyzetekben az állampolgárok igyekeznek úgy tenni, mintha nem lebegne ott fölöttük az erőszak Damoklész-kardja. Sem állandó megalázottságban élni, sem félni nem szeretünk, így aztán érthető, ha igyekszünk kisebb-nagyobb élethazugságokkal kimenekülni az ilyen szituációkból.)

Nem látok más lehetőséget a konszolidáció fogalmának megmentésére, mint értelmének leszűkítését az imént leírtakhoz hasonló helyzetekre. Mert ha ennél tágabban próbáljuk értelmezni, akkor menthetetlenül belegabalyodunk az érdekek és az értékek megkülönböztetésébe. (Ennek illusztrálásaképpen érdemes újra egy pillantást vetni a Szabó Miklós által konszolidáltak tekintett országokra: az NSZK-ra és Kádár Magyarországra. Mind a két példa rendkívül ingatag, és talán nem túlzok, ha azt állítom, hogy csak igen szubjektív módon dönthető el, miként ítéljük róluk. Az NSZK csupán konszolidált, szemben a Horthy-Magyarországgal és a második világháború utáni Szovjetunióval, amelyek meg legitim rendszerek voltak? És ugyanilyen kétséges a Kádár-kor besorolása is. Miért nem egyszerűen csak illegitim? – kérdezheti az egyik tábor. – Hiszen végső soron mégiscsak az erőszakon alapult. – Miért nem inkább legitim? Hiszen a legjobb éveiben önként engedelmeskedtek neki, támogatták, és még erkölcsi értelemben is kedvező véleményt alkottak róla – felelheti a másik oldal.) Ám ha a fönntiekhez hasonlóan szűkre szabjuk a „konszolidáció” jelentését, akkor meg olyannyira elhanyagolhatóvá tesszük a különbségét az „illegitimtől”, hogy talán fölöslegesnek is ítéelhetjük a terminusok ilyen szaporítását. Bizonyítani természetesen nem tudom, de föltehetőnek tartom, hogy ez a magyarázata a „konszolidáció” kikerülésének a második tanulmány fogalmi apparátusából.

(Megjegyzem, így még rigidebb lett a létező rezsimek osztályozására hivatott szempontrendszer, pedig már a háromosztatú fölosztás sem volt eléggé rugal-

8 ■ Ezzel a – mások mellett Hobbes és Max Weber által is valószínűsített – lehetőséggel Szabó Miklós is számolt, de éppen azért kezdte el fölépíteni a maga elméletét, hogy az efféle bitorlókat ne kelljen legitimnek (hanem csak konszolidáltaknak) tekintenünk.

9 ■ Vö. Ungváry Krisztián – Meruk József: *Rákosi Mátyás eltolt szolgálati*. Jaffa, Bp., 2018. 10, 30 sk. old.

10 ■ Megjelenés előtt álló könyvem (várhatóan *Az önkényről, a szabadságról és a reményről* lesz a címe) *Az engedelmeskedés elmélete* című fejezetében megkísértem egy flexibilisebb elméletet fölépíteni, *A rettegettől a szelíd szeretetig* című fejezetében pedig ennek az elméletnek a segítségével próbáltam meg mérleget vonni a Kádár-rendszerrel.

mas. Ennek részletesebb taglalása azonban elvezetne bennünket az elemzett írásoktól.¹⁰⁾

Térjünk át a második kérdésre. A tradicionalista legitimitással gyorsan végzünk, mert semmiféle olyan támpontot nem találtam a két tanulmányban, amelyekből kiindulva mélyebbre áshatnánk. És nem is kell mindig és mindenáron valamilyen mélyebb magyarázatot keresni. Talán ebben az esetben is megelégedhetünk azzal, ami a legkézenfekvőbb. *A legitimitáció történeti alakváltozásai* Max Weberrel vitát kezdeményezve abból indult ki, hogy a hatalom birtoklásának időtartama nem erősíti meg, s főleg nem teszi végül legitimé a bitorló státuszát (*A legitimitáció történeti alakváltozásai*, 276. old.). (A tézis azzal a bevallott szándékkal fogalmazódott meg, hogy elméleti keretet és megerősítést nyújtson a szerző Kádár-rendszerrel kapcsolatos intuíciónak kifejtéséhez. Annak bizonyításához, hogy az 1956-ban pozícióba került új hatalom egy idő után legitimnek látszott ugyan, ám mégsem volt az [*A legitimitáció ma...* 107. old.].) S ennek megfelelően ítélte a történész akkor is, amikor az első írás végéhez közeledve megvizsgálta, nyújtott-e a tartós fennállás valamilyen legitimitációt az uralkodó pártnak. Természetesen azt válaszolta, hogy nem (*A legitimitáció történeti alakváltozásai*, 297. sk. old.). Aztán a *Politikai évkönyv*-be szánt tanulmányán dolgozva (vagy talán még azt megelőzően – nem tudhatjuk pontosan, hogy mikor, de nem is fontos), újrafogalmazta az általánosított tézist, mert arra jutott, hogy mégiscsak van a kontinuitásnak olyan módzata, amely legitimitációt biztosíthat, nevezetesen az Egyesült Királyság és a brit tradicionalizmus által képviselt változat.

Ez így tökéletesen hihetőnek tűnik számomra. A demokratikus legitimitással kapcsolatos ellentmondás viszont nem két különböző írásban található, hanem ugyanazon szöveg két egymást követő oldalán, az első és a harmadik bekezdésében.

A kontradikció egyik lehetséges magyarázata abból indulhat ki, hogy a „demokrácia” egyaránt megtalálható a lehetséges bázisok között (pontosabban a három listából kettőben) és a kritériumok között is. (Az utóbbiban csupán körülírva. Amint azt korábban már láttuk, az első tanulmány három felsorolt feltétele – az önkéntesség, az áldozathozatalra való készség és a preferencia – együttesen a „demokrácia” minimális követelményeit rögzíti.)

Vizsgáljuk meg először alaposabban, mit is mond a szerző. A kritériumok olyan, viszonylag egyszerűen azonosítható *jellemzők*, amelyek alapján eldönthető, hogy egy politikai rendszer legitim-e. Nemi spekuláció után azt állítottam, hogy ezekből voltaképpen négy van.

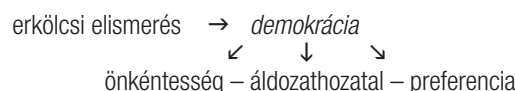
Bázisnak/elvnek/alapnak azt nevezzük, ami az állampolgárokat arra készteti, hogy a megadott kritériumok szerint, azokat realizálva viszonyuljanak a

hatalomhoz, és alkossanak róla ítéletet. A legitimitáció bázisa mindig egy *érték*, legitimé pedig akkor válik egy hatalom, ha a társadalom többsége az adott érték megvalósítójaként, fenntartójaként vagy védelmezőjeként tekint a regnáló politikai rendszerre, és ezért támogatja.

Egy kellően pallérozott olvasónak valószínűleg nincs rá szüksége, de a – hozzám hasonló – kevésbé éles elméknek talán nyújthat némi segítséget az elmondottak pontosabb megértéséhez az alábbi ábra.

A legitimitáció

kritériumai:

lehetséges bázisai:

(A felső sorban az „erkölcsi elismerés” és a „demokrácia” közötti nyíllal a köztük lévő logikai kapcsolatra kívántam utalni. [Ha „erkölcsileg elismert”, akkor „demokrácia”.] S ehhez hasonlóan a „demokráciától” kiinduló három nyíl is a bennefoglaltságot hivatott jelölni. A bázisok és a kritériumok közötti bumfordi nyíl viszont csupán arra utal, hogy a kritériumok teljesülésének kiindulópontja és feltétele mindig valamelyik bázis megléte és a polgárok többségének helyeslése.)

Könnyen az lehet a benyomásunk, hogy a szerző logikai hibát követ el, amikor a bázisok segítségével csoportosítja a legitim hatalmakat (megkülönböztetve a nemzeti, a tradicionalista, a forradalmi, a modernizációs és a demokratikus legitimitációt), mert az egyik species (a demokratikus legitimitáció) azonos lesz magával a genuszal. (Mivel a legitim hatalom szükségképpen demokratikus is.) Mintha azt mondaná, hogy a demokrácia egyik fajtája a demokrácia. S hasonlóképpen akkor is valamilyen tévedésre gyanakodhatunk, amikor a legitim (ergo demokratikus) rendszerek elfogadottságának egyik lehetséges magyarázataként magát a demokráciát, pontosabban annak ígelt voltát jelöli meg alapként. Mintha arra a kérdésre, hogy miért fogadják el a demokráciát, azt válaszolná, hogy azért, mert elfogadják.

Egy kicsit jobban utánagondolva azonban beláthatjuk, hogy szó sincs logikai hibáról: a „demokrácia” ugyanis mást jelent kritériumként és mást bázisként. Amint azt az imént már egy kissé ugyan másképpen fogalmazva megállapítottuk, az előbbiként azt az *állapotot* írja le, amikor a polgárok többsége önként,

áldozatra készen és egyéb lehetőségekkel szemben preferálva engedelmeskedik a fennálló politikai hatalomnak, az utóbbi pedig az egyik olyan lehetséges értéket jelöli, amelynek a polgárok általi helyeslése az értéket realizáló politikai rendszerek legitimációjához vezethet. Nem azt mondják tehát az írások, hogy „A demokrácia egyik fajtája a demokrácia”, hanem azt, hogy „A demokrácia egyik fajtája az önmagát értéként tételező és igenlő demokrácia”. (Analog módon, azzal, ahogyan a demokrácia összes többi válfaját is jellemezhetjük: az egyik a modernizációt tételezi értéként és igenli, a másik a nemzetet stb.) És azt sem állítják, hogy „A demokráciát némelyek azért fogadják el, mert elfogadják”. A helyes olvasat inkább így formulázható: „A demokráciát némelyek azért fogadják el, mert önértéknek tekintik.” (Mások meg azért fogadják el, mert úgy gondolják, hogy a demokrácia alkalmas keretet biztosít a modernizációhoz [a modernizáció pedig érték], vagy azért, mert úgy gondolják, hogy alkalmas keretet biztosít a nemzet védelméhez stb.)

A „demokratikus legitimáció” tökéletesen korrekt és tartalmas terminus tehát, de az általa jelölt állapot rendelkezik néhány olyan különös sajátossággal, amely élesen elkülöníti a legitim rendszerek négy másik változatától. Hogy így van, azt Szabó Miklós egyik írásában sem teszi egyértelművé – s mint ha magában sem tudatosította volna ezt egészen –, pedig néhány utalása ráirányítja erre a figyelmet.

„...a demokratikus legitimáció kevés helyen, az angolszász országokban, a skandináv területen, Hollandiában, Belgiumban vált valósággá. Már az is kétséges, hogy olyan demokratikus hagyományú országban, mint Franciaország, a nemzeti legitimáció mellett volt-e demokratikus legitimáció is. A demokratikus legitimáció ugyanis azt jelenti, hogy az állampolgárok valóságos, nem jelszavakban állított, ideológiákban tételezett, hanem tényleges engedelmisségi készsége egyrészt azon a meggyőződésen alapul, hogy a meghozott intézkedésekről szavaztak; másrészt elfogadják az általuk esetleg meg nem szavazott kormány hatalmi jogát, mert nincs kizárva annak lehetősége, hogy a jövőben az ő pártjuk kerül kormányra.” (*A legitimáció történeti alakváltozásai*, 279. old.)

Aztán jóval később újra szóba kerül ez a probléma:

„Az NSZK politikai rendszere az első és egyetlen, amely arra kényszerült, hogy a nemzeti legitimáció támasza nélkül, kizárólag a demokratikus legitimációra építse rendszere válságbiztos elfogadását.” (Uo. 295. old.)

Az idézetekből kihüvelyezhetők összhangban vannak a kritérium és a bázis fönti leírásával és az ábrával. *Per definitionem* nincs legitimitás társadalmi támogatottság (egyfajta tágran értett demokrácia – lásd írásom legelején) nélkül. Ergo: nem létezhet

olyan legitim rendszer, melynek polgárai legalább passzívan ne támogatnák a demokrácia megőrzését is. (Vagyis annak lehetőségét, hogy olyan uralom alatt élhessenek, amely legalább nagy vonalakban egybevág az értékrendjükkel és a belőle fakadó akaratukkal.) A létező demokráciák azonban legtöbbször nem csupán magának a demokráciának a támogatásán alapulnak, hanem emellett még azon is, hogy az adott rendszer realizál valamilyen további, a társadalom többsége számára fontos értéket. (Modernizál, őrzi a hagyományt stb.) Olyannyira így van ez, hogy tisztán demokratikus legitimáció (olyan rendszer, amelyet csak azért támogattak a polgárai, mert demokratikusan működött) a második világháború végéig valószínűleg nem is létezett,¹¹ s talán akkor sem született volna meg, ha nem áll elő a náciizmus bukása utáni Németországban egy sajátos történelmi helyzet, egyfajta politikai *tabula rasa*. S még ezt követően is joggal kételkedhetünk a tisztán demokratikus legitimitás életképességében, hiszen az NSZK politikusi évtizedek alatt sem voltak képesek stabil elismerést kivívni az általuk vezetett rezsimnek.

Kétféle legitim rendszert kell tehát megkülönböztetnünk. Azt, amelyikben a legitimitás a demokrácia elfogadásán, és egy olyan „külső” érték affirmációján alapul, amely a „demokráciával” nincs logikai kapcsolatban; valamint azt, amelyikben a demokrácia elfogadásának alapja magának a demokráciának mint értéknek az affirmációja. Az első típust a Max Weber által is gyakran használt kifejezéssel nevezhetjük materiálisnak, a másodikat pedig formálisnak, de csak akkor, ha a formális jelentését pontosítjuk.¹² A demokrácia önértékként való affirmációja nem azért formális, mert értékmentes (úgy érteve, hogy nem alapozza meg valamilyen értéktételezés), hanem azért, mert 1. *bázisa nem egy tőle jól megkülönböztethető külső érték*, és azért, mert – ellentétben a másik négy típussal – 2. *a lehető legkevesebbet ígéri potenciális támogatóinak, ők pedig a lehető legkevesebbet várják el tőle*. Mindössze azt ígéri, hogy az marad, ami: demokrácia; és nem is várnak

11 ■ Franciaországról e kérdés kapcsán teljesen különbözően ítélt a két elemzett írás, s alighanem ez is része a demokratikus legitimitással kapcsolatos bizonytalanságnak. *A legitimáció történeti alakváltozásai* azt állítja, hogy a francia politikai rendszert elsősorban a nemzeti legitimáció alapozza meg, a demokratikus elvnek pedig alig-alig van jelentősége (az imént idéztem), a másik írás viszont a demokrácia mintaországaként hivatkozik rá. „Mi által elismert rend polgárai számára a francia ötödik köztársaság? Mert úgy vélik róla, ők választották, létezése az ország szavazópolgárai többségének akaratát fejezi ki.” (*A legitimáció ma...* 104. old.)

12 ■ A fogalompár jelentéséhez lásd Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Ford. Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1995. 2/2. 7. 5. §.

13 ■ Lásd Alexis de Tocqueville: *A régi rend és a forradalom*. Ford. Hahner Péter. Atlantisz, Bp., 1994. 197. old.

14 ■ Carl Schmitt: *Legálitás és legitimitás*. Ford. Mulicza Katalin, Füzesi Péter, Holczer Márton, Szabó Béla. Attraktor, Mária-besnyő–Gödöllő, 2006. 33. old.

15 ■ Uo.

tőle ennél többet. (A nacionalista, a tradicionalista, a szüntelen modernizációról álmódó, csak akkor helyesli a demokráciát, ha az védi a nemzetet, őrzi a hagyományt vagy garantálja a fejlődést. A forradalmár csak akkor, ha a jelen jobb, de legalábbis más, mint a gyakran ádázul gyűlölt vagy megvetett múlt. A demokrata viszont önmagáért.)

A második sajátosságnak (nevezhetjük minimalizmusnak) egyenes következménye, hogy a demokratikus legitimitás könnyedén összekapcsolható bármely másik elvvel, s ténylegesen szinte mindig össze is kapcsolódik valamelyikkel; ellentétben a másik néggel, amelyek közül a rendszer általában csak egyet preferál, s amelyek akár ki is zárhatják egymást. (A tradicionalizmust nehezen lehet közös nevezőre hozni a modernizációval, és semmiképpen sem lehet összeegyeztetni a forradalmisággal. A két utóbbi viszont könnyen összekapcsolható, akárcsak a tradicionalizmus és a nacionalizmus.)

Annyira kézenfekvő, hogy nem tudom megállni egy rövid kitérő beiktatását Tocqueville egyik nevezetes *bon mot*-jának kommentálására: „Aki magán a szabadságon kívül is vár valamit a szabadságtól, szolgaságra született” – szögezte le a francia arisztokrata,¹³ s ezt most úgy érthetjük, hogy nem igazi demokrata az, aki csak a materiális legitimitációt fölmutatni képes demokráciát hajlandó támogatni. Ezt a nézetet alighanem az ízig-vérig szabadelvű Szabó Miklós is osztaná, abban azonban nem nagyon hitt, hogy elegendő demokrata és elegendő demokratikus elkötelezettség van a világon. Láthattuk a példák kapcsán: a demokráciát szinte sehol sem csupán önmagáért szeretik, ahol pedig valamilyen oknál fogva mégiscsak az önértékére próbálják alapozni és fenntartani, ott alig vegetál, mert nem öntözi elegendő belé vetett bizalom.

Elemzésünk azt is egyértelművé tette, hogy a demokratikusan legitimált rendszerek képesek (vagy kénytelenek – ahogy tetszik) ugyan a legkülönbébbértéktételezéseken alapuló politikai mozgalmakat is magukba fogadni, de akármilyet azért nem. Carl Schmitt egy ízben jól érzékelhető megvetéssel jegyzi meg, hogy a modern formális demokrácia a jó és az igaz kereséséről való lemondáson – s alighanem úgy is értette ezt, hogy az állásfoglalásra képtelen gyávaságon – alapul, s ráadásul még félre is érti önmagát, hiszen legalább annyit ez a rendszer is előfeltételez, hogy „a nép jó, és akarata ennek következtében elegendő”.¹⁴ – Am éppen azért, mert nem értéktelen – most már én szövöm tovább Schmitt okfejtését –, mindenkor megvan a lehetőség arra, hogy meghaladja az agnosztikus relativizmust,¹⁵ és büszkén vállalja önnön alapját. S az ilyen öntudatos demokráciák már a legkevésbé sem cselekvésre képtelenek: ha kell, ugyanúgy fölveszik a kesztyűt, mint a vakbuzgó neofiták.

Létezik-e demokratikus legitimitás? Szabó Miklós írásai megadják a felelethez szükséges kiindulópontokat, de világos választ mégsem nyújtanak, és

úgy sejtem, ebben rejlik a fogalomhoz kapcsolódó zavarodottság magyarázata. Természetesen létezik, hiszen minden európai kultúrájú országban rá épül a hatalom. Létezik ugyan, de más, mint a többi: nem materiális, hanem formális. Am teljesen formálisnak sem tekinthető, hiszen mégiscsak ott rejlik mögötte egy rejtett és halvány értéktételezés. De éppenséggel mondhatjuk azt is, hogy nem létezik (legalábbis önmagában nem), hanem csak egy olyan (tisztán formában sehol meg nem valósult) elméleti lehetőség, melynek csakis valamelyik másik elv által támogatva jutott eddig némi realitás. S mintha az írásokban is ez az ambivalencia tükröződne vissza. Az egyik percben még ott látjuk a demokratikus legitimitást a többi elv között, a következő pillanatban azonban – miután módosítottunk egy kicsit a nézőszögünkön – hirtelen eltűnik, aztán egy másik ráközelítés során újra fölbukkan.

Nem állítom, hogy a fönti a gondolatfutamokkal sikerült átvilágítanom Szabó Miklós tekervényes eszmefuttatásokban inkarnálódó tekervényes elméletét, vagy hogy teljesen kibogoztam azt az összefüggéscsoportot, amellyel a „legitimitáció” labirintusában eligazodhatnánk. De egy kicsit azért talán kisebb lett a gubanc. □

VITÁK A BUDAVÁRI PALOTA SORSÁRÓL (1945-1948)

KALMÁR MIKLÓS

„Ismeretes, hogy ennek az épületnek a sorsa nemzetiünk történelmével mennyire összeforrott.”*

Statisztikai adatokkal alátámasztott, számos alkalommal közzétett, a kortársak előtt is ismert tény volt, hogy Budapest az „esztelen katonai védelem”¹ következtében óriási háborús károkat szenvedett. A tűzérési és légítámadások egyik fő célpontja a Budai Várnegyed, a kormányhivatalok központja volt, a német–magyar stratégia értelmében a „Festung Budapest” egyetlen épületét sem lehetett feladni. Az ostromban „a budai várnegyed háromszáz háza közül egy sem maradt sértetlen”.²

A harcok lezárulta után érzelmekkel telített leírások sokasága látott napvilágot az utcákon a lakosság elé táruló látványról. „A régi vár, ahol évekig éltem, a szemem láttára semmisült meg, színesen és színpadiasan, tűz és vas önkívületében [...] húsvétig a romok magányába zárkóztam el, a világtól elszakadtan, mint valami kriptában” – emlékezett az író és irodalomtörténész Sótér István.³ Az elnéptelenedett várnegyedben a közmunkások, „ínségmunkások és akkordosok” még 1947-ben is a romok eltakarításán dolgoztak.⁴

A Dunába omlott hidak a főváros, a Várhegyet uraló romos Budavári Palota az ország helyzetét képezte le. „Itt, a királyi várpalota pusztulásának képe, az igazi és teljes szimbóluma annak, amely ma országunkat a legjobban jelképezi: kiégett romok, üszkös falak, rom és pusztulás képe mindenfelé.”⁵ A magyar államiség évszázados történelmét megtestesítő épületegyüttesben Murányi-Adorján Zoltán költő és újságíró azonban nem csupán a pusztulás tükörképét látta: a jelen alkotóelemévé emelkedő múlt monumentumává⁶ emelte, amely megalapozza a jövőbe vetett hitet. „A kiégett és roncsolt kupola fölött Szent István koronája sértetlenül áll, hirdetvén a nemzet felé a hitet, amely nélkül számára nincs feltámadás [...]. Újból ujja kell építenünk a Várat, mint ezeréves történelmünk során már annyiszor.”⁷

A palota ugyanis – ahogy a barokk kori újjáépítés óta eltelt évszázadokban mindvégig, úgy 1945 után is – a kortársak szemében „alaktalan ábrándkép, a magyar önállóság és nagyhatalom légvára”⁸ volt. A nemzeti egységnek és nagyságnak az épületegyütteshez kötődő képze, az ebből táplálkozó érzelmek és illúziók a világháború után hosszabb távon és széles körben tovább éltek. A fizikai újjáépítés zálogává váltak, kiindulási pontul szolgáltak a múlt kommu-

nista átértelmezéséhez. Segítették az itt hatalmi központját kialakítani szándékozó rendszer történelmi folytonosságának igazolását.

Czagány István művészettörténész 1966-ban megjelent könyvének⁹ bevezető sorai jól példázzák, hogyan váltak az egymást követő periódusokon átívelő gondolatok a kommunista ideológia kiszolgálóivá, és hogyan szolgálták a palota újjáépítésének a mindenkori politikai fordulatoktól semmiképpen sem független ügyét. Az 1950 és 1970 között a Középülettervező Vállalat műemléki kutatásvezetőjeként az épületegyüttes rekonstrukciós munkálataiban közreműködő szerző szerint

a palota „esztétikai fontosságával egyenértékű a történelmünk során államiságunk kifejezésében játszott állandó szerepe. Népünk mindig az ország szívének tekintette mint kormányzati székhelyet. Olyankor is így nézett fel rá, amikor nem lakott benne magyar uralkodó, vagy éppen népelnyomó, idegen hatalom képviselője húzódott meg a falai között.”¹⁰

Néhány oldallal később, immár a jövő felé tekintve Czagány így fogalmazott:

„Azt se felejtjük el, hogy néhány évszázaddal ezelőtt, államelméletünk szempontjából legalább annyira fontos volt a palota felépítése, mint napjainkban a kultúréletünk számára történő újjáépítése. Ismeretes, hogy ennek az épületnek a sorsa

* ■ Czagány István: *A budavári palota és a Szent György téri épületek*. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1966. 8. old.

1 ■ Szűcs László: Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) 1944. december 23. – minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15. K. n., Budapest 1997. A köt. 688. old. Említi: Bognár: *Átváltozások és átváltoztatások*, 259. old.

2 ■ Szűcs László: Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) 1944. december 23. – minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15. K. n., Budapest 1997. B köt. 428–429. old. Említi: Sipos: *Tervek a budai*, 299. old.; Bognár: *Átváltozások és átváltoztatások*, 259. old.

3 ■ Sótér István: *Búcsú a Vártól. Budapest*, 1 (1945), 1. szám, 18. old.

4 ■ Lásd a *Magyar Nemzet*ben 1947 márciusában megjelent, szociológiai tanulmánynak is beillő tudósítást. Péter József: *Romeltakarítók között a Várban. Magyar Nemzet*, 1947. március 25. 3. old.

5 ■ Murányi-Adorján Zoltán: *A Királyi Vár romjai között* – Séta a rommá lett vár utcáin. *Budai Polgár*, 1945. június 24., 1–2. old.

6 ■ Lásd Gyáni Gábor gondolatait követve: Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram, Bp., 2016. 137. old.

nemzetünk történelmével mennyire összeforrott. Ezt bizonyítja az a sorspárhuzam is, amely kétszeri keletkezése és pusztulása, valamint hazánk elbukása és talpraállása között fennáll.”¹¹

ÉPÍTÉSZEK ÉS MŰEMLÉKVÉDŐK. HIVATALOK, ELVEK ÉS GYAKORLAT. STÍLUSOK ÉS TERVEK

Az új világ teremtése iránt elkötelezett, a fővárosi rendezési tervek készítésébe, a helyreállítási munkák irányításába bekapcsolódó építészek kezdettől fogva a Budavári Palota újjáépítését, eredeti vagy részben eredeti, barokk, illetve az ybli-hauszmanni formájú rekonstrukcióját szorgalmazták. Az épületkomplexum történelmi és művészettörténeti jelentőségének felismerése mellett erre vezetett több szakmai és statikai szempont mérlegelése is. A hauszmanni elemek kijavításával, korrigálásával tervezték rekonstruálni a homlokzatokat – elsősorban a városképben meghatározó szerepet betöltő dunai homlokzatot – a díszlépcsőket, és lehetőség szerint – károsodásuk mértékéhez igazodva – a dísztermeket is. Az újjáépített palotának egyértelműen a legmagasabb szintű állami reprezentációban szántak szerepet: az épületekben az államigazgatás hivatalait javasolták elhelyezni. Felvetődött jelentős kulturális intézmények, művészeti gyűjtemények, könyvtárak ide költöztetése is.

Időrendben az első, különösen érdekes dokumentum Ambrózy Gyula 1945. június 6-án kelt levele. A „feladó” a nemzetközi jog németellenes nézeteket valló, tanult művelője, a kiugrási kísérlet megszervezésében is szerepet játszó, a Kormányzói Kabinetiroda vezetőjeként dolgozó politikus, aki Horthy Miklós bizalmasai közé tartozott. A „címezett” a modern építészet szociáldemokrata elkötelezettségű, ez idő tájt több fontos hivatali tisztséget betöltő jeles képviselője, Fischer József. A levélíró – véleményét megalapozandó – egy építész szakértőre, minden bizonnyal Szabó István várkapitányra hivatkozott.¹²

7 ■ Murányi-Adorján: A Királyi Vár, 1–2. old.

8 ■ Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Akadémiai, Bp., 1966. 9. old.

9 ■ Czagány: *A budavári palota*, 5–6. old.

10 ■ *Uo.*

11 ■ *Uo.* 8. old.

12 ■ Ambrózy Gyula (1884–1954); Bognár Gábor: Átváltozások és átváltoztatások. Adalékok a Budavári Királyi Palota 1944 utáni történetének műemléki kérdéséhez. *Magyar Műemlékvédelem*, XV (2011), 269. old., 60. jegyzet.

13 ■ Bognár: Átváltozások és átváltoztatások, 269. old. (63. jegyzet).

14 ■ Borbíró Virgil: Budapest építészete a múltban és a jövőben. *Budapest*, I (1945), 2. szám, 54. old.

15 ■ *Uo.* 50. old.

16 ■ A Hangli a Vigadó előtt felépített nyári kávéház és vendéglő volt. Becenevét a vendéglátóhelyet a leghosszabb ideig bérlő Hangli Márkról kapta.

17 ■ Borbíró: Budapest építészete, 53. old. A pesti Vigadó elődjét, a Redoute épületét 1826 és 1832 között Pollack Mihály építette. Feszli Frigyes 1859 és 1865 között építette újjá.

Ambrózy Gyula már csak a múltban betöltött szerepéből adódóan is az épületek minden áron való megmentése, sőt rekonstrukciója mellett foglalt állást. Hivatkozott idegenforgalmi szempontokra, de közvetlenül a háború befejezése utáni időben – talán mindenki másnál pontosabban – ő látta meg a palotában az új korszak állami reprezentációja számára rejlő lehetőséget. Megállapította, hogy „a nagy reprezentációs termek közül néhány olyan karban maradt meg, hogy restaurálásukról szó lehet”. Feltehető, hogy a viszonylag kisebb kárt szenvedett trónteremre és a Habsburg-teremre, esetleg a bálteremre és a büfégalériára gondolt.¹³ A kevésbé sérült krisztinavárosi szárnyat pedig belátható időn belül helyreállíthatónak és reprezentatív fogadások céljára használatosvá tehetőnek tartotta.

A Budavári Palota helyreállításának megtervezéséhez azonban tisztázni kellett bizonyos elveket. Azokat az elveket, amelyeket az „emberi léptékű és az embert szolgáló”¹⁴ épületeket, helyreállítás helyett újjáépítést álmódó és szorgalmazó modern építészek az épített örökség jeles elemeire – köztük a historizáló épületekre, akár egész építészeti együttesekre, városrészekre, a Budai Várnegyedre és a hauszmanni palotára – nézve képviselhettek. Borbíró Virgil 1945-ben megjelent cikkében – mintegy az építész szakma nevében – lényeglátón fogalmazta meg a feladatot: „állást kell foglalnunk abban a tekintetben, mi legyen fővárosunkkal a jövőben, hogyan építsük újjá?”¹⁵ Az írása utolsó lapján közölt fényképről szinte minden leolvasható. Az előtérben a Vigadó tér látható. A háborúban súlyosan megsérült, majd lebontott Hangli kiosk, a „pesti korzó egykori gyöngyszeme”¹⁶ helyén megkoszorúzott szovjet emlékmű áll. A háttérben, a Duna túlsó partján a romos Várpalota magasodik. A szerző a főváros, főként a Budai Várnegyed építészettörténetének rövid áttekintése közben példaértékűvé emelte a – fényképen ugyan nem látható – Vigadót. Megemlékezett arról, hogy 1849-ben, amikor Heinrich Hentzi császári és királyi vezérőrnagy, a budai Vár parancsnoka Pestet támadta, a régi Vigadó, Pollack Mihály egyik legszebb alkotása, romba dőlt. Néhány évvel később Feszli Frigyes azonban „mit sem törődött a kevéssel előbb elhalt mester művével, s a maga akaratára, kora hangulatának megfelelően építette újra az épületet, úgyhogy semmi nem maradt meg belőle Pollack formavilágából”.¹⁷

A Budai Várnegyed középkori házai elé egykor barokk homlokzatot emeltek, a Nagyboldogasszony-templomot román bazilikából gótikus csarnoktemplommá építették át, majd barokkizálták. Zsigmond király gótikus palotáját Mátyás reneszánsz rezidenciává alakította, a XVIII. században pedig barokk stílusban építették újjá. Mindezt „egészséges, erőteljes korokban magától értetődőnek tartották”. Az építészeknek a mindenkori jelen számára kell építeniük. Borbíró erre vonatkozó útmutatást olvasott ki Gerevich Tibornak a várnegyedre és a palotára

vonatkozó szavaiból: „A Pázmány Péter Tudományegyetem művészettörténet tanára, Gerevich Tibor deresedő fejjel, de fiatalos lélekkel hirdeti: »Nem a negyedik Buda helyreállítása a feladatunk, hanem az ötödik Buda megteremtése.«”¹⁸

Az építész-szerző a múlt jelentős alkotásait nem az „egészséges és erőteljes korokhoz” méltó, radikális megújító szándék jegyében szemlélte. Attól is határozottan elzárkózott ugyanakkor, hogy a múlt tiszteletét saját koráé fölé emelje, ahogy ezt a XIX. században tették.¹⁹ A cikk elején feltett kérdésre adott válaszában valamiféle egyensúly megteremtésére tett javaslatot.²⁰ A Vigadó példájára visszatérve ez így hangzott:

„Míg Feszli Frigyes annak idején a pesti Vigadónak a mostaninál könnyebben helyreállítható homlokzatából semmiféle sem hagyott meg: mi Feszli homlokzatát mindenképpen meg akarjuk menteni, mert a városkép érdekes, festői hatású elemének tartjuk és becsüljük a benne megnyilatkozó művészi akaratot, holott tőlünk távol áll.”²¹

Ez az összegzés nem pusztán elhatárolódást tartalmazott az „egészséges és erőteljes koroktól”. A városképre, a festői hatásra, valamint a művészi akaratra, művészeti és történeti értékre való hivatkozás szempontokkal is szolgált. Olyan szempontokkal, amelyek alapján – saját elveiktől nem eltávolodva – a modern építészek értékesnek, de legalábbis megőrzendőnek, védendőnek minősíthettek a historizáló kor, az eklektika vagy a szecesszió jegyében született jeles épületeket is. Köztük a hauszmanni palotát. Szempontokat, amelyeket a műemlékvédelem szakemberei hosszú évek munkájával árnyaltak, alakítottak olyanná, hogy a szakmai hitelességet megőrizve feleljenek meg a kor ideológiai követelményeinek. Ezekkel a szempontokkal és érvekkel a politikusok számára elfogadhatóan, a nagyközönség számára pedig érthetően keltek jeles épületek, városrészek védelmére.

Kotsis Iván az 1945-ben kiadott, *Épületek és tervek* című könyvében konkrét tervjavaslatok formájában gondolta tovább Borbíró tézisét a múlt és jelen alkotómunkája közti egyensúly megteremtéséről. Amíg Borbíró elvi, történeti szempontokkal szolgált a műemlékvédelem számára, addig Kotsis, a Műegyetem professzora gyakorlati útmutatással, tervekkel járult hozzá ahhoz a diskurzushoz, amely az egyes műemléképületek helyreállításáról szólt. Nem tartotta önmagában tisztelendőnek az alkotásokban megnyilvánuló művészi akaratot.

„Helytelenül értelmezett kegyelet a szerzővel szemben az, amely mindent változtatlan alakban állít vissza csak azért, mert az eredetileg olyan volt: ezzel szemben jobban tiszteli az alkotót az, aki megrongált művét oly állapotba hozva adja tovább az utókornak, amelyben el vannak hagyva az idő által kimustrált gyarláságok, és ki vannak hangsúlyozva a megállapodott szépségek.”²²

Kotsis az „ország legelső reprezentatív épülete”, a Budavári Palota dunai homlokzatának a helyreállítására is a fenti szempontokat alkalmazva tett tehát javaslatot.²³ A „minden magyar embernek a szívébe zárt” épületen a franciás jellegű, „késő klasszicizáló barokk architektúra” minél „zavartalanabb” érvényre juttatását tűzte ki célul. A helyreállítás tervezésébe 1950-ben bekapcsolódó építész már 1945-ben több olyan szempontot is megfogalmazott, amely azután végigkísérte a helyreállítási munka hosszú évekre elnyúló folyamatát. A „túlságosan mozgékony” hauszmanni tetőszerkezet helyett lapos lefedést rajzolt, a szecesszió irányába hajló kupola helyett pedig „lapos lefedésű, kiemelkedő felépítményt”. Mintaképnek a Mária Terézia-kori palota és az egri Líceum csillagvizsgáló tornyát, valamint a fertődi kastély tornyát tekintette.²⁴

Csonka Pál műegyetemi nyilvános rendes tanár²⁵ 1945 júniusában statikusként készített szakvéleményt a palota állékonysági biztosítására és további pusztulásának, valamint végleges kifosztásának megakadályozására.²⁶ Helyszíni szemle és vizsgálat alapján az épületegyüttes károsodását az eredeti

18 ■ Borbíró: Budapest építészete, 53. old. Gerevich Tibor „biztatása” természetesen nem azt jelentette, hogy az „ötödik Buda” megteremtése érdekében a többek között a műemlékek védelmében is nagyon jelentős tevékenységet folytató Gerevich az épített örökség bármely értékesnek ítélt elemét feláldozta vagy lebontását szorgalmazta volna. Eppen ellenkezőleg! 1945. szeptember 11-én, a Közmunkatanács Művészeti és Műemlékvédelmi Bizottsága ülésén kifejtette, hogy a Várnegyed erősen sérült épületeiből „ki kell hámozni az eredeti magot”, el kell távolítani a későbbi „kontár hozzáadásokat”. Ennek eredményeképpen gótikus városkép alakulhat ki. „Lehet, hogy egy történelmibb, szebb és értékesebb várkép fog létesülni, mint az, amelyért most könnyezünk.” Lásd: Sipos András: Tervek a budai várnegyed középületeinek felhasználásáról 1952-ben. Forrásközlés. In: *Szívvél és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Szerk. Horváth J. András. Nógrád Megyei Levéltár, Bp. – Salgótarján, 2008. 298. old.; Gerevich Tibornak a *Demokrácia* 1945. június 4-én megjelenő számában tett nyilatkozata a palota lebontásáról és helyén a középkori maradványokat bemutató romkert létesítéséről végző soron ugyanebbe a koncepcióba illeszkedik. Lásd: [Támás] E[rnő]: Romkertet terveznek a budai várpalota helyére. Gerevich professzor a régészeti társaság érdekes terveiről. *Demokrácia*, 1945. 12. szám, 4. old.

19 ■ Borbíró: Budapest építészete, 54. old.; A historizmus érvényesüléséről és érvényesítéséről többek között a XIX. századi városépítészeten lásd: Gyáni: *A történelem mint*, 109–118. old. Borbíró a historizmust alapvetően a várostervezés és a városépítészeti hatalmában tartó történetiségként definiálja.

20 ■ Borbíró: Budapest építészete, 54. old. A szerző a cikket a barokk kori vár, a XIX. századi Pest látképei között modern építész, Fischer József és Kozma Lajos épületeinek fényképeivel illusztrálta.

21 ■ *Uo.* 53–54. old.

22 ■ Kotsis Iván: *Épületek és tervek*. Pósa Károly könyvkereskedő kiadása, Bp., 1945. 177. old.

23 ■ *Uo.* 182. old. Kotsisnak a palota homlokzatára készített terveiről lásd: Kollányi Béla: *Az újjáépült budavári palota*. Műszaki, Bp., 1990. 56–57. old.; Czagyán: *A budavári palota*, 137. old.; Prádkfalvi Endre: Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXIX. köt., 2001. 354. old.

24 ■ Kotsis: *Épületek és tervek*, 182. old.; Kotsis Iván: *Életrajzom*. Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 2010. 261–262. old.

érték mintegy 60%-ára, 19,2 millió aranypengőre becsülte. Számításai szerint a helyreállítás várható költsége 1,5 milliárd pengőt tett volna ki. Minthogy ekkora összegnek „a lerongyolódott közgazdasági életből való kivonása jelenleg teljesen lehetetlen”,²⁷ a további romlást megakadályozó állagmegóvási munkálatok mielőbbi megkezdését szorgalmazta.

Szorosan értelmezett feladatán túllépve azonban a jövőendő helyreállítással kapcsolatban is állást foglalt:

„a palotát külsőleg ugyanúgy kell majd helyreállítani, ahogy azt egy félszázad előtt művészi ihlettel megépítették, s legfeljebb csak a belső beosztás és kialakítás függhet a palota ma még nem ismert rendeltetésétől. A palota külsején semmit sem szabad változtatni.”²⁸

Az eredeti formájú rekonstrukció mellett felso-
rakoztatott érvek között legfontosabbnak az épület-
együttes városképi jelentőségét tekintette:

„ha igaz az, hogy Budapest a Duna királynője,
úgy kétségtelen, hogy városunkat ezzé a királyi

palota, a város koronája tette. E palota csodaszép sziluettje és látványos beállítása [...] pótolhatatlan emléket és oly varázslatos élményt jelent városunk közönségének.”²⁹

Nincs nyoma, hogy a hauszmanni palotában csupán a benne testet öltő „művészi akaratot” becsülte volna. Nem tartotta szükségesnek a város koronájának titulált épületegyüttes kijavítását, még a sokat kritizált, nyugtalan sziluettet is „csodaszépnek” nevezte.

A királyi palota és a várnegyed helyreállításához, egyes részeinek pusztá megmentéséhez az elvi tisztázáson, az építészeti, műemlékvédelmi szempontok felvetésén kívül hivatalokra, döntésekre és intézkedésekre is mielőbb szükség volt. Péczely Béla 1946-ban olyan „nagy felelősséggel megterhelt szerv” létrehozását sürgette, amely kezébe vehetné és egységes irányítása alá vonhatná a várral kapcsolatos összes feladatot.³⁰ Ezen a téren már 1945-ben fontos lépések történtek, Fischer József a Közmunkatanács elnökeként a legfőbb támasza volt a műemlékvédelemre specializálódó mérnököknek.³¹

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) 1945. szeptember 4-én felállította a Művészeti és Műemlékvédelmi Bizottságot,³² október 23-án tartott ülésén pedig határozatot hozott a Budavári Palotáról. A tanács egyértelműen az épületegyüttes újjáépítése mellett foglalt állást,³³ annak ellenére, hogy sem a munkák tényleges megkezdését, sem az épület majdani rendeltetésének meghatározását nem tartotta időszerűnek. Kimondta ugyanakkor, hogy a helyreállítás nem műemléki kérdés. Nem műemléki kérdés, hiszen „a Mária Terézia korában épült palotából ma már úgyszólván semmi sem maradt fenn”.³⁴ Csak a barokk palota, a palota barokk részei képviseltek – a Közmunkatanács tagjainak megítélése szerint – műemléki értéket. A legnagyobb részben Hauszmann korában épült komplexum városképi szempontból bizonyult védendőnek. Városképi szempontból viszont elismerést aratott.

„A palota majesztétikus tömegével helyezkedik el a dombvonulaton, s a terep adottságaihoz szépen alkalmazkodik. Tömegénél fogva a domb méretével összhangban van. [...] Az épület tömegjátéka, s a finoman alkalmazott plasztika pontosan azt a levegőt és távlatot követeli, mely a palota exponált beállításából valóban adódik.”³⁵

Az FKT állásfoglalása végső soron hivatalosan is elfogadottá tette Borbíró érveit.³⁶ Az épületegyüttest azon alkotások közé sorolta, amelyekből – Kotsis Iván nézeteivel összhangban – az értékálló vonásokat átalakításokkal ki kell domborítani. Az „egységesebb esztétikai megjelenés érdekében” megengedhető a homlokzatok megváltoztatása, akár az épület látványát uraló kupola módosítása, esetleges elhagyása is. A legfontosabb azonban az volt, hogy a Bizottság a palota helyreállításának szükségességét határozatban

25 ■ Csonka Pál (1896–1987) építész-mérnök, egyetemi tanár. 1954-ben Kossuth-díjjal tüntették ki. Tanszékvezető 1945–1957-ben. A háború után nagy szerepet játszott a tervezésben, helyreállításban és újjáépítésben, többek között a Műegyetem egyik épületének újjáépítésében is.

26 ■ A szakvéleményt közli: Kókay György: Dokumentumok. A volt Királyi Palota háborús veszteségeiről és újjáépítésének előzményeiről. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXIX. köt., 2001. 322–323. old.

27 ■ Kókay: Dokumentumok, 322. old.

28 ■ Uo.

29 ■ Uo. 323. old.

30 ■ Péczely Béla: Régi Vár – új Vár. *Budapest*, II. 3 (1946) 114. old.

31 ■ Lásd Pogány Frigyes: *Hogyan épült újjá a Vár? (Több szem közt a Kossuth-klubban, 1975)*. In: Kerényi Mária: *Életrajz helyett*. Gondolat, Bp., 1978. 188. old.

32 ■ Ebben Kisléghy Nagy István mellett az 1935-től a Fővárosi Közmunkatanács alkalmazásában álló Pogány Frigyes építész, művészettörténész játszott vezető szerepet. A munkába a legkiválóbb, legelismerőbb szakemberek, köztük Gerevich Tibor és Rados Jenő is bekapcsolódtak. Lásd erről: Sipos: *Tervek a budai*, 298. old. és 5. jegyzet. Pogány Frigyes és Kisléghy Nagy István elkészítette a „Vár és a Várnegyed jövőbeli rendeltetéséről” szóló tervezetet, amelyet a Fővárosi Közmunkák Tanácsa már 1945. október 23-án elfogadott.

33 ■ A Fővárosi Közmunkák Tanácsának „A Várpalota helyreállítása ügyében” tartott üléséről és az ott hozott határozatról 1945. december 14-én készítették összefoglalót Fischer József aláírásával. Közli Kókay: Dokumentumok, 323–324. old. Lásd: Bognár Gábor: *Átváltozások és átváltoztatások*, 259. old.

34 ■ Kókay: Dokumentumok, 323. old. A palotát csak 1949-ben minősítették műemléknek. Lásd: Czagány: *A budavári palota*, 138. old.

35 ■ Kókay: Dokumentumok, 323. old.

36 ■ 1946. januári keltezéssel Szabó László várkapitány jelentést készített a Budai Várpalota és a hozzá tartozó épületek háborús események okozta károsodásáról. A Budai Várpalota városképi jelentőségét a Művészeti és Műemlékvédelmi Bizottság állásfoglalásával szinte szó szerint megegyező formában méltatta. Úgy gondolta, hogy a palotát műemléknek kellene tekinteni, s műemlékhez méltóan kezelni. A jeles historizáló alkotásoknak a műemlékek köréből való kizárására vonatkozó megjegyzése a bizottság véleményével szemben megfogalmazott egyértelmű kritika.

rögzítette. Sőt kimondta, hogy az épületet az ostrom előtti állapotának megfelelően kell újjáépíteni.³⁷ Az ostrom előtti állapot helyreállításának követelménye, a majesztétikus jelleg megőrzése egyértelműen a bizottság által javasolt funkcióknak szolt:

„A Várpalota rendeltetés szempontjából is szervesen beillesztendő a főváros és azon túlmenően az állam életébe. Legalkalmasabb székhelye a mindenkorai államfőnek, illetve a legfőbb kormányzati szervnek.”³⁸

A palota belső kialakításával kapcsolatban a bizottság tagjai is megengedhetőnek, sőt szükségesnek gondolták az új funkcióhoz igazodó változtatásokat. Részletekbe azonban nem bocsátkoztak, csupán azt állapították meg, hogy az épület belseje nagyobb részben kiégett. A határozat aláírója Fischer József elnök.³⁹

Az állásfoglalásban az építészek és a műemlékvédők a palota helyreállításának legfontosabb szempontjait már jóval a tervezés megkezdése előtt megfogalmazták. Egyértelműnek tartották, hogy az épületegyüttes továbbra is az állami reprezentációban kapjon kiemelkedő szerepet. Állást foglaltak a formai és stílári kérdésekben. Tisztában voltak vele, hogy a történeti érték jól kiaknázható a hatalmi igényeket szolgáló építészeti reprezentációban. A szakvélemények és állásfoglalások, határozatok egyáltalán nem zárkóztak el attól, hogy a palota továbbra is az országot, az államiséget jelenítse meg. Sőt, a helyreállítandó épületek szinte egyedül kézenfekvő, építészeti és szerszerű hasznosítását éppen ebben látták. 1945-ben azonban egy demokratikus, szociálisan érzékeny hatalomban reménykedtek. Az újjáépítendő épület jövőjét semmiképpen sem egy totalitárius kommunista államhatalom reprezentációs igényeinek a szolgálatában képzeltek el. Ezért is nem tartották szükségesnek „elvágni a múlt vonalát”.⁴⁰

A Budavári Palota és a várnegyed helyreállítását szorgalmazó építészek, régészek, műemlékvédők minden lehetséges fórumot kihasználva hallatták a hangjukat. Gerevich László, Kisléghi Nagy István, Pogány Frigyes, valamint Péczely Béla az olvasók széles körével igyekezett megismertetni a történelmi városrészt.⁴¹ Áttekintették a történetét, számba vették a művészettörténetileg jelentős utcaképeket, palotákat, házakat, és igyekeztek minél pontosabb képet rajzolni az állapotokról. Kisléghi és Pogány óva intett attól, hogy a várnegyed és a palota kérdését „a kibombázott, lakás-éhes, primitív életszükségeit is nélkülöző és így érthetően csak a lapos praktikumban hívó ember szűk látószögéből” kiindulva ítélik meg.⁴² Értékelésükkel, szempontjaikkal remélték kivédeni a városrész egészére s az egyes emlékekre irányuló – vélt vagy alkalmanként valós – politikai, ideológiai vagy gazdasági oldalról érkező támadásokat.

1946 után, a politika „fordulatjellegű változásai”⁴³ következtében azonban a korábban megfogalmazott

elvek, a szakmai körökben és szervezetekben elfogadott határozatok már nem tűntek elégségesnek az épített örökség védelmére. A fordulat éveiben az egyre erőszakosabban előretörő kommunista hatalom ideológusainak – köztük Fogarasi Bélának és Révai Józsefnek – a történelmi múltra, vagyis a történelem aktív használatára,⁴⁴ a nevelésre, vagyis a tömegek helyes történelmi tudatának kialakítására irányuló, mind gyakrabban publikált nézeteivel kellett versenyezniük. A múlt épített emlékeinek olyan történelemben kellett helyet és funkciót találni, „amely nem a királyok és a nemesség, hanem a magyar nép történetét mutatja meg igaz megvilágításban”. Olyan tudományban, „amely nem a régi osztály-állam misztikus felmagasztalására szorítkozik, nem a múltba, hanem a jövőbe néz”.⁴⁵ Mindezt pedig egy olyan kommunista pártnak megfelelően, amely arra épít, „ami a magyar múltban haladó és becsületos”. Ugyanis,

„ha van párt, amely a múlt maradványait nem tiszteli csak azért, mert múltat jelentenek, ha van párt, amelyben van merészség ezeket a maradványokat – érzélgősségre való tekintet nélkül – félretolni, ha akadályozzák a jelen fejlődését: akkor ez a párt mi vagyunk. De szentségtelen kézzel nem nyúlunk a magyar múlthoz. A Magyar Kommunista Pártban egyesült a forradalmi újítás szelleme és a történelmi múlt előtt való meghajlás és tisztelet szelleme. Mi nem újra kezdtük, hanem folytatjuk a nemzet életét.”⁴⁶

Mindezzel összhangban a múlt emlékeinek semmivel nem pótolható szerepet kellett találni a demokratikus nevelésben az élet minden szférájában.⁴⁷

37 ■ Uo. 323. old. „A tanács a Várpalota jövőbeni helyreállítását városrendezési és városképi szempontból szükségesnek tartja.”

38 ■ Uo.

39 ■ Fischer József a *Tér és Forma* folyóirat 1945. novemberi számában összefoglalta nézeteit a várnegyed és a palota helyreállításáról *A helyreállítás és újjáépítés első lépései* című cikkében. Modern építészket, várostervezőket elsősorban az épületek hasznosításáról alkotott véleményét. Hogy a várat helyre kell állítani, az számára sem volt kérdéses. A helyreállítás vezérlő elvévé a megfelelő műgond és a műtörténeti igazságkeresés (itt pontosabban ki nem fejtett) elveit emelte. (169. old.) A Közmunkatanács, a Művészeti és Műemlékvédelmi Bizottsággal együttműködve a Műemlékek Országos Bizottsága is állást foglalt a vár műemléképületei helyreállításának szükségességéről. Továbbá javasolta a középkori palota romkertként való bemutatását is. Lásd: Bognár: Átváltozások és átváltoztatások, 259. old. A szerző a forrás megjelölése nélkül ismerteti a tervezetet.

40 ■ Fülep Lajos: Egy nagy lehetőség Budapest és az ország újjáépítésében. *Fórum*, 1948. szeptember, 9. szám, 690–701. old.; Közlve: Fülep Lajos: *Művészet és világnézet. Cikk, tanulmányok, Vál.*, szerk. és bibliográfia Tímár Árpád. Bp., 1976. 366–383. old., itt: 382. Fülep Lajos az egyetemnek a palotába költöztetésével vélte egyedül „elvághatónak a múlt vonalát”, véleménye szerint csakis ez az új funkció számolhatta volna fel, értelmezhetette volna át az épületkomplexumhoz kötődő rossz hagyományokat. Bármilyen más, hivatali, hatalmi, politikai használat ezek folytatása volna.

41 ■ Gerevich László: Középkori városkép a romok között. *Budapest*, I. (1945), 1. szám, 29–32. old.; Péczely: Régi Vár; Gerevich László: Budavár, egyetlen gótikus városunk. *Budapest*, II. 1 (1947), 1–12. old.

A Budavári Palota védelmére jól megalapozott, külön szempontrendszerrel kellett kidolgozni a korábbi állásfoglalások aktualizálásával és átpolitizálásával. A hauszmanni épületkomplexumot olyan értékkel kellett felruházni, amely megóvjá a lebontás vagy a teljes átformálás veszélyétől, amit a keletkezett károkat eltúlózó, a teljes romosodást hangoztató vélemény és az épületet tévesen eklektikusnak, divatjamúltnak, „szecessziósnek” bélyegző kritika képviselt. A megítélésben az építészek és a művészettörténészek között sem volt teljes egység.

Erre a célra született meg a tartalmi vagy történelmi városkép fogalma. A koncepció kidolgozásában úttörő szerepet játszó Pogány Frigyes olyan kategóriát alkotott, amelynek a hauszmanni palota minden vonatkozásban megfelelt.⁴⁸ A kiindulópontot a látvány és a tartalom egysége jelentette: „A tájszépesség gyújtópontja a Várhegy. [...] Fővárosunk főként azért emelkedhetett a világ legszebb városai közé, mert a Vár mint eszmei középpont”, a főváros, az ország szíve, szimbolikus jelentőségűvé magasodott központja „a Várhegyre mint a tájszépesség gyújtópontjára települt, s azzal szervesen összeforrt”.⁴⁹

A palota épületeinek „szimbolikus megjelenése mögött a gazdasági egymásrautaltság, nemzeti egység, közös származás, közös múlt és jövő, a jelen sorsközösségének nagy gondolata rejtőzött. Megállapíthatjuk, hogy – mindezen tényezők miatt, ezekből eredően – bizonyos értelemben sajátjuknak tekintették a feudális társadalom legelnyomottabb osztályai is [...], akik [...] a nagy haladó szellemű királyok, Mátyás és Nagy Lajos idején [...] feszült várakozással fordultak a

vár bástyái felé, ahonnan sorsuk jobbrafordulását remélték. Ezekben az időkben a vár eredeti szimbolikus tartalma új színnel, a haladás gondolatával gazdagodik [...]. A nemzet haladóbb részének tudatában a Vár [...] azokban az időkben is, amikor az a népelnyomó, idegen érdekeket szolgáló reakciós erőket képviselő hatalom bűvölyhelyül szolgált [...] megmaradt évszázadok során át kialakult eredeti, szimbolikus értelmezésében, s e gondolat csak fokozta a bitorló elleni gyűlöletet, hatványozta uralmának megdöntésére a népi erők összefogását.”⁵⁰

A történelmi vagy tartalmi városkép kategóriájában az egykori királyi székhely, a Budavári Palota a kizsákmányolók ellen folytatott osztályharc serkentőjévé emelkedett. A szerzők a történelem kommunista értelmezéséhez igazított állításokkal megcáfolhatatlan érveket fogalmaztak meg az épületegyüttes védelmére. Igyekeztek ezeket a széles tömegek számára érthetővé, a kultúrpolitika számára pedig megkerülhetetlenné, kötelező érvénnyel figyelembe veendővé tenni. A Budavári Palota hauszmanni épületére szabott koncepciót be kívánták építeni a szakmai fórumok, műemlékvédelmi szervezetek, a növekvő politikai nyomás alatt dolgozó hivatalok állásfoglalásaiba, határozataiba.

Elsőként a várnegyed egységét megőrző helyreállítás érdekében kellett „aktualizálni” a műemlék fogalmát is. Ki kellett dolgozni az állagmegóvás és a korszerű helyreállítás alapelveit. Szükség volt a műemlékvédelmi szervezet gyors és hatékony kiépítésére, a védendő műemlékek mielőbbi összeírására, és szükség lett volna a mindezt hiteles formában képviselő műemléki törvény elfogadására.⁵¹ Mindennek pedig a főváros és az ország újjáépítésével egy ütemben, abban létjogosultságot nyerve kellett történnie. „1945-öt írtunk, s az, hogy valaki kijelentse: »ővjük meg a műemlékeket!«, sokaknak nem tetszett, [...] mert maga a műemlék szó retrográd zöngéket tartalmazott abban az időben, valamiféle visszaálmódást, visszavágyódást éreztek ki belőle” – emlékezett 1975-ben Kisléghi Nagy István.⁵²

A műemlékekre vonatkozó „új tételek” összefoglalására Gerő László tett kísérletet a várnegyed és a palota műemléki feltárásának eredményeiről beszámoló könyve bevezetőjében.

„A műemlék a saját korának, társadalmi rendszerének és termelési viszonyainak legőszintébb tanúja, a művészet, az építőművészet az adott társadalom – pontosabban az adott uralkodóosztály – gondolatainak, ideológiájának igen jól olvasható és érthető kifejeződése. [...] Az építészeti múlt emlékei közvetlenül és rendkívül éles fényvel világítanak rá a termelőerők, termelési viszonyok – a társadalom és az ideológia közötti összefüggésekre és kölcsönhatásokra, valamint ezek törvényszerűségeire.”⁵³

42 ■ Kisléghi Nagy István – Pogány Frigyes: A budai Vár. *Tér és Forma*, XIX. 11 (1946), 151. old.

43 ■ Az 1944 vége és 1949 között több, némiképpen eltérő politikai és ideológiai színezetű időszakot Rainer M. János írta le „fordulatjellegű változások” soraként. Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In: *A fordulat éve 1947–1949*. Szerk. Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 1998. 17–39. old.

44 ■ A historizmusnak többek között a 19. századi városépítésetben való érvényesüléséről, érvényesítéséről lásd: Gyáni: *A történelem mint*, 113. old.

45 ■ Fogarasi Béla: Tudomány és demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 1947. 7–8. szám, 530. old.

46 ■ Révai József: A magyar értelmiség útja. In: uő: *Élni tudunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek (1945–1949)*. Szikra, Bp., 1949. Beszéd a Zeneakadémián, 1947. augusztus 12. 587–588. old.

47 ■ Uo. 591. old.

48 ■ Borsos Béla, dr. – Pogány Frigyes: A Vár szerepe Budapest városképében. *Magyar Építőművészet*, III. (1954) 1–2. szám, 35–44. old.

49 ■ Uo. 35–37. old.

50 ■ Uo. 36. old.

51 ■ Bardoly István: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez. *Magyar Műemlékvédelem. A Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Közleményei*, XIII. (2006) 7–72. old.

52 ■ Pogány: *Hogyan épült újjá*, 187–188. old.

53 ■ Gerő László: *A budai vár helyreállítása*. Közoktatásiügyi Kiadóvállalat, Bp., 1951. 9. old.

A múltfeltáró és a múltat értelmező jellegük miatt jelentős szerepet szánt e műemlékeknek a dolgozók nevelésében, az új ember formálásában, a helyes történelemszemlélet kialakításában. A fő érv azonban csak ezután következett: a művészeti és történeti értékük miatt műemlékként becsült épületeket a mindenkor dolgozók építették, végső soron tehát a mindenkor kizsákmányoltak munkájának emlékét őrzik:

„a környező falvak népeinek robotmunkájából emelkedtek fel és a kis barokpaloták építésénél is ők állták a nap hevét az építő állványokon. Ezek az emlékek tehát elsősorban a mi népünk alkotásai, és ma már népünk szellemi és anyagi tulajdonai is.”⁵⁴

Vonatkozott ez a budai Vár hatalmas falaira is. Ez a mindennél hatásosabb érv szinte változatlan formában, bár meglehetősen szélsőséges környezetben kapott hangot a *Demokrata* 1945. júniusi számában. A cikket Csaba Rezső református elhivatottságú építész jegyezte, aki a két világháború között számos kritikát tett közzé szaklapokban, és jelentős szerkesztői tevékenységet is folytatott. Életművének akár csak a felületes ismeretében is megmagyarázhatatlan a magyar épített örökség ellen intézett kirohanása. A Gerő László gondolatát szinte megismétlő mondat – „A királyok, főurak és főpapok idegenből hívott mesterekkel dolgoztattak, s palotáik megépítésében a sárral, náddal s giz-gazzal építkező népnek csak a kőhordás verejtéke jutott” – nála a következő állítást támasztotta alá:

„Ki kell mondanunk nyíltan, hogy építészetünk úgyszólván teljes egészében a lebontásra váró úri Magyarország építésze volt, s az újnak ettől merőben eltérő építészetnek kell lennie.”⁵⁵

A fordulat éveitől a műemlékvédelmi szempontokat következetesen érvényesítő helyreállítások és a szakszerű régészeti feltárások iránt elkötelezett szakemberek a tudományosan helytálló, egyszersmind ideológiai tekintetben kellően megalapozott elvek érvényre juttatásától a műemlékvédelmi intézményrendszer újraindítását és tevékenységének biztosítását remélték. Ennek a szervezetnek a vezetésével látták egyedül biztosíthatónak a várnegyed történelmileg hiteles helyreállítását, és ezúton remélték, hogy valamelyest felügyelhetik a Budavári Palota újjáépítését is: „mert politika és műemlékvédelem elválaszthatatlanok egymástól, minden politikai rendszer önreprezentációja érinti valamilyen módon a műemlékeket”.⁵⁶

1949 a magyar műemlékvédelem történetében is fordulópontot jelentett. Napvilágot látott az új műemléki törvény. Egy új, a korszerű elveknek nemzetközi összehasonlításban is megfelelő, ugyanakkor a magyarországi viszonyokat figyelembe vevő törvény tervezetének előkészítése ekkor már évtizedek óta folyamatban volt.⁵⁷ Szövegét különböző módosításokkal 1946-ban és 1948-ban is az illetékes hatóságok elé terjesztették. Csak 1948 júniusában vált egyér-

telművé, hogy a műemléki törvény megalkotását a kormányzat a tudományos élet területén bevezetendő reformokhoz köti. Csak miután 1948-ban megalakították a kommunista tudományosság „csúcsszervét”, a Magyar Tudományos Tanácsot,⁵⁸ és 1949. augusztus 20-án hatályba lépett az új Alkotmány, született meg az Elnöki Tanács 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelete a múzeumokról és a műemlékekről. A „fordulat éve, a kulturális forradalom megindulása ezen a téren [a műemlékvédelem területén] is jelentős eredményeket produkált. Népköztársaságunk Elnöki Tanácsa 13/1949 sz. törvényerejű rendeletével alapjait rakta le a szocialista műemlékvédelemnek.” Rögzítette a műemlékvédelem célját:

„...a magyar történet, tudomány és művészet emlékeit és eredményeit mint közművelődésünk örökbecsű értékeit [...] fokozott védelemben kell részesíteni és azokat az egész nép számára hozzáférhetővé kell tenni.”⁵⁹ – „A magyar műemlékvédelem [...] a háború, a kapitalista gazdálkodás által megtizedelt műemlék anyag tudományos feltárásával, módszeres helyreállításával, élményt keltő bemutatásával veszi ki részét népünk békés alkotómunkájából. A dolgozók százezreit tanítja meg a magyar nép múltjának megismerésére, értékeinek megbecsülésére, az igazi hazafiságra”⁶⁰ – összegezte 1955-ben Dercsényi Dezső.

A fordulat a törvény megalkotásával a műemlékvédelem történetében – legalábbis a feladatokat és az elveket rögzítő állásfoglalások ideológiai megalapozásában – egyértelműen végbement.

A törvény elfogadásához kapcsolódva 1949-ben műemlékké nyilvánították a Budavári Palotát.⁶¹

54 ■ Uo. 10. old.

55 ■ Csaba Rezső: A magyar építészet jövője. Építészeti múltunk teljes egészében átértékelésre szorul. Magyarországon nem a magyar nép építkezett, de most rajta a sor. *Demokrata*, IV. (1945), 8. szám, 8. old. Csaba Rezső építész (1903–1955) első munkáit még Zeidler Rudolf néven jegyezte, nevét 1933-ban magyarosította.

56 ■ Bardoly István megfogalmazása. Bardoly: Gerevich Tibor... 13. old. A műemlék fogalmának, a műemlékekkel szemben támasztott követelményeknek koronkénti változásáról, a XX. század modernista, valamint szocialista realista építészeti alkotásainak műemléki védelméről lásd: Ferkai András: A műemlékvédelem táguló körei. In: *A műemlékvédelem táguló körei. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal kiállításának katalógusa*. Bp., 2000. 4–10. old.

57 ■ Az előkészítésben a vezető szerepet az 1934-től a Műemlékek Országos Bizottsága elnöki tisztét betöltő Gerevich Tibor játszotta. Lásd: Bardoly: Gerevich Tibor... 7–72. old.; Lásd még: Fekete Ilona: Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények. *Világosság*, 2005. 6. szám, 101–116., 101–105. old.

58 ■ A Magyar Tudományos Tanácsról összefoglalóan: Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói – Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Akadémiai, Bp., 1955.

59 ■ Idézetek a Trautmann Rezső jegyezte előszökből. In: *Magyar Műemlékvédelem 1949–1959*. Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai, I. Bp., 1960. 5–6. old. Trautmann Rezső, végzettségét tekintve építészmérnök, a kötet megjelenésekor, 1960-ban építésügyi miniszter volt.

Megteremtődött tehát az elvi lehetőség az épület-együttes korszerű elveken alapuló műemléki helyreállítására. 1949-et vagy még inkább 1950-et követően azonban egyértelműen megmutatkozott, hogy „a kor a napi politika szemüvegén át nézte a palota kulturális értékeit, az épületegyüttes sem egészében, sem kiemelkedő elemei egyenként nem kapták meg azt a védelmet, amit a törvény előírt.”⁶²

ÍRÁSOS ÉS KÉPI FORRÁSOK

A Budavári Palota épületeinek tényleges állapotát 1945-ben sem a szakvéleményeket, állásfoglalásokat készítő mérnökök, hivatalviselők, sem a Műemléki Bizottság szakemberei nem ismerték részletekbe menően. Az egybehangzóan az újjáépítésre, a teljesebb körű vagy részleges rekonstrukcióra és a reprezentációs célú, állami használatba vételre vonatkozó javaslatok, valamint az októberben elfogadott határozat minden bizonnyal csak részleges ismeretek alapján születtek. A romosodásra, a hiányokra és a veszteségekre vonatkozó első tényszerű, egyben a legrészletesebb és a legmegbízhatóbb dokumentum Szabó László várkapitány 1946 januárjára elkészült jelentése volt.⁶³ Ehhez csatlakozott az épületkárokat rögzítő jegyzőkönyv, amely ugyanabban a hónapban készült a helyszínen.⁶⁴ A jegyzőkönyv kiegészítésének tekinthető a várkapitány által 1948. szeptember 30-ai keltezéssel összeállított leltár, amely a budai várpalota ingó vagyontárgyait vette számba.⁶⁵ Ugyancsak Szabónak köszönhető a palota 1945. január 8. és február 8. között lezajlott ostromára vonatkozó iratanyag. A károk mérsékléséért és az értékek mentéséért mindent elkövető várkapitány naponta készített feljegyzéseket az eseményekről, az épületekben kelet-

kezett tűzről, az oltási és menekítési munkálatokról: ezekhez értelmező alaprajzokat, jegyzékeket csatolt.⁶⁶ A beható és szakszerű helyszíni vizsgálatok, felmérések alapján Szabó László becslése szerint a nemzetet – 1938. évi pénzértékkel mérve –, összességében 41 595 900 pengőnek megfelelő kár érte; ez az egész ingatlanvagyon értékének mintegy 54,5%-át tette ki.⁶⁷ Az 1946 januárjában felvett jegyzőkönyv a károk mértéke szerint az épületrészeket négy csoportba sorolta: 85%-os, 65%-os, 45%-os, valamint 25%-os pusztulást rögzített.

Ennek a terjedelmes iratanyagnak köszönhetően váltak – nyilvánvalóan elsősorban a szakemberek számára – pontosan ismertté az épületekben, a belső kialakításukban, a berendezésekben és a műtárgyakban keletkezett károk. Ezen adatok ismeretében készülhettek a hasznosításra vonatkozó első tervek, és így vált lehetővé szakmai és gazdaságossági szempontú megítélésük. Az 1946-ban készült iratok egyértelműen bizonyítják, hogy az épületegyüttes nagyobb részében a pusztulás nem volt olyan mértékű, hogy a háborút megelőző állapot – teljes vagy legalább részleges – rekonstrukciójára ne nyílt volna lehetőség.

Ez a megállapítás a homlokzatokra, köztük a városképi jelentőségű dunai oldalra is érvényes. A középső, építészeti hangsúlyt képviselő, szimbolikus tartalmat hordozó kupola megformálásának, illetve más elemmel való pótlásának kérdése a tervezés egész folyamatát végigkísérte. A kérdés eleinte építészeti szakszempontok, ízlések, stílusok, később politikai, ideológiai elvárások és reprezentációs igények keresttüzében állt. Végül soron pedig kényszerű kompromisszumot testesített meg az épületegyüttes adottságai és az általa kötelezően tolmácsolandó üzenet között. A művészettörténeti és történeti megfontolásokat a homlokzatok formaképzésére vonatkozóan is fokozatosan háttérbe szorította az a kérdés, hogy a homlokzatok melyik formai variánsa lenne a legalkalmasabb arra, hogy a „magyar nép történetét igaz megvilágításban” mutassa meg;⁶⁸ kifejezője legyen mindannak, „ami a magyar múltban haladó és becsültes”; fontos szerepre emelkedjen az élet minden sférájában jelen lévő, emberformáló demokratikus nevelésben;⁶⁹ átérezhetővé tegye az építők, a mindenkor kizsákmányoltak munkáját.⁷⁰ Ilyenformán a legjobban alkalmazkodjon tehát a múlt kommunista értelmezéséhez, a legtökéletesebb eszköze legyen a történelem jelenbeli használatának. A tervezésben 1952 tavaszán bekövetkezett fordulatot követően pedig a homlokzatoknak mindenki számára érthetően kellett tudatosítaniuk, hogy az újjáépülő palota királyi központból a népi demokrácia középületévé lényegül át. Szemléletes formában kellett kifejezésre juttatni a gondolatot: ahol egykor a nép elnyomói éltek, ott a jövőben a választott vezetők a munkás-paraszt állam, a nép felemelésén munkálkodnak majd. Az építészet – amely „jóval bonyolultabb társadalmi termék, mint a többi művészet”,⁷¹ s azoktól sok tekintetben eltérő kommunikációs lehetőségekkel rendelkezik –

60 ■ Dercsényi Dezső: Tíz év műemlékvédelem. *Magyar Építőművészet*, IV. (1955), 3–5. szám, 136–137. old.

61 ■ Czagány: *A budavári palota*, 138. old.

62 ■ Uo. 141. old. Ennek részleteiről lesz még szó.

63 ■ *Jelentés a budai várpalota és a hozzátartozó épületek háborús események okozta káiról.* A forrást Kókay György tette közzé: Kókay: Dokumentumok, 293–322. old.

64 ■ „Magyar Szent Korona tulajdonát képező budai várpalota és melléképületei valamint tartozékpépületeiben a háborús események következtében okozott épületkárok megállapítása.” Uo. A forrásokat felhasználja és értékeli: Bognár: Átváltozások és átváltoztatások, 256–268. old.

65 ■ A forrást közli: Szvoboda Dománszky Gabriella: Az újkori budavári palota belső díszítése. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXIX. köt., 2001, 447–453. old.

66 ■ A forrást közli: Kókay: Dokumentumok, 222–242. old. Lásd még: Bognár: Átváltozások és átváltoztatások, 254. old.

67 ■ Kókay: Dokumentumok, 294. old, valamint 303. old. A várpalota és a hozzá tartozó ingatlanok összértékét ugyanis 76 396 000 pengőre becsülték.

68 ■ Fogarasi Béla: Tudomány és demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 1947. 7–8. szám, 530. old.

69 ■ Révai: A magyar értelmiség, 591. old.

70 ■ Gerő: *A budai vár helyreállítása*, 10. old.

71 ■ Major Máté: Zűrzavar mai építészetünkben. In: *Új építészet, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból.* Corvina, 1978. 48. old.; Major Máté: *Építészetünk útja. Építés-Építészet*, 1949. 6–7. szám, 31–43. old. Utóbb megjelent: *Új építészet, új társadalom*, 35. old.

csak korlátozott mértékben alkalmas konkrét üzenetek, „verbalizált tartalmak” közvetítésére, vagyis csak áttételes formában képes erre, amennyiben a „formái is mondanak, vallanak valamit az ember és társadalom gondolatairól, az osztályviszonyokról, de anélkül, hogy ábrázolnák azokat”.⁷² Így játszhat bizonyos szerepet a hatalom és a dolgozó tömegek kapcsolatrendszerében.⁷³ Minden bizonnyal a Budavári Palota történeti múltjából következő adottságok jelentették a fő okát annak, hogy – az épületkomplexum mint hatalmi centrum újjáépítésének időszakában – a stílustörténeti érveléssel és példákkal megalapozott diskurzus ellenére sem született elfogadott megoldás a kupola és a homlokzatok kialakításának kérdésben. Az egészében nem átformálható klasszicizáló barokk jelleg felszámolhatatlan akadályt jelentett a kommunista vezetés által meghatározott tartalom félreérthetetlen érvényre juttatásában.

A tervezés további sarkalatos pontjait a reprezentációs célokat szolgáló dísztermek, a kápolna és a díszlépcsők alkották: egyfelől a helyreállítás, a részleges, esetlegesen teljes rekonstrukció, másfelől a reprezentációs jelleget megszüntető, gyökeres átépítés lehetősége alkotta a két végletet. Az 1946-ban felvett jegyzőkönyv egyértelmű tanúsága szerint a palota dísztermei közül többnek az állapota lehetővé tette volna, hogy az ostrom előtti formában állítsák helyre. Egyaránt érvényes volt ez a Bálteremre, a hosszával és a dunai panorámájával különlegességgnek számító büfégalériára, a kupola alatti központi helyet elfoglaló Habsburg-teremre, a csak csekély mértékben sérült királyi kápolnára és a Trónteremre. Csupán a Hunyadi- és a Szent István-terem helyreállíthatósága lehetett kérdéses. Rekonstruálhatók lettek volna a díszlépcsők, elsősorban a kertből felvezető Habsburg-lépcső, valamint a Diplomata-lépcső és a krisztinavárosi szárny díszes lépcsőháza. Az 1949-ben és 1950-ben készített első tervvariánsokban lehetőség nyílt az építészek rekonstrukciós elképzeléseinek felvázolására. 1952 áprilisában azonban ebben is maradéktalanul érvényesült a diktátum, amely a dísztermek és a díszlépcsők radikális átépítésének koncepciójához, nem egy esetben lebontásukhoz, megsemmisítésükhöz vezetett. A döntési mechanizmusról szemléletesen árulkodnak a barokk eredetű déli épületszárny (a „D” épület) tervei. A belső terek nagyfokú romosodása itt jobbra szabad kezdet adott az építészeknek. Több változatot követően az 1952-ben elfogadott programterv szerint a délkeleti részben, az első emeleten, éppen a XVIII. századi császári lakosztály helyén, Rákosi Mátyás dolgozószobája kapott volna helyet. A második emeletre, az egykori vendéglakosztályok helyére Rákosi és felesége lakása került volna.⁷⁴ Mindezeket 1952-ben hangsúlyozottan szép, nagy, bár nem túlzó méretű, világos és jó kilátással rendelkező, praktikus berendezett helyiségek, munkaszobák formájában, az eredeti térszerkezettől teljesen függetlenül képzeltek el.

Az 1946 januárjára keltezett írásos dokumentumokat képi források, a palotáról készült számos fényképfelvétel egészíti ki. Ezek az irattal összhangban egyértelműen tanúsítják, nem volt építészeti, statikai akadálya annak, hogy a palota és a környező épületek nagyobb részét lényegében a háború előtti állapotában építsék újjá, rekonstruálják.

Az utókor számára ezek a fényképek rögzítették azt a látványt, amely a harcok befejeztével a kortársak szeme elé tárult, amelyhez a háború utáni években hozzászórtak. Azt a látványt tehát, amely az első, még szinte kizárólag az érzelmek hatása alatt álló leírásokat, helyzetértékeléseket ihlette. S azt, amely a Budavári Palota valóságos állapotának a megismerése előtt a kiindulást jelentette az épületek helyreállíthatóságával, használhatóságával kapcsolatban megfogalmazott, olykor különböző sajtóorgánumokban publikált elképzelésekhez.

A fényképfelvételek alapján szerezhetjük talán a legérzékletesebb benyomást a kortársak hiányos ismereteire, olykor csupán a benyomásaikra alapozott, „szükségszerűen szegmentált tapasztalataikról”.⁷⁵ A tapasztalatok szegmentáltságát figyelembe véve pedig nem meglepő, hogy a kérdésben véleményt nyilvánítók egy része fel sem vetette a palota helyreállításának vagy újjáépítésének lehetőségét: voltak, akik az épületek lebontását szorgalmazták, mások pedig – immár az épületegyüttessel nem számolva – a területet más célra kívánták hasznosítani. Minden esetben megvizsgálandó azonban, hogy a szerzőket a pontos ismeretek hiánya vezette-e tévútra, vagy pedig politikai elköteleződésük, esetleg pártpreferenciájuk állt megfontolásaik hátterében.

„MI LEGYEN A VÁR HELYÉN?”⁷⁶

A „szegmentált tapasztalatok”, a Budavári Palota állapotára vonatkozó ismeretek hiányossága vagy az adatok tudatos torzítása a várnegyed és a palota esetében nagyobb elvi esélyt jelentett a visszafordíthatatlan pusztítással járó, radikális megoldások elfogadására, mint a főváros vagy az ország bármely más pontján, bármelyik történelmi városrészben, épületegyüttésben. Közismert volt, hogy ezen a területen a háborús károk mértéke nemcsak az országos átlagot, hanem a budapestit is jóval felülmúlta. Elsősorban a menthetetlenség több ízben felmerülő vádját kellett kivédeni. Másodsorban a hauszmanni palota művészeti értéktelenségét hangsúlyozó nézetekkel szemben kellett megerősíteni a műemlékvédelmi szakemberek által kidolgozott, folyamatosan aktualizált érvrendszert.

Az 1945 és 1948 között megjelenő *Szabadság* című napilap 1945. október 23-ai számában rövid cikk látott napvilágot *Mi legyen a vár helyén?* címmel.⁷⁷ Ugyanezen a napon hozott az FKT a palota helyreállítását feltétlenül támogató határozatot. A cikk arról tájékoztatta olvasóit, hogy a Műemlékek Ország-

gos Bizottságának egy korábbi ülésén⁷⁸ – a palota esetleges újjáépítése mellett – az épületegyüttes teljes lebontásának a lehetősége is felmerült. Sőt erre vonatkozóan a Bizottság még számításokat is végeztetett. „Három lehetőség kínálkozik: 1. A lebontás 2. A régi barokk formájában való helyrehozatal 3. A régi helyén modern stílusú, új palota építése” – összegezte az elképzeléseket a névtelen szerző.

Miközben az olvasó semmiféle eligazítást nem kapott arról, mi lehetne a barokk formában helyreállított vagy az új, modern stílusú palota funkciója, arról tehát, hogy mi indokolhatja a lebontandó helyén egy új palota felépítését, a szerző további, ha lehet még fantasztikusabb elképzelésekről számolt be. Eszerint a Műemlékek Országos Bizottságának az ülésén az a gondolat is felbukkant, hogy „a várpalota helyén alkossák meg Budapest Monte Carloját, vagyis a külföldiek vonzására alkalmas szórakoztató üzemek egész sorát csoportosítsák itt”. Mindezt kiegészítendő a szerző mint tényről számolt be arról is, hogy a „főváros újjáépítési tervében a Vár egész területe úgy szerepel, mint amit a földdel egyenlővé tesznek. Le akarják bontani a várbeli házakat, hogy az így felszabaduló területen egységes stílusú munkásüdülőtelepet teremtsenek, hatalmas parkok, szemet-élket üdítő zöld növényzet keretében.” És valóban: az 1945 nyarán formálódó városrendezési kerettervben a budai oldalra a tervezők kizárólag lakó- és üdülőövezeteket képzeltek, amit a Tabán környékén megvalósítandó fürdő- és gyógyászati központ egészített volna ki. A várnegyed és a palota hasznosítása hivatali vagy kormányzati negyedként, esetleg kulturális központként szóba sem került. A jövő modern fővárosa számára a Várhegy lényegében teherterületet jelentett.

72 ■ Major: Építészetünk útja, 31–43. old.; Új építészet, 35. old.

73 ■ Ferkai András: A sztálinizmus építészetéről. In: György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Corvina, Bp., 1992. 26. old.

74 ■ Megemlíti Bognár: Átváltozások és átváltoztatások, 262. old.

75 ■ Bódy Zsombor megfogalmazása Reinhard Koselleck nyomán: Bódy Zsombor: Az 1945-ös átalakulás értelmezési kánonjairól. In: Balázs Eszter – Koltai Gábor – Takács Róbert (szerk.): *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Ständeisky Eva tiszteletére*. Napvilág, Bp., 2018. 44. old.

76 ■ Mi legyen a vár helyén? Név nélkül. *Szabadság: demokratikus napilap*, 1945. október 23. 4. old.

77 ■ Uo. A cikket ismerteti és városrendezési tervekkel, valamint a várnegyedre és részben a palotára vonatkozó hivatalos, kormányzati döntésekkel szembesíti: Sipos: Tervek a budai, 297–299. old.

78 ■ Feltehető, hogy az újságcikk írója a MOB 1945. október 2-án tartott ülésére utal.

79 ■ Kisléghy Nagy István – Pogány Frigyes: A budai Vár. *Tér és Forma*, XIX. (1946), 11. szám, 151. old.

80 ■ Az 1878-ban alapított Országos Régészeti és Embertani Társulat a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat elődje. Ez volt feltehetően az a nagy múltú társulat, amelyről a *Demokráciában* megjelent cikkben szó van: T[amás] E[rnő]: Romkertet terveznek a budai várpalota helyére. Gerevich professzor a régészeti társaság érdekes terveiről. *Demokrácia*, 1945. 12. szám, 4. old.

81 ■ Uo.

A Várhegy ma „inkább útban van. A város szívében a forgalmi utak kénytelenek megkerülni.

A dombtető megközelítése nehézkes, és így intenzív beépítésre nem alkalmas. A köznapi praktikum szemüvegén át nézve, inkább teherterület. Igen. A forrongó, zajló élet, a nyüzsgő, robotoló város legszívesebben eltüntetné innen ezt a zavaró dombot, mert ez egyszerűen gazdasági, vagy tájékoztatási szempontból sem tűr meg hátán bérkaszányákat, toronyházakat”

– világított rá a helyzet súlyosságára Pogány és Kisléghy 1946-ban. A „kibombázott, lakás-éhes, primitív életszükségeit is nélkülöző és így érthetően csak a lapos praktikumban hívó ember szűk látószögével” közelítve a történelmi Budai Várnegyed és a palota épületegyüttese elvesztette az értékét.⁷⁹

Az újságcikkben foglaltakat érdemes egy rövid elemzésben szembesíteni a valósággal, illetve a valóságnak a pártpolitikai érdekeken átszűrődő értelmezésével. A *Szabadság* ugyanezen számában jelent meg az a híradás, amely szerint a lerombolt Duna-hidakat ideiglenesen pótló, a legerősebb jégzajlásnak is ellenálló híd már a téli időszakban lehetővé teszi majd az állandó összeköttetést Pest és Buda között. A fővárosban a közlekedés teljes megindítása a sürgősen megoldandó problémák között szerepelt akkor, amikor a Műemlékek Országos Bizottsága a várpalota helyreállításáról, illetve a helyére álmodott új negyedek építéséről tárgyalt. Az újság első oldalán pedig Rákosi Mátyás két héttel az országos választásokat megelőzően, tízezer budapesti nő előtt mondott beszéde jelent meg: „A legégetőbb kérdés, a kenyérhiány, az áruhiány, az árak és a bérek versenye, a pénz elértéktelenedése.”

A palota lebontására, esetleg egy új stílusú épület, munkás-üdülőtelep vagy idegenforgalmi centrum várbeli építésére vonatkozó elképzelések az idézett újságcikk tudósítása szerint abban a körben is megfogalmazódtak, ahol ez a legkevésbé volt várható. A Műemlékek Országos Bizottságának nagy múltú, építészeket, régészeket, művészettörténészeket egyesítő közegében. Abban a bizottságban, amelynek elnöke 1934-től Gerevich Tibor volt. De megfogalmazódtak az 1945-ben működését újra megkezdő Országos Régészeti és Embertani Társulatban is, amelynek ekkor újraválasztott elnöke ugyancsak Gerevich Tibor volt.⁸⁰ Az 1945 és 1948 között a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt lapjaként megjelenő *Demokrácia* 1945. június 4-én megjelenő száma szerint „Gerevich professzor »a régészeti társaság érdekes terveiről«” számolt be egy interjúban.⁸¹ A vastag betűkkel szedett cím – *Romkertet terveznek a budai várpalota helyére* – elárulta, hogy a társulat elnökeként nyilatkozó Gerevich a Budai Várpalota lebontása mellett foglalt állást. Igaz, nem lakótelepet és parkot, nem szállodát, s nem is új palotát szánt a helyére, hanem az esztergomihoz és a

székesfehérvárihoz hasonló romkertet. „A lebontásra kerülő mai palota” helyén feltárt „romok történelmi hangulatot felidéző környezetükkel éppen úgy díszítenék Budapestet, mint – mondjuk – a Colosseum ékesíti Rómát! Bizonyos, hogy a városrendezés e terv megvalósításával csakis szépítené Budapest városképét [...] egy szebb, hangulatokban és műemlékekben gazdagabb város látványát idézve elénk” – vélekedett a cikk szerzője.

Mi állhatott ennek a nem várt nyilatkozatnak a hátterében? Gerevich indoklása a várható óriási építési költségekre hivatkozott. 1945 júniusában, a rendkívül szűkös gazdasági lehetőségek és a nyomasztó fővárosi életkörülmények közepette ez önmagában nyomós érvnek számított. Az épületkárok tényleges mértékével feltehetően ő sem volt tisztában. Az interjúból azonban arra lehet következtetni, hogy a palota helyreállítását Gerevich valójában az épület-együttes állapotától függetlenül sem tartotta támogatandónak. Budapest sok „gipsz-díszítésű, giccses épületéért kulturális és művészeti tekintetben nem kár. Helyükbe új épületeket emelnek.” Nem mondta ki, de vélhetően a palotát is ezek közé sorolta.

A szövegből egyértelműen kiolvasható Gerevich mély elkötelezettsége a tudományos alapokon nyugvó régészeti feltárások iránt. A Budavári Palota területét különösen értékesnek, ezért alaposan átkutatandónak tartotta. Joggal remélhette a középkori épületek romjainak feltárását, hiszen ezek egyes részletei már a háború előtt előbukkantak.⁸² Számára a középkori királyi palota minél teljesebb körű feltárásának a lehetősége többet ért a hausmanni palota helyreállításánál. A romkert létrehozása része lehetett volna egy átfogó tudományos, régészeti programnak és a cikkben szintén fontos feladatként jellemzett ismeretterjesztő, „népnevelő” munkának.⁸³ A romokból felépülő, műemlékekben gazdagabbá váló új várost, a most felépítendő „ötödik Budát”⁸⁴ Gerevich megítélése szerint jobban ékesítette volna az épületmaradványokat hitelesen bemutató romkert, mint a dunai panorámát uraló, historizáló épületkomplexum.

Ahogy a Műemlékek Országos Bizottságában és az Országos Régészeti és Embertani Társulatban, úgy feltehetően az FKT-ban is felvetődött a Budavári Palota lebontásának gondolata. Többek között erről számolt be Pogány Frigyes és Kisléghi Nagy István 1975-ben, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat budapesti Kossuth Klubjában folytatott beszélgetésben.⁸⁵ „Megfogalmaztuk az alapvető kérdést: mi lesz a Várral, mi lesz a volt királyi palotával? Mert olyan hangok is hallatszottak még a Közmunkatanácson belül is, hogy a királyi palotát le kell bontani – s már született is olyan javaslat, hogy amerikai szállodát kell építeni a helyére” – emlékezett Pogány. A szót átvevő Kisléghi pedig a következő részletet elevenítette fel: „Elhangzott a legmagasabb fórum véleménye: jöjjenek a buldózerék, a Várnegyed – ez a »sváb falu« – tűnjön el a föld színéről, s helyébe épüljön egy

szép modern város.”⁸⁶ Sajnos egyik emlékező sem kötötte ezeket a kijelentéseket konkrét személyekhez, nem számoltak be a vita körülményeiről, és nem jelölték meg a végrehajtás pontos időpontját sem.

A Budai Várpalota épületeinek helyreállíthatóságával kapcsolatos bizonytalanságot 1945-ben kormányzati szinten is tetten lehetett érni. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány minisztertanácsi ülésein a kérdés két alkalommal került szóba. Balogh István miniszterelnökségi államtitkár július 25-én 12 630 000 pengő póthitelért folyamodott, amelyből a sérült épületek statikai megerősítését kívánta finanszírozni. A kívánt összeg folyósításához a Minisztertanács hozzájárult.⁸⁷ Az 1945. október 24-én tartott ülésen, amikor az államtitkár újabb 36 milliós összeget kért,⁸⁸ Gerő Ernő kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter célszerűtlennek gondolta, hogy a menthetlen épületre további összeget áldozzanak. Gerő indítványát Oltványi Gyula pénzügyminiszter mellett Nagy Ferenc újjáépítési miniszter, a későbbi miniszterelnök is magáévá tette: minthogy „komoly megóvás nem vihető keresztül [...] valóban el lehet tekinteni az épületek helyreállítási munkálataitól”. A határozat feltehetően nem a pusztulás mértékével való józan szembenézés eredményeként, annak az anyagi vonzatait mérlegelve született, az ország és a főváros helyzetére, a sürgetően megoldandó, alapvető problémákra való tekintettel azonban kétségtelenül racionális, gazdasági szempontból indokolható volt.⁸⁹

A „FORDULAT ÉVÉBEN”

1948-ban jelent meg Fülep Lajos *Egy nagy lehetőség Budapest és az ország újjáépítésében* című tanulmánya. A szerző ezúttal nem művészettörténetet írt. Az építészetet „a kor gazdasági, társadalmi, szellemi-erkölcsi, esztétikai tartalmát, létét, valóságát kifejező és megjelenítő”⁹⁰ művészeti ágként értelmezve a múltat és jelent, valamint a remélt jövőt jellemezte. Az esz-

82 ■ A háború előtt előkerült részleteket az ostrom előtt állagmegóvási céllal visszatemetették. Az ostrom után a Műemlékek Országos Bizottsága az ásatások folytatását szorgalmazta, támogatását már az 1945. évi költségvetésében szerepeltette. Lásd erről: Bognár: Átváltozások és átváltoztatások, 259–260. old.

83 ■ A Rómára és a Colosseumra való hivatkozás alapján azt is feltételezhetjük, hogy a romkert kialakításának terve, vagy esetleg éppen csak ötlete itáliai példák nyomán fogant. Erről részletesen: Bardoly: Gerevich Tibor..., 11. old.; valamint: Markója Csilla: Gerevich Tibor görbe tükörben. *Enigma*, 2009. 16. szám, 5–48. old.; Markója Csilla: Gerevich Tibor és sokrétű hagyatéka. Aba-Novák Vilmos, Jeges Ernő és a kultúrpolitika a Horthy-érában. *Enigma*, XXV (2018), 95. szám, 35–50. old.

84 ■ Lásd: Borbíró: Budapest építészete, 53. old.

85 ■ Pogány: *Hogyan épült újjá*, 185–192. old.

86 ■ *Uo.*, 187–188. old.

87 ■ Szűcs László: Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. dec. 23. – 1945. nov. 15. K. n., Bp., 1997. A köt. 688. old. Említi: Bognár: Átváltozások, 259. old.

mefuttatás tartalmazta a régi rend kíméletlen, hazug világának megjelenítőjeként értelmezett historizmusnak a társadalom, a politika és a művészet, illetve az építész és a megrendelő viszonyrendszerébe állított, mindent elsőpró kritikáját. A hauszmanni palotát és Budapest eklektikus épületeit az országot zsákutcába vezető, velejéig hamis rendszer kifejeződéseként értelmezte:

„A tőke spekulációra építette a bérházakat, a magánosok a maguk lakta házakat fitogtatásra, az állam és a város tekintély, hatalom reprezentálására a középületeket. [...] Ezért nagyobbították meg a királyi palotát 860 termesre, mert ha nem is lakik benne király, mutassa meg, hogy hatalmas ország királyának palotája.”⁹¹

Fülep közölt egy kiforrott, tudományos igényű megalapozott koncepciót is a Budavári Palota hasznosítására. A „királyt jelképező épületkolosszusnak”, „a hazugság legnagyobb lakának”⁹² a budapesti egyetem itteni elhelyezése adhatna új, méltó funkciót. Méltó funkciót egy demokratikusnak hitt rendszerben, amely igyekszik leszámolni a múlt minden bűnével, és szembe kíván nézni minden rossz látszattal. Olyan funkciót, amellyel az épületegyüttes az új belső igazság tudatában, a tudomány és az igazság otthonaként vállalhatja a hazug külsőt. Az épületegyüttes egyetemmel alakítása ugyanis „mérhetetlenül serkenténé magának a gondolkodásmódnak folyamatban levő megújulását”.⁹³ Ez egyszersmind – folytatta Fülep – a még mindig kísértő, különösen a budai várban kísértő régi gondolkodásmód „feje tetejéről a talpára állítását” is jelentené.

Fülep elsőként a bölcsészeti és a jogi fakultásokat kívánta itt elhelyezni, ezt követően pedig a hivatalok, a hadsereg, a születési és pénzarisztokrácia korábbi székhelyén, a várnegyedben tervezte létrehozni az egyetemi várost. Helyet biztosított volna ezzel

kollégiumoknak, tanári lakásoknak, könyvtáraknak. Fülep hangsúlyozta a Várhegy ideális, a város közepén, mégis annak zajától, forgalmától elkülönülő, jó levegőjű, nyugodt fekvését, amely kiválóan alkalmassá teszi nemcsak a tanulásra és tanításra, hanem a kikapcsolódásra, a pihenésre is.

A hosszára nyúló, történeti és művészetfilozófiai elemeket is tartalmazó elemzésben a szerző végeredményben a régi rezsimmel szemben, a tudást és a szabad szellemet megbecsülő új demokrácia mellett foglalt állást: „Bármi egyébre használjuk [a palotát – KM], hatalmi, politikai, hivatali célra, folytatjuk a vonalat. Az egyetem elvágja.” Ezzel „a rosszból jót, a bűnből erényt, az átokból áldást kell csinálni”.⁹⁴ A Budavári Palota, pontosabban annak új funkcióba emelése az új rend létrehozásának, kiteljesítésének a szimbólumává, mintegy modelljévé emelkedett. Fülep Lajos még 1948-ban is vakon hitte vagy legalábbis remélte, hogy mindez meg is valósulhat.

A tanulmányhoz kapcsolódva a szerzővel és két felkért szakértővel folytatott beszélgetés jelent meg a *Kis Újságban*.⁹⁵ A szakértők a két háború közötti építészet sokoldalúan művelt, jeles képviselői voltak. 1948-ban mindketten részt vállaltak a politikai életben, közéleti tevékenységet folytattak, és vezető hivatalt töltöttek be. Az egyikük, Borbíró Virgil 1945 és 1948 között az FKT-ben és a Magyar Művészeti Tanácsban dolgozott, 1947-től parasztpárti építésügyi államtitkár volt. Hivatalát 1949-ig töltötte be, ekkor kiszorították a közéletből. Szakmai működését azonban továbbra is elismerték: a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a Képzőművészeti Főiskola Építészeti Tanszékének rendes tanára volt. Bekapcsolódott Budapest városrendezési terveinek készítésébe is, és a Budavári Palota terveiről is többször nyilatkozott. A másik szakértő, a „galileista” építész,⁹⁶ Soós Aladár, fiatalkora óta baloldali elkötelezettségű tervező, az Építésügyi Minisztérium alkalmazásában 1946-tól irányító szerepet játszott a főváros nem egy középületének újjáépítésében. 1947-ben az Országos Tájszervezési Ügyosztály élére nevezték ki, feladata a tervszerű újjáépítés országos szintű koordinálása volt.⁹⁷ A Radikális Párt tagjaként lett parlamenti képviselő, ahol a műemlékek, főleg a vidéki kastélyok kirablása, elpusztítása ellen emelt szót. A későbbiekben is tervfőmérnökként jutott szerephez nagy állami beruházások, többek között Sztálinváros építésében.

Nem volt kérdéses, hogy a fiatalon művészet-történeti tanulmányokat is folytató, a historizmus stílusát Fülephez hasonlóan nem pusztán formai szempontból, hanem az egész régi világ megnyilatkozási formájaként elítélő Borbíró Virgil támogatta az egyetemi város Várhegyre telepítésének gondolatát.

„Nem vagyunk hívei a gigantikus méretekben tobzódó, unalmas, rideg, hivatalos klasszicizmus olyan fajtájának, amit a Hellaszról Rómába hurcolt rabszolga-építészek, diktátorok és imperá-

88 ■ Uo. B köt., 428–429. old. Említi: Sipos: Tervek a budai, 299. old.; Bognár: Átváltozások, 259. old.

89 ■ Bognár: Átváltozások, 259., 269. old. (67. jegyzet).

90 ■ Fülep Lajos: Egy nagy lehetőség, 690–701. old.; uő: *Művészet és világnézet*, 366–383. old.; uő: *Egybegyűjtött írások*, 370. old.

91 ■ Uo., 366–383. old.; Uő: *Egybegyűjtött írások*, 378. old.

92 ■ Fülep: Egy nagy lehetőség, 690–701. old.; uő: *Művészet és világnézet*, 366–383. old.; Uő: *Egybegyűjtött írások*, 377–378. old.

93 ■ Uo., 690–701. old.; uő: *Művészet és világnézet*, 366–383. old.; Uő: *Egybegyűjtött írások*, 382. old.

94 ■ Uo., 690–701. old.; uő: *Művészet és világnézet*, 366–383. old.; Uő: *Egybegyűjtött írások*, 382. old.

95 ■ A *Kis Újság* a Független Kisgazda Párt központi lapja volt, képes politikai napilap. A cikk emellett teljes terjedelmében megjelent: Fülep Lajos: Hogy lehet a Várból egyetemi város? A budai várnegyed diákvárossá alakításáról nyilatkozik Fülep Lajos, Borbíró Virgil és Sós Aladár. Közli: Fülep: *Egybegyűjtött írások*, 465–467. old.

96 ■ Soós Aladár (1887–1975). Lásd Fekete Gyula: Egy galileista életmű. *Budapest*, 1977. május, 32–34. old.

97 ■ Lásd erről a *Kis Újság* beszámolóját, 1947. május 16.

torok parancsára találtak ki, s amit a napóleoni mérnökharhoz tartozó archeológus építészek keltettek új életre, amit a Napóleon alapította École des Beaux-Arts tett a hatalmaskodók nemzetközi világ-stílusává, a mindenfajta imperializmusok építészeti kifejezőjévé, Berlintől keletre Mandzsúriáig, nyugatra pedig Havannaig és San Franciskoig.”⁹⁸

A hivatalos klasszicizmusnak nevezett eklektikát maró gúnnyal illette, a palotába helyezendő egyetemet viszont egyenesen, mint a „Duna völgyének egyik legszebb világítótornyát” említette. Az épületeket építészként is alkalmasnak találta az új egyetem befogadására. Egyes épületszárnyakat könnyen helyreállíthatónak vélt, a megmaradt falak és födémek felhasználásával pedig a költségekben is 35-40%-os megtakarítást tartott elérhetőnek.⁹⁹

Soós Aladár miniszteri osztályfőnök az épületegyüttest elvben többféle funkció betöltésére is alkalmasnak találta. Lehetett volna Budapest kulturális központja, a jövő nagy egyetemi negyedének súlypontja, de éppúgy kiépülhetett volna benne „Budapest idegenforgalmának centruma [...] nagyszabású hotellé, vigadóvá, hangversenyeremké, kaszinókká stb. átalakítva”. Az épületegyüttest arra is alkalmasnak ítélte, hogy befogadja Magyarország politikai központját, amely magába foglalta volna az államfő lakását és reprezentációs termeit. Az idegenforgalmi rendeltetést nem találta időszerűnek. A kulturális központtá, esetleg egyetemmé való átépítés költségeit aránytalanul nagyra gondolta. A legtöbb szempontot a politikai centrumként történő kialakítás mellett látta felsorakoztathatónak: amellett foglalt állást, hogy „a budai Vár romjaiból az Új Magyarország politikai momentumává és jelképévé” épüljön újjá. 1952 decemberében, immár a palota újjáépítésének a tervezésében bekövetkezett fordulat után, konkrétan is megfogalmazta az 1948-ban útjára indított gondolatot, miszerint a megváltozott jelentésű palotát a szocializmust építő ország szimbólumaként kell újjáépíteni.

„Immár nem egy »az Isten kegyelmére« hivatkozó császárságot kell reprezentálnia, hanem az egész ország dolgozó népének történelmi jelentőségét, építő erejét és akaratát.”¹⁰⁰

Füleppelellentétben Soós egyáltalán nem érezte megszakítandónak a palota múltbeli funkcióját. Nem érezte szükségét, hogy eltöröltesse a régi kor hatalmi centrumaként hozzá fűződő, benne testet öltő szimbolikus tartalom. Sőt a kontinuitás mellett érvelt. Meggyőző szempontként említette – s ebben az építész szakma több képviselőjével egyetértett –, hogy az állami reprezentációban szerephez jutó hivatali használat áll legközelebb az épületek eredeti rendeltetéséhez. Utoljára, de nem utolsósorban, a bizonyító erejű, „nagy orosz példára” hivatkozott.

„A Kremlből is politikai centrum lett, amely az egész hatalmas Szovjetunió politikai szimbólumává vált.”¹⁰¹

Mindez tehát 1948-ban történt, alig egy évvel azelőtt, hogy megszülettek a palota hasznosítására vonatkozó legmagasabb szintű döntések. 1949. május 19-én – a május 15-én tartott választás után mindössze négy nappal – a Gazdasági Főtanács határozatba foglalta, hogy az első ötéves terv keretében kezdődjék meg a volt királyi palota és a várnegyed műemléki szellemű helyreállítása. Az MDP Központi Vezetőségének Titkársága pedig 1949. augusztus 17-én a palotát találta egyedül méltó és kellően reprezentatív helyszínné a legfőbb állami vezetés, a Miniszterelnökség és a párt központi szervei elhelyezésére.¹⁰² Nem a határozatok tartalma jelentett elsősorban újdonságot. Az építészek és műemlékvédők közül korábban is többen úgy gondolták, hogy a helyreállítandó épületegyüttest az állami reprezentáció szolgálatába kell állítani. Attól sem zárkóztak el, hogy a palota továbbra is az országot, az államiságot jelenítse meg. A hatalom gyakorlásának módja jelentett újdonságot, a hatalom jellege változott meg időközben. Hiszen mindez akkor történt, amikor

„a magyar nemzeti lét minden eddig megoldatlan döntő kérdését az MKP élesen felvetette, következetesen végiggondolta és a gyakorlatban a lehetőségekhez képest megoldotta. A magyar nemzeti lét nagy elvi kérdései most már mint a társadalmi gyakorlat irányelvei szerepelnek, vagyis az eleven, az aktuális társadalmi élet konkrét cselekvéseinek irányt megszabóivá válnak.”¹⁰³

Akkor, amikor a kommunista párt a gazdaság és politika szilárd alapokra helyezését követően, „a régi társadalom hazugság, önámítás és képmutatás szövevényének” felszámolásával megteremtette „a valóság helyes felismerésén alakuló új magyar szellemi kultúra” lehetőségét.¹⁰⁴ □

98 ■ Borbíró: Budapest építészete, 54. old.

99 ■ Fülep: Hogy lehet a Várból, 466. old.

100 ■ Soós Aladár: Újjáépül a Budai Vár. *Élet és Tudomány*, VII. (1952) 52. szám, 809. old.

101 ■ Fülep: Hogy lehet a Várból, 467. old.

102 ■ Prákfalvi Endre: Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXIX. köt., 2001. 348. old.; Sipos: Tervek a budai várnegyed, 299. old.

103 ■ Lukács György: A Magyar Kommunista Párt és a magyar kultúra. Előadás az MKP Politikai akadémiáján, 1948. április 9. In: uő: *Új magyar kultúráért*. K. n. Bp., 1948. 26. old.

104 ■ Uo. 29. old.

MAJDNEM OLYAN, MINTHA...*

SEMJÉN ANDRÁS

Az „egyetemi modellváltásnak” nevezett hazai folyamat 2019-ben kezdődött. A további átalakítások modelljeként beharangozott első lépés a Budapesti Corvinus Egyetem átalakítása volt alapítványi fenntartású magánintézménnyé. A kormányzat rendkívül jelentős állami vagyont bocsátott az egyetemet a továbbiakban fenntartó Maecenas Universitatis Corvini Alapítvány rendelkezésére.

Ezt követően 2020–21-ben számos hazai egyetem került alapítványi fenntartásba: többek között a nagy vidéki tudományegyetemek és a SOTE csatlakozott „önkéntesen”, saját kérésére, az új modellhez.¹

Abban, hogy az egyetemi szenátusok megszavazták, sőt maguk „kérték”, hogy átalakítsanak az új modellre, nem csekély szerepe volt a „méznek a madzagon”, azaz az EU-s források terhére megígért jelentős jövőbeli fejlesztési pénzekhez való hozzáférés lehetőségének. A Corvinus átalakítása azonban nem szolgált mintaként az egyetemi átalakítások során. A többi modellváltó intézmény alapítványa ugyanis – két-három kivételtől eltekintve² – az egyes esetekben (pl. MOME) jelentősen feljavított egyetemi infrastruktúra átadásán túl nem kapott további, a működési költségeket legalább részben hozzájáróló fedező állami vagyont. Bár a kormány azt ígéri, hogy kitart az egyetemi szenátusoknak tett ígéretei mellett, a tervezett fejlesztések jövőbeli megvalósulásának esélye az elszaladó költségvetési hiány miatt legalábbis kérdéses. Az átalakítás az SZFE-t kivéve az egyetemeken nem váltott ki nyílt ellenállást.

* ■ A Stádium 28 Kör 2021. március 26-i online fórumán tartott prezentáció kibővített változata.

1 ■ Wolfy: Újabb tíz egyetem kerül alapítványi fenntartásba. Index, 2021. július 7. <https://index.hu/belfold/2021/07/07/egyetem-felsooktatasi-modellvaltas-alapitvanyi-fenntartasu-iskolak/>

2 ■ Lásd Ballai Vince: Jól kitöm néhány új egyetemi alapítványt, de többeket üres zsebbel indítana útnak a kormány. HVG.hu 2021. április 1.

3 ■ E megközelítések közül elsősorban a neoweberiánus állam (NWS) elmélete, a hálózatok növekvő szerepe és a kormányzatról a „jó kormányzás” (*good governance*) irányába történő hangsúlyeltolódás érdemel figyelmet, vö. Christopher Pollitt – Geert Bouckaert: *Public Management Reform: A Comparative Analysis – New Public Management, Governance, and the Neo-Weberian State*. 3rd edition. Oxford University Press, Oxford, 2011. 1–30. old.

4 ■ Sanford Borins: New Public Management, North American style. In: Kate McLaughlin – Stephen P. Osborne – Ewan Ferlie (eds.): *New Public Management: Current Trends and Future Prospects*. Routledge, London – New York, 2002. 181–194. old.

NEMZETKÖZI FEJLEMÉNYEK

Az átalakítás tervezői inspirációt merítettek a nemzetközi trendekből, az állami szektort és azon belül a felsőoktatást érintő folyamatokból. Közülük a legfontosabbak:

- a közszolgálati menedzsmentreform több évtizedes folyamata az Új Közszolgálati Menedzsment (*New Public Management, NPM*) megjelenésétől és elterjedésétől kezdve;³
- a tágan értelmezett felsőoktatási privatizáció;
- az egyetemek irányításának (*university governance*) változó trendjei;
- az intézményi vagyon, az egyetemi alapítványok megnövekedett szerepe a finanszírozásban.

Az alábbiakban bemutatom ezeket a nemzetközi trendeket. Igyekszem meggyőzni az olvasót arról, hogy a magyar modellváltás alapvetően egészen másról szól – még ha látszólag *majdnem olyan is*, *mintha* e folyamatokat követné.

ÁTALAKULÁSOK A KÖZSZEKTOR IRÁNYÍTÁSÁBAN ÉS MŰKÖDTETÉSÉBEN

A közszolgálati menedzsment reformja azzal indult, hogy a hetvenes évek vége felé megjelenő Új Közszolgálati Menedzsment (*New Public Management = NPM*) számos országban felváltotta a hierarchikus tervezésre és költség-hozam elemzésre épülő közpolitikai szemléletet. Az NPM a *homo oeconomicus* emberképéből kiindulva a közszférában is jelentős gazdasági racionalizációt javasolt, egyfajta új társadalmi szerződést a bürokraták és az állampolgárokat képviselő politikusok között, amelynek értelmében a bürokraták a korábbinál jobb minőségű és hatékonyabban előállított közszolgáltatásokért cserébe nagyobb menedzseri szabadságot kapnak a politikusoktól az erőforrásokkal való gazdálkodásban.⁴ A vállalati gazdálkodásból átvett fogalmak – hatékonyság, a fogyasztói igényekre reagálás képessége, a reszponzivitás és hasonlók – a kormányzati szektor munkájának megítélésében is mind nagyobb szerepet kaptak. Előtérbe kerültek a közszeaktorban is a piaci jellegű mechanizmusok, a teljesítményindikátorok,

a célértékek kitűzése, a szállítók versenyeztetése és a kváziipiaci megoldások.

Kritikusai szerint az NPM nem, vagy csak részben növelte a kormányzati munka hatékonyságát. A kilencvenes évek vége felé nyertek teret az alternatív modellek, köztük a *neoweberiánus állam* koncepciója, amely az államapparátus átszervezésétől várja a kormányzati munka javuló hatékonyságát, professzionizmusát és reagálóképességét. Ebben az üzleti életből átvett NPM-technikák kiegészítő szerepet játszhatnak, de a főszereplő az állam, amely a saját szabályaival, módszereivel és kultúrájával elsősorban a pártatlan hivatalnokok fegyelmezett hierarchiájára támaszkodik. Egy másik modell a *hálózatok* szerepét hangsúlyozza, és az érdekelték önszerveződő hálózatainak segítségével tenné a kormányzatot jobban informálttá, rugalmasabbá és kevésbé exkluzívá. Végül a *kormányzás minőségét* hangsúlyozó modell egyik változata, az új közszolgálati kormányzás (*New Public Governance* = NPG) a társadalmi aktorok szélesebb körét kapcsolná be a közpolitika kialakításába és megvalósításába, a vertikális irányítás helyett a horizontális kapcsolatokat hangsúlyozza, és az érdekelték közti hálózatokra és partneri együttműködésre épít.

A magyar kormányzat, ezen belül az oktatásügy átalakítására tett kormányzati lépések e tekintetben kétarcúak, ellentmondásosak: a rendszerszintű reformok – az NPM-irányzat szellemiségével szembe fordítva – gyakran központosítanak,⁵ miközben a kormányzat szervezeti szintű reformjavaslatai általában illeszkednek az NPM-irányzathoz.

A felsőoktatási átalakítások látszólag decentralizációról, kormányzati hatáskörök civil szervezetekre történő átruházásáról szólnak, hiszen az állam az egyetemek fenntartását az általa létrehozott alapítványokra bízta, a kuratóriumi és felügyelőbizottsági tagok kezdeti kiválasztása után lemond az alapítói jogokról, és a továbbiakban az alapítvány dönt az immár jogilag magánegyetemnek számító egyetemek stratégiai kérdéseiről. Valójában a kuratóriumi tagok kiválasztása (amibe az egyetemi szenátus nem szólhatott bele⁶) és meghatározatlan idejű kinevezése az 1989 előtti központi pártirányításra emlékeztet. A kuratóriumokról személyi összetételük és tagjaik előélete alapján okkal feltételezhető, hogy a jövőben is mai megbízóihoz lesznek lojálisak. Ez drasztikusan szűkíti a jövőbeli kormányzati felsőoktatás-politika mozgásterét.

A FELSŐOKTATÁS PRIVATIZÁCIÓJA

Az angolszász kultúrkörbe tartozó fejlett országokban, elsősorban az Egyesült Államokban, tradicionálisan meghatározó a kiváló minőségű felsőoktatást nyújtó elit-magánintézmények szerepe (a legnagyobb presztízsű amerikai egyetemek rendre magánegyetemek), ám a fejlett országok többségében a hallgatók túlnyomó része a közösségi szektorba tartozó állami felsőoktatási intézményekben tanul.⁷

Még az Egyesült Államokban is fokozatosan nőtt az állami felsőoktatásban tanulók aránya, és a 2000-es évekre már a 80%-ot is meghaladta. Ázsiában valamivel jelentősebb a magánfelsőoktatás szerepe, itt a hallgatók 35%-a magánintézményben tanul, és az intézmények több mint 60%-a magánintézmény.⁸ Nyugat-Európa fejlett országainak felsőoktatására viszont egyértelműen az állami intézmények dominanciája jellemző, mind a presztízszt, mind a hallgatói részarányokat illetően. Kelet-Európa számos országában (ahol a rendszerváltás előtt az állam általában korlátozta, akadályozta a felsőoktatási expanziót) viszont a felgyülemlett kereslet hatására a rendszerváltást követően a magán-felsőoktatás gyors növekedésbe kezdett, és sok helyen rövid idő alatt a felsőoktatási piac domináns szereplőjévé vált.⁹ A XX. század utolsó évtizedében Dél-Amerikában is bővült a magán-felsőoktatás.

A felsőoktatási privatizáció jelentőségének megítélése vitatott, megnövekedett jelentősége nem független a demográfiai folyamatoktól. A felsőoktatás iránti lakossági keresletre világszerte az expanzió volt a válasz.¹⁰ A globális privatizációs trend a felsőoktatásban főleg a fejlődő világ gyorsan növekvő népességű országait érinti. Nyugat-Európában ez az expanzió korábban kezdődött, mérsékelt ütemben és döntően a közösségi szektorban ment végbe. Kelet-Európában viszont a közösségi erőforrások szűkössége miatt a megnövekedett lakossági keresletet a nem elit magán-felsőoktatási kapacitások gyors és jelentős bővülése szívtá fel. A népesség viszonylag gyors növekedése és a felsőoktatási expanzió iránti igény magyarázza a magánintézmények domináns szerepét Délkelet-Ázsia számos országában is. A kelet-európai térség sok országában ugyanakkor a 2000-es évektől kezdve fokozatosan tért veszít a korábban gyorsan fel-futó, kevésbé jó minőségű magán-felsőoktatás, azaz tágabb értelemben már deprivatizáció folyik.¹¹

5 ■ Rosta Miklós: Az új közszolgálati menedzsment és a Magyar Zoltán Közigazgatás-fejlesztési Program viszonyáról. *Polgári Szemle*, 8 (2012) 3–6. szám; András Semjén – Marcell Le – Zoltán Hermann: The Goals and Consequences of the Centralization of Public Education in Hungary. *Acta Educationis Generalis*, 8 (2018), 3. szám, 9–34. old.

6 ■ Lásd például az SZFE esetét, ahol ugyan a szenátus tett szakmai alapon javaslatokat tagokra, javaslatait annak ellenére semmibe vették, hogy az általuk javasolt személyek semmiképpen nem tekinthetők a rendszer javos kritikusainak (Keller-Alánt Ákos: Teljesen átalakulhat az SZFE. *Szabad Európa*, 2020. szeptember 4. <https://www.szabadeuropa.hu/a/30821405.html>, 2020).

7 ■ Philip G. Altbach: Private Higher Education: Themes and Variations in a Comparative Perspective. In: Philip G. Altbach – Daniel C. Levy (eds.): *Private Higher Education. A Global Revolution. Global Perspectives on Higher Education*, Vol. 2, Springer, 2005. 17–22. old.; Marek Kwiek: Private Higher Education in Developed Countries. In: Pedro Nuno Teixeira – Jung-Cheol Shin (eds.): *Private Higher Education in Developed Countries*, 2020. Springer, Dordrecht, 9. old.

8 ■ *Private higher education across Asia: Expanding access, searching for quality*. Asian Development Bank, Mandaluyong City, 2012. 1. old. Kelet-Ázsiában (különösen Japánban, Dél-Koreában, Tajvanon és a Fülöp-szigeteken) tradicionálisan a magánszektor dominálja a felsőoktatást, a magánintézmé-

Tárgyunk szempontjából nem közömbös, hogy a felsőoktatási privatizációt általában meglehetősen *széles értelemben* definiálják, a privatizáció fogalmkörébe sorolva olyan, részben állami forrásokból finanszírozott lépéseket is, mint az oktatásiutalvány-programok, vagy a hallgatói alapú finanszírozás kiterjesztése a magánintézményekre. Ugyancsak privatizációnak számít a költségmegosztás (a magánforrások, például tandíjak növekvő szerepe és a közfinanszírozás csökkenő aránya) az állami intézményekben,¹² továbbá az intézményi bevételi források diverzifikálása, a magánforrások, alternatív bevételek bevonása. Ide sorolják bizonyos, korábban a közösségi szektor által nyújtott szolgáltatások (pl. egyetemi menza, a kampuszhoz kapcsolódó kulturális és sportlétesítmények) piacosítását, kiszervezését is.

Az NPM-mel összhangban terjedt el az a vélemény, hogy az így értelmezett privatizáció hatékonyabb, üzletibb, piacorientáltabb viselkedésre, profi menedzserek alkalmazására, a fogyasztói igényekhez való jobb alkalmazkodásra ösztönzi az állami felsőoktatási intézményeket, bár erodálhatja az intézményekben a tudományos kultúrát.

A tágabb értelemben vett privatizáció térnyerése azonban más, mint az állami intézmények magánosítása. Nemzetközileg meglehetősen szokatlan folyamat, ami Magyarországon zajlik: az állami egyetemek ingyenes magánkézbe adása. Az így létrejövő magánintézmények jelentősen eltérnek az USA-ban és Nyugat-Európában a felsőoktatás iránti kereslet nyomására jótékonyági adományokból és magánbefektetésekből alapított valódi magánintézményektől. A mostani magyarországi privatizáció ráadásul akkor történik, amikor Kelet-Közép-Európában sok helyütt már elapadt a felgyülemlett kereslet, és a demográfiai folyamatok hatására kezd visszajára fordulni a korábbi privatizációs trend:

nyek szívják fel a hallgatók mintegy 80%-át, vö. Altbach: *Private Higher Education*, 2. old.

9 ■ Lásd például Hans C. Giesecke: *The Rise of Private Higher Education in East Central Europe. Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában / Society and Economy in Central and Eastern Europe*, 21 (1999), 1. szám, 132–156. old.

10 ■ Kwiek: *Private Higher Education Education in Developed Countries*, 1. old.

11 ■ Marek Kwiek: *De-privatization in higher education: a conceptual approach. Higher Education*, 74 (2017), 259–281. old.

12 ■ Bruce D. Johnstone: *Financing higher education. Cost-sharing in International Perspective. Global Perspectives on higher education*, 3 (2006). Boston College Center for International Higher Education, ICHEFAP and Sense Publishers, Chestnut Hill – Buffalo – Rotterdam; Semjén András: *Költségmegosztás a felsőoktatásban. Utak és tévutak*. MTA RTK KTI, Bp., 2013.

13 ■ Kwiek: *Private Higher Education in Developed Countries*, 2. old.

14 ■ *Higher Education Governance in Europe. Policies, structures, funding, and academic staff*. Eurydice, Brussels, 2008.

15 ■ Lásd Magyarország: *Intézményvezetés a felsőoktatásban*. Eurydice, 2021. március 31.

16 ■ John Fielden: *Global Trends in University Governance*. The World Bank, 2008. (Working Paper Series No. 9)

„miközben a privatizáció növekedése figyelhető meg a növekvő demográfiai nyomással szembe-sülő, expanziós szakaszban lévő rendszerekben – azaz a legtöbb fejlődő országban a 2010-es években –, ennek fordítottja vonatkozik a posztkommunista Európa gyorsan öregedő társadalmaira, így például Lengyelországra, Romániára, Bulgáriára és Észtországra”.¹³

Tehát a Magyarországhoz hasonló feltételekkel rendelkező országokban a felsőoktatási privatizáció nemzetközi trendjével épp ellenkező irányú, deprivatizációs folyamatok zajlanak.

AZ EGYETEMI IRÁNYÍTÁS ÉS IGAZGATÁS VÁLTOZÓ TRENDJEI

A felsőoktatás irányításának két szintjét érdemes elkülöníteni:¹⁴ az egyik az egyetemek helyzetét, működését, életét meghatározó külső, állami (törvényhozási és kormányzati) irányítás, a másik pedig az általában jelentős autonómiával rendelkező felsőoktatási intézmény belső irányítása, az ún. intézményi kormányzás (*institutional governance*). Az alábbiakban az utóbbit, a felsőoktatási intézmények belső irányítását elemzem.

Európában minden felsőoktatási intézménynek van operatív vezetése (*executive body*), amit gyakran rektorátusnak hívnak. Élén az intézmény operatív vezetője, a rektor áll. Egyes országokban az operatív vezető elnevezése lehet elnök (*president*) vagy kancellár (*chancellor*) is – e téren elég nagy a változatosság. (Magyarországon az első számú operatív vezető a rektor, de az intézmény működtetésével kapcsolatos kérdések a kancellár feladatkörébe tartoznak.¹⁵)

Az európai modellben minden felsőoktatási intézmény rendelkezik az egyetemi oktatást és kutatást irányító szakmai testülettel (*academic body*). Nálunk (és számos más országban) ez a szenátus (*senate*). Másutt ezt hívhatják egyetemi tanácsnak is (*academic council/academic board*). A felsőoktatási intézményekben továbbá az intézmény orientációjáért és hosszú távú stratégiai tervezéséért egy döntéshozatali szervezet (*decision-making body*) felel. Ez lehet önálló szervezeti egység, de egyes országokban a feladatait a szenátushoz telepítik, másutt pedig egy, részben vagy egészben a külső *stakeholdereket* képviselő, tanácsadó vagy felügyelő testület, például kuratórium látja el ezeket a funkciókat is.

John Fielden még azt az erős nemzetközi trendet hangsúlyozza, hogy az állami felsőoktatási intézmények irányításában az állami ellenőrzést felváltja az állami felügyelet. Ez az intézményi autonómia erősítését jelenti a félig független vagy a független modell elveinek megfelelően (lásd *1. táblázat*). Ugyanakkor az *1. táblázatban* szereplő négy modell csak egy folytonos spektrum bizonyos kitüntetett pontjait reprezentálja, és még a kitüntetett szélső pontokban sem fekete-fehér a kép.¹⁶

1. táblázat

Az állami egyetemek irányításának négy modellje a központi kontroll és az intézményi autonómia mértéke szerint

Intézményirányítási modell	Állami egyetemek jogi státusza, szervezeti formája	Nemzetközi példák
állami ellenőrzés	minisztériumi költségvetési intézmény (<i>agency of MOE</i>), vagy állami tulajdonú társaság	Malajzia
félautonóm	minisztériumi költségvetési intézmény, állami tulajdonú társaság, vagy a parlament által létrehozott szervezet (<i>statutory body</i>)	Új-Zéland, Franciaország
félfüggetlen	a minisztérium által ellenőrzött, parlament által létrehozott szervezet, közhasznú vagy nonprofit szervezet	Szingapúr
független	kormányzati részvétel nélküli, a parlament által létrehozott szervezet, közhasznú szervezet, vagy közösségi finanszírozású nonprofit szervezet, melynek kormányzati ellenőrzése csak a nemzeti stratégiák megvalósítására és a közösségi finanszírozás felhasználására terjed ki	Ausztrália, Egyesült Királyság

Itt is működik a fékek és ellensúlyok valamilyen rendszere. Nem lehet kizárólagos sem az állami kontroll (hiszen egyetlen állami központ sem képes minden pénzügyi vagy gyakorlati folyamatot ellenőrizni), sem pedig az intézményi autonómia, a függetlenség (hiszen az állam nem adhatja ki teljesen a kezéből az ágazat feletti stratégiai kontrollt). Az állam fenn kívánhatja tartani magának a jogot az intézményi teljesítmény monitorozására és értékelésére. Az intézmény felelős vezetőinek (elsősorban a rektornak és a gazdasági ügyekért felelős személynek) az elszámoltathatóságát is célszerű biztosítani. Ugyanakkor John Fielden is felhívja a figyelmet arra, hogy e funkciókat az állam gyakran már nem közvetlenül gyakorolja, hanem decentralizálja, és részben vagy egészben a vállalati igazgatótanácsok mintájára újonnan létrehozott laikus testületekre, ún. egyetemi kuratóriumokra (*university boards*) bízta.

Az ezredforduló előtt az egyetemi intézményi irányítás klasszikus modellje még (különösen Európában) alapvetően az egyetemi polgárok viszonylag nagy létszámú választott testületeinek és a viszonylag korlátozott döntési jogkörű, tekintélyes „akadémiai” (azaz elsősorban oktatói és tudományos kutatói) háttérű operatív vezetőknek az együttműködésére és közös felelősségére épült. Már az OECD 2003. évi tanulmánya is jelezte e modell fokozatos átalakulásának irányait, és azt a két fő sajátosságot, amelyben az egyetemi belső irányítás XXI. századi modellje alapvetően eltér a korábbiétól.¹⁷

Az új intézményirányítási sajátosságok közül az egyik az egyetemi operatív vezetés, a rektorátus szerepének jelentős megerősödése, s ezzel párhuzamosan a képviselői elven működő, nagy létszámú egyetemi testületek, például a szenátusok, egyetemi tanácsok hatáskörének átalakulása, jelentőségének csökkenése. A másik sajátosság pedig, hogy a külső, nem egyetemi berkekből érkező szereplők (pl. vál-

latati menedzserek, illetve a felsőoktatásban érdekelt egyéb *stakeholderek*) komoly szerephez jutnak az egyetemeket irányító vagy felügyelő, újonnan létrehozott testületekben, például az ún. kuratóriumokban és felügyelőbizottságaikban.

Az üzleti életben elterjedt vállalatirányítási módszerek, így a vállalati igazgatótanácsok és felügyelőbizottságok mintáját követő egyetemi kuratóriumok, igazgatótanácsok vagy felügyelőbizottságok nemzetközi elterjedése és működési modellje is kétségtől sokat köszönhet az amerikai magánegyetemek fokozatosan kialakult irányítási modelljének (amelynek őse már korábban is megtalálható volt a tradicionális angol elitegyetemeken).

17 ■ Changing Patterns of Governance in Higher Education, In: *Education Policy Analysis*. 2003 Edition. OECD, Paris, 3. fejj., 59–78. old. (<https://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/35747684.pdf>)

18 ■ Richard S. Ruch: *Higher ed, Inc.: The Rise of the For-Profit University*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London, 2001.

19 ■ Frank H. T. Rhodes: Governance of U.S. Universities and Colleges. In: Werner Z. Hirsch – Luc E. Weber (eds.): *Governance in Higher Education. The University in a State of Flux*. Economica, London, 2001. 213–214. old.

20 ■ Frankki Bevins – Jonathan Law – Saurabh Sanghvi – Rachel Valentino: *Shaping university boards for 21st century higher education in the US*. McKinsey&Company, Public & Social Sector Practice, 2020.

21 ■ Uo. 5. old.

22 ■ Ezért Bevins és szerzőtársai fontosnak tartják az irányító testület méretének és összetételének újragondolását. Javaslaik szerint az irányító testület hatékony létszáma 20–25 főnél nem nagyobb; generációs, nemi stb. összetétele vegyes, arányos, és a tagok szakmai összetétele is diverzifikált.

23 ■ *Eurydice*, 2008.

24 ■ Mint korábban említettem, az OECD 2004-es jelentése azokat a magánintézményeket, amelyek költségvetésük döntő részét az állami költségvetési forrásokból kapják, nem is tartja a magán-felsőoktatás részének.

25 ■ Council of Church Colleges and Universities: *A guide to governance in church higher education institutions*. CCCU, Great Britain, 2007.

A növekvő, de a hallgatói létszám szempontjából így sem jelentős, korlátozott profilú, üzleti célú (*for-profit*) felsőoktatási magánszektortól¹⁸ eltekintve, az USA-ban a nonprofit magánegyetemek, valamint a hallgatói létszám túlnyomó többségét felszívó állami egyetemek kormányzásában, irányításában jelentős az irányító testületek (*board*) szerepe. Feladatuk az intézmény stratégiai irányítása, az intézményi politikákról szóló döntéshozatal. Az intézményi politikák kidolgozásával, javasolásával, illetve az elfogadott politikák megvalósításával, érvényesítésével, a hétköznapi ügyekkel már az irányító testület által kijelölt operatív menedzsment foglalkozik, amely köteles beszámolni az irányító testületnek. Az irányító testület nyomon követi és felügyeli a menedzsment munkáját, és ha szükséges, jelzi, hogy irányváltásra van szükség, de soha nem avatkozik be közvetlenül a menedzsment, az egyetemi tisztségviselők munkájába. A két szerepkör keveredése csak frusztrációt okoz, és a fontos ügyek, feladatok rossz menedzseléséhez vezet.

Az operatív menedzsment és a stratégiai irányítás feladatait határozottan elkülönítő vezetési modell mögött egy íratlan társadalmi szerződés húzódik meg, amely szerint az intézmények jelentős autonómiát és akadémiai (oktatási) szabadságot élvezhetnek, ezért cserébe viszont társadalmi felelősséggel és elszámoltathatósággal tartoznak a közösségnek. „Az irányító testület tagjainak szerepköre a gyám vagy vagyongfelügyelő (*trustee*), illetve a gondnok (*guardian*) szerepével rokon, feladatuk pedig elsősorban a két oldal (autonómia és szabadság versus felelősség és elszámoltathatóság) egyensúlyának biztosítása.”¹⁹

Az irányító testület tagjainak feladata az operatív menedzsment segítségével és tanácsai alapján

- az intézmény küldetésének és céljainak megfogalmazása és elfogadása;
- a célok elérését biztosító, hatékony menedzsment kialakítása;
- az intézmény fizetőképességének és elszámoltathatóságának garantálása;
- az intézmény felső vezetésének kinevezése és a vezetők munkájának értékelése;
- a megfelelő eljárásrend kialakítása és a tisztességes eljárás biztosítása az intézményen belül;
- a testület saját működésének értékelése és tökéletesítése.

Frank H. T. Rhodes rámutat arra is, hogy bár az állami, illetve a (nonprofit) magánegyetemek irányításában egyaránt nagy szerepet kapnak az irányító testületek, kuratóriumok, méretük és összetételük, illetve a tagok bekerülésének módja jellegzetesen eltér a két intézménytípusban. A magánegyetemek irányító

testületének tagjai főleg olyanok, akiket vagy a testület kért fel, vagy az intézmény öregdiákjai (*alumni*), oktatói, vagy egyéb érdekelt csoportok jelöltek. Ezek a testületek tipikusan nagy létszámúak (az irányító testület létszáma 19 és 72 fő között szóródik, mintegy 40-es átlaggal a 20 legjobb amerikai egyetemen),²⁰ és a tagok többsége már csak azért is szíven viseli az intézmény sorsát, mert az intézmény öregdiákja.

A jelentősebb adományozókat is gyakran bevonják az irányító testületbe. A testületek törekszenek tagságukat úgy alakítani, hogy megfelelően tükrözze a diákok és az oktatói kar nemzetközi jellegét. Rhodes szerint az ilyen irányító testületek általában a közélet különböző területein sikeres vezetőkből tevődnek össze. A nyilvánosság kizárásával és megőhkentően apolitikus módon működnek. Alapvetően sikeresek, általában támogatják az intézményt és operatív vezetését.

Két évtizeddel később a McKinsey&Company vezetői tanácsadó cég anyagában Bevins és munkatársai már arra utalnak, hogy a nagy irányító testületekben könnyen bekövetkezhet a testületi normák eróziója;²¹ ez nyilvánul meg abban, hogy számos tag rendre nem jelenik meg az ülések egy részén, nem vesz részt a bizottságok munkájában. Az ilyen nagy létszámú testületek ennek következtében gyakran nem hatékonyak.²²

KITÉRŐ: AZ EGYHÁZI EGYETEMEK IRÁNYÍTÁSA

Európában az egyházi felsőoktatási intézmények irányítási modellje általában nem tér el szignifikánsan az egyéb, nem profitorientált felsőoktatási magánintézményekétől. Ezekre pedig alapvetően az állami intézményekhez hasonlóan a vállalatirányítási gyakorlatból átvett, külső döntéshozó és tanácsadó szervezetek térnyerése a jellemző.²³ Az egyházi intézmények irányításának megkülönböztető jegye elsősorban az, hogy e testületek összetételének meghatározásába az állam helyett általában a fenntartó egyház szólhat bele. Az európai felsőoktatási rendszerekről szóló leíró, összehasonlító anyagok általában nem is tárgyalják külön az egyházi felsőoktatási intézményeket – amennyiben finanszírozásuk nagyobbik része nem állami forrásokból származik, egyszerűen a „független magánintézmények” közé sorolják őket. Ha viszont finanszírozásuk, akárcsak az állami intézményeké, döntően költségvetési forrásokra támaszkodik, általában irányításuk sem sokban tér el az övékétől.²⁴

Az Egyesült Királyságban a 14 államilag finanszírozott egyházi felsőoktatási intézmény irányítási rendszerét a kormányzat által kidolgozott modell (az ún. *Instrument and Articles*) alapján határozzák meg, fontos kérdésekben a fenntartó (az anglikán, a metodista, illetve a római katolikus egyház) helyi, illetve központi szerveivel egyeztetve, teret engedve a változatosságnak és az intézményi sajátosságoknak, hagyományoknak²⁵. Az egyes intézmények irányítási modelljét 90%-ban a kormányzat által kidolgozott

„szabásminta” alapján határozzák meg. A fennmaradó 10% viszont az intézmény korábbi gyakorlatát és az egyház igényeit tükrözi. Két intézmény (a Canterbury Christ Church University és a College of St Mark and St John) esetében a fenntartó egyháznak ún. aranyszavazata van. Kulcsfontosságú kérdésekben (mint például az intézmény küldetésnyilatkozata; az irányító testületi tagok/kurátorok egy bizonyos részének jelölése; az egyház által jelölt kurátorok többségének biztosítása az irányító testületben, illetve a határozatképességhez minimálisan szükséges jelen lévő tagok között; a kuratóriumi elnök egyház általi kijelölése; az intézmény megszüntetése vagy nevének megváltoztatása; hitelfelvétel) ez az arany-szavazat hatásosan garantálni képes az egyházi érdekek védelmét.

Az Egyesült Államokban az egyházi felsőoktatási intézmények irányításának alakulása a XX. század eleje óta államonként és egyházanként is jelentős változatosságot mutatott. Mark Wingfield elsősorban a baptista intézmények és a baptista felekezet szempontjából, de több más jelentős protestáns felekezet (presbiteriánusok, metodisták, lutheránusok) intézményeire is kitérve részletesen bemutatja a folyamatot. Nagy hangsúlyt kapnak írásában az intézmények elszakadási törekvései.²⁶

A XX. század első felében, az egyes egyházaknak az adott államban működő zsinata jelentős összegű támogatást biztosított egyetemeiknek, érdemben hozzájárulva az intézmények finanszírozásához, ugyanakkor cserébe például a baptista zsinat általában teljes körű kontrollt követelt és gyakorolt az intézményi irányításért felelős kuratóriumok tagjainak kijelölése felett.

Idővel az egyházak bevételei csökkentek, a felsőoktatás költségei ellenben gyorsan nőttek, ezért az egyháztól érkező támogatás az intézmények költségeinek egyre alacsonyabb részét fedezte. (A felekezeti apanázs aránya az intézményi költségvetésen belül gyakran már csak ezrelékben volt kifejezhető!) Ugyanakkor a felekezetek továbbra is ugyanakkora, vagy nagyobb beleszólást szerettek volna maguknak az egyetemi irányító testületek összetételébe,²⁷ mint korábban, amikor még jelentős mértékben támogatták felsőoktatási intézményeiket. Sokszor az állami finanszírozással, a tanszabadsággal, a tantervvel, illetve a hallgatók életmódjával kapcsolatos kérdésekbe is bele kívántak szólni.²⁸ Az, ha az egyetemek engednek ezekben a konfliktusokban, ha egy külső csoport befolyásolja az irányításukat, veszélyeztette volna a versenyképességüket, veszélybe sodorhatta volna az akkreditációjukat is, és a jelentkezők számát is csökkentette volna.

Amellett, hogy az egyházi finanszírozás szerepe mind jelentéktelenebbé vált a felekezeti egyetemek költségvetésében, a fenntartóval kialakult konfliktusok is oda vezettek, hogy 1986 után fokozatosan egyre több egyházi intézmény a kurátorokra bízta az új tagok kiválasztását, többé nem adott beleszólási

lehetőséget a zsinatnak (önmegújító kuratóriumok). Az egyetem cserébe általában lemondott az egyházi támogatásokról.

Egyes esetekben (pl. Samford) a kuratórium összetétele feletti egyházi ellenőrzés megtagadása nem vezetett azonnal az egyházi támogatások elapadásához. Más esetekben az intézmények nem szakítottak teljesen az egyházi zsinattal, hanem kompromisszumos megoldásra jutottak: megelégedtek azzal, ha a kuratóriumi tagok jelentős többségét az egyetem választhatja ki. Az egyház ilyenkor továbbra is támogatja az intézményt.

Nemritkán az is előfordult, hogy az egyház zsinata túl nagy befolyást gyakorolt az intézményre, amelynek akkreditációja így komolyan veszélybe került, ezért a kurátorok megpróbálták elválni a közvetlen kapcsolatot az egyházzal. Ez sok esetben pereskedéshez vezetett a zsinat és a felsőoktatási intézmény között, a perek kimenetele pedig meglehetősen változatos volt.²⁹

- Például a missouri szinódus alá tartozó *lutheránus* (evangélikus) felsőoktatási intézményeket az ún. Concordia egyetemi rendszer vagy szövetség fogja össze. (Ebbe nemcsak a Missouriban, de más államokban működő lutheránus felsőoktatási intézmények is beletartoznak.) Kurátorok ezekben az intézményekben csak olyan személyek lehetnek, akik a lutheránus egyházhoz tartoznak, ugyanakkor kiválasztásuk kiegyensúlyozott módon történik: fele részben az egyház, fele részben maga

26 ■ Mark Wingfield: What should it cost a denomination to control governance of a university? *Baptist News*, 2020. december 17. <https://baptistnews.com/article/what-should-it-cost-a-denomination-to-control-governance-of-a-university>.

27 ■ Bevett gyakorlat volt több intézményben is, hogy kurátorjelölti listát terjesztettek az egyház adott államban működő zsinata elé, és a zsinat ebből választotta ki az új kurátort vagy kurátorokat. Így történt a Shorter College (Georgia) esetében is 1959 és 2001 között, 2002-ben azonban az egyházi zsinat egyoldalúan, egyeztetés nélkül nevezett ki új kurátorokat.

28 ■ Ilyen volt például az evolúció oktatathatósága körüli konfliktus a Wake Forest Egyetemen, egy LMBTQ-kérdésekkel foglalkozó hallgatói vitakör létrehozása az alabamai Samford Egyetemen stb.

29 ■ Például Missouriban 2000 után baptista intézmények esetén öt ilyen per is indult. Egy laikus baptista ügyvéd azzal a kompromisszumos megoldással állt elő, hogy a zsinat a költségvetési hozzájárulása arányában gyakorolhasson befolyást a kurátorok kiválasztására. Ez minden esetben jóval 50% alá vitte volna az egyház által választott kurátorok arányát (volt intézmény, ahol az arány 2% alatt maradt). A zsinat azonban elutasította ezt az észszerű kompromisszumos javaslatot. Az elszakadási törekvések által kirobbantott perek közül végül csak kettőt nyertek meg az intézmények, három esetben az egyház zsinata győzött.

30 ■ Rhodes: Governance of U.S. Universities and Colleges, 221–223. old.

31 ■ Uo. 222. old.

32 ■ Peter M. Kretek – Žarko Dragšić – Barbara M. Kehm: Transformation of university governance: On the role of university board members. *Higher Education*, 65 (2013), 1. szám, 39–58. old.

33 ■ Fielden: Global Trends in University Governance, Appendix X., 60–63. old.

34 ■ Bevins et al.: *Shaping university boards*, 5. old.

35 ■ Kretek et al.: Transformation of university governance.

az intézmény választhatja meg őket a felekezeti hovatartozásra vonatkozó követelmény betartásával. Szabály szerint minden négy kurátorból egy lelkipásztor, egy oktató, a maradék kettő pedig laikus személy. Míg harminc éve az intézmények bevételeinek még mintegy 10%-a származott a szinódustól, mára az egyházi támogatások csaknem nullára csökkentek. Ez nyilván kihat a kuratóriumok működésére is: míg korábban ezek elsősorban afelett örködtek, hogy az oktatás megfeleljen bizonyos hitbéli követelményeknek, manapság már sokkal inkább az intézmény működésével kapcsolatos gyakorlati kérdésekkel foglalkoznak.

- A *metodista* felsőoktatási intézmények irányító testülete gyakran önmegújító módon működik – az egyháznak jóvá kell ugyan hagynia az új tagokat, de ez többnyire csak formalitás, szinte automatikusan megy végbe. Ugyanakkor az összetételre továbbra is vonatkoznak előírások: a Virginiai Wesleyánus Egyetemen (Virginia Wesleyan University) például követelmény, hogy a püspök mellett két további egyházi személy is legyen a testület tagja, akár csak a tankerületi vezető. Emellett a kuratóriumi tagok legalább 40%-a metodista valósulni kell, hogy legyen.
- Jóllehet a metodista egyház beleszólása az irányító testület összetételébe nem különösebben erős, számos intézmény megszakította kapcsolatát az egyházzal. Ehhez nyilván hozzájárult az egyházi támogatás rendkívül szerény mértéke: a Virginiai Wesleyánus Egyetem például 2020-ban mindössze 21 ezer dollárt kapott a felekezettől, ami az egyetem 46 millió dolláros költségvetésének szinte észrevehetetlenül kis része. Ugyanakkor az egyház megköveteli a felekezeti fenntartású intézményektől, hogy saját káplánjuk legyen – miközben az egyházi támogatás gyakran még a káplán bérére sem elegendő. Emellett bizonyos, a hallgatókat érintő kérdésekben a felekezet álláspontja egyáltalán nem tükrözi az intézmények igényeit: például az LMBTQ-jogok kérdésében a püspöki kar képtelen volt a kor követelményeinek, valamint az egyetemi vezetés és a hallgatók elvárásainak megfelelően liberális álláspontot elfogadni, ami szintén hozzájárult ahhoz, hogy egyes, korábban a felekezethez tartozó intézmények kiváltak az egyház fennhatósága alól.

AZ ÁLLAMI EGYETEMEK IRÁNYÍTÁSA

Az amerikai állami egyetemek irányító testületei általában az állam kormányzója vagy törvényhozása nevezi ki, illetve néhány esetben a polgárok közvetlenül választhatják meg a tagokat.³⁰ Egyes államokban minden állami egyetemi campus önálló felsőoktatási intézmény, saját irányító testülettel. Másutt több különböző, különálló campus szerveződik egy

nagyobb „esernyő-egyetemmé”, melyet egyetlen *board* irányít, de olyan állam is akad, ahol a teljes állami felsőoktatási hálózat egyetlen irányító testület alá tartozik. Kaliforniában például több állami egyetem alkot egy közösen irányított rendszert.

Az állami szektorban az egyetemi irányító testületek a magánegyetemekéhez képest általában relatíve kis létszámmal, 8–12 taggal működnek. A tagok között az öregdiákok nem feltétlenül vannak többségben, bár számos esetben itt is törekszenek erre. A testületek ülései nyilvánosak, sokszor kimondottan politikai tevékenységet is folytatnak. Döntéseik általában támogatják az intézményt, ugyanakkor – érthető módon – a „választókerület”, a közösség (és a kinevezők) érdekeinek képviselőjét is szem előtt tartják. Irányítási teljesítményük és sikerességük, mint ahogy az intézményi autonómia foka is, változó.

Habár a nonprofit magánintézmények és az állami intézmények irányítási modellje tradicionálisan nem kevésbé különbözik, a vezető állami kutatóegyetemek és az elit magánegyetemek irányításának különbségei két okból is csökkennek: egyfelől a piac kényszerei, másfelől az állami felsőoktatási szektornak nyújtott költségvetési támogatások csökkenése is kikényszeríti ezt.³¹

A legtöbb európai országban az egyetem belső szervezetét és irányítását a vállalatirányítási gyakorlatból kölcsönzött modellek alapján alakították át.³² Ennek során a kormányzat általában nyomást gyakorolt az állami egyetemre szigorúbb hierarchikus szervezet és erősebb rektori hatáskör kialakítása érdekében. Ugyanakkor egyes olyan feladatokat (pl. a stratégiaalkotás, a felső szintű egyetemi vezetés kiválasztása és felügyelete), amelyeket a kormány korábban igyekezett közvetlenül ellenőrzése alatt tartani, a reform során újonnan létrehozott egyetemi kuratóriumokhoz (*university boards*) telepítettek. A kuratóriumok szerepe, mérete, a tagok kiválasztása és mandátumuk érvényessége meglehetősen változatos, de az utóbbi időben a nagyon nagy létszámúak helyett a kisebb, operatívabban működő kuratóriumokat részesítik előnyben.³³ Ez egybevág a Bevins és társai által az amerikai egyetemek számára megfogalmazott javaslatokkal is.³⁴

Az irányítási funkciók megoszlása az egyetemi operatív vezetők és a kuratóriumok között országonként jelentős különbségeket mutathat. Az új szervezeti felépítés általában az egyetemi polgárok választott intézményi döntéshozatali testületei (szénatus, kari tanács) feladatkörének és funkciójának csökkenésével jár együtt, amit sokan az egyetemi, intézményi autonómia csökkenéseként értelmeznek. Peter M. Kretek felhívja a figyelmet arra, hogy ahol a felsőoktatási törvény reformja új irányító testületet vezetett be, ott ezt a hallgatók és az akadémiai (oktatói) közösség gyakran éles kritikával és ellenállással fogadta. Egyes német tartományokban (pl. Baden-Württembergben és Észak-Rajna-Vesztfáliában) az irányító testület intézményének eltörlését követelték.³⁵

A felsőoktatásban és az egyetem jó működésében érdekelt *stakeholdereket* képviselő, nagyrészt nem az akadémiai szférából érkező, „laikus” külső tagokból álló kuratóriumok összetételébe a kormányzatnak általában van beleszólása, de számos esetben az intézmények is részt vehetnek a tagok kiválasztásában. Egyes országokban az egyetemi szenátus, másutt viszont az egyetemi operatív vezetés és/vagy az illetékes minisztérium választja ki a tagokat. Franciaországban és Olaszországban a külsős tagok bizonyos típusainak arányát kvóták rögzítik. Mint azt a 2. táblázatban szereplő példák mutatják, nincs domináns európai modell az irányító testületek összetételének meghatározására: míg például az olasz egyetemeken a külső tagok aránya kimondottan alacsony lehet, másutt, például a svájci vagy a német egyetemeken a testület többségét vagy akár teljes egészét a külsős tagok adhatják.

P. M. Kretek kimutatja, hogy a szakirodalom szerint a vállalati igazgatótanácsok alapvetően nagyon hasonló feladatokat látnak el, mint az egyetemi irányító testületek, de a hatáskörük általában jóval nagyobb. Az egyetemi *boardok* szerepköre az adott jogi szabályozástól függően ugyanis meglehetősen eltérő lehet: míg egyes esetekben nem terjed túl azon, hogy (nem kötelező érvénnyel) állást foglaljanak az

operatív vezetés vagy a szenátus javaslatairól, más esetekben ez akár teljes vétőjogot is jelenthet számukra a fontosabb egyetemi döntésekben.

A fő különbség a vállalati igazgatótanácsok és az egyetemi irányító testületek szerepe között alighanem az, hogy az egyetemi operatív vezetés nem, vagy csak korlátozottan számoltathatja el az irányító testület. Bár a testület mindenütt szerepet játszik az egyetemi operatív vezetés kiválasztásának folyamatában, általában a gyenge vezetői teljesítményre hivatkozással sem mozdíthatja el közvetlenül a rektort, illetve az operatív vezetés tagjait. Emellett (szemben a vállalati gyakorlattal) az egyetemi *boardok* általában közvetlenül nem is jutalmazhatják, premizálhatják vagy büntethetik az operatív vezetés.

A jelentős területi különbségek ellenére P. M. Kretek általánosan megállapítja, hogy az európai felsőoktatási intézményekben az irányító testület gyakorlatilag mindenütt szerepet játszik az intézmény strukturális/fejlesztési/stratégiai tervezési és saját költségvetési döntéseiben, valamint az operatív egyetemi vezetés kiválasztásának és kinevezésének folyamatában.

Ugyanakkor Žarko Dragšić és munkatársai öt országot felölelő, 2011-ben végzett empirikus vizsgálatának eredményei szerint Európában az egyetemi

2. táblázat

Az egyetemi irányító testületek létszáma és összetétele egyes európai országokban – példák³⁶

Ország (tartomány/ kanton)	Egyetem	Az irányító testület neve (az adott nyelven)	Létszáma	Külső tagok aránya (és száma)
NSzK (Baden-Württemberg)	Tübingen	Universitätsrat	11	54,5% (6)
NSzK Németo. (Berlin)	Humboldt, Berlin	Kuratorium	9	77,7/ (7)
NSzK (Thüringia)	Jena	Universitätsrat	10	70% (7)
Svájc (St. Gallen)	St. Gallen	Universitätsrat	11	100% (11)
Norvégia	Oslo	Universitetsstyret	11	36,4% (4)
Hollandia	Maastricht	Raad van Toezicht	5	100% (5)
	Hága	Raad van Toezicht	7	100% (7)
Portugália	Porto	Conselho Geral	23	17,39% (4)
		Conselho de Curadores	5	100% (5)
	Lisszabon, TU	Conselho Geral	27	29,63% (8)
Olaszország	Cagliari	Consiglio di Amministrazione	22	13,63% (3)
Egyesült Királyság	Belfast	Senate	26	53,84% (14)
	Wolverhampton	Board of Governors	24	54,17% (13)
Ausztria	Salzburg	Unirat	7	100% (7)
Franciaország	Lille 1	Conseil d'Administration*	28	25% (7)

* 3 különböző testület is van, de ez a fő irányító.

irányító testületek formális beleszólása alacsony vagy gyakorlatilag nincs is a fontosabb oktatói kinevezésekbe, a felvételi és egyéb, a hallgatókra közvetlenül vonatkozó, illetve a képzési programokat érintő döntésekbe.³⁷

Mivel Magyarországon az egyetemi irányítási modell átalakítása csak nemrég kezdődött,³⁸ és jelenleg is zajlik, egyelőre kevés ismeretünk lehet arról, hogy a „modellváltó” magyar egyetemek élére kinevezett kuratóriumok és felügyelőbizottságok hogyan működnek. Figyelemre méltó azonban, hogy számos olyan jelenséggel találkozunk, amelyek eltérnek a bevett nemzetközi gyakorlattól. A tagok állami kinevezése állami egyetemek irányító testületébe nem szokatlan ugyan, az azonban, hogy az egyetem vezető testületeinek ne legyen beleszólásuk a folyamatba, illetve hogy az állam ne is törekedjen konszenzusra a kiválasztás során, mindenképpen az. Mindez sokkal inkább emlékeztet erőszakos területfoglalásra, mint hatékony működési modell kialakítására. Az irányító testületek és felügyelőbizottságok nemzetközileg is fontos szerepet kapnak az állami egyetemek irányításában, ám e testületek létrehozása másutt nem járt együtt fenntartóváltással, az egyetemek alapítványi átalakításával. Különösen nem úgy, hogy néhány kivételes esettől eltekintve (lásd bővebben erről alább) az alapítványoknak az intézmény működésére szolgáló, részükre az állam által átadott ingatlan-vagyonon túl nincs olyan vagyonuk vagy bevétel forrásuk, amelyből az intézmény fenntartásához érdemben hozzájárulhatnak.

Nem minden esetben világos az egyetemi vezetés és a kuratórium közti feladatmegosztás sem: például az SZFE-n mintha a kuratórium döntene olyan, az intézmény oktatási tevékenységét illető kérdésekben is, amelyekről normális esetben az egyetemi operatív vezetés, illetve a szenátus dönt. Aggodalomra adhatnak okot továbbá a következő problémák: a kuratóriumi tagok mandátuma nem határozott időtartamra szól, s a kezdeti kialakításon túl a kormányzatnak a jövőre nézve nincs semmilyen formális lehetősége

a kuratórium összetételének befolyásolására; nem tudni, hogy a jövőben (lemondások vagy elhalálozások miatt) szükségessé váló tagcserékbe az egyetem testületeinek lehet-e majd beleszólásuk, vagy a kuratórium kooptál tagot; ha a kuratórium nem működik jól, a felügyelőbizottság mit tehet a problémák megoldása érdekében. Amennyiben ezek az egyetemek a fenntartóváltás után már valóban magánintézményeknek tekinthetők, miért és hogyan nevezhet ki a kormányzat egyetemi kancellárt az operatív vezetés mellé (egyáltalán, mi szükség van magánegyetemen kívülről kinevezett kancellárra?).

EGYETEMI ALAPÍTVÁNYOK ÉS ALAPÍTVÁNYI (NONPROFIT) EGYETEMEK

Talán nem haszontalan tisztázni, hogy a magyar „egyetemi alapítvány” kifejezés két alapvetően különböző dolgot takar. Az egyik egy nonprofit, az egyetemet működtető, fenntartó szervezet, nálunk jogilag alapítvány (*foundation*), de adott esetben öltethet más nonprofit szervezeti formát is, mint azt a nemzetközi példák is mutatják. A másik pedig egy alapítványi vagyon (*endowment*), azaz az alapítványtevő(k)/adományozó(k) által felajánlott, előre meghatározott törvényes célt/célokat szolgáló vagyoni értékek együttese, melyet az alapító(k) / további adományozó(k) meghatározott célok finanszírozására bocsát(anak) az intézmény, illetve az azt fenntartó szervezet rendelkezésére, s amelyet általában az intézménytől formailag független

- (a) nonprofit intézmény (*nonprofit corporation*), vagy
- (b) közhasznúként elismert magánjogi alapítvány (*charitable foundation*), vagy
- (c) magánalapítvány (*private foundation*) irányít és kezel.

Az oktatási célú alapítványoknak (jótékonykodásnak) és az alapítványi vagyonok kezelésének jelentős a történelmi múltja és szakirodalma. Marcus Aurelius római császárig vezetik vissza az oktatási alapítványok létrehozását, aki i. sz. 176-ban tett alapítványt négy filozófiai „professzori katedra” alapítására és fenntartására (a tanárok fizetésének biztosítására) a kor négy fő filozófiai irányzatának képviselői számára.³⁹ Ilyen alapítványokat már a X. század táján is hoztak létre a Közel-Keleten különböző egyházi iskolák finanszírozására.

Európában a felsőoktatási alapítványok kialakulásának fontos mérföldkövei az angol elitegyetemeken:

- 1249, University College, Oxford, alapítványtevő alapító William of Durham;⁴⁰
- 1263, Balliol College, Oxford, alapítványtevő alapító John I. de Balliol; az alapító halála után 1269-ben özvegye jelentősen tovább bővítette az alapítványi vagyont;⁴¹

36 ■ Forrás: Kretek: Transformation of university governance, Table 2. Példaként választott intézmények: véletlen kiválasztás az adott országból/tartományból/kantonból

37 ■ Žarko Dragšić – Peter M. Kretek – Barbara M. Kehm: *University boards: Formal authority and accountability in five countries*. Paper presented at 33rd Annual EAIR Forum, Warsaw, 2011.

38 ■ Bár nem volt előzmény nélküli: az egyetemi gazdasági tanácsok létrehozásával az oktatáspolitikai 2006-ban már kísérletet tett a *stakeholder*ek bevonására az intézményi kormányzásba, a tanácsok azonban szűk hatáskörű tanácsadó testületek voltak, szerepük eleve korlátozott volt. Az új kormány 2011 elején a korábbi tagok megbízatását megszüntette, és saját szájíze szerint alakította át a tanácsokat.

39 ■ Lásd például James H. Oliver: Marcus Aurelius and the Philosophical Schools at Athens. *The American Journal of Philology*, 102 (1981), 2. szám, 213–225. old.; Heather Long: History of Charitable Endowment Giving. *lovetoknow.com*. <https://charity.lovetoknow.com/history-charitable-endowment-giving>; https://en.wikipedia.org/wiki/Financial_endowment

40 ■ https://en.wikipedia.org/wiki/William_of_Durham

41 ■ https://en.wikipedia.org/wiki/Balliol_College,_Oxford

- a King's College, Cambridge alapításában fontos szerepe volt VI. Henrik király adományának.⁴²

A felsőoktatásban az ilyen alapítványok eleinte professzori állások (*endowed professorship/chair*) finanszírozására szolgáltak. A legtöbb forrás⁴³ ezek őseit 1497-re (a skót király, VI. Jakab királyi professzori katedrát alapít az Aberdeeni Egyetemen⁴⁴), illetve 1502-re (Lady Margaret Beaufort, Richmond grófnője, a későbbi VIII. Henrik nagyanyja hittudományi katedrát alapít az Oxfordi és a Cambridge-i Egyetemen) vezeti vissza. Mintegy 50 évvel később VIII. Henrik már öt tárgyból hozott létre királyi professzori katedrákat az Oxfordi és a Cambridge-i Egyetemen. A királyi professzori katedrák hagyománya a mai napig él, a brit uralkodó manapság is nevez ki ún. *Regius* professzorokat, például a Glasgow-i Egyetemen jelenleg 15 ilyen van.

A meghatározott egyetemi katedrákat tartósan finanszírozó alapítványokat kötött felhasználású alapítványoknak (*restricted endowments*) nevezik.⁴⁵ Alaptőkéjüket ugyanis meg kell őrizniük vagy gyarapítaniuk kell, és az alapítványi vagyon hozama, illetve annak egy része csak egy bizonyos cél finanszírozására használható fel.

A modern egyetemi alapítványok úttörői és szerepmmodelljei az ókori és középkori európai gyökerek ellenére is egyértelműen az amerikai felsőoktatás intézményei.⁴⁶ Ez egyfelől abból fakad, hogy az USA-ban nagyobb a magánszektor szerepe a felsőoktatásban, mint általában a fejlett országokban, másfelől abból, hogy az alapítványokat érintő jogi szabályozás is elnézőbb, megengedőbb, rugalmasabb, mint sok más országban. Egy további fontos ok az az erős magánjótékonsági kultúra, ami például Európában jóval kevésbé jellemző, és aminek köszönhetően az amerikai egyetemek és különböző nonprofit szervezetek jelentős vagyont halmozhattak fel. A magánadományozás hagyományának megteremtésében a filantróp acélmágnás Andrew Carnegie-nek döntő szerepe volt. Carnegie érvelése szerint ahelyett, hogy vagyonukat leszármazottaikra örökítenék át, ahogy az Európában a mai napig is szokás, a gazdagok felelőssége, hogy jótékonykodással úgy használják fel azt, hogy abból a társadalom minél többet profitáljon.⁴⁷ Ez a korábban is virágzó jótékonsági kultúra a II. világháborút követően csak tovább erősödött.

Az amerikai felsőoktatás első kezdeményét 1636 őszére datálják, amikor is Newtowne-ban (ma Cambridge, MA) az új-angliai törvényhozás létrehozta a New College-ot, a protestáns teológiai képzés első fellelőjét a kontinensen. Nem sokkal később, 1638-ban, John Harvard puritán lelkész az intézményre hagyta 779 font sterlingjét és 400 kötetes könyvtárát, s ezzel létrehozta a későbbi egyetemi alapítvány magját. 1639-ben az intézmény az ő emlékére vette fel a Harvard College nevet (ebből lett a mai Harvard University).

A Harvard alapítványa messze a legnagyobb egyetemi alapítvány a világon (vagyonának piaci értéke 2020. június 30-án már mintegy 41,9 milliárd dollár volt),⁴⁸ ennél az egyéb célú magánjótékonsági alapítványok közül is csak a Bill és Melinda Gates Alapítvány vagyona nagyobb. A Harvard University Endowment vagyona a történelem során több mint 14 000 adományozónak köszönhetően nőtt ekkorára (a legtöbben megadták a konkrét felhasználási célt is, amire az adományozott tőke jövedelme évről évre fordítható). Az alapítványi tőke éves hozamának egy részét az intézmény működési kiadásaira fordítják, fennmaradó részét pedig szigorú szabályok szerint fektetik be, hogy a hozammal növelhessék az alapítványi vagyont, amelyet további friss adományok is növelhetnek. Az alapítványi vagyona 2020-ban mintegy egymilliárd dollárral haladta meg a 2019-es értékét.

A Harvard Egyetem éves működési költségvetése a 2020-as pénzügyi évben (azaz 2019. július 1. és 2020. június 30. között) 5,4 milliárd dollár, azaz az alapítvány vagyona csaknem nyolcszorosa az intézmény működési kiadásainak. Ha a működési bevételek forrás szerinti megoszlását⁴⁹ vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a működésre költhető alapítványi jövedelem

42 ■ <https://www.british-history.ac.uk/vch/cambs/vol3/pp/376-408>

43 ■ Például https://en.wikipedia.org/wiki/Regius_Professor; https://en.wikipedia.org/wiki/Financial_endowment.

44 ■ Az ilyen professzori katedra angol elnevezése *Regius Professorship*.

45 ■ Az alapítványok emellett lehetnek szabad felhasználásúak (*unrestricted endowment*), határidős alapítványok (*term endowment*), amikor a kedvezményezett csak egy bizonyos, előre meghatározott időpont után nyúlhat a tőkéhez, és ún. kvázi-alapítványok (*quasi-endowment*), amelyek kezdő tőkéje általában nem egy külső adományozótól, hanem magától a kedvezményezett nonprofit szervezettől származik. Lásd bővebben <https://www.investopedia.com/terms/e/endowment.asp> és <https://bmf.cpa/2017/01/24/nonprofit-funding-a-closer-look-at-quasi-endowments/>.

46 ■ Richard Franz – Stephan Kranner: *University Endowments. A primer*. CFA Institute Research Foundation, 2019.

47 ■ Andrew Carnegie: *The Gospel of Wealth* (1889). Carnegie Corporation of New York, New York, 2017. Idézi Kevin Chambers: *What the Big Names Are Doing: Influences of Endowments & Foundations in the Investment Philosophy*. Headwater Investment Consulting, 2015. https://www.headwater-ic.com/sites/default/files/users/CBMason/topicsPapers/Topics_2015-04_Endowments.pdf

48 ■ Thomas J. Hollister – Paul J. Finnegan: *Financial Overview from the Vice President for Finance and the Treasurer*. Harvard University, Cambridge, 2020.; https://finance.harvard.edu/files/fad/files/fy20_financial_overview.pdf

49 ■ Működésre költhető alapítványi jövedelem: 37%, oktatási bevételek/tandj: 17%, kutatási bevételek: 17%, folyó évi adományok felhasználása: 9%, egyéb (nem oktatási) 20%. Forrás: Hollister–Finnegan: *Financial Overview*, 6. old.

50 ■ Forrás: Iliana Kowarski: 10 Universities With the Biggest Endowments. *US News & World Report*, 2020. <https://www.usnews.com/education/best-colleges/the-short-list-college/articles/10-universities-with-the-biggest-endowments>; *US News*, 2021: Best National University Rankings. https://www.usnews.com/best-colleges/search?_sort=rank&_sortDirection=asc

51 ■ Sandy Baum – Victoria Lee: *The Role of College and University Endowments*. Research report. The Urban Institute, Washington DC., 2019. 2. old.

52 ■ Franz–Kranner: *University Endowments*.

3. táblázat

A 10 legnagyobb amerikai egyetemi alapítvány⁵⁰

Intézmény neve (állam, ha nem szerepel a névben)*	Alapítványi tőke értéke, 2019-es pü. év, ezer \$	Helyezése a US News egyetemi rangsorában**
Harvard University (MA)	40 929 700	#2
Yale University (CT)	30 295 003	#4–5 (holtversenyben)
Stanford University (CA)	27 699 834	#6–7 (holtversenyben)
Princeton University (NJ)	25 623 600	#1
MIT/Massachusetts Institute of Technology	17 443 750	#4–5 (holtversenyben)
University of Pennsylvania	14 649 761	#8
Texas A&M University	12 632 093	#66–69 (holtversenyben)
University of Michigan – Ann Arbor	12 273 834	#24
University of Notre Dame (IN)	11 565 964	#19
Columbia University (NJ)	10 950 738	#3

*/ a kurzívval szedett intézmények a nyolc északkeleti elitegyetemet tömörítő ún. Borostyán Liga (*Ivy League*) tagjai**/ az országos beiskolázású, nemzeti akkreditációval rendelkező egyetemek (*national universities*)

fedezte a működési kiadások 37%-át, azaz a folyó évben érkezett és felhasználható adományokkal együtt a jótékonyágból származó bevételek aránya már 46% az egyetem költségvetésében. A tandíj- és a kutatási bevételek ezzel szemben együttesen is csupán 34%-ot tesznek ki.

A 3. táblázat jól mutatja, hogy a Harvard nincs egyedül. Alapítványi vagyona valóban kiemelkedő, de a többi vezető nonprofit magánegyetem is tekintélyes nagyságú alapítványokkal rendelkezik, vagyonuk minden esetben meghaladja a tízmilliárd dollárt. A táblázat azt is mutatja, hogy az alapítványi vagyon nagysága és az egyetem presztízse, illetve az egyetemi rangsorokban elfoglalt helye nem független egymástól. A legnagyobb alapítvánnyal rendelkező tíz egyetem közül hét szerepel a US News rangsorában az első tíz között, öt pedig az északkeleti elitegyetemeket tradicionálisan összefogó, nyolctagú Borostyán Ligában (*Ivy League*).

Az egyetemi alapítványok sokat segítenek az intézmények oktatási és kutatási küldetésének megvalósításában. Jövedelmük segít megvédeni az intézményeket a tandíjbevételek esetleges (pl. az átmenetileg kevesebb beiratkozás miatti) csökkenése, vagy az egyéb (pl. kutatási) bevételek visszaesése, illetve a váratlan nagyobb kiadások által okozott költségvetési megrázkódtatásoktól. Ezáltal az alapítvány léte és vagyona erősíti az intézmény függetlenségét. Sandy Baum és Victoria Lee amellett érvel, hogy az alapítványi adományozást érintő adókedvezmények, valamint az alapítványi jövedelmek szövetségi adómentessége által okozott adóbevétel-kiesések, ún. adókiadások (*tax expenditures*) ugyanolyan hatásúak, mint ha az érintett intézményeket közvetlenül támogatná a költségvetés. Az adókiadások elsősorban a legvagyonosabb és a leginkább szelektív intézményeknek kedveznek,

ezért indokoltságukat és igazságosságukat sok kritika éri. Baum és Lee bemutatja az alapítványi jövedelmek adómentessége, illetve az adómentes státusz változtatása mellett, illetve ellen szóló érveket. Megvizsgálják, hogyan hat az alapítványi vagyon intézmények közti egyenlőtlen eloszlása az alacsony jövedelmű családokból érkező hallgatók beiskolázására és az általuk fizetett nettó tandíjakra. Mint írják, „tekintetbe véve a posztszekunder intézmények rendelkezésére álló erőforrások – amelyeknek az alapítványok csak kis részét teszik ki – drámai egyenlőtlenségét, észszerű megkérdezni, hogy az összes alapítványi jövedelem adómentessé tétele valóban a szövetségi kormányzat legjobb eszköze-e a felsőoktatási intézményeknek nyújtott támogatások elosztására”.⁵¹

Fontos leszögezünk, hogy az alapítványok legfontosabb stratégiai céljait (így az adománygyűjtési, befektetési és kiadási stratégiát és politikát) az irányító testületük (amely nem feltétlenül esik egybe az intézmény *board*jával, bár gyakran jelentős lehet az átfedés) a kuratóriummal együtt határozza meg. Ugyanakkor a kisebb súlyú konkrét befektetési döntésekért és a portfóliómenedzsmentért nem a teljes irányító testület, hanem annak a területhez értő tagjait tömörítő bizottsága, illetve egy megbízott (belső vagy külső) szakértő szervezet felel.⁵² A kulcsszeplők tehát ebben a folyamatban az irányító testület vagy kuratórium, az általa létrehívott befektetési bizottság és az alapítvány befektetéseivel, portfóliómenedzsmentjével foglalkozó szakértő pénzügyi stáb (gyakran egy erre felkért külső vagyonkezelő cég).

Miközben az alapítvány legfontosabb stratégiai testülete az irányító testület, a kuratórium, számos területen a befektetésekről nem ez dönt közvetlenül. Bár a kuratórium dönt arról, kik legyenek a befektetési bizottság (*Investment Committee*) tagjai,

és határozza meg az alapítvány befektetési céljait, a hozamok elköltését szabályozó kiadási, kifizetési szabályokat, valamint az alapítványi stratégiát érintő fontosabb változtatásokat, és a nagyobb adománygyűjtő kampányokról is a kuratóriumi tagok együttesen döntenek, a konkrét befektetési döntéseket nem a kuratórium hozza.

A befektetett eszközök megoszlását, a portfólió belső arányait és az egész befektetési stratégiát érintő kérdésekben, döntésekben a befektetési bizottság az illetékes. A bizottság feladata a portfólió menedzsmentjével foglalkozó vagyongazdálkodók, eszközmenedzserek (*asset managers*) kiválasztása és megbízása. Bár a konkrét vagyongazdálkodást, portfóliómenedzsmentet végző szakemberek éppúgy lehetnek egy belső szervezeti egység, például egy befektetési iroda dolgozói, mint egy alvállalkozó külső cég erre specializált munkatársai, az utóbbi időben ezt a feladatot ritkábban bízzák belső munkatársakra.

A gondos alapítványi vagyongazdálkodás irányelvei, továbbá a 2006-os kezdet óta 49 amerikai állam által elfogadott ún. UPMIFA-törvények (*Uniform Prudent Management of Institutional Funds Acts*) – mint arra Baum és Lee is felhívja a figyelmet – megkövetelik az alapítványi vagyon vásárlóerejének változatlan szinten tartását annak érdekében, hogy az alapítvány bármennyig finanszírozhassa az általa támogatott tevékenységeket. Az UPMIFA ugyanakkor eltörölte az egyes alapítványi adományok értékének megőrzésére vonatkozó korábbi, feleslegesen szigorú korlátokat, és a teljes intézményi alapítványi vagyon vásárlóerejének megőrzését, fenntartását állította a fókuszba. Az irányelvek szerint a piaci felfutás okozta vagyongyarapodás időszakában is csak mérsékelten szabad növelni a kiadásokat, azért, hogy a vagyon esetleges csökkenése esetén is fenn lehessen tartani a kiadási színvonalat, és meg lehessen őrizni az intergenerációs méltányosságot.

A világ 50 legnagyobb vagyonú egyetemi alapítványából a 2010-es évek első felében 42 amerikai volt.⁵³ A nyolc nem amerikaiból pedig hat ázsiai (2 szaúdi, 2 japán és 2 szingapúri) és mindössze kettő európai (brit).⁵⁴ Az itt felsoroltakon kívül még legalább 4 egyetem (köztük 1 ausztrál és 3 kanadai) alapítványa tekinthető dollármilliárdosnak, és a francia kormányzati felsőoktatási megaprojekt, az *Université Paris-Saclay* is ide lesz sorolható.

Az egyetemi alapítványok szerepe a közgazdaságtan jeles képviselőit is izgatta. James Tobin normatív modellje azt mutatja be, hogy az alapítványi vagyon hozamának felhasználása jó eszköz lehet az egyetem ingadozó bevételeinek kisimítására.⁵⁵ Fischer Black modelljében az alapítványi jövedelem az egyetem egyik bevételi forrása, ami a sokkhatások enyhítésére használható, azaz az egyetem önbiztosításának fogható fel.⁵⁶ Robert C. Merton portfólióválasztási modellje azzal foglalkozik, hogyan használható az alapítványi jövedelem az egyéb bevételi forrásokat érintő megrázkódtatások kivédésére, a kockázat fedezésére.⁵⁷

A fenti normatív modellek következtetéseit az alapítványok viselkedésével foglalkozó empirikus irodalom sajnos nem igazán támasztja alá. Jeffrey R. Brown és munkatársai azt vizsgálták, hogy a pozitív és negatív sokkok (pl. az alapítványi hozam, illetve vagyónérték csökkenése vagy növekedése a pénzügyi piaci mozgások hatására) hogyan hatnak az alapítványok kifizetési, jövedelemfelhasználási politikájára. 1987 és 2009 között az egyetemi alapítványok vagyona jelentősen gyarapodott, ugyanakkor ebben az időszakban két nagy negatív pénzpiaci sokk is volt: a dotkom-buborék, avagy lufi (*dotcom bubble*) kipukkadása (2000–2002) és a Lehmann Brothers összeomlása által beindított globális pénzügyi és gazdasági válság (2008–2009), melyet a túlfutott *subprime* hitelek által felfújt hitelbuborék kipukkadása okozott. Brownék empirikus vizsgálata azt mutatta

53 ■ Forrás: <https://www.nonprofitcollegesonline.com/wealthiest-universities-in-the-world/>.

54 ■ A nem amerikai egyetemek és helyezések az alapítványi vagyon nagysága alapján: 3. King Abdullah University Of Science And Technology – Thuwal, Szaúd-Arábia; 13. University of Cambridge – Cambridge, UK; 17. University of Oxford – Oxford, UK; 33. King Saud University – Rijad, Szaúd-Arábia; 35. National University of Singapore – Kent Ridge, Szingapúr; 38. Osaka University – Osaka, Japán; 39. Kyoto University – Kioto, Japán; 49. Nanyang Technological University – Jurong, Szingapúr.

55 ■ James Tobin: What Is Permanent Endowment Income? *American Economic Review*, 64 (1974), 2. szám, 427–432. old.

56 ■ Fischer Black: The Investment Policy Spectrum: Individuals, Endowment Funds and Pension Funds. *Financial Analysts Journal*, 32 (1976), 1. szám, 23–31. old.

57 ■ Robert C. Merton: Optimal Investment Strategies for University Endowment Funds. In: uő: *Continuous Time Finance* (javított kiadás). Blackwell Publishers, Malden, MA, 1992. 21. fejezet.

58 ■ Jeffrey R. Brown – Stephen G. Dimmock – Jun-Koo Kang – Scott J. Weisbenner: How university endowments respond to financial market shocks: Evidence and implications. *American Economic Review*, 104 (2014), 3. szám, 931–962. old.

59 ■ Ez nem más, mint az alapítványi vagyon nagysága a rektor megbízatásának kezdetén.

60 ■ Kevin Chambers (2015): *What the Big Names are Doing: Influences of Endowments & Foundations in the Investment Philosophy*, Headwater Investment Consulting.

61 ■ <https://investments.yale.edu/about-the-yio>

62 ■ Chambers: What the Big Names are Doing, 4. old.

63 ■ Orosz Márton: Palkovics: Teljes önállóságot kapva újul meg a Corvinus. *Portfolio*, 2019. február 11. <https://www.portfolio.hu/uzlet/20190211/palkovics-teljes-onallosagot-kapva-ujul-meg-a-corvinus-313683>

64 ■ Bódy Kolos Bálint: Az alapítványi modellről, ami a felsőoktatási intézményeket illeti – A forma módosítja-e a tartalmat? *Jurátus*, 2021. február 21. <https://juratus.elte.hu/az-alapitvanyi-modellrol-ami-a-felsooktatasi-intezmenyeket-illet-i-a-forma-modositja-e-a-tartalmat/>

65 ■ Kálmán Attila: A kormány 380 milliárdos alapítványt hoz létre a Corvinusnak. *24.hu*, 2019. február 11. <https://24.hu/belfold/2019/02/11/palkovics-mta-corvinus-alapitvany/>

66 ■ Fabók Bálint: Alighogy bevezették, máris megroppan a kormány új egyetemi modellje. *G7*, 2020. április 8. <https://g7.hu/kozelet/20200408/alighogy-bevezettek-maris-megroppan-a-kormany-uj-egyetemi-modellje/>

67 ■ Később a Semmelweis Egyetem és az új Tokaj-Hegyalja Egyetem fenntartó alapítványa is kapott az államtól részvény-pakettet: Ballai Vince: Jól kitöm néhány új egyetemi alapítványt a kormány, de többeket üres zsebbel indítana útra, *hvg.hu*, 2021. április 1. https://hvg.hu/gazdasag/20210401_modellvaltas_kozhasznu_alapitvanyok_egyetemek_fenntartok_torvenyjavaslatok

ki, hogy az egyetemi alapítványok reakciója a sokakra aszimmetrikus.⁵⁸

Pozitív sokk (a vagyon növekedése a tőkepiaci mozgások hatására) esetén az alapítványok általában nem változtattak kifizetési politikájukon, például az elmúlt három év alapítványi vagyonértéke átlagának 5%-át fizették ki, az ezen a szinten tartott kifizetési rátával kisimítva az ingadozásokat (ez a viselkedés nagyjából megfelelt a normatív modellek alapján várhatónak). Negatív sokkok esetén viszont általában változtattak kifizetési politikájukon, csökkentve az egyetemnek nyújtott kifizetési rátát – ez pedig alapvetően inkonzisztens a kisimítási, kockázatsökkentési hipotézissel. Különösen erős volt ez az aszimmetria, azaz kifizetéscsökkentés, amikor az alapítvány korábban gyorsan növekvő vagyona a negatív tőkepiaci mozgások hatására az ún. „rektori referenciérték”⁵⁹ (*president's benchmark*) 10%-os környezetébe került (nemlinearitás). Ezek a robusztus eredmények a normatív modellek által előrejelzett kockázatsökkentéssel, jövedelemkisimítással, fedezeti ügyletekkel szembenálló alternatív hipotézist, az ún. alapítványi vagyonfelhalmozás (*endowment hoarding*) hipotézisét támasztják alá, amely szerint az alapítványi vagyongyarapítás önmagában is cél lehet.

Az alapítványok hosszú története során az alapítványi vagyonkezelés is változott. Az alapítványi vagyonok az I. világháború végéig alapvetően elsősorban földbirtok- és ingatlanulajdonból (Oxford, Cambridge) vagy egyéb illikvid eszközökből álltak, és hozamuk ennek megfelelően elég ingadozó volt. A változást az indította el, hogy az I. világháború után a King's College alapítványának vagyonkezelését John Maynard Keynesre, az intézmény egykori diákjára bízták. Keynes vagyonkezelői tevékenysége sikereinek hatására az egyetemi alapítványok korábban konzervatív vagyonkezelői, a várható magasabb hozam reményében, fokozatosan elmozdultak a likvid eszközök (pénz, kötvények, hazai és külföldi vállalati részvények) irányába. A magasabb hozamokkal azonban nagyobb kockázat is járt, amit a nagy gazdasági világválság idején az alapítványi vagyonkezelők is észleltek. A kockázatot a portfólió diverzifikálásával azonban jelentősen csökkenteni lehet. Az 1980-as évek közepétől az új portfóliómenedzsment-elméletnek megfelelően az alapítványi vagyonkezelés fokozatosan elmozdult a portfóliók további diverzifikálása irányába olyan eszközök segítségével, mint a hazai mellett a nemzetközi részvények, a tőzsdén nem jegyzett vállalatok, az alternatív befektetések (pl. *absolute return fund*, *hedge fund*), a természeti erőforrások, a kockázati tőke, a tőkeáttételes ügyletek stb.⁶⁰

Az amerikai egyetemi alapítványok vagyonkezelésére jelentős befolyást gyakorolt a Yale innovatív gyakorlata (Yale-modell). Az elmúlt harminc évben a Yale nagyon jelentősen csökkentette a hazai értékpapírpiac ingadozásainak kitettségét az alapítványi portfólióban szereplő eszközök reallokációjával, a nem tradicionális eszközök arányának növelésével.⁶¹

1989-ben még az alapítványi vagyon kétharmadát pénzben, illetve hazai kötvényekben és részvényekben tartották. Ezek aránya, különösen a hazai részvényeké, mára jelentősen csökkent. Ezzel párhuzamosan az alapítványi portfólió összetétele az alternatív befektetési lehetőségek felé mozdult el. Mint az Kevin Chambers ábráin is világosan látszik, a Yale-modellhez alapvetően hasonló változások mentek végbe a Harvard és Princeton alapítványa esetében is.⁶²

A magyar felsőoktatási modellváltás mintájaként emlegetett ún. Corvinus-modell,⁶³ amely a jelentős állami vagyonjuttatással (a MOL és a Richter részvényeinek 10-10%-ával) kistafirozott egyetemet egy vagyonkezelő alapítvány fenntartásába adta, végül valójában „különutas” kivétel lett.⁶⁴ A Corvinus (pontosabban a Maecenas Universitatis Corvini Alapítvány) által kapott állami részvényvagyon, melynek értékét a 24.hu 380 milliárd forintra becsülte, mintegy húszszorosra volt az egyetem akkori éves költségvetésének, miközben ez az arány még a világon legnagyobb egyetemi alapítvány, a Harvard alapítványa esetében is csak mintegy nyolcszoros.⁶⁵ Ennek fényében kimondható, hogy a Corvinust jelentősen túltafirozták. Ráadásul a kapott részvényt pakett erősen kitett a válság miatti piaci ingadozásoknak: például a MOL bevétele és eredménye a COVID-19 válság miatt csökkenő kőolaj- és üzemanyagárak hatására nem sokkal az új finanszírozási modellre való átállás után erősen visszaesett, ami nyilvánvalóan érzékenyen érinti az egyetem finanszírozását.⁶⁶ Később pedig, amikor az kőolajárak jelentősen megemelkedtek, az üzemanyagárak állami befagyasztása érintette negatívan a MOL eredményét és részvényei piaci értékét és hozamát. Ugyanakkor egyelőre nincs jele annak, hogy az alapítványi portfóliót a nemzetközi modelleknek megfelelően jelentősebben diverzifikálnák, ami segíthetné a tőkepiaci kockázatok csökkentését.

A hazai modellváltó egyetemek jogilag ugyan magánintézmények, de a Corvinus kivételével a képzésnek helyet adó ingatlanokon kívül túlnyomó többségüknek (illetve fenntartó alapítványaiknak) eredetileg nem volt semmi olyan vagyona, amelynek hozamára támaszkodhatnának, és hosszú távon az államtól függetlenül is életképessé tehetné őket.⁶⁷ Sorsuk nagyban függ tehát az állam kényétől-kedvétől: azt ugyanis, hogy hallgatóik milyen arányban lehetnek majd részben vagy egészben államilag finanszírozottak, a mindenkor kormányzat és a költségvetés megszavazó parlament dönti el. Természetesen tandíjfizető hallgatókat akkor is felvehetnek, ha esetleg nem kapnának elegendő államilag finanszírozott hallgatót, ugyanakkor a jobb hallgatókért erős nemzetközi versenyben kell majd megküzdeniük a többi európai egyetemmel (melyek az unión belül a hazai hallgatókéval azonos pénzügyi feltételekkel, tehát számos esetben ingyen, vagy csak névleges tandíjért kínálnak a hazainál sokszor jobb minőségű és jobb munkapiaci esélyeket nyújtó képzéseket). □

TISZTELETKÖR

Ács Pál – Székely Júlia:
A reneszánsz reneszánsza
Beszélgetések
Klaniczay Tiborról
és a reneszánszkutatásról
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi
Intézet, 2021. (Magyar Történelmi
Emlékek, Interjúk, beszélgetések)
652 old., 3990 Ft

A KLANICZAY-JELENSÉGRŐL ÉS -ÖRÖKSÉGRŐL EGY KÜLÖNLEGES INTERJÚKÖTET KAPCSÁN

PÁLFFY GÉZA

2021 nyarán a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete kiadásában, a Molnár Antal vezette NKFIH-projekt (Kereszténység és iszlám. Keresztes háború és együttélés válaszául a 16–17. században) keretében, Ács Pál és Székely Júlia egy különleges interjúkötetet adott közre *A reneszánsz reneszánsza. Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánszkutatásról* címmel. A mű kapcsán érdemes elgondolkodni a kiváló irodalom- és művelődéstörténész, Klaniczay Tibor (1923–1992) tudományos és tudománypolitikai szerepéről, napjainkig ható jelentőségéről, másként szólva a Klaniczay-jelenségről és -örökségről. Teljességgel egyetérthetünk ugyanis a könyv főszerzőjének – a nemrég elhunyt jeles történészről, Péter Katalintól (1937–2020) származó – utolsó szavaival: „Klaniczay – az egy jelenség volt.” (575. old.)

Az alábbiakban az interjúkötet rövid, számokban való bemutatását követően három fő kérdéskör segítségével ismertetem a kiadvány jelentőségét. Elsőként a Klaniczay-jelenséggel, ennek a különleges világnak a számomra legfontosabb elemeivel és rokonszenvesebb értékeivel foglalkozom. Másodsorra azt vizsgálom: miért értékes ez a különleges kötet? Végül néhány általános tanulság levonásával Klaniczay Tibor örökségét kísérem meg mérlegre tenni.

Mindezt – nem tagadom – szubjektív módon teszem, hiszen több szempontból is elfogult vagyok a kiadvánnyal szemben, amely az *oral history* speciális műfajából adódóan önmagában is szubjektív vállalkozás. Egyrészt nem ismertem ugyan szemé-

lyesen Klaniczay Tibort, mégis mind látásmódja, mind törekvései, mind öröksége nagyon közel állnak hozzám, miként a mű sok szereplője is. Másrészt túl jól ismerem a kötet szerkesztőit, e fontos vállalkozás motorjait, hiszen régóta szoros szakmai és baráti kapcsolatban vagyunk, ami elsősorban a Régi Magyar Költők Tárának, azaz Klaniczay egyik nagy vállalkozásának köszönhető. Harmadrészt elfogult vagyok Klaniczay világával és szemléletével, sőt magával a Reneszánsz–Barokk Kutatócsoporttal (röviden Rebakucs) is, amelynek az elmúlt negyedszázadban számos előadásán és konferenciáján vehettem részt. Végül, ha nem ismertem is személyesen Klaniczayt, öröksége alapvetően megérintett már e kötet megjelenését jóval megelőzően is. Csak néhány példát említve: a könyvből derült ki számomra, hogy Klaniczay Tibor egyik legjobb barátja és évfolyamtársa egykori nagyon kedves kollégám, Heckenast Gusztáv történész (1922–1999) volt. A könyv számos történész főszereplője pedig mesterem, tanárom és kollégám volt az elmúlt harminc esztendőben, miközben kezdő kutatóként részt vehettem az Irodalomtudományi Intézet Dudith András-féle nagy levélkiadásában. Legvégül igazi, örömteli meglepetésként ért, hogy a *Főlszántom a császár udvarát* egyik „közös” kedvenc dalunk a nagy Mesterrel...

EGY INTERJÚKÖTET SZÁMOKBAN

– A kötet 652 oldal, bő 30 oldalnyi gazdag képanyaggal, amely esti olvasmánynak túl vaskos

ugyan, ám nagyon izgalmas szellemi „kalandtúra”. A közel 90 fekete-fehér fénykép pedig valódi leletmentés a jövőnek, s persze emlékezés arra, hogy milyen fiatal, sőt olykor bohém volt annak idején a kiadvány számos szereplője...

- 575 oldalon másfél év alatt (2019 és 2021 között) készült 37 mélyinterjú tartalmaz a kiadvány, főként a mai 60–90 éves generáció tagjaitól. Valójában az 1960–1980-as évek magyar bölcsészettudományának és művelődéstörténetének egykori főszereplői emlékeznek kollektívan a késő Kádár-kor reneszánsz és barokk irodalom- és művelődéstörténeti kutatásaira. (Noha egy ilyen seregszemle sohasem lehet teljes, az említett fényképeken gyakran felbukkanó Szabó Andrással készült interjú mégis hiányzik az olvasónak.) A könyv alcíme, *Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánszkutatásról* viszont kicsit csalóka, hiszen a „múlt nagy korszakain” oly sokat gondolkozó Klaniczay biztosan hozzátenné, hogy a régi magyar irodalom és kultúra vizsgálatába a barokk kutatása is mindenképpen beletartozik, miként erre egyébként a szerkesztők előszavának legvége is utal (23. old.). Persze Rebakucsot nyilván nem lehetett a kötet címébe írni, az túl merész és furcsa lett volna a témában járatlan átlagolvasónak.
- A kötet 1 „családi” (Klaniczay Gábor), 9 belső, azaz közvetlen munkatárstól, 6 szegedi kollégától származó, 8 úgymond „sugaras”, 5 nemzetközi kollégával felvett és 8 „érítő körös” interjú tartalmaz. Rögtön érdemes hozzátenni, hogy a 2 szerkesztő avatott kérdéseiben és alapos hozzászólásaiban további 2 rejtett interjú is szerepel. Így Klaniczay Tibort és világát közel 40 beszélgetésből ismerhetjük meg, amelyek gyakran nemcsak interjúk, hanem szinte életpályája-bemutatók. Sajnos többen (Péter Katalin, Jankovics József és Marosi Ernő) már nem lehetnek közöttünk.
- A főszöveget 40 oldalon különleges mellékletek, nevezetesen 1970–1992-ből az éves tavaszi nagykonferenciák és az őszi kiskonferenciák igen hasznos jegyzékei (579–586. old.), valamint név- és fogalomtár (587–606. old.) zárja. Az utóbbi elsősorban az érintett főszereplők Klaniczayhoz való kapcsolatára koncentrál.
- A kötetet egy ilyen vállalkozásnál nélkülözhetetlen személynévmutató (607–618. old.) zárja, amely mind az olvasónak, mind az utókor historiográfusainak kiemelkedő érték.
- A könyv a veszprémi OOK Press nyomda szép kivitelezésében látott napvilágot. Az igényes és elegáns kék védőborító alatt rejtőző külső borítón – a Történettudományi Intézet Magyar Történelmi Emlékek című sorozatának megfelelően

– felbukkanó három ikonkép azonban apró volta miatt nehezen kivehető, hogy valami kis kritikát is mondjak az alábbiakban következő rengeteg pozitívum előtt.

A KLANICZAY-JELENSÉG

A kötet apropóján a Klaniczay-jelenség négy fő területét és kiemelkedő értékét tárgyalom. 1. Egyfelől a *multi- és interdiszciplinaritást*, amelyet az interjúkban többek „tudományköziségként” vagy egyszerűen művelődéstörténetként emlegetnek. 2. Másfelől a *nemzetköziséget és európaiságot*, azaz Klaniczay modern *respublica litterariáját*, amely Rómától és Párizstól Varsóig és Wolfenbüttelig ért. 3. Harmadrészt az általa kiépített *hazai és országos kutatói és közösségi hálózatot*, amelyet akár társadalom- és diákközelségnek is nevezhetünk. 4. Végül pedig az interjúk alapján magát Klaniczayt, a *tudóst és közösségi embert* mutatom be röviden.

1. A *multi- és interdiszciplinaritás*, a kötet egyik vezérszava nem egyszerű lózung volt Klaniczay számára, hanem a valóság – ezt közvetítette mind idehaza, mind külföldön, ám önmagában erről tanúskodnak a kötet számos diszciplínából (irodalomtudomány, művelődéstörténet, történettudomány, művészettörténet, zenetudomány stb.) érkezett megszólalói is. Ez ma már szinte elvárás és „természetes”, miként az egyik interjúalany mondja (505. old.), például nagyobb projektekben, ténylegesen azonban napjainkban is ritka olyan elmélyült szinten, ahogyan ezt Klaniczay képzelte és művelte évtizedeken át. Azaz lehet és kell is más diszciplínáknak újat mondani, mégpedig szoros együttműködésben – Hunyadi Mátyás, Balassi Bálint és Zrínyi Miklós kora és munkássága, a reneszánsz és a barokk csak így kutatható, hiszen a különféle tudományágak egymásrataltságbán vannak. „Tibor ezt sulykolta belénk” – vallja egyik közvetlen munkatársa és egykori barátja (74. old.). Pedig hol volt akkor még a Magyar Tudományos Akadémián, majd immár bő két esztendőre attól elszakítva a bölcsészettudományokat integráló Bölcsészettudományi Kutatóközpont... Vagy ahogy egy másik kolléga, napjaink egyik irodalmár akadémikusa kifejti: Klaniczay nemcsak irodalomtörténész, hanem igazi „kora újkoros kutató” volt (401. old.). Olyan, mindenre nyitott és mindent elolvasó tudós művelődéstörténész, aki „nagyon tájékozott volt”, és „nagyon összetetten látta a múltat” (562–563. old.).

Az interdiszciplinaritás sikeres megvalósítását számos dolog szolgálta. Egyfelől hazai és nemzetközi projektek, Janus Pannoniustól, Dudithon át Balassiig és Zrínyiig. E kutatások önmagukban is megkövetelték a multidiszciplináris szemléletet. Másfelől éves nagykonferenciák, mégpedig átfogó, tág és nyitott témákkal a művészettörténészek és történészek, néprajzosok, zenetudósok irányában. E tanácskozásokból a megszólalók szerint elsősorban az 1970. tavaszi

sárospataki manierizmus-, az 1977. májusi győri barokk-, az 1984. évi pápai udvari kultúra- és az 1986. tavaszi szigetvári hódoltsági művelődéstörténeti konferencia emelkedett ki. Sőt, e tanácskozások többek számára pályájukon sorsfordulókat jelentettek, az első ismeretségek voltak a Mesterrel, nagy vastapok és sikerek kíséretében. Másként szólva bevezetés volt számukra egy diszciplinát átívelő tudományos világba – ahogy napjaink egyik ismert művészettörténész akadémikusa megfogalmazta: „figyelmet kapni egy másik tudományágban” (463. old.) nemcsak alapvető élmény, hanem különleges megszólítás is volt Klaniczay részéről. Vagy miként egy jeles oszmanista állítja: „ebben a régi világban nem működik, hogy: én történész vagyok, az irodalom nem érdekel, vagy irodalmár vagyok: és a történelem nem érdekel...” (533. old.). Végül sokak élményét és érzését összegzi egy zenekutató: a Rebakucs-konferenciákon jelen lenni „csodálatos dolog volt” (370. old.).

Klaniczay számára maguk a határterületek voltak a legizgalmasabbak. Elemzésük során vitákkal, hozzászólásokkal és találkozásokkal sokak számára adott impulzust, miközben nemcsak a történettudomány terén épített ki meghatározó kapcsolatokat (elegendő Benda Kálmánra, Jakó Zsigmondra, R. Várkonyi Ágnesre, Péter Katalinra, Szakály Ferencre vagy Barta Gáborra gondolni), hanem szinte minden rokon tudományterületen igazi partnerekre lelt. Ám ennek a sokszínűségnek a szolgálatában állt az 1970-es évektől a nevezetes Főirány (azaz a *Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása* című kutatási program, amely még történészek könyveit is támogatta), valamint a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, de részben még a Balassi Kiadó létrehozása is. Mindezek születésének és működésének kulisszatitkaiba is betekintést nyerhetünk az interjúkból. Végül az interdiszciplinaritás erősítését nagyszabású kiállítások is szolgálták. Ezek sorában több megszólaló (filológusok, irodalom- és művészettörténészek) egyértelműen az 1982. évi schallaburgi *Mátyás és a reneszánsz*-kiállítást tartják olyan vízválasztónak, amely mind a mai napig ható emlék, élmény és impulzus volt nemcsak számukra, hanem szakmájuk és magyar tudományosság szempontjából is.

2. A schallaburgi *Ausstellung* már átvezet a Klaniczay-jelenség másik döntően fontos területéhez, a nemzetköziséghez és európaisághoz. E két kifejezés Klaniczaynak ugyancsak vezérelve és kiemelkedő erénye volt. Ő a magyar kutatások európai keretbe történő beillesztésére, illetve egy európaizált magyar értelmiség kialakítására törekedett a szocializmus nagyjából elzárt világában is. A régi magyar irodalmat és kultúrát az európai szerves részének tekintette. Mindeközben az európai kultúra és a nemzeti érzület számára összeegyeztethető volt, miként ezt több visszaemlékezés is határozottan kiemeli. De jó lenne, ha ma is sokan így gondolnák... Modern kifejezésekkel élve tehát Klaniczay különle-

ges országimázs-építő és magyarkultúra-propagátor volt, mégpedig a legpozitívabb értelemben – Rómától és Párizstól a német kulcsváron, Wolfenbüttelen át Zágráb és Varsóig. Mindeközben „csápjai” (főként Keserű Bálint és köre révén) Kolozsvárig, elsősorban Sinor Dénesnek köszönhetően Bloomingtonig, sőt Hanoiig, Pekingig és Torontóig is elértek. Ugyaneközben az évtizedekben a történettudomány területén csak Ránki György és részben Kosáry Domokos, valamint H. Balázs Éva rendelkezett kisebb mértékben hasonló nemzetközi kapcsolati hálóval.

A határokat átívelő kapcsolatok erősítésének ugyancsak megvoltak a kiváló eszközei. Elsősorban a nemzetközi konferenciák és ösztöndíjak, amelyekből oly sokat szervezett, illetve szerzett kollégáinak. Elegendő az olasz–magyar (1970 és 2013 között Rómában, Velencében és másutt) és a wolfenbütteli német–magyar kapcsolattörténeti tanácskozásokra gondolni. Ám egyik fő vágya és találmánya, a Nemzetközi Hungarológiai Társaság (1977-től) – amely az interjúalanyok nagy részének életében alapvető szerepet játszott –, valamint a velencei Cini Alapítvány, a római magyar tanszék, a ferrarai, nápolyi, firenzei, tours-i és párizsi kapcsolatok, a zágrábi Zrínyi-könyvtár-munkálatai (ahol eleinte majd kiutalták a magyarokat, de Klaniczay miatt mégsem teheték) mind-mind e célt szolgálták.

Ám aki alaposan elolvassa a kötetet, azt is megismerheti, miként erősíthette a nemzetközi kapcsolatokat a Centerba erős olasz gyomorkeserű, a jó magyar pálinka, a kolozsvári magyar kollégáknak vécékben átadott 5000 Ft-ok, vagy éppen kedves kollégánónk, Jakó Klára kölnie, avagy a hollandok Kolozsvárra küldött hatalmas sajtja. Mindezek összességében alapvető szerepet játszottak abban, hogy Klaniczay Tibor évtizedeken át „a magyar kultúra kiváló képviselője volt külföldön” (443. old.), aki nemcsak folyamatosan követte a nemzetközi trendeket, hanem neki köszönhető, hogy sok magyar bölcsész került be a nemzetközi tudományos kapcsolatrendszerbe. De jó volna, ha napjainkban e téren is sok utóda és követője lenne...

3. Jóllehet Klaniczay idehaza keveset tanított, mégis csaknem páratlan hazai és országos kutatói és közösségi hálózat kiépítésére volt képes. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a teljes Rebakucs az ő „famíliája” volt. E sikerben mindenekelőtt egyetemi „csápjai”, kiemelkedő iskolateremtő professzorok játszottak döntő szerepet – úgymint Szegeden Keserű Bálint és tanítványai, akiknek korábbi erdélyi kapcsolatait használta Klaniczay is, hiszen a Szegedi Egyetem az erdélyi örökség és szellemiség továbbvitelében napjainkig jeleskedik. A pesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen ugyanezt a feladatot Kovács Sándor Iván (röviden KSI), Debrecenben pedig Bán Imre, majd Bitskey István, Pécsen utóbb Jankovits László vállalta magára. Így lett Klaniczay különleges *res publica litterariája* országos közösségi hálózat, az említett egyetemi professzorokkal szoros együttműködésben és kapcsolat-

tartásban, állás- és ösztöndíjszerzések, kiadványok és sorozatok révén. Sőt, nem kis részben ez biztosította az utánpótlást még az Irodalomtudományi Intézet számára is, miként ezt számos megszólaló pályája bizonyítja. A hálózat így lett országosan is igazán eredményes. A történészek között hasonló virtuális hálót Szakály Ferenc épített ki, miként az egyik beszélgetésből ez részletesen kiderül, miközben komolyabb tanítványi iskolával R. Várkonyi Ágnes és H. Balázs Éva is rendelkezett. Ám az interjúk alapján Klaniczay kapcsolatrendszere szélesebbnek, egységesebbnek és átjárhatóbbnak tűnik.

E közösségi hálózat építését szintén több dolog szolgálta. Mindenekelőtt a nagy és átfogó témaválasztások, kiemelkedő nemzeti és nemzetközi témákkal: Janus Pannonius, Hunyadi Mátyás, Balassi, Zrínyi és társaik, amelyekből kutatási résztémák sokaknak jutottak és jutnak mind a mai napig. Ezek kapcsán ugyanakkor fontos vezérelve volt az alapkutatások támogatása, mégpedig hosszú távon, azaz nem a napjainkban oly divatos néhány esztendő, hanem sokéves tervmunkákban – elegendő a *Régi Magyar Költők Tárára*, különféle levelezés- és forráskiadásokra, a könyvtörténet kutatására, vagy akár a kollégákból meghatározó publikációk „kiprészítésére” gondolni. Ám a társadalom- és diákközeliség erősítésében az említett éves konferenciáknak szintén meghatározó szerepük volt.

Az egyetemi utánpótlás kapcsán mindenképpen szólni szükséges Klaniczay két fő partneréről, Keserű Bálintról és Kovács Sándor Ivánról, akik nemcsak fő támogatói, hanem önálló egyéniségek is voltak. A szegedi és erdélyi kapcsolatrendszert és tudományos utánpótlást Klaniczay Keserű professzornak köszönhetette. A szegedi Keserű-iskolának önálló arculata alakult ki, de egyáltalán nem Klaniczay ellenében, hanem vele szoros munkamegosztásban és együttműködésben – mindenekelőtt az antitrinitárius, jezsuita, peregrinációs és könyvtörténeti kutatásoknak, az Adattár-sorozatnak, a Herepei-hagyaték ápolásának hála, hogy csak a legfontosabb eredményeket említsük. Klaniczayhoz hasonlóan ráadásul Keserűnek is különleges vonzása volt. Ebbe a világba – amelyben

a szegedi keddek, a Tisza-hídi és a kutyasétáltató beszélgetések, de legfőképpen a mindig nyitva álló professzori szobaajtó oly fontos szerepet játszottak – számos interjú nyújt elevenen betekintést.

A diákoknak „világhírt” ígérő KSI tanári kvalifikációjának kapcsán mindennél beszédesebbek az egykori tanítványok (napjainkban már elismert professzorok és kutatók) visszaemlékező szavai: „egy tanár valóban foglalkozott velem” (172. old.), vagy „egy komoly egyetemi tanár konzultált velünk” (372. old.). Mindezek, valamint a Zrínyi-seminárium, -dolgozatok és -könyvtár munkálatai sokak számára olyan élményt jelentettek, amelyek – még a későbbi összeveszések ellenére is – döntően meghatározták számos interjúalany egész pályáját. Ám van olyan megszólaló, aki még feleségét is KSI munkahelyszerzésének köszönhetette.

A három vezető tudós professzor sikeres együttműködésének eredménye mind a mai napig páratlan hatású: a szerencsére napjainkban is működő Rebakucs tele van Klaniczay Tibor, Keserű Bálint és Kovács Sándor Iván tanítványaival, sőt mondhatnánk, tanítvány-unokákkal, déd- és ükunokákkal. Közel harminc évvel Klaniczay halála után ezt hatalmas öröm rögzíteni.

4. Végül az interjúk alapján meglevenedik előttünk Klaniczay Tibor, a tudós és

közösségi ember is. Nevezetesen egy olyan páratlan személyiség, akinek fő jellemzői a nyitottság, a megszállottság, a nagyvonalúság, a nagy keretekben gondolkodás, a közvetlenség, az el nem múló érdeklődés, a szellemi vonzerő és a zseniális szervezőkészség. Sikerének és hatásának egyik kulcsa nyilvánvalóan különleges személyiségében rejlett, s ez jól bizonyítja, hogy nemcsak a történelem formálásában, de akár egy tudományág felvirágzásában is mennyire meghatározó lehet egy-egy kiemelkedő egyéniség. Az interjúk alapján talán nem túlzás kijelenteni, ez a valóban pótolhatatlan a Klaniczay-jelenségben. Ilyen személyiség talán csak néhány akad évszázadonként...

Klaniczay egyszerre volt nemzetközi szinten is kimagasló és minden iránt érdeklődő tudós, kiváló szervező és közvetlen egyéniség. Miként a visszaemlékezők állítják: „nagy tudós volt, nyelveket beszélt,

a személyisége kimagaslott”, aki „világhírű és világszintű valaki” volt (429. old.). „Abszolút tájékozott volt a világban”, és „hihetetlenül szívta magába az európai kultúrtörténeti, eszmetörténeti tendenciákat” még a Kádár-kor elzártságában is (481. old.). Emellett nagy rendszerező és kontextusba helyező elme volt, sokak által várt konferencia-záróértékelésekkel, valamint mély és elegáns előadásokkal. Sőt „mindenhez hozzászólt, mindenben rögtön meglátta

Rebakucs-Eötvös kollégium, 1987.

a lényegét” (535. old.), de mindezt nem magamutogatásként tette, hanem azért, mert „minden izgatta, ami újdonság” (248. old.) – emiatt még éjszakai telefonoktól sem riadt vissza. Mindezeknek köszönhetően „pontosan tudta, hogy ki mit csinál” (562. old.). Így sok megszólaló számára örök élmény maradt az első találkozás vele, akár nagy konferenciákon, akár egy mátrafüredi pingpongozás alkalmával.

Mindezekén túl Klaniczay, a „kiváló szervező egyéniség” (407. old.) ráadásul „munkában ő volt az első” (108. old.). Olyan „gőré” (136. old.), aki „a kapcsolatait nem tartotta fenn saját magának” (141. old.), hanem „önmagát alárendelte annak, hogy a többiek jól érezzék magukat” (308. old.). Emellett mások tanítványait is protezsálta, és azt vallotta, hogy a kezdőt a legjobbal kell összehozni. Ebben is mennyire igaza volt, s de jó lenne, ha e téren is sokan követni tudnánk...

Végül emberként is „kifogástalan úriemberként” (443. old.) viselkedett, akivel „baráti kapcsolatot lehetett kialakítani” (402. old.). „Kedves, közvetlen, egy csepp lekezelés nélkül” (507. old.), aki rögtön tegeződött – miként ezt többen kiemelik. Mindeközben sokszor nem elvtársnőnek, hanem úrhölgynek titulálta kolléganőit, s gyakran próbált védőernyőt nyújtani kirúgott szerzeteseknek és mellőzött kollégáknak. A különféle generációkból származók véleményét jól összegzi egy hadtörténész: Klaniczay úgy viselkedett,

„mintha egyenrangú kutatótársak lettünk volna” (377. old.), sőt még a másképpen gondolkodókat is tudta respektálni. S noha nyilván neki is megvoltak a hibái, szakmai és emberi tévedései, ám összességében kevesen voltak, akik nem szerették. E „fantasztikus embernek” (453. old.) „kisugárzása volt” (151., 370. old.), így évtizedeken át páratlan légkört tudott teremteni a Ménési úton.

A KIADVÁNY ÉRTÉKEI

Ha csak a fentiekben számba vett követendő tudományos és emberi értékrendet közvetítené az interjúkötet, már akkor is igazi kincs lenne. Ennél azonban még többet kínál az olvasónak. Elsősorban egy fantasztikus historiográfiai időutazást a Kádár-kor bölcsészettudományának világába, nevezetesen annak köszönhetően, hogy a szerkesztők az *oral history* beszélgetéssorozatot, közel harminc esztendővel Klaniczay halála után, még épp időben készítették el. Külön érdemük, hogy ezt nagyjából egységes kérdésrendszer alapján, reflektáló és élő kérdésekkel, kommentekkel tették – ez alól alig néhány visszaemlékezés kivétel. Így a kiadvány a reneszánsz és barokk korszak kutatói mellett még XX. százados történészek számára is fontos leletmentés. Olyan izgalmas szakmai és emberi történetek – anekdotákkal és kulisszatitkokkal tarkított – sorozatai tárulnak az interjúban elénk, amelyek a hivatalos dokumentumokból ritkán rekonstruálhatók. Azaz nehezen megismerhető személyes motivációk, kapcsolatok és konfliktusok elevenednek meg a kötet lapjain, sőt intézeti, utcai, buszmegállói vagy akár kocsmái beszélgetések és ezekkel kapcsolatos fontos tudományos döntések hátterébe is betekintést nyerhetünk. Noha a visszaemlékezők egy-egy eseményt vagy döntést néha másként látnak és értékelnek, a szerkesztők nagyon okosan ezekről nem kívántak véleményt mondani vagy ítéletet alkotni. Ez majd a jövőbeli tudománytörténeti kutatások feladata lesz.

A fentiekben elhangzott sok pozitív jelző ellenére kifejezetten szimpatikus, hogy a kötet összességében nem mitizálja Klaniczayt és professzortársait. Mindannyian erényeikkel és hibáikkal együtt jelennek meg előttünk, sőt egykori bírálóik és vitapartnereik is megszólalnak. Ennek köszönhetően még tudományos és tudománypolitikai háttérküzdelmekbe is beleláthatunk, talán egyedül a főszereplő pártkapcsolatairól terén lehet az olvasónak némi hiányérzete, ami természetesen más források alapján tárható fel és elemezhető majd alaposabban. A reneszánsz- és barokk-kutatás úgymond „főkapitányai” mellett „végvári katonáiról” és mindennapi hőseiről is izgalmas képet kapunk. A magyar irodalomtörténet-írás tehát egy speciális Rebakucs-tárházzal gazdagodott interjúkban és nevekben, sőt a kötet végén gondosan összeszedett fényképekben.

Végül azt is örömmel állapíthatja meg az olvasó, hogy az egész kötet nagyon igényesen szerkesztett,

amit azonban a két gyakorlott szerkesztő-összeállító, Ács Pál és Székely Júlia esetében szinte evidenciának is tarthatunk. A szép tördelés a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete tudományos információs osztályából Zsigmondné Balázs Ildikó munkája. Mivel pedig a könyv ára – vaskosságához és jelentőségéhez képest – meglehetősen szerény, aligha lehet kételkedni abban, hogy nem csak a Rebakucs széles táborának körében lesz nagy keletje.

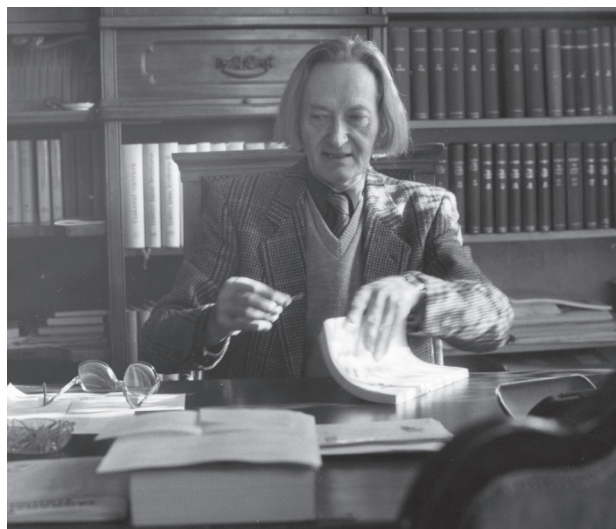
Összességében tehát túlzás nélkül állapítható meg, hogy 2021 késő nyarán az 1960–1980-as évek reneszánsz- és barokkutatásáról rendkívül érdekes interjúkötettel gazdagodtunk – egyfelől szakmai szempontból több diszciplína számára, másfelől a historiográfiai és tudománypolitikai kutatások szempontjából, harmadrészt kora újkorosok és XX. századosok részére egyaránt. Ráadásul a kiadvány önmagában is igen élvezetes olvasmány, egy-egy interjú egyenesen magával ragadja az embert, alig lehet őket letenni, mások pedig a nyilatkozók pályájáról és személyiségéről kínálnak érdekes képet. Így őszintén remélhető, hogy a kötet tanulságos kiadvány lesz az említett tudományágak újabb generációi számára is, hiszen teljességgel egyet lehet érteni a fülszöveggel, amely szerint e mű a múltról beszél, de a mának is szól.

ÁLTALÁNOS TANULSÁGOK – KLANICZAY TIBOR ÖRÖKSÉGÉRŐL

Végül érdemes Klaniczay Tibor munkássága és öröksége kapcsán néhány fontos tanulságot levonni, annál is inkább, mert ezt az interjúban megszólalók is gyakran megteszik. A kötet vitathatatlanul bizonyítja, hogy még a sok tekintetben bezárt kultúrájú Kádár-korban is lehetett/volt európai színvonalú magyar bölcsészettudomány, reneszánsz- és barokkutatás. Másként fogalmazva: még ebben az időszakban is meggyőzhető volt a politika és tudománypolitika az európai szintű magas tudomány elfogadásáról, ha olyan kiemelkedő formátumú vezetője volt, mint Klaniczay Tibor. Aki ráadásul megmutatta, hogy vezetőként és akadémikusként is milyen fontos, hogy földön járó tudósok és igazi közösségi emberek tudjunk maradni...

Mindezek ismeretében nagyon jó volna, ha Klaniczay Tibor világából és törekvéseiből a fentiekben bemutatott legfőbb értékeket legalább részben tovább tudnánk vinni. Azaz egyrészt a jövőben is meg tudnánk közelíteni a multi- és interdiszciplinaritás terén azt az egységes fellépést, amelyet Klaniczay és köre egykoron képviselt, s amit ma már természetesen várunk el nagyobb projektektől – beleértve a különböző műhelyekben tevékenykedő kutatócsoportok szoros együttműködését. Másrészt milyen jó volna, ha a régi magyar irodalomtudomány nemzetközi jelenléte annyira erős lenne az elkövetkező évtizedekben is, mint az 1970–1990-es években volt, hiszen az interjúalanyok többsége szerint azóta jelentősebb visszaesés tapasztalható. Harmadrészt sokan

örülnénk, ha legalább harmadannyi diákot sikerülne a Klaniczay által olyannyira kedvelt diszciplínák szakmai utánpótlására a jövőben is megnyerni, mint az fél évszázada történt. Végül a könyv segítségével sokat lehet tanulni Klaniczaytól nyitottságban, gálánsságban és vezetői korrektségekben, miként budapesti és szegedi egykori professzortársaitól a tanári témavezetések vagy a lektorálási elhivatottság kapcsán is.

Intézet, 1987.

Mindezek után joggal merül fel a kérdés, hogy Klaniczay 1992. évi halálával valóban „vége lett mindennek”, mint több interjúalany fájdalmasan visszaemlékezve kisebb-nagyobb mértékben véli, azaz tényleg hanyatlik azóta a reneszánsz és barokk korszak kutatása. Az újabb generáció képviselőjeként úgy érzem, ez túlzásnak tartható, noha az interjúk szereplői a Rebakucs fénykorára visszatekintve részben joggal érezhetnek ekként. A Klaniczay által oly gyakran inspirált rokon tudományok, a történetírás és művészettörténet területén ráadásul a hanyatlás véleményem szerint egyáltalán nem igaz.

Amennyiben a Klaniczay-jelenség fent elemzett legfőbb szempontjait nézzük, az elmúlt negyedszázadban a kora újkort kutató magyar történészek nemzetközi jelenléte kifejezetten erősödött, azaz sokkal intenzívebb, mint az 1989. évi rendszerváltás előtt volt. Elég, ha csak a szakma új angol folyóiratára (a *Hungarian Historical Review*ra), valamint angol, német, francia és olasz monográfiákra, sőt könyvsorozatokra gondolunk, amelyek egyikében jelen sorok írójának is megjelenhetett egy olyan angol monográfiája (*Hungary between Two Empires 1526–1711*. Indiana University Press, Bloomington, 2021), amely Klaniczay és iskolája számos kultúr- és irodalomtörténeti felfedezését hasznosította és összegezte. Am ugyanez igaz például a Zrínyi-kutásokra is, melyek területén a korábban sajnos nem

ritka horvát–magyar „szembenállás” helyett szoros együttműködésről, sőt a nemzetközi színpadra történő kilépésről beszélhetünk – elegendő a Zrínyiekről szóló német, horvát és magyar tanulmánykötetre gondolni, mégpedig Klaniczay egykori munkatársainak és tanítványainak szerkesztésében. Erre Zrínyi elhivatott kutatójaként a Mester is bizonyosan nagyon büszke lenne! Sőt, összességében manapság sokkal könnyebb Nyugaton publikálni, mint harminc esztendővel ezelőtt, bár elitkiadókhoz bejutni és rendszeresen jelen lenni nem egyszerű feladat, hiszen a nemzetközi történetírásban is túlkínálat és tömegtermelés van, ha szabad e kifejezéseket használnom.

Az interdiszciplinaritás területén is vannak igen pozitív fejlemények, főleg a Bölcsészettudományi Kutatóközpont kereteiben és különféle kutatócsoportok (pl. A mecénás Nádasdy Ferenc, a család- és gazdaságtörténet vagy a Szent Korona- és Esterházy Pál-kutatás) formájában, noha e téren még valóban lehetne erősödni. Emellett a történész szakma társadalmi hasznosulása sem nevezhető jelentéktelennek (elegendő az elmúlt negyedszázad tudományos ismeretterjesztő sorozataira, sőt néhány dokumentumfilmre is gondolni), bár mindez kétségkívül más-ként működik, mint Klaniczay fénykorában, amikor egyes könyvek sok tízezres példányban láthattak állami támogatással napvilágot. Ugyanakkor nagy tanáregyeniségekből és Klaniczayhoz hasonló vezető hálózatépítő személyiségekből – úgy tűnik – valóban kevesebb akad, bár ezt teljesen objektívan nehéz megítélni.

Mi szolgálhat a magunk mentségére a sokak által emlegetett „visszaesésben”, mint ezt ugyancsak több szereplő megfogalmazza? Elsősorban az, hogy Klaniczay Tibor 1992. májusi halála óta a világ és a tudomány, a társadalom és a tudomány, a politika és a tudomány kapcsolata igen nagyot változott, mégpedig több területen. Ezeket ugyancsak érdemes röviden számba venni.

A korábbi egyközpontúság és szoros együttműködés helyére, főként a projekttrendszer új világában többcentrumúság és atomizálódás lépett. 1989 után számos új egyetem, intézet és kutatóműhely alakult, s mindenkinek gyorsan és sokat kell teljesítenie felsőbb hatóságaik és intézményfenntartóik elvárására. Mindezek következtében a műhelyek közötti összefogás és együttműködés ritkán erős, noha keret-egyezmények formájában és vezető tudósoknak hála azért vannak ilyen törekvések és pozitív példák is mind akadémia kutatóhelyek, mind egyetemek, mind más műhelyek között. Nagyon egyet lehet érteni azonban a kötet egyik megszólalójával, hogy „ezeknek a központoknak jobban együtt kellene dolgozni” (408. old.). Sőt, saját kutatói tapasztalatomból is kijelenthetem, hogy a legkiemelkedőbb projektek akár egy évtizedre vagy még annál is hosszabbra nyúlhatnak, mint egykor Klaniczayék idejében is, a hároméveseknek csekélyebb az értelmük, miként

ezt a hazai és nyugati világ példái gyakran jelzik. Elmélyült alapkutatáshoz ugyanis a modern világban is idő és pénz szükséges, továbbá megfelelő szakmai utánpótlás és nyugodt tudományos környezet, ami sem az egyetemeken, sem a kutatóintézetekben nem mindig volt jellemző az elmúlt időszakokban. E téren a rendszerváltás nem csak jót hozott...

Hasonló nehézséget jelent, hogy nemzetközi és hazai szinten is sokkal több a kiadvány, mint Klaniczay korában, így az egyes szakmák eredményei nehezebben követhetők, illetve szerezhetők be, mint harminc-negyven évvel ezelőtt. A túlpublikálás is összefügg a projekttrendszerrel és a doktori képzések szisztémájával. Mindeközben ugyanakkor nemzetközi szinten is eladható, átfogó jellegű vagy kiemelkedő szakmonográfiából sajnos kevés akad, különösen, hogy a nyugati tudományosság és kiadók érdeklődésének szintjét minden számunkra fontosnak tűnő résztéma nem éri el.

A legnagyobb változást mégis talán az jelenti, hogy országosan sokkal kevesebb a hallgató a bölcsészkarokon, mint néhány évtizede: 150–200 fős évfolyamok már nincsenek sem történelem, sem magyar szakokon, a doktori képzésekre pedig ritka a nagy túljelentkezés. Miként az egyik nyilatkozó szomorúan állapítja meg: „a tanítványaimnak már nincsenek tanítványai” (273. old.), sőt, az országos történelemversenyek első tíz helyezettjéből alig néhány megy történelemszakra. Ám amennyire tudom, ez a magyar szakkal sincsen másként. Innen eredhet valójában a részleges hanyatlás. Így érthető, hogy a régi korszakok kutatása – ami komoly nyelvi és paleográfiai felkészültséget és alapos kutatói tapasztalatot igényel – sokkal kevésbé vonzó, mint a modern koroké. Felgyorsult világunkban tehát gyors karrier nem kínálkozik a fiatalok számára, akiknek érdeklődését az elanyagiasult világ és a modern technika is jelentősen átformálta, s nem mindig pozitív irányba. Ennek ellenére tehetségek persze továbbra is vannak, csak kiszűrésük és megnyerésük a KSI által kínált „világhírré” sokkal nehezebb, mint harminc-negyven évvel ezelőtt volt.

Mindehhez az egyetemi oktatás színvonalának általános visszaesése is alapvetően hozzájárul, miként ezt egyetemi kollégáimtól szinte naponta hallok. Hasonló igaz a hungarológia szerepének tetemes megváltozására. Végül köztudott, hogy az elmúlt években jelentősen csökkent a Klaniczay által megtestesített és annyira szeretett Magyar Tudományos Akadémia szerepe (mely változásnak Ő biztosan nagyon nem örülne), valamint általában az egyetemek, a tudomány és a kultúra jelentősége a politika számára. Ennek hosszú távú negatív hatásai jelenleg még felbecsülhetetlenek.

Mindezek ellenére sem vélem úgy, hogy Klaniczay Tibor világa és hagyatéka nyomtalanul eltűnt volna a nagy hanyatlásban. „A szellemiség még most is létezik” – mint egy interjúalany is mondta (98. old.) –, a reneszánsz reneszánsza tehát az unokákban, déd- és

ükunokákban is tovább él. Így véleményem szerint egyáltalán nem kell múlt időben gondolkodni Klaniczay Tiborról és örökségéről, vagy a reneszánsz és barokk világ interdiszciplináris kutatásáról. Sőt, ténylegesen rajtunk múlik, hogy egy díj és teremelés mellett Klaniczay öröksége és tisztelete med-

dig és hogyan él érdemben tovább, illetve miként adjuk-adhatjuk ezt a szellemiséget legalább részben át. Mivel az elvetett mag még mindig hajt, nem lehet más feladatunk, mint hogy a jövőben is szorosan összefogva, közösen gondozzuk az új csemetéket a hazai és a nemzetközi porondon egyaránt! □

RENEZÁNSZKUTATÁS ÉS MANIERISTA KUTATÁS

KISS FARKAS GÁBOR

Közel harminc évvel ezelőtt hunyt el Klaniczay Tibor (1923–1992), a II. világháború utáni magyar irodalomtörténet meghatározó alakja, a reneszánsz korának európai, sőt világ szinten is számontartott, jelentős kutatója. Akár ez is indokolhatná ezt a vaskos kötetet, amely Ács Pál és Székely Júlia ötlete nyomán, az ő szerkesztésükben jelent meg. A tudománytörténet fontos, mindig elhanyagolt területe a bölcsészeti kutatásnak, ami szükségessé tenné, hogy előbb-utóbb felmérjük, Klaniczay Tibor milyen szellemi háttérből érkezett, egyetemi tanulmányai során milyen irodalomtörténeti és filozófiai irányzatok hatottak rá a legjobban, a kor óriási társadalmi-politikai változásai hogyan változtatták meg szellemi preferenciáit, és mivel járult hozzá a reneszánsz irodalomtörténet magyarországi alakulásához. A jelen könyv elolvasása után azonban az olvasó benyomása egyáltalán nem az, hogy ez a kötet objektív módon próbálna megtalálni Klaniczay Tibor tudománytörténeti helyét a XX. század második felének magyar eszméletörténetében. Nem hoz létre új narratívát a század első felében hódító szellemtörténet folytatási lehetőségeiről, a Horváth János örökségével való elszámolásról, a II. világháború utáni irodalomtörténeti pályafutások néhol lelkesen vállalt, gyakrabban azonban utólag kényszeredettnek tűnő politikai és ideológiai irányváltásairól. Sokkal személyesebb lett ez a kötet, mint azt a szakirodalmi kiadványoktól megszoktuk. Nem Klaniczay emlékének dedikált *Festschrift*-et készítettek a szerkesztők, és nem is ismeretlen forrásokat és tudománytörténeti tanulmányokat publikáltak, hanem 37 interjúban örökítették meg azt, hogy mit jelentett a vele dolgozó, akkor még fiatalnak számító kortársak számára Klaniczay Tibor munkamódszere, az interdiszciplináris látásmód és az 1970-es, 1980-as években bölcsész területen még szokatlan csapatmunka.

Tudományos életpályát nemigen szokás interjúoroztatban bemutatni, inkább a nagy, kanonizált költői teljesítmények alkotóinak emlékéit idézi meg az utókor ily módon. Végeredményként egy élőképsorozatot kapunk, valami olyasmit, amit még a kinematográf megjelenése előtt zoopraxiszkópnak hívtak – ahol

több állókép követi egymást, és a forgásuk nyomán kel életre a főszereplő. Klaniczayról a kötet sokszólamúsága miatt meglepő koherenciával bontakozik ki egy kutatási céljait konzekvensen és nagy eltökéltséggel megvalósító tudós képe, akiből nem hiányzik a pragmatizmus és a váratlanul felmerülő problémák megoldásának készsége sem. A megszólalók a könyv számos pontján idéznek fel régi, már elcsendesedett vagy még élő konfliktusokat és sérelmeket. A szerkesztőket dicséret illeti, amiért megőrizték ezt a polifonikusságot: az egymást bíráló megjegyzéseket nem szűrték ki, nem egyengették el, és a történetről szóló, egymásnak ellentmondó beszámolókat nem próbálták összeegyeztetni. Az ellentmondások szakmai konfliktusok tovább éléséről árulkodnak, de legalább ilyen árulkodó, hogy Klaniczayt a kötet minden megszólalója egyöntetűen önmagával azonos személyiségként írja le, és ez teremti meg a valóság és hitelesség benyomását az olvasóban.

A két szerkesztő és Klaniczay Tibor egykori munkatársai közt lezajló dialógusok öt nagyobb fejezetet alkotnak. A „belső kör” Klaniczay Tibor munkahelye, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, azon belül is elsősorban a Reneszánsz-barokk Kutatócsoport, közismert rövidítésével a Rebakucs. Az itt megszólalók ma már a szakma elismert tekintélyei, azonban Klaniczay életében még csak kezdő vagy épp éretté váló kutatók voltak. Klaniczay tanítványainak tekinthetjük magukat, még ha az intézetben ténylegesen nem működött is iskolai, doktori jellegű képzés. Minden bizonnyal ők élték meg leginkább azt a forradalmi váltást, amit Klaniczay munkastílusa, a csapatmunkára építkezés, a projektrendszerű gondolkodás és az interdiszciplináris szemléletmód jelentett a hatvanas-hetvenes évek más irodalomtörténeti műhelyeihez (elsősorban az egyetemekhez) képest, ahol még a szigorúan diszciplináris alapú, egyéni teljesítményt honoráló kutatási módszer divott. A második nagyobb csoport a „szegedi körként” definiálhat kutató, akik a Szegedi Tudományegyetemen folyó, jelentősen eltérő fókuszú, elsősorban a radikális reformáció, a vallási és filozófiai heterodoxia

magyarországi és közép-európai képviselői körül folyó kutatásokat képviselik. A Rebakucs-csoport és a szegediek szembesítéséből jól kitűnik, hogy bár Klaniczay maga is figyelemmel kísérte a radikális reformációval, illetve ennek könyvtörténeti, olvasástörténeti vetületével kapcsolatos eredményeket, és a kutatások folytatását nagymértékben támogatta, ő maga elsősorban a centrális témák (Balassi, Rímay, Zrínyi, vagy akár az akadémiai mozgalom) kutatója maradt. *A kör sugarai* fejezetben következnek azok a munkatársak, barátok, akik nem az MTA Intézeté-

ÁCS PÁL – SZÉKELY JÚLIA: A RENESZÁNSZ RENESZÁNSZA

Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánszkutatásról

Klaniczay Gábor:

Otthon a múltban – Itthon és külföldön

A KÖR BELSEJE

JANKOVICS JÓZSEF:

Barátként bántak velünk

KÓSZEGHY PÉTER:

Renggeteg csápja volt

PETNEKI ÁRON:

Nem a mutatóujját használta

munkavégzésre

SÁNTHA TERÉZ:

A céklasalátától a lábjegyzetig

PAJORIN KLÁRA:

Élveztem, hogy szabad kezet kaptam

NÉMETH S. KATALIN:

A kapcsolatait nem tartotta fenn saját magának

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ:

Énekeltünk és csasztuskákat írtunk

ben dolgoztak, de szoros munkakapcsolatban álltak vele. Itt egymás mellett szerepelnek olyan kollégák (mint Horváth Iván és Szentmártoni Szabó Géza), akik 1990 előtt ugyanúgy a „belső kör” tagjai voltak, és olyanok is, akik távolabbról működtek együtt Klaniczayval.

Ezt a részt követik a külföldi kutatók és azok, akik Klaniczay külföldi kapcsolatait segítették elő. A halála óta eltelt harminc év miatt már nem volt lehetőség megszólaltatni olyan kortársait, mint Cesare Vasoli (1924–2013), André Stegmann (1917–2006) vagy August Buck (1911–1998), de a beszélgetések során fény derül e kapcsolatok elmélyültségére is. A kötetet a társtudományok képviselőinek beszélgetése zárja. Megszólalnak történészek, mint Fodor Pál, Gecsényi Lajos vagy Péter Katalin, művészettörténészek, mint Kovács András, Marosi Ernő és Mikó Árpád és középkorászként Vizkelety András. Ez talán az egyik legtanulságosabb fejezet annak, aki a hatvanas–hetvenes évek magyar tudományos-

ságának belső mechanizmusaira, finanszírozásának mikéntjére, a tudományágak korabeli, a jelenleginél minden bizonnyal sokkal szigorúbb elválasztására kíváncsi. A Klaniczay halála óta eltelt mintegy harminc év miatt igazi kortársakat, az egyetlen – a még mindig aktívan kutató – Keserű Bálint kivételével nem lehetett megszólaltatni, pedig minden bizonnyal izgalmas és teljesen eltérő perspektívát nyújtának Klaniczay pályafutásának korábbi, a hetvenes éveket megelőző szakaszáról. Erről az időszakról csak az Ács Pál és Székely Júlia által jegyzett szakszerű

BENE SÁNDOR:

A stílusukban volt valamilyen elegancia

BÍRÓ FERENC:

A nagy hadvezér típusa volt

A SZEGEDI KÖR

KESERŰ BÁLINT:

A szobánkba mindig be lehet jönni

BALÁZS MIHÁLY – KESERŰ GIZELLA:

Egymást képeztük

ÖTVÖS PÉTER:

Kinyúlt a fejek fölött és intett nekem

MONOK ISTVÁN:

Ebbe nőttünk bele

HERNER JÁNOS:

Sodrása volt

SZILASI LÁSZLÓ:

A hosszú fehér hajúak

A KÖR SUGARAI

HORVÁTH IVÁN:

Mindig vitatkozni akartam

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA:

Szerettem ötletelni

általános bevezető és Klaniczay Gábor személyes, családi emlékezései tanúskodnak.

Interjúik előtt a megszólalók nem ismerték egymás válaszait, és a két szerkesztő csak ritkán reflektált egymásnak ellentmondó véleményeikre. Emiatt nem egyszerűen szubjektív vélemények sorozata a kötet, hanem magán hordozza egy antropológiai igazságésszmény jellegzetességeit: a megszólalók párhuzamos szólamokként mondják el emlékeiket a korszakról, szubjektumok közti jelentéshálót hozva létre egy olyan közegben, ahol az objektív igazság megragadására nincs lehetőség. Talán nem túlzás, ha e módszertanra nem egyszerűen az *oral history* elnevezést használjuk, hanem egyenesen *thick description*-nek nevezzük a geertzi értelemben. Az egyéni értelmezés minden esetben a múlt személyes tapasztalatának elmeséléséhez kapcsolódik, és a végeredményről nyugodtan elmondhatjuk, hogy létrehozta azt a fajta *mélange of descriptorst*, a leírók elkeveredését, amely a sűrű leírás kritériuma, és amelyből

az olvasóban az objektív igazság képze helyett egy egységes összkép marad meg.

Ebből az egységessé váló jelentéshálóból csak egy-két központi témát emelek ki. Többen (Horváth Iván, Marosi Ernő) említik távolságtartással a manierizmuskutatók korabeli és mai relevanciáját, amelynek Klaniczay kétségtelenül nagy fontosságot tulajdonított – ez volt az első Rebakucs-konferencia (1970) témája, és a manierizmusról írt kismonográfiaját, amely nemzetközi porondon is ismertté tette a nevét.¹ A manierizmuskutatókra tett pozitív és

JANKOVITS LÁSZLÓ:

Ránk bízta, hogyan jussunk el
valahonnan valahova

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES:

Klaniczay Tibor és
a Janus Pannonius-szövegkiadás

VIRÁGH LÁSZLÓ:

Mint páratlan hatvány

HAUSNER GÁBOR:

Kezdtük a magunk útját járni

VOIGT VILMOS:

A dolgok ott vannak az orrunk előtt

BITSKEY ISTVÁN:

Mi, fiatalok, alig tudtuk követni

NEMZETKÖZI KÖRÖK

AMEDEO DI FRANCESCO:

Az ismeretlen dolgokat szeretem

ARMANDO NUZZO:

Nem akartam archaizálni Balassit

SÁRKÓZY PÉTER:

Életem egyik fő jutalma volt, hogy barátja
lehettem

KARAFIÁTH JUDIT:

Tudományos titkárra nem volt szükség

negatív megjegyzésekből is látszik, hogy Klaniczay irányító szerepe szándéktalanul is mennyire meghatározó volt, és innen érthetjük meg, hogy a stílustörténeti, stíluskritikai értelmezésnek Magyarországon miért lehetett a nyolcvanas–kilencvenes évek európai gyakorlatánál sokkal nagyobb szerepe (különösen például Kovács Sándor Iván munkásságában). Bár a kötet nem tér ki rá, a stílustörténeti korszakok meghatározó szerepe Klaniczay irodalomszemléletében még a harmincas–negyvenes évek Eötvös kollégiumi, szellemi történeti irányultságú iskolázottságának eredménye. Egyúttal a stílustörténet egy olyan alternatívát nyújtott a periodizációhoz, amely révén el lehetett kerülni, hogy az irodalomtörténet teljesen marxista, társadalomtörténeti alapon álljon. Horváth Iván szavaiból az is kiderül, hogy a magyarországi strukturalizmus hetvenes évekből kezdetei részben erre a szövetszerűen nehezen definiálható, próteuszi stílustörténeti közelítésre (hiszen ki mondhatná meg, pontosan melyik mondat vagy kifejezés manieris-

ta, és melyik barokk?) születtek reakcióként. Emiatt lehettek népszerűek a hetvenes években induló ifjabb generáció körében az olyan irányok, amelyek elutasítják a mimetikus irodalomfelfogást, és az irodalmi ábrázolásmódokat végső soron mindig a realizmus-hoz viszonyító kategóriarendszereket.

Szintén izgalmas kérdés a pragmatizmus és a rendszerrel való együttműködés problémája. A rendszerváltás után felnőtt nemzedék számára meglepő, mennyire ellentmond a szocializmus gazdasági és politikai „fénykoráról” szóló sematikus elképzelé-

TRUONG ĐĂNG DUNG:

A szeretet közepén

ÉRINTŐ KÖRÖK

GALAVICS GÉZA:

Figyelmet kapni egy másik

tudományágban

MAROSI ERNŐ:

A dolognak van egy másik oldala is

MIKÓ ÁRPÁD:

Legenda volt, hogy van egy Klaniczay

KOVÁCS ANDRÁS:

Egy historiográfiai nonszensz

FODOR PÁL:

Fogadatlanul, de mégis az „unokája”
lettem

GECSÉNYI LAJOS:

A gazdaságtörténet felől is el lehetett
jutni az irodalomtörténethez

VIZKELETY ANDRÁS:

A magyar középkorászati nem állt még
nemzetközi szinten

PÉTER KATALIN:

Vastaps

seknek a folyamatosan felbukkanó vegytiszta szkepszis a fennálló rendszerrel szemben. Gecsényi Lajos szerint Szakály Ferenc már 1966-ban kerek percc megmondta neki, hogy a munkásmozgalom történetének „nincs értelme” (543. old.). Még meglepőbb az a történet, amelyet Klaniczay Gábor mesél el, miszerint az 1940-es évek végén Klaniczay Tibor, amikor azt várta, hogy hamarosan egy múzeumokat sújtó minisztériumi határozat készül, üvegtáblákat készíttetett a felirattal: „Legyen a múzeum a nép otthona! – Lenin.” Ezt kirakatta több példányban, és így sikerült elkerülni a felülről jövő csapást. Másrészt a rendszer mindenhatóságába vetett hit is felbukkan – például Péter Katalin szavaiban, aki nehezen tudja elképzelni, hogy bizonyos politikailag kényes helyzeteket „felsőbb helyeken” való közbenjárás nélkül meg lehetett volna oldani.

Kérdés, hogy segít-e az interjúsorozat megérteni a kötetben sokszor emlegetett „Klaniczay-jelenséget”, a kortársak szerint őt körülölelő aurát. A benyomást

az elképesztő munkamórálról és szervezői energiáról minden bizonnyal segít életre kelteni, de a munkásságát az irodalomtörténet-írás történetében nem feltétlenül segít elhelyezni – nem is ez a kötet célja. Ha készülné a jövőben ilyen feldolgozás, anekdotái és a kollégák narratíváiból kibontakozó csoporttudatosság révén ez a kötet inkább forrásanyagot tudna nyújtani hozzá.

Jól kivehető a kötetből, hogy az Irodalomtörténeti (később -tudományi) Intézet története a belső megszólalók szerint is három korszakra osztható. Az ötvenes-hatvanas évek hőskoráról, a *Magyar irodalom története* (a *Spenót*) szerkesztéséről, a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának anyaggyűjtéséről és más, rendkívül extenzív forráskutatással járó munkálatokról az interjúalanyok nem sokat beszélnek. A hetvenes-kilencvenes évek ehhez a korai, „tervgazdasági” szemléletűnek nevezhető időszakhoz képest már jelentős változást hoztak: eljött a politikai ideológiától való függetlenedés ideje, és a nagy alkotók életművének feltárása, a kanonizált szerzők kritikai kiadásának megjelentetése mellett már interdiszciplináris témák és specializáltabb kutatási területek is sorra kerülhettek. A korszak másik meghatározó új jellemzője, hogy lehetővé váltak a kapcsolatok a külfölddel és a nyugati tudományossággal, amikor Klaniczay fáradhatatlanul ismételte a kollegái előtt, hogy „aki nem megy külföldre, az buta marad”. A harmadik korszak Klaniczay halálával, 1992-vel kezdődött, amelyet az irodalomtörténet interjúalanyok egyöntetűen töréspontnak értékelnek. Több interjúalany érezhető nosztalgiával mondja el, hogy ezután már semmi sem volt olyan, mint korábban; nemcsak egy vezetőt, hanem magát az emberi és szakmai mércét veszítették el.

Ennek a nosztalgikus megközelítésnek köszönhető a kötet címe is: *A reneszánsz reneszánsza*. Klaniczay rengeteget tett azért, hogy a régi magyar irodalom kutatása a kommunista hatalomátvétel után is folytatódhasson. Lukács György 1949-ben azt tűzte ki célul, hogy az irodalomtörténet elsősorban a XVIII–XX. század magyar irodalmával foglalkozzon, mert a korábbi korszakok nem elevenek, nincs „évezredes folytonossága és máig kiható ereje, mint az angol vagy francia irodalomnak”, ráadásul a régi magyar társadalomtörténet nem ismert eléggé az irodalmi művek marxista értelmezéséhez.² Lukács nyomán megkérdőjeleződött, hogy középiskolákban szükséges-e egyáltalán a régebbi magyar szerzők oktatása, hiszen a Kazinczy és Toldy óta érvényes nemzeti irodalomtörténeti kánon arisztokratá (Balassi, Zrínyi), klerikális (*Halotti beszéd*, kódexirodalom, Pázmány) és jelentős részben vallásos is volt. Klaniczay szervezte meg 1949-ben azt a vitaülést,³ amely azt volt hivatott bizonyítani, hogy a régi magyar irodalommal is foglalkozni kell. Többek között azzal érvelt – még Horváth Jánost is több ponton szűklátókörűséggel vádolva –, hogy ha a marxista kutatás nem, a klerikális reakció foglalkozik majd a témával. Néhány

kiválasztott téma, a folklór, a „régí antiklerikális irodalom”, a magyarországi huszitizmus vagy a kuruc költészet lehetett csak mentsvára a magyar irodalmi régiséggel való foglalkozásnak. A „magyar provincializmus glorifikálása”, a lukácsi vád a magyar irodalomtörténettel szemben egészen a hetvenes évek kezdetéig vissza-visszatért.⁴ Tulajdonképp innen, a „jelenségek megmentése” gesztusától, a teljes megsemmisülés elleni védekező pozícióból sikerült Klaniczaynak 1957-re megszerveznie az irodalomtörténeti intézetet azzal a céllal, hogy megszülethessen az új magyar irodalomtörténet, és aztán a *Spenót*, a fő feladat teljesítése után e körül az intézet körül jött létre a hetvenes évekre a nemzetközi horizontú reneszánszkutatás. Ebben az értelemben tehát valóban reneszánszról, sőt minden korábbinak a meghaladásáról van szó, hiszen nemzetközileg elismert magyar reneszánszkutatás korábban nem létezett. Másrészt, ha csak a megjelent cikkek, tanulmánykötetek, monográfiák számát nézzük, egyértelműen túlzónak tűnik az az álláspont, amely a fénykort az 1970–1990 közti húsz évre tenné. Az 1990 óta eltelt 31 évben sokkal több folyóiratban, sokkal több kutató publikál új eredményeket; a hazai kutatásokba sokkal nagyobb súllyal kapcsolódnak be határon túli kutatók, és a műhelyek száma is nagymértékben megnövekedett, elsősorban az 1990-es évek egyetemi fellendülésének köszönhetően. A doktori képzésekben a rendszer minden hibája ellenére is sokkal nagyobb számú és terjedelmű dolgozat születik. Összességében sokkal szerteágazóbbak, részletgazdagabbak a mai kutatások, mint a kései Kádár-korszakban voltak. De talán épp emiatt van igaza a kötet címének: ha a reneszánsz-analógiát továbbgondoljuk, arra juthatunk, hogy a jelen reneszánszkutatása a – természetesen rendkívül nehezen definiálható – manierizmus korát éli, amikor már az objektív perspektíva, a szigorúan átgondolt arányok mellett (vagy helyett) az apró részletekben való elmerülés, az egyéni *maniera* kialakítása, a megszólalás mikéntjének reflexiója is legalább olyan fontos vetülete az irodalomtörténeti *ars*nak. Ha ez így van, akkor Klaniczaynak – mint a manierizmus nagy kutatójának és kedvelőjének – minden bizonnyal nem lennének ellenére a mai kutatások. □

1 ■ Tibor Klaniczay: *La crisi del Rinascimento e il manierismo*. Bulzoni, Roma, 1973.; magyarul: *A manierizmus*. Gondolat, Bp., 1975.

2 ■ Lukács György: Elnöki székfoglaló beszéd. *Irodalomtörténet*, 37 (1949), 1–28. old., itt 27. old. Lásd Scheibner Tamás: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–53*. Ráció, Bp., 2014. 245. old.

3 ■ Klaniczay Tibor: *A régi magyar irodalom átértékelésének kérdése. Irodalomtörténet*, 38 (1950), 60–75. old.

4 ■ Ebből a szempontból tanulságos olvasmány az MTA Irodalomtudományi Intézet másik igazgatóhelyettesének, Szabolcsi Miklósnak 1969-ben írt hosszú levele Lukács György-höz, amelyben megpróbálja rábeszélni az idős mestert, hogy legyen tekintettel az Irodalomtudományi Intézetre, és ne a *Kritikában*, az Intézet folyóiratában nevezze provinciálisnak a magyar irodalomtörténetet: http://real-ms.mtak.hu/20848/1/Lukacs_lev_40_1336_Szabolcsi_Miklos_1.pdf.

Judy Batalion: Partizán nők

A LENGYEL GETTÓK ZSIDÓ ELLENÁLLÓI

Fordította Gyárfás Vera. Park, Bp., 2021. 596 old., 4740 Ft

Judy Batalion könyvét, amely magyarul *Partizán nők* címmel jelent meg – egyébként meglepő frissességgel, alig pár hónappal az után, hogy New Yorkban kijött az eredeti, *The Light of Days* (Napok fénye) címmel –, a neten máris nemzetközi bestsellerként emlegetik. Az eredeti alcím a hitleri gettók harcos női ellenállói-nak még ismeretlen történetét ígérte (*The Untold Story of Women Resistance Fighters in Hitler's Ghettos*). A szerző a holokausztot túlélő, lengyelországi zsidók Montréalban felnőtt unokája, műve mögött jó évtizedes kutatómunka áll. A „hitleri gettók” kifejezés használata a lengyeleknek szóló gesztus, akik – a történészek is, de főleg a politika – határozottan elutasítják a „lengyel gettók”, „lengyel haláltáborok” megnevezést, mondván, hogy ezeket nem a lengyelek hozták létre, és nem ők működtették, ráadásul bizonyos publicisták – első sorban épp az óceánon túl – hajlamosak e náci létesítmények eredetét a lengyel antiszemitizmusban látni, ami nyilván történelemhamisítás. Egyébként ez az egyik darázsfészek, amelybe Batalion, úgy tűnik, meglehetősen naivitással, ugyanakkor persze kellő elszánással, gátlástalanul belenyúl, de akad még egypár hasonló forró góc a holokauszt narratívájában, amelyeket szintén nem fél új megvilágításba helyezni. A legszívesebben kétségbe is vonnám a naivitását, ami sok mindenre feljogosítja, vagyis igen hasznos segédeszköznek bizonyul, hiszen ha felelős értelmiségiként, Harvard-diplomával, angol tudománytörténeti doktorátussal, gyakorló művészettörténészként és kurátorként ilyen szövevényes, hosszú évtizedek során megannyi vitát, indulatot, ellentmondást felszínre hozó történelmi kérdést vesz szemügyre, akkor, gondolom én, mindenképp szükséges bizonyos szakmai

távolságtartást, talán némi öniróniát is tanúsítania; egyelőre mégsem sietnék ennek kimondásával.

Az a legkülönösebb benne, hogy letesz elének egy jelentős szakirodalmat feldolgozó, sűrűn lábjegyzetelt, vaskos történelmi munkát, amelynek elbeszélésmódja annyira közvetlen, néha kifejezetten szubjektív, mintha regényt írna, vagy inkább naplót. A történet úgy kezdődik, hogy 2007 tavaszán a British Library olvasótermében Szenes Hannáról keres irodalmat. Előzményként persze ott van mögötte egy kórosan tárgyhalmozó, diszfunkcionális anya (*hoarder*), aki elviselhetetlen raktárrá téve montréalai otthonukat, megkeserítette Judy ifjúkorát. Szép lassan belátja, hogy csak akkor lehetnek gyermekei, ha megtanul anyává válni. Erős zsidó nőkről akar tehát olvasni. Még a montréalai világi zsidó iskolában hallotta, hogy a huszonkét éves Szenes Hanna annak idején Palesztinában beállt a brit ejtőernyősök közé, elhatározta, visszatér Európába, és részt vesz az ellenállásban, de nem járt sikerrel, elfogták. Amikor kivégezték, nem engedte, hogy a szemét bekössék, szembe akart nézni a pus-kacsóval, a golyóval, amely megöli. Judy Batalion minél többet meg akar tudni róla, kikéri az összes könyvet, amelyben előfordul a neve. Igaz, megvan neki a maga hőse, a *bubbe*, a nagymama, akinek jiddisül elbeszélte viszontagságait gyerekkorában gyakran hallgatta. Egy bivalyerős nő, aki megszökött Varsóból, több folyót átúszott, végül egy narancsszállító teherautóval átlépte a szovjet határt. Paradox módon az mentette meg, hogy a szovjetek deportálták egy szibériai munkatáborba, ahonnan a háború után mégis hazaindulhatott. Igaz, Kirgizisztánban meg kellett állnia, ott szülte meg a lányát, Judy anyját, hogy aztán végül Kanadában kössön ki. A szüleit, a testvéreit azonban elvesztette, ők ott rekedtek Varsóban.

Előzményként mindez ott van mögötte, az előző könyvében, amely 2015-ban jelent meg *White Walls* (Fehér falak) címmel, és a maga nemében szintén bestseller volt. Legalábbis erre enged következtetni a szerzővel készült interjúk és

reakciók sokasága a neten, egyfajta számvetés a gyerekekkel, a diszfunkcionális anyával, a másod-, illetve harmadgenerációs holokauszt-traumával. Mert erről van szó, ezt egy idő után ő maga is tisztán látja. De ha nem említené, az olvasó akkor is megsejti. Jómagam is így kezdtem keresni a *Partizán nők* előtti publikációit, jól sejtve, hogy már a Harvard is bizonyos menedéket jelentett számára, a kiút ígérését, kilencesztendő angolai tartózkodása – a PhD ürügyén – még inkább. Itt ráadásul egy sor új képességet fedez fel magában, kabarében lép fel, képregényt rajzol, színdarabot ír, és nem utolsósorban a Cambridge-i Egyetem és a montréalai zárt zsidó közösség után, amelyben felnőtt, szembe kell néznie azzal, hogy „a britek számára visszas, ha ennyire magától értetődően kezeltem a zsidóságomat”, írja (14. old.). Akkor hát mit jelent zsidónak lenni? Ami természetes volt „az áldozati lét és a félelem közegében” felnőve (16 old.), most tolakodóan hat – szűri le a tanulságot. Újra kell hát gondolnia a maga identitását. Beül a londoni British Library olvasótermébe, ahol a régi papír illata terjeng, és fogódzót keres az „erős zsidó nőknél” a kupacnyi könyvben, amit kikért.

A könyvhalom mélyén megakad a szeme egy viseltes kemény borítón, kétszáz oldalas, apró betűs, jiddis kötet: *Freuen in di getos* (Nők a gettóban) a címe. 1946-ban jelent meg New Yorkban. Kis híján olvasatlanul vissza is teszi. „Ismertem ezt a nyelvet, de tizenöt éve nem használtam.” (13. old.) Így mégis beleolvas. Szenes Hanna csak az utolsó fejezetben kerül elő, előtte más nők szerepelnek, fiatal zsidó lányok tucatjai, harcos ellenállók, a lengyelországi gettók névtelen hősnői: fegyvert csempésznek, vonatot robbantanak, belesütik a kenyérbe a pisztolyt, okmányokat hamisítanak, föld alatti bunkert építenek, zsidókat szöktetnek az árja oldalra kéményeken és háztetőkön át, megvesztegetik a kivégzőosztagot, lépre csalják, leitatják, lelövik a náciakat, elképesztő gerillaharcot folytatnak. „Hiába részesültem zsidó oktatásban, soha nem olvastam ehhez hasonló beszámolókat” – szögezi le Batalion –, a történetek „nem-

csak megleptek, hanem személyesen fel is kavartak, fenekestül felfordították azt, ahogy a saját történetemhez kapcsolódtam”. (15–16. old.) Mi lett volna, ha *bubbe* nem menekül el Varsóból, hanem vásárra viszi a bőrét, magyarul felveszi a harcot? És „mit tennék én hasonló helyzetben? Harcolnék vagy menekülnék?” (16. old.) Ez a könyv legsúlyosabb kérdése, ám éppen a súlya miatt így, egy az egyben megválaszolatlan is marad. Persze megtehetné, hogy sztereotip és hangzatos módon kijelenti, ő bizony a harcot választaná. Csak azonnal elveszítené a hitelét. Márpedig az önazonosság mindenekelőtt hitelesség kérdése. Más utat választ. Felkutatja a történet legfontosabb alakjait, még szereplőlistát is készít a színrelépés sorrendjében, akár egy drámaíró. Nem túlzás, többfelvonásos dráma következik. Mind a tizenhét lányt elkíséri a maga útján, és mind a tizenhetet belülről készül megmutatni, különösen válságos, döntő pillanataikban. Ami azt jelenti, hogy újra és újra szembe kell néznie a sorssal, a tetteikkel, az indítékaikkal.

Önmagát megtalálni a saját hőseiben: ez valójában szépírói ambíció, ez esetben mégis elengedhetetlen hozzá a kitartó kutatómunka. Olyan regényt ír, amelyben nem fiktív figurákkal, hanem valóságos lényekkel kell megmértenie magát. Az is rá vár azonban, hogy a múlt kódéból előhívja e „gettólányokat”, életet leheljen beléjük. „Eleinte azt hittem, hogy csak az a több tucat ellenálló létezett, akiről a *Freuen* beszámolt – írja. – De amint mélyebbre ástam, mindenhol női harcosok elképesztő történeteire akadtam, archívumokban, katalógusokban, családi történeteiket elmesélő idegenek e-mailjeiben. A kisebb kiadók kínálatában több tucat nő visszaemlékezésére bukkantam, és a beszámolók százait találtam meg lengyelül, oroszul, héberül, jiddisül, németül, franciául, hollandul, dánul, görögül, olaszul és angolul az 1940-es évektől napjainkig.” (17. old.) Végül is önmagát keresi, de amit talál, az korántsem csak rá tartozik, hisz több tekintetben is radikális szemléletváltozást hoz a holokauszt mai narratívájába. Úgy mondanám tehát, hogy írói vénával megírt törté-

nelmi munkával van dolgunk. Nézzük közelebbről, hogy ez mit jelent.

Emanuel Ringelblum (1900–1944), aki már a húszas évek végén jónevű, nemzetközileg ismert történész volt, a lengyelországi zsidóság középkori történetének kutatója, végül a varsói gettó krónikásaként írta be magát a történelembe. Munkásként dolgozott egy német gyárban, így elhagyhatta az országot, de visszatért, az életét tette rá, hogy saját kora hű historikusa legyen, és a náci meg is fizettették vele ezt az árat. A gettóban munkatársaival valósi összejövetelnek álcázott konspiratív történetisműhelyt hozott létre, az itt készült feljegyzések alkotják azt a Ringelblum Archívumot, amely máig a leghitelesebb korabeli forrás. Egy idő után tisztán látta, hogy amin dolgozik, palackposta az utókornak, így társaival az archívum anyagát még időben fémládákba és zsírosbödönökbe rejtve elásták, amelyek végül egy kivétellel elő is kerültek a varsói romok alól. Fennmaradt egy Ringelblum-feljegyzés 1942 májusából a gettó vakmerő lányairól, akik „pillanatnyi habozás nélkül fogadják el és hajtják végre a legveszélyesebb küldetéseket”, holott „mindennap veszélynek vannak kitéve”, hisz „nem számíthatnak másra, csak »árja« archerendezésükre és a fejüket fedő parasztkendőre”. Lembergbe, Czesztochowába vagy Radomba kell tiltott árut, illegális kiadványokat vagy készpénzt csempészni? „A lányok úgy vállalkoznak a feladatra, mintha ez lenne a világ legtermészetesebb dolga. Bajtársakat kell kimekíteni Vilnából, Lublinból vagy más városokból? Vállalják a küldetést. Semmi sem állhat az útjukba. Semmi sem tántoríthatja el őket.”. Holott ki tudja, mikor kell a halállal farkasszemet nézniük, mikor motozzák meg, mikor tartóztatják le őket... „A zsidó nők története dicsőséges fejezet lesz a mostani háború zsidóságának történetében” (33. old.) – állapítja meg végül Ringelblum, akinek írásai már az ötvenes években hozzáférhetőek voltak eredeti jiddis változatukban, később héberül, angolul, lengyelül és más nyelveken is, sokan forgatták is e több kötetet kitevő gyűjteményt. A világ jó ideig, Ringelblum

jövendölésével ellentétben, mégis megfeledezett az ellenálló nőkről. Judy Batalion, aki láthatóan szereti az ajánlásokat és mottókat (magát a könyvet lányainak és *bubbe* emlékének ajánlja) most megteszi ezt a szövegrészt *A gettó lányai* című első rész mottójának. De korábban miért nem figyelt fel senki Ringelblum e kitételére? Hogyhogy a zsidó ellenállás emléke – főleg a lengyeleknél, de nem csupán ott – szinte kizárólag férfiakhoz, mindenekelőtt Marek Edelmanhoz kötődik? És egyáltalán, miért fogadta el a világ a megsemmisítő lágerekbe hajtott európai zsidók teljes passzivitását, akik úgymond mentek, mint birkák a vágódhídra? Mitől lett a varsói gettófelkelés a lázadás kivételes esete, amelyet általában az „utolsó csepp a pohárban” lélektanával magyaráztunk?

Judy Batalion persze ízig-vérig feminista szerző, a kutatót azonban már csak a feltárt anyag logikája vezetheti. Vagy mégsem? Maradjunk a tényeknél. Azzal tisztában van, hogy „a lengyel zsidó ellenállás viszonylag parányi győzelmeket ért el”, ám hozzáfűzi, hogy „az ellenállással kapcsolatos *erőfeszítés* minden képzeletemet felülmulta” (20. old.). Azt írja: „Több mint kilencven kelet-európai gettóban működtek fegyveres zsidó földalatti csoportok. Kisebb fellépésekre és felkelésekre került sor Varsóban, Będzinben, Vilnában, Białystokban, Krakkóban, Lembergben, Czesztochowában, Sosnowiecben és Tarnówban. Legalább öt nagy koncentrációs táborban – többek között Auschwitzban, Treblinkában, és Sobibórban – és tizenhét kényszermunkatáborban robbant ki fegyveres zsidó ellenállás. Harmincezer zsidó csatlakozott az erdei partizánokhoz.” (21. old.) Ennél kézenfekvőbb ellenérv nincs is a zsidó passzivitásra és arra, hogy a varsói gettófelkelés kivételes, egyedi eset lett volna. De ha már Varsónál tartunk, megemlíti a 2001-es, *Felkelés* című, Emmy-díjas amerikai tévéfilmet, amelyet ő maga is lebilincselő alkotásnak tart, és amely ráadásul az a ritka eset, talán épp az idők jele, hogy a szerzők nőket is bevontak a történetbe, igaz, „tipikus torzításokkal”. Vagyis a felkelés női vezetői

jellemzően „jelentéktelen mellékszereplőkkel váltak: a főszereplők »barát-női« lettek. Az egyetlen női főszereplő Tosia Altman, akiről ugyan a filmből is kiderül, hogy fegyvercsempész volt, de gyönyörű, félénk lányként ábrázolták, aki beteg apját gondozza, és paszszivan, nagy bociszemekkel, szelíden sodródik az ellenálló szerepébe.” (22. old.) Miközben ugyebár Tosia már a háború előtt is a Hásómér Hácáir (ő Ifjú Gárdának nevezi, ami félreérthető) cionista ifjúsági mozgalom egyik vezetője volt, egy bátor, vagány lány, aki mégis „mintha mindig a divatlapok címlapjáról lépett volna le”. Jól tudja, hogy a „zsidó ellenállás Lengyelországban sem radikális, kizárólag nőkből álló, feminista küldetés volt. Harcosként, vezetőként és hadparancsnokként a férfiak is küzdöttek.” Nem titkolja viszont, hogy számára fontosabbak a nők, akik „könnyebben elrejtették zsidó voltukat” (23. old.), így alkalmasabbnak bizonyultak fontos és veszélyes feladatok végrehajtására. Épp ez az, ami őt érdekli, ez rezonál a leginkább arra az eredendő kérdésre, hogy „mit tennék én az ő helyükben?” Csakhogy felmerül itt egy-két mellékesnek tűnő kérdés, ami nem is olyan lényegtelen, mint hinnénk.

Maradjunk egyelőre Tosia Altmannál. A könyv elején az említett szereplőlista az 1918-ban született Tosiát így mutatja be: „az Ifjú Gárda egyik vezetője és legaktívabb futára, Varsóban él.” (10. old.) Vagyis a könyv írásakor (copyright 2020) még életben van, bár elmúlt száz éves. Ez nyilván tévedés, esetleg elévült, javítatlanul maradt korábbi adat. Megpróbálok a neten utánanézni, miről is van szó, több utalást is találok a tizenhetek egyikére, Hela Schüpperre, a krakkói Akiva futárára, aki a varsói gettófelkelésben is részt vett, és akinek emlékirata 1990-ben megjelent Tel-Avivban (ez szerepel is Batalion irodalomjegyzékében), majd Krakkóban, ő részletesen leírja a tűzvészt 1943 május végén a Miła utcai celluloidgyárban, ahol a levert felkelés több harcosa is rejtőzött, itt vesztette életét Tosia Altman is, amit ma a neten található valamennyi róla készült életrajz elfogad. Ilyesféle pontatlanságot az írónak könnyen

elnézünk, főleg, ha szándékos, a történész hitelét azonban mindenképp kikezdi. Említék egy másik példát. A felosztott Lengyelország lényegileg a compiegne-i fegyverszüneti egyezményvel 1918. november 11-én nyerte vissza függetlenségét (ez a nap ma is nemzeti ünnep Lengyelországban), Batalion viszont egy helyütt 1924-től számítja a függetlenséget (36. old.), ami annyit tesz, hogy csak a lengyel-bolsevik háború után, amiben van ráció, hisz a szovjet expanzió célja a cári birodalom területeinek visszaszerzése, és fél Lengyelország nem is olyan rég még e birodalom része volt (egyébként arra is utalnak bizonyos jelek, hogy Sztálin még a második világháború alatt sem tett le teljesen a lengyelek annektálásáról, ahogy a balti államokat is csak ekkor sikerült bekebeleznie), de ha ez a véleménye, vitába kellene szállnia a hivatalos lengyel történetírással, amit nem tesz. Néhány oldallal odébb meg arra utal, hogy a lengyel nők 1918 óta rendelkeznek választójoggal (49. old.), ami a függetlenség velejárója volt, így derül ki, hogy itt is közönséges pontatlanságról van szó.

Magával az 1943-as varsói gettófelkelés leírásával, amely a könyv egyik legsűrűbb, igazán megrázó fejezete, ennél komolyabb gondom van. Annál inkább, mert ennek a felkelésnek nemcsak számottevő szakirodalma, hanem több művészi-irodalmi feldolgozása is létezik. Hozzáteszem, hogy a magyar nyilvánosságban a gettófelkelés eleven tanújaként eddig Marek Edelmant tartottuk számon, akit már huszonévesen is karizmatikus, segítőkész embernek ismertek a gettóban. Erről többen is vallanak, utóvégre Hanna Krall írt róla egy ragyogó riportkönyvet, amely *Egy lépéssel az Úristen előtt* címmel magyarul két kiadásban is napvilágot látott (Európa, 1982. és 2003.). Edelman ráadásul túlélte az egész szörnyű poklot, Lengyelországban maradt, ismert szívgyógyász lett, élő legenda, aki a pártállam idején sem tett lakatot a szájára, kiállt a tüntető munkások mellett, közönséget vállalt a demokratikus ellenzékkal, mégsem mertek hozzányúlni. Edelmannál, ahogy a hetvenes években visszatekint a felkelésre, nemcsak

Mordechaj Anielewicz, a ŻOB, azaz a Zsidó Harci Szervezet Edelmannal egyidős parancsnoka jelenik meg, hanem a hamis árja papírokkal rendelkező Antek, alias Yitzhak Zuckerman is, Cywia Lubiedkin is, aki később Antek felesége lesz, és Tosia Altman is. Gyakorlatilag ők a vezérkar, az élen Anielewiczsel, e szerénységéről, önuralmáról, éleslátáról ismert fiatalemberrel, aki nemcsak a felkelés vezére volt május 8-án bekövetkezett elestéig, de már a januári „minilázadást” is ő szervezte, amikor az Umschlagplatzon a ŻOB rajtaütött a zsidók bevagonírozását fedező németeken, és gyakorlatilag a deportálás torkából többen egyszerűen elszelelhettek. Batalionnál viszont egyértelműen a nők szerepére kerül a hangsúly, „a harcosok egyharmada nő” (252. old.), állítja Yehudit Kol-Inbar nyomán, Cywia (ő Ziviának írja) a felkelés lelke és az események mozgatója, az első perctől az ő vállát nyomja a felelősség. Már januárban is sok múlt rajta („a mozgalmárok ragaszkodtak Zivia januári csoportjának taktikájához” (252. old.), a férfiak mellékszereplőkké válnak, Anielewicz mellett is ott egy erős nő (Mira Fuchrer), az árja kapcsolatai miatt oly fontos Antek valójában Zivia barátja, Edelman nevét épp csak leírja. Úgy tűnhet, ily módon akar elégtételt venni a *Felkelés* című film kárhozott patriarchális szemléletén. Holott ez csak a látszat, de az olvasó önkéntelenül is hisz az efféle látszatoknak, a rosszindulatú olvasó még inkább (lásd alább). Batalion jobban hisz az emlékirónóknak, amire jó oka van, és egyszerűen Zivia emlékirataiból dolgozik, az ő látásmódja szerint peregnék az események, amit egy író, akinél a részletek mindig az írói üzenet szolgálatában állnak, könnyebben megtehet, mint a történész, aki a részletektől jut el ahhoz, ami a mondanója. Ez a feszültség végig jelen van a könyvben, Batalion egyrészt kutat egy témát, másrészt kutatja önmagát. Két, alapvetően különböző szellemi-alkotói attitűdről van szó, ami serkentően hat az olvasói figyelemre, hisz végig egy szenvedélyes oknyomozás részesei vagyunk, ugyanakkor könnyen kínál apropót a

kákán is csomót kereső (ál)tudományos kritikusoknak.

Nincs mit csodálkoznunk hát, ha Lengyelországban bizonyos nacionalista körök máris megvádolták Bataliont, holott maga a könyv lengyelül még meg sem jelent (hírek szerint fordítják). Jellemző amúgy, hogy a már említett *Felkelés* című filmtől, amelyhez Batalionnak még semmi köze nem volt, azt vették zokon, hogy a filmbeli SS-Gruppenführer a fellázadt gettóról kijelenti: „Ez a néhány gengszter hosszabban ellenáll itt nekünk, mint egész Lengyelország.” Mert hogy a lengyelek sosem adták meg magukat, végig ellenálltak. Hogy jönnek ahhoz az amerikaiak, hogy ezt ne ismerjék el? Kit érdekel, hogy bár a film amerikai, de a kijelentést jellemzően egy náci SS-führer teszi benne, nem az amerikaiak? A lengyel messianizmus és a lengyel mártírság a XIX. század óta, amikor Lengyelország nem is létezett a térképen, olyan tabu, amit közvetve sem lehetett sérteni; azoknak, akik mentalitásukat és nemzetképüket tekintve ma is a XIX. században élnek, ez a tabu jelenleg is érvényben van. Mindenesetre az efféle konfliktusok jól mutatják a felfokozott, néha már patológiásnak tűnő lengyel érzékenységet, amellyel szemben ott áll – többnyire az óceán túlsó partján – a Lengyelországból elmenekült zsidók érzékenysége, akik nem felejtik, hogy „odahaza” legfeljebb másod- vagy inkább harmadrendű állampolgárok lehettek, akiket befogadtak és eltűrték ugyan, amíg a világ számkivetettei voltak, de hát miféle haza az, ahol az ember hazátlan marad?

Most annyi is elegendő volt hát, hogy a *New York Times* „Judy Batalion nyomán” egy szála felfűzött néhány érdekességet a könyvből, és önálló anyagként közzétette (2021. március 18.), a varsói *Gazeta Wyborcza* meg átvette e hírlapi montázs első darabját, azt állítva, hogy az amerikai lap „ismeretlen történetet” ásott elő az 1943-as év Varsójából arról „a harcos zsidólányról, aki nő léte magá végzett a Gestapo több emberével” (2021. március 23.) Niuta Teitelbaumról, a varsói egyetem történészhallgatójáról van szó, a zsidó ellenállás huszonéves, hír-

hedt-legendás alakjáról, az „önjelölt kivégzőtisztről”, ahogy egyik társa nevezte, aki a Gestapo körözési listáján „copfos kis Wandaként” szerepelt, a gettóból ugyanis átszökött az árja oldalra, és ott Wanda Witwicka álnéven számos egyéni gyilkos akciót hajtott végre, a Spartacus kommunista egység tagja volt, az AL, azaz a Népi Hadsereg kommunista partizánszervezet katonája. Leszek Żebrowski, a közgazdászból lett botcsinálta történész, akinek írásait a szélsőjobboldali *Nasz Dziennik* előszeretettel közli, azonnal lecsapott Judy Batalionra, kertelés nélkül kinyilatkoztatta, hogy műve „a rég levitézlett propaganda” szövegeivel igyekszik „kommunista mitológiát” köríteni hősei köré (*Nasz Dziennik*, 2021. április 13.), amiben, ismerjük el, annyi ráció azért van, hogy a Batalion által életre keltett „gettólányok” többnyire szimpatizáltak a kommunistákkal, sokszor az illegális párt tagjai voltak. Ennél józanabb hangot üt meg egy másik történész, Patrycja Rowińska a jobboldali-liberális *Do Rzeczy* hetilapban. Először leszögezi, hogy az eset, amelyről a *New York Times* ír, nem ismeretlen, több tanúja is volt, többen is említik vagy hivatkoznak rá. A történet annyi, hogy a copfos kis Wanda felmegy a Chmielna utcai Gestapolakásba, és az ott tartózkodó három gestapós közül kettőt megöl, a harmadikat, akit csak megsebesít, kórházba szállítják, de neki még a kórházba is sikerül bejutnia, és ott végez vele. Rowińska kideríti, hogy Teitelbaum nem egyedül volt, hanem két partizán társával, egyikük, Jerzy Duracz le is írta az esetet, a feljegyzés megtalálható a varsói Zsidó Történeti Intézet archívumában: „Kinyírtunk három zsidó gestapóst egy Chmielna utcai lakásban, az akcióban Wanda is részt vett. Amikor behatoltunk a lakásba, elkezdtek nekünk könyörögni: hogy ők zsidók. Mire Wanda így felelt: Én is zsidó vagyok, de ti árulók vagytok, és ezért meghaltok.” Magyarán a Gestapóval kollaboráló zsidókról lehetett szó. Azt Duracz is megerősíti, hogy Wanda megkereste a kórházban a sebesültet, és végzett vele. (*Do Rzeczy*, 2021. április 3.) Ezek után érdemes fellapoznunk a *Parti-*

zánmőket a 180. oldalon, ahol Wanda akciót sorolja, és többek között ezt olvassuk: „Egy másik alkalommal megölte a Gestapo két ügynökét, egy harmadikat pedig úgy megsebesített, hogy kórházba kellett szállítani, Niuta orvosnak álcázva meglátogatva, majd a tiszttel és az őrszemmel is végzett.” (279. old.)

Marad a kérdés, hogy miként került a *New York Times*ba az eset torzított változata. Vajon Batalion követte el a hibát, amit láthatóan a könyvben már korrigált (mintha árulkodó jel lenne, hogy a kórházban az ügynökből mégis tiszt lesz), vagy a lap színezte ki túlzottan a történetet? Patrycja Rowińska mindezenre azt a címet adta cikkének, hogy *Hagiográfia vagy történelem?* – és hasonló következtetésre jut, mint Żebrowski: Batalion inkább egyfajta „szentek életét” ír a zsidó ellenállás hősnőiről, és nem történelmet. Ez így nyilván rosszhiszemű ítélet – főként, hogy bevallottan nem is olvasta a könyvet –, a cikk címe mégis találó, rátapint a lényegre. Amikor Batalion belevágott, hogy erős zsidó nőt keressen, lényegileg beismerte, hogy hagiográfiát készül írni, persze profán, mondhatni, pszichoanalitikus értelemben, ami annyit tesz, hogy minél jobban helytáll magért ez a hagiográfia történetileg, annál inkább betölti a szerepét. Talán csak a kötőszót kellene hát megváltoztatni, és ő maga is aláírná, hogy ez a könyv egyszerre kíván hagiográfia és történelem lenni, a kettő pedig, mint látjuk, hol áthatja, erősíti, hol megcáfolja, sőt hatástalanítja egymást. Vagyis az a tét, mennyiben sikerült Batalionnak végül megteremtenie a maga műfaji határesetét, vagy ha úgy tetszik, elegyműfaját, amelyre törekedett. Eddig a nehézségekről és a problémákról beszéltem, de a lényeg még hátravan.

Renia Kukielkát Batalion még a British Library olvasótermében felfedezte, amikor azt a bizonyos *Freuen in di getos* című, jiddis könyvet böngészte, és a könyvében is így szerepelteti, a becenevén, mint akihez bizalmas szálak fűzik, holott a neve Renata Kukielka. Egyébként a többi lányt is becenevén szólítja, hisz épp erről szól ez a könyv, hogy közössé-

get vállal velük, de Reniát köztük is különös hely illeti meg: „A *Freuen* központi, egyben leghosszabb fejezetét egy női futár írta, aki a »Renia K.« aláírást használta. Nagyon közel éreztem magamhoz Reniát – nem azért, mert ő volt a legismertebb, leg-harciasabb vagy legkarizmatikusabb vezető, hanem éppen az ellenkező-jéért. Renia nem volt sem idealista, sem forradalmár, csak egy intelligens középosztálybeli lány, aki egyik pillanatról a másikra egy könyörtelen rémálomban találta magát. Belső igazságérzettől és haragtól fűtve felnőtt a feladathoz. Csodálattal olvastam lebilincselő történeteit arról, hogy határokon szökött át és gránátokat csempészett, és lenyűgöztek a titkos küldetésekről szóló beszámolóit.” (19. old.) Ő lett a *Partizán nők* főhőse, az ő útját kíséri végig a könyv. Batalion ugyanis, miután megérezte, mennyire szerteágazó és gazdag az anyag, amelyben el kell mélyülnie, eldöntötte, hogy ezt a közvetlenül a háború után kiadott kis jiddis könyvecskét választja kalauznak, amely a *Dror* (Szabadság) és a *Hásomér Hácáir* (Ifjú Őrzők) cionista ifjúsági mozgalmakból kikerült gettóharcos nőkkel foglalkozott. Ehhez a *BookPage*-nek adott interjújában hozzáfűzte, hogy úgy érezte, e bátor és elszánt lányok, ha történetüket elbeszélés formájában adja elő, közelebb kerülnek az olvasóhoz. Az elbeszélés elején tehát a sosnowieci medencében fekvő Będzinben, ebben a zagłębiei Jeruzsálemnek is nevezett stétiben járunk, ahol a zsidók nemrég még több száz üzemet és gyárat működtettek, több jómódú polgár volt köztük, orvosok, jogászok, kereskedők, gyárosok, akik „kávéházba jártak, nyaralókat tartottak fenn a hegyekben, tangóesteket és jazzkoncerteket látogattak, sieltek, és európainak érezték magukat”. (26. old.) De még most, 1943 februárjában, a rettegés légkörében is áll a gettó zsúfolt házai közt az a különös, masszív épület, amely alatt hamarosan bunkerek létesülnek, és amely a helyi zsidó ellenállás, a cionista munkásmozgalomból kinőtt *Dror* székhelye. A mosodából, ahol jelenleg dolgozik, a dermesztő hidegben ide tart a tizennyolc esztendő Renia, aki már egy éve tagja a mozgalom-

nak. Ez a döntés napja. A mozgalom eredeti célja az alijázás, a kivándorlás elősegítése volt Palesztinába, és most néhányuk előtt svájci útlevéllel lehetőség nyílna, de mind a maradásra és az aktív ellenállásra szavaznak.

Renia néhány éve még Jędrzejów-ban, a szülővárosában élt, hat testvérével és szerető szüleivel. Tizenöt esztendő volt, amikor elsöpörte őket a vész, holttestekkel borított mezőkön át menekültek, szüleiket elvesztette, fogalma sem volt, testvérei hova sodródtak, élnek-e, egyedül bujdosott, leugrott egy mozgó vonatról – mert egy jędrzejówi utas felismerte, szólt a kalauznak –, lengyel parasztlánynak adta ki magát, cselédnek állt egy német családnál. Vasárnaponként ment velük a templomba, mintha katolikus lenne, rettegett is, hogy elvéti a templomi rituálét. A ház úrnője megkedvelte, dicsérte, mert tiszta volt és szorgos. „Művelt családból származom – mondta az asszonynak egy alkalommal, és csak félig hazudott. – Gazdagok voltunk. Csak azért kellett kétkezi munkát vállalom, mert a szüleim meghaltak.” (29. old.) Sarah, a nővére egy idő után mégis előkerült, titokban kapcsolatba lépett vele, és ő azonnal tudta, hogy megmaradt családja mellett a helye, szó nélkül lelépett hát a német családtól. Sarah elintézte, hogy Będzinbe csempésszék. Csak illegálisan tartózkodhatott ott, mert a papírai a Lengyel Főkörmányzóság területére voltak érvényesek, Będzint pedig a Harmadik Birodalomhoz csatolták. A tinédzser Reniából színész lett, ettől kezdve szerepet kellett játszania, és a szó szoros értelmében az élete múlt azon, hogy jól játssza-e. Hamis papírokkal utazott, fegyvert csempészett, üzenetet, pénzt, levelet vitt, szervezkedett, tilosban járt. Katowicében lebukott a hamis útlevelével, bevitték, megkínózták, lengyelként kezelték, nem boldogultak vele, átvitték a hírhedt mysłowicei börtönbe, még ott is lengyel volt, így is szökött meg, lengyel segítséggel, igaz, a háttérben megint ott volt Sarah, a pénz és némi ravaszság. De ebben a nagyon hosszúnak tűnő öt évben nem egyszerően Renia kriminális hányattatásai, egerútjai, eltökéltsége és heroizmusa a lenyűgöző,

külön feszültséggel ruházta fel a történetet, hogy idővel Batalionnak, az írónak is színésszé kell válnia, ha nem akarja elveszíteni Reniát, végigjárni a vészterápia kacsaringóit, látni, amit Renia lát, és közben látni önmagát, egyre józanabb, egyre kiábrándultabb szemmel. Talán a legszönyűbb és legszebb állomás ebben, amikor Renia hamis okmánnyal és küldetéssel Varsóba érkezik, de már nem jut be a gettóba, mert kitör a felkelés. Ki kell vennie egy szállodai szobát, és innen, az árja oldalról, lengyelek közt állva, nézi végig a gettó végső élethálát harcát, a náci brutalitását. Az ő népe, a lesóványodott, rongyos, éhez-ző ellenállók gépfegyvert forgatnak, náci tankokat semmisítenek meg, síró anya rohan ki a tűzvészből a gyerekeivel, segítségért kiált, egy náci kitépi kezéből a gyerekeit, földhöz vágja őket, rájuk tapos, egyik árja bérház ablakában egy lengyel nő megtépi a ruháit: „Nincs Isten az égben, ha képes ezt végignézni és csöndben maradni!” (261. old.) Nézhetetlen, égis csapó infernalis vízió, és lám, mennyivel hitelesebb, mint előtte a felkelés ezt megelőző, dokumentatív leírása! Nem csoda, hogy a lengyel lánynak álcázott Renia, visszatérve a szállodába, így tépelődik: „El sem hittem, hogy saját szememmel látom ezt. Lehet, hogy becsaptak az érzék-szerveim?” (uo.)

Alighanem maga Batalion is így tűnődik. A történet vége ugyanis az, hogy Reniának végül mégis sikerült kijutnia Palesztinába – a pozsonyi Fleischmann Gizella cionista aktivista teremtetten úton és módon, aki Tiso Szlovákiájában hihetetlen rátermettséggel és leleménnyel fáradozott a közép-európai zsidók Palesztinába menekítésén, és akit az utolsó transzporttal Auschwitzba hurcoltak, ahonnan soha nem tért vissza –, Budapesten keresztül, és persze Sarahnak köszönhetően, aki ezt a lehetőséget megtalálta Reniának, és aki valamelyik következő transzporttal ment volna utána, de a határon elkapták, kivégezték. Van Reniáról egy budapesti kép, ez látható a kötet címlapján, 1944 márciusából, még a német megszállás előtt, mert akkor őt már Románián, Bulgárián, Törökországon át az Ígért Földje felé vitte a

vonat, és „1944 május 6-án megérkezett Haifába Renia Kukielka, egy tizenkilenc éves jédziejówi gyorsíró” (480. old.) – ahogy Judy Batalion fogalmaz, aki szerint Renia felnőtt élete egészen más volt, mint ifjúkora: kiegyensúlyozott, vidám, napfényes. Ott helyben összeismertették a jédziejówi Akiva Herszkowiczcsal, aki már 1939-ben kiment Palesztinába, emlékeztek egymásra, 1949-ben összeházasodtak. Renia még a nyolcvanas éveiben is, férje halála után, mindenkit elvarázsolt szépségével és energiájával, ostromolták is az új kérők. Két gyermekét, unokáit, a családot, amelyet annak idején oly hamar elvesztett, tartotta a legfőbb értéknek. Négy túlélő testvére szintén kijutott Izraelbe, megtalálták egymást. Judy Batalion a könyvén dolgozva, miután kétszer is bejárta a lengyelországi helyszíneket, nem sokkal Renia halála után felkereste őket. Ott fejtette meg magának a közte és Renia közt minden személyes ismeretség nélkül létrejött, mégis mélyen személyes kapcsolat titkát. Ahogy „hallgattam őket, lassan megértettem, hogy a nagy keresés közepette nem a rokon lelket kerestem. Kibámultam a dombokra és a völgyekre, Haifa aranyló naplementéjére, és rájöttem, hogy Renia nem író társam, hanem épp ellenkezőleg. A hősnőm éppen az ellentétem, az az őspótlék, akire vágytam, a »boldog rokon«, aki túlélte a háborút, boldogan élt, és ünnepelte az életet.” (536. old.) Ami annyit tesz, hogy Judy Batalionnak, megterhelve egy egészen másfajta örökséggel, érdemes volt elmenni Londonba, és beülni a British Library olvasótermébe, megtalálni Renia Kukielkát. Végül is ez a siker nemcsak naivitását indokolja, amivel a keresésbe belevágott, és amit én a tudományos viták szempontjából némi kétséggel fogadtam, de még az is kiderül belőle, hogy adott esetben lehet egyszerre történelmet és hagiográfiát írni.

Ehhez ő még hozzászól, amit legutolsó, 2018-as lengyel útján szűrt le magának az évtizedek óta fennálló lengyel–zsidó értetlenségről és kölcsönös bizalmatlanságról. A zsidókat sértette lengyel szomszédaik árulása, a lengyelek viszont úgy érezték, ők

legalább annyira áldozatok, mint a zsidók, „és ezt megpróbáltam úgy megérteni, hogy ne mossam tisztára az antiszemitizmust, hogy ne játszunk a »ki szenvedett többet« játékot”. Vagyis a női harcosok hatására, mondja ő, én inkább úgy mondanám, Renia hatására „megértettem, mennyire fontos több oldalról is megvilágítani a történeteket, nem fekete-fehér módon ábrázolni, hanem bemutatva fájdalmas kettősségüket. Figyelembe kell venni a történelem összetettségét, őszintén szembe kell néznünk a múlttal, azzal, hogy egyszerre vagyunk áldozatok és elkövetők. Ha nem így teszünk, senki nem hisz majd a beszélőnek, kiiratkozhatunk a valódi párbeszédből.” (540. old.)

Ennél toleránsabb és okosabb tanulságot aligha lehetne levonni ebből a történetből. Zárszónak is jól hangzik, de van még egy-két apró, bár nem lényegtelen észrevételem, nem is tudom pontosan, kinek, a kiadónak, a fordítónak vagy a szerzőnek. A cionista mozgalmak nevét a magyar szakirodalom általában a héber elnevezéssel említi, lefordítani legfeljebb az eredeti név mellett zárójelben szoktuk. Lehet, hogy Amerikában ez másképp van, de jobb lett volna a bevett gyakorlatot a magyar változatban megőrizni. A *Hásómér Hácáir* kifejezést – szó szerint „Ifjú Őrzők” – Ifjú Gárdának fordítani félreértés, pontatlan, túlságosan kötődik Fagyevjevhez, az elmúlt évtizedek szovjet kultusznyelvéhez. Hasonló a helyzet a *Dror* kifejezéssel is, amely valóban Szabadságot jelent. Problémásnak érzem a városnevek használatát is, például Vilnius emlegetését olyan korban, amikor a város lengyel volt (Wilno), ráadásul van történelmi magyar neve, Vilna, amely egyébként ugyanaz, mint a jiddis városnév, hasonlóan Lemberghez, amelyet elég furcsa volna az adott történelmi korban Lvivnek, mai ukrán nevén említeni. A *szmalcownik* kifejezést (azokat nevezték így, akik hasznát húzták az üldözöttekből, zsarolták, akár fel is adták őket) lengyelül írnám, és nem németül, hisz a lengyelek találták ki, ők használták, tipikus korhoz és helyhez kötött zsargonszó. Ez akkor is így van, ha a lengyel *smalec* (zsír) kifejezés a német *Schmalz* szóból ered. Gyár-

fás Vera fordítása egyébként kitűnő, tiszta, világos magyar nyelven szól, minden ízében érthető és élvezhető. Végül megjegyzem, hogy Klacsmann Borbála okos utószavának a magyarországi zsidó ellenállásról nem biztos, hogy itt van a helye. Úgy tűnik, mintha a kiadó megirigyelte volna a lengyeleket az ellenállás aktivitása és attraktivitása miatt, és be akarta volna bizonyítani, hogy bár szerényebb formában ugyan, de nálunk is volt ilyen. Sokkal fontosabb lett volna egy jól tájékoztató utószó a cionista ifjúsági mozgalmakról általában, de különös tekintettel Lengyelországra. Judy Batalion ugyanis, aki zárt zsidó közösségben nőtt fel, eléggé *pro domo* hangvételben beszél ezekről az ügyekről, holott a könyve – ez már most látható – nem csupán azok körében fog érdeklődést kelteni, akik témáját illetően közvetlenül érintettek, ennél sokkal jelentősebb mű.

PÁLYI ANDRÁS

Heller Ágnes: Az akarat szabadsága

VÁLOGATÁS 50 ÉV FILOZÓFIAI
ESSZÉIBŐL

Noran Libro, Bp., 2020., 360 old.,
3800 Ft

Az akarat szabadsága című esszékötetet még a szerzővel, Heller Ágnessel kezdték összeállítani a szerkesztők. A könyv tehát nem a kánonteremtés szándékával született, és nem is állít semmit arról, hogy melyek lehettek a filozófus életművének legfontosabb állomásai (bár a címlapja azt jelzi, hogy egy „életmű”-sorozat egyik első eleméről van szó). Az esszék körültekintő kiválasztása érzékenyen tükrözi Heller tematikus és módszertani sokoldalúságát, gondolkodásának változásait: a válogatás láthatóan a szerző és a szerkesztők példaszerű együttműködésének eredménye. Értelmetlen viszont a szerkesztői döntés, hogy Heller esszéit nagyobb, kontextusba helyező előszó nélkül jelentetik meg, ráadásul az írások keletkezési

idejének feltüntetése nélkül (lásd a kiadvány szerzői előszavát, 6. old.). A kötetben egyes szövegek azt a benyomást kelthetik, hogy a keletkezés partikuláris kontextusa nélkül, a „nagy emberi sorskérdések” felől is értelmezhetők. (Gondolhatunk itt a *Lukács György és Seidler Irma* kapcsolatáról szóló, 1972-es elemzésre, *Az akarát szabadságáról* vagy a hamis tanúbizonyságról szóló kései esszékre, amelyek a filozófiai problémákat öszötvetségi kontextusba helyezik.)

Én viszont néhány írás elemzésével azt igyekszem alátámasztani, hogy a keletkezés (élet)történeti kontextusának feltérképezése két irányban is jelentősen tágitja az értelmezés horizontját. Egyrészt Heller rendszerint „korának dilemmáit” teszi elemzés tárgyává (lásd pl. az *Érték és történelem* kötetből származó esszét), másrészt maga is mélyen hisz a nagy filozófiai művek „korhoz kötöttségében”. Filozófiai szempontból is reflektál arra a kérdésre: hogyan lehetséges dialógus a XX. század kiemelkedő, kordiagnosztikus igénynyel is fellépő filozófiai teljesítményei között (itt példaként szolgálhatnak a filozófusok történeti felelősségét firtató írások.)

1. A kötetben két jelentős írás is 1965-ből való: az *Érték és történelem* és *A nürnbergi pernek nincs vége* (mindkettő az 1969-es *Érték és történelem* című esszékötetben jelent meg először). 1965 fontos fordulóponthoz Heller életében, filozófiai önéletrajza szerint ekkor értek véget „filozófiai tanulói évei”. Művei diszkurzív éllel íródnak: egyrészt egy szűkebb értelemben vett diskurzusközösségben: a „Budapesti Iskola” vitáiban születnek; másrészt egy történetileg egyedülálló diszkurzív térben, az alakulóban lévő nemzetközi újbaloldali nyilvánosságban találnak visszhangra (Heller Agnes: *Filozófiám története*. Múlt és jövő, Bp., 2009. 61–63. old.). A hatvanas években alkotó hazai (új)marxista szerzők gondolkodása még evidens módon kapcsolódott az egységes történelmi folyamat képzetéhez. Feszültséget jelenthetett azonban, hogy a társadalmi változásokra érzékeny szerzők tapasztalatai ellentmondtak az egységes történel-

mi folyamatba vetett hitüknek. Úgy tűnik, Heller elfogadja például, hogy a társadalmak a keleti és a nyugati blokkban eltérő utat járnak be. Az ideológia szintjén uralommentes társadalmat ígérő szocialista rendszerek kelléktárának alapvető eszköze a manipuláció. Viszont – ellentmondva az egydimenziós társadalom Marcuse alkotta képének – a nyugati világban a destrukciót vagy a manipulációt lehetővé tevő technika gyors fejlődése mellett is felbukkannak az önreflexió vagy a történeti szembenézés tendenciái. Heller két paradigmatis példát elemez: Rolf Hochhuth *A helytartó* című drámájának, illetve a tettének következményeiért felelősséget vállaló hirosimai atompilóta leveleinek elképesztő sikerét, és a nyomukban járó társadalmi vitákat. Az egységes és értelmes történelmi fejlődés elvetése a társadalmakat normatív szempontból vizsgáló teoretikusok komoly vesztesége. A termelőerők fejlődéséről, a bennük rejlő ésszerűség kibontakozásáról, illetve a kibontakozás akadályairól szóló „történet” nélkül nehéz újra megtalálni a mércét, amellyel ésszerű nézőpontból azonosíthatnánk a történeti fejlődés tévútjait.

Az *Érték és történelem* című esszé elvileg arra a kérdésre keresi a választ: van-e célja a történelemnek, értelmes folyamatról van-e szó. Heller itt olyan kérdést is vizsgál, amelyet Nyugaton Habermas vont be a társadalomfilozófiai vizsgálat fókuszába: ha a társadalomkritika nagy, egységes történelmi-társadalmi folyamatokról szól, hol jelölhető ki azok a szférák, amelyekben az emancipatorikus (vagy általában: az értelmes) cselekvés lehetőségfeltételei – a normák, az értékek – megszületnek?

Heller szerint a köznapi felfogás szembeállítja a cselekvést és a társadalmi kontextust: a cselekvéseket rendszerint a célszerűség nézőpontjából vizsgáljuk, a környezetet adott-ságként, ok-okozati struktúrában értelmezzük. Marx is szembeállította a történelem *evilágiságát* (cselekvéshez kötöttségét) és *objektivitását*; azonban nem választotta le az egyéni cselekvést arról a történeti környezetről, amely maga is hitek és gondolkodásmódok, érdek- és értékvezérelt

cselekvések eredménye. A történelmi folyamatok tehát alapvetően a célok-sági viszonyokat szem előtt tartva elemezhetők, de korántsem biztos, hogy a történelem egésze is teleologikus struktúrában érthető meg.

Heller ezt követően ellentmondásosnak tűnő képet alkot a történelemről. Egyrészt elgondolkodtatja, hogy a társadalmi életünket meghatározó struktúrák az egyéni ambícióktól függetlenül, generációról generációra öröklődnek. A jelenségek mögött ezért (Hegelhez és Marxhoz hasonlóan) állandó szubsztanciát feltételez, amely magában rejtja a fejlődés teljesen eltérő lehetőségeit. E szubsztancia a történelem. Heller azonban nem fejt ki, hogyan lehet a történelmet szubsztanciaként elgondolni. Ezzel szemben egy olyan társadalomelméletet vázol fel, amelynek oldaláról éppen a szubsztantív történelemfilozófia lehetőségére vonatkozó feltevés kérdőjeleződik meg. Hogy a két nézőpont közötti feszültséget oldja, úgy fogalmaz, hogy a társadalmi változások alapját képező történelem „heterogén szubsztancia” (szembetűnő a fogalmi konstrukció belső ellentmondása!).

Heller társadalomelméleti nézőpontból a társadalmat heterogén szférák összességeként ábrázolja: példaként említi a termelést, a tulajdonosi szférát, az erkölcsöt, a tudományt és a mindennapi életet (9. old.). E szférák egymáshoz fűződő viszonya – a rendszerelméleti felfogásnak megfelelően – nem hierarchikus; egymással kölcsönhatásban állnak, és eltérő racionalitásstandardok szerint működnek. Fontos megjegyezni, hogy e mellérendelő struktúrában igen nehéz megőrizni a termelőerők fejlődésén alapuló történeti logika elsődlegességét. Az a kérdés merül fel tehát, hogy a különböző racionalitásstandardok egymásra hatásaként értelmezett társadalmi valóságban megmenthető-e az egységes történeti fejlődés gondolata. Heller úgy látja: ha meg akarjuk menteni az egységes fejlődés lehetőségét, mindenekelőtt azt kéne igazolni, hogy a heterogén szférákon belül (vagy összességükben) irreverzibilis folyamatok játszódnak le.

A szövegben újabb gondolati feszültséghez vezet, hogy Heller nem

igazolja, hogy a szférákon belül és a szférák között irreverzibilis folyamatok játszódhatnak le. Sőt ezen a ponton tovább mélyíti interpretációját a mellérendelő viszonyban álló, heterogén szférák kölcsönviszonyairól. Társadalomanalízise jelentőségének bemutatásához érdemes talán Habermas három évvel későbbi, a *Technika és tudomány mint „ideológia”* (*Technik und Wissenschaft als „Ideologie”*, Suhrkamp, 1968.) című művére utalnunk. Ebben a könyvében Habermas a munkát és az interakciót mint a társadalomelemzés legalapvetőbb kategóriáit definiálja, a két cselekvésfogalomhoz egyúttal különböző racionalitásokat rendel hozzá. Munka és interakció megkülönböztetése a társadalmi életünket meghatározó tudás előállításának eltérő formáira, egyúttal a társadalom újratermelésének két alapvető dimenziójára is utal. E két dimenzió megkülönböztetése után Max Weber kritikájának kontextusában azt is kifejti: leginkább a társadalmi munka és a stratégiai cselekvés világa jellemezhető a célracionalitás fogalmával, ugyanakkor látnunk kell, hogy a megértésre irányuló kommunikatív gyakorlat is megfelelő racionalitásnormáknak engedelmeskedik (Habermas: *Technika és tudomány mint „ideológia”*. In: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Bp., 1994. 23–26. old.). Axel Honneth szerint Habermas a munka és az interakció megkülönböztetésén nyugvó duális koncepcióját a rendszerelméleti perspektíva átvételével tette gyümölcsözővé a társadalomelemzésben. Az így felvázolható társadalomképben a technikai és stratégiai tudás előtérbe kerülése messzemenően meghatározza az igazgatás és a társadalmi munka dimenziójának fejlődését, az instrumentális racionalitás előtérbe kerülése azonban a társadalom másik dimenziójában tartósan gátolhatja a társadalmi integrációt szolgáló normák kialakulását (Axel Honneth: A kritikai elmélet. Egy gondolati tradíció centrumától a perifériájáig. In: uő: *Elismerés és megvetés*. Jelenkor, Pécs, 1997. 43–46. old.).

Heller Ágnes nem mutatja be mélyrehatóan az egyes társadalmi szférákban uralkodó racionalitástípusokat, és nem elemzi a társadalmi

normák és értékek újratermelésének kommunikatív feltételeit. Gondolatmenete annyiban azonban rokon a habermasi elmélettel, hogy a társadalmi problémák elemzésében elmozdul az ismert marxista koncepcióktól, amelyek a nagy társadalmi problémákat a termelőerők és a termelési viszonyok konfliktusából vagy (ahogyan Horkheimer és Adorno) a történelem során kibontakozó „kalkulativ ész” térhódításából eredeztetik. Azok a problémák lebegnek Heller Ágnes szeme előtt, amelyek akkor jönnek létre, ha az egyik társadalmi szféra működését szabályozó norma vagy standard a másik szférában úgy válik meghatározóvá, hogy a kibontakozását gátolja. Például amikor a kereskedelem vagy a bürokrácia elszemélytelenítő mechanizmusai uralják a mindennapi élet személyközi viszonyait vagy a szocializáció szféráit. Heller számára történeti távlatból azok a példák is érdekesek, amikor az egyik szféra partikuláris normái funkcióváltáson mennek keresztül és egy másik szférában az innováció alapjává válnak. Például: az antikvitás csak szűk katonai kontextusban értelmezhető „civil bátorsága” a modern citoyen alapvető erkölcsi normájává, így az államfejlődés motorjává válik. Tágabb szemszögből azt állítja, hogy a történelem emelkedő és hanyatló periódusait az egy-egy szférából kiinduló, eleinte jelentéktelennek tűnő változások határozzák meg: e szférák „a történelem nagy süllyesztői és egyúttal bölcsői”. Ezen a ponton él ugyan a remény, hogy elméleti fogódzkodat nyerünk az értéksszférák történeti dinamikájának vizsgálatához, de egyre távolodunk az eredeti céltól: az egységes racionális történelmi fejlődés lehetőségének felmutatásától. A történelem a Marxnál megjelenő teleologikus narratívákban sem írható le: sem a természeturalás kiterjedésének folyamataként, sem egymásba kapcsolódó emancipatorikus küzdelmek történeteként. A történelem Heller szerint a különböző értékstruktúrák egymásra épülésének, majd gyors összeomlásának, „degenerálódásának” a folyamata (10. old.).

Akkor viszont hogyan vázolható fel az emberiség történetét meghatá-

rozó fejlődés, különös tekintettel az „értékekre”? Heller az értékek problémáját Lukács és Márkus György antropologizáló felfogásának kontextusában bontja ki: minden érték, ami hozzájárul az „emberi lényeg” sokoldalú kibontakozásához. Az „értékfejlődés” lehetőségét két, szöveg szerint összefonódó, de analitikusan szétválasztható narratívából rekonstruálja. Az egyik értelemben a heterogén szférák valamelyikében keletkező javak és teljesítmények (pl. erkölcsös és/vagy szabad cselekedetek, demokratikus struktúrák, nagyszerű műalkotások) megjelenését nevezi „értékfejlődésnek”. A másik értelemben azoknak a szféráknak a differenciálódását, amelyekben e teljesítmények megszületnek és elhalnak. Az első perspektívából nehéz amellett érvelni, hogy a történelem folyamán az értékek folyamatosan bontakoznak ki: a kulturális és erkölcsi felemelkedés korszakait pangás vagy hanyatlás követi. Heller viszont úgy gondolja: a hatalmas politikai vagy kulturális teljesítmények, a nagy tettek a hanyatlás ellenére sem vesznek ki nyomtalanul az emberiség történetéből. Mindig felbukkannak az egyszer volt értékek „örzői”, akiknek jóvoltából az egykor letűnt értékek, hosszú történeti agónia után, újra feltűnnek, és a társadalmi-kulturális innováció alapjává válnak. Heller szerint tehát történeti léptékben az értékek elérése abszolút, az elvesztésük viszonylagos. Érdemes észrevenni, hogy ezen a ponton az értékvesztésről szóló interpretáció fontos hangsúlyeltolódáson megy keresztül. Míg korábban Heller az eltérő logika szerint fejlődő értéksszférák egymásra hatásával próbálta magyarázni a hanyatlást, most inkább teljesen természetes módon lejátszódó visszafejlődésről vagy értékefelejtésről beszél. Ez a feszültség fokozódik, ha arra gondolunk, hogy kirajzolódik az elértéktelenedés egy harmadik útja is, amelyen az emberi fejlődést gátló „nem-értékek” (*Unwerte*) „fejlődnek ki” (11. old.). Heller ellenében az is felvethető, hogy nemcsak az értékelkötelezett cselekvők, de a történelem embertelen szereplői is „nagy elődökhöz” nyúlnak vissza: nemcsak a demokrácia hívei merítenek erőt

az eltűnt athéni demokrácia példájából, de a totális diktatúrák urai is a „fejlett” besúgóhálózatot fenntartó római diktátoroktól.

Heller a másik típusú érvelés során újra előveszi a termelőerők fejlődéséről szóló narratívát. Persze el szeretné kerülni a történetfilozófiai redukcionizmust. Ezért egyrészt úgy érvel, hogy a termelőerők fejlődése nem „lényegesebb” történés más, fontos történeti tendenciákhoz képest: szükséges, de nem elégséges feltétele az értékek kifejlődésének. Másrészt úgy gondolja, hogy a termelőerők fejlődéséről szóló narratíva felől vizsgálhatunk rá a társadalmi patológiák mögött megbúvó fejlődési tendenciákra. Történeti példák sorával mutat rá: azzal a folyamattal párhuzamosan, amelyben a kapitalista termelés az egyént kiszakította természet adta közösségből, egy új típusú értékhierarchia is kialakult, melynek csúcán nem a boldogság, hanem a szabadság áll. A kapitalizmus teremtette meg az alapját a határokon átívelő, személytelen mechanizmusokon nyugvó integrációnak; de ezzel vált lehetővé az is, hogy az egyes cselekvéseket az emberiség vagy a „világtörténelem” nézőpontjából értékeljük. Ugyanaz a folyamat tehát, amely a partikuláris szférák szintjén degenerálódást: szabadsághiányt, elidegenedést és elmagányosodást idézett elő, egyidejűleg egy univerzális nézőpont belsővé tételéhez is vezetett. Csak akkor van lehetőség az egyén sokoldalú kibontakozására, a szabad kooperáción nyugvó társadalom megteremtésére, ha ezt a nézőpontot már magunkává tettük.

Heller tehát eredetileg a termelőerők fejlődéséről szóló történelemképből indul ki, de végül újszerűen érvel az értékek folyamatos kibontakozásának lehetősége mellett. Homályban marad azonban, hogy az osztálytársadalom szintjén bemutatott fejlődés végül miért lenne garanciája a múltban, a partikuláris szférákban megszületett „partikuláris értékek” megőrzésének. Inkább arról számolhatunk be, hogyan születik meg az a nézőpont, amelyből visszatekintve az egyes erkölcsös tettek vagy nagyszabású műalkotások nemcsak önértékükön mérhetők, hanem az

„általános emberihez” való partikuláris felemelkedés példáiként is értelmezhetők. Heller visszaemlékezésében azt írja erről az esszéről: legfőbb erénye, hogy az érték fogalmából kiindulva „meg tudta menteni a társadalmi fejlődés gondolatát” (*Filozófiám története*, 76–77. old.). En viszont úgy látom, hogy nehezen tudta összetartani a történelmi és az egyéni fejlődésről, az értékfejlődés különböző típusairól, a történelemfilozófiáról és a plurális társadalomról szóló interpretációk szétartó szálait.

A felmerülő dilemmák bemutatásakor azonban egy újszerű kritikai elmélet körvonalazódott. Heller egyrészt amellett érvelt, hogy a termelőerők fejlődése (és általában a technikai fejlődés) szükséges feltétele az értékek kibontakozásának, és nem vetette el azt a tézist, hogy a termelőerők fejlődése a történelem egyik lényeges folyamata. Az emberi nem sokoldalú kibontakozásának lehetőségfeltételeit vizsgálva azonban eltávolodott a szubsztantív történelemfilozófiától, és a fejlődést és a hanyatlást döntően a társadalmat alkotó heterogén értékszféra dinamikus kölcsönhatásával magyarázta.

2. A nyolcvanas években, az emigrációban írt esszéikben a filozófiai nézőpont személyesebbé válik: Heller Ágnes már nem az „emberiség” nevében beszél. A kelet-európai rendszerek agóniája megerősíti azt a hitét, hogy a nagy történeti narratívák kora lejárt: a történelemfilozófia abból a szempontból érdekes, mi volt a funkciója a modernizáció kialakulásában (*Mózes, Hszuan-Csang és a történelem*, 131–133. old.). *A gyakorlati ész, és ami nem az* című írás egy másik sajátos kérdéssel közelít a filozófia társadalmi hatásáról szóló diskurzushoz: vajon felelőssé tehető-e a szerzők a filozófiájuk nevében végrehajtott rémtettekért? Hellert valószínűleg inkább Marx és a létező szocializmus kapcsolata érdekli, vitapartnerei azonban a német tragédia és Heidegger felől közelítenek a kérdéshez. Karl-Otto Apel szerint a tragédia a filozófusok felelősségére világít rá: a filozófusnak egy univerzális morális nézőpontot kell megáéví tennie, amely a személyes életvezetés és a

politika számára is iránytűként szolgálhat. A „transzcendentális pragmatizmus” ebben a kontextusban nyeri el jelentőségét. Otto Pöggeler is kiemeli a filozófia társadalmi-gyakorlati összefüggéseit, de úgy gondolja: vannak etikailag irreleváns filozófiák (szerinte pl. Heideggeré), amelyek megalkotóit nem terheli felelősség a társadalmi katasztrófákért. Heller saját álláspontját leginkább a Richard Rortyval folytatott vitában alakítja ki. Rorty ismert gondolata szerint a demokráciának elsőbbsége van a filozófiával szemben. Ez a gondolat a vita kontextusában kétféleképpen értelmezhető.

a) A jövő a liberális demokráciaké (Heller esszéje 1989-ben jelenik meg!); ha a politikai legitimitáció forrásai pluralizálódnak, a filozófus „bűnrészességének” kérdése is irrelevantná válik.

b) A jelenkor plurális nézőpontjából a filozófiák egymás „mellett fejlődő”, gyakorlati relevancia nélküli gondolati teljesítmények, tehát a filozófus nem tartozik felelősséggel gondolkodásának esetleges hatásaiért. Heller az első gondolattal szemben úgy érvelt, hogy a liberális demokrácia a hagyományos legitimitációt és a tekintélyvel nemkülönböző, észszerű elveken nyugvó konstelláció, elvileg tehát filozófiai igazolásra szorul. Azután a műalkotás és a filozófiai mű közötti különbségeket hangsúlyozza: a filozófusok nem „szabadon álló”, hanem mások meggyőződéseivel vitában álló gondolati műveket hoznak létre. Az a filozófia, amelyet nem jellemez „ütközési készenlét”, tehát nem akar hatást gyakorolni másokra, nem is vehető komolyan (97. old.).

A filozófus felelősségére vonatkozó kérdés leginkább a spekulatív és gyakorlati filozófiát radikálisan elválasztó kantianizmus bázisán lenne megoldható. Kantianus nézőpontból úgy is érvelhetünk, hogy egy természetfilozófiai munkával szemben nem merül fel a felelősség kérdése, hiszen szerzője elvonatkoztat a maga partikuláris értékeitől. Az erkölcsök metafizikájával foglalkozó szerző viszont cselekvési maximákról tesz normatív kijelentéseket: a filozófus erre a területre tévedve felelős filozófiája következményeiért. Heller

viszont Kanttal szemben érvel: úgy gondolja, hogy a filozófia mélyen személyes vállalkozás: a nagy filozófust már az ismeretelméleti vagy ontológiai alapok lerakásánál az a vágy hajtja, hogy radikális változást érjen el a világban. Kérdés persze, hogy e radikális filozófiakonceptió elfogadása nem jelenti-e azt, hogy a számára fontos filozófusokat (Marxot, Nietzsche, Lukácsot, Heideggert) végül nem tudja felmenteni a történelmi felelősség alól.

Heller a filozófus felelősségének kérdését vizsgálva a filozófiai mű befogadásának sajátosságaira irányítja a figyelmet. Először is megkülönbözteti „egy filozófia” teljes és részleges befogadását. Úgy gondolhatnánk: egy filozófia akkor idéz elő radikális átalakulást a világban, ha a befogadói minden intenciójával magukévá teszik. Heller viszont ellenkezőleg érvel: a teljes befogadás spekulációt jelent: a befogadó (jellemzően az akadémiai kutató) a filozófus végkövetkeztetéseit „a hozzá vezető úttal” együtt sajátítja el, az érveket eredeti kontextusukkal együtt értelmezi. A filozófiát a részleges befogadás teszi élővé és veszélyessé: a gyakorlatorientált befogadó „egy filozófia” egy-egy aspektusát használja céljai igazolására. Heller szerint a filozófus nem akkor mentesül a felelősség alól, ha lemond a világ, a gondolkodás átalakításának radikális igényéről. Viszont szinte a lehetetlent kívánja meg a társadalmi felelősségre törekvő filozófusoktól: fel kell ismeriük azt a társadalmi kontextust, amelyben művük egy-egy aspektusának újrafogalmazása destruktív célok igazolására lesz használható, és előzetesen el kell határolódniuk a diszkriminatív intézkedésektől (115. old.).

A látszólag konzekvens lezárás ellenére a legfontosabb kérdések nyitva maradnak: az „érintett szerzőkről” nem derül ki, mennyiben terhelte őket felelősség a XX. század rémségeiért. A XX. századi diktatúrák két fő hivatkozási alapja: Nietzsche és Marx, „mentesül a felelősség alól”, hiszen ismeretlen számukra az a társadalmi-politikai kontextus, amelyben az embertelen politika képviselői hivatkoznak rájuk. A náciak viszont nem hivatkoznak Heidegger

filozófiájára, ahogyan a bolsevikok sem Lukács Györgyre, így végül nyitva marad a kérdés, miben áll az ő felelősségük. Probléma, hogy Heller végül arra a kérdésre ad választ, hogy milyen imperatívuszokat kell követnie annak a filozófusnak, aki felelősséget akar vállalni a filozófiájából levont téves következtetésekért, annak egyoldalú interpretációjáért. Nem válaszol arra a Lukács és Heidegger szempontjából különösen érdekes kérdésre, hogy a XX. század rémtetteiért mennyiben felelősek azok a filozófusok, akik jelentős vagy kevésbé jelentős szerepet vállaltak diktatórikus rezsimok működtetésében; akiknek a gondolkodása erős politikai konzekvenciákkal jár, azonban kellően szerteágazó és magas absztrakciós szinten van ahhoz, hogy tisztán a politikai erőterben értékeljük őket. Különösen érdekes ez a kérdés Heidegger nézőpontjából, aki hajlamos volt arra, hogy filozófiájának politikai konzekvenciáit elismerje, és aki a náci rezsim bukása után erőteljesen eltávolította magától a felelősség kérdését.

3. Heller Ágnes morálfilozófiai, modernizációelméleti életművének megalkotása és hazatérése után leginkább „filozófián kívüli” témákat (vallás, művészet, politika) vizsgál a filozófia eszközeivel, de a filozófia sajátos működés módjának és eredetének kérdései is foglalkoztatják. Egy 1995-ben megjelent esszében például (*Parmenidész és a Sztálingrádi csata*) Heideggernek a *Parmenidész és Hérakleitosz* című, 1942/43-as egyetemi előadásait elemzi. Ez az előadás-sorozat egy jelentős német hagyomány utolsó dokumentuma. E hagyomány meghatározó gondolkodói: Goethe, Hegel, Schiller, Hölderlin, Nietzsche és Burckhardt a „kezdeti görögség” mitikus elképzelését teremtik meg, és a németiség autonómiaigényét a görögséggel való különös kapcsolatának feltárással alapozzák meg. Heidegger a „kezdetekhez” fűződő viszonyt a „létfelejtés” problémáján keresztül artikulálja: a „kezdet gondolkodóinak” gondolkodása, „talajtalan, bizonytalan, megalapozás-nélküli” volt, és „a létre való odahallgatás” jellemezte. Ezzel állítható szembe a

„szokásos gondolkodás”, amely „a létező elkülönült rétegeit”, behatárolt szempontok szerint gondolja el, de „meghátrál a lét előtt”. A kezdet és a létfelejtés problémája nem fejthető ki történelmi narratívában: a modern kori történelem a létezés partikuláris világáról, a hatalomról, a technikáról és a manipulációról szól. A valódi történet: kezdet és vég összekapcsolódása egy jövőbeli eseményhez, a Lét újbóli megragadásához kapcsolódik. Heidegger egy új „mítosz” megteremtésének lehetőségéről, egyúttal a manipulatív, a Léttől eltávolodott gondolkodás, a metafizika meghaladásának lehetőségéről beszél (196. old.).

Heller szerint Heideggernek ez a gondolatmenete sajátos értelemben vett „politikai” kontextusba illeszkedik. Az egyik előadásban az *alétheiára* irányuló gondolkodást úgy állítja szembe a máig meghatározó, „római típusú” gondolkodással, hogy bemutatja a kulcskategória: a *falsum* (és ezáltal a *veritas*) elsődleges, kvázipolitikai jelentését. A *falsum* az a bukás, melynek során valaki nem egyenes támadás, hanem fondorlatos megtévesztés áldozatává válik. Nem semmisül meg, hanem a győztes által megszabott szűk szabályrendszer keretein belül folytathatja életét. Heidegger szerint így a római alapokkal rendelkező, nyugati metafizikus gondolkodást (szemben az uralmi igényekkel nem rendelkező „kezdeti gondolkodással”) alapvetően áthatja a gyarmatosítás igénye. Egy másik előadásban a *Politeia* elemzésén keresztül mutatja be, hogy Platon még emlékszik a polisz eredeti jelentésére. A polisz eredetileg pólust jelentett: azt, ahogyan a lét a létezőket maga köré szervezi, és a maga-el-nem-rejtettségében tárulkozik fel számukra. Az az értelmezés tehát, amely szerint a polisz a „közös ügyekről” szól, későbbi és beszűkül. E két példa alapján úgy tűnik, hogy Heidegger elődeihez méltóan a kezdeti görögséghez való visszafordulást sürgeti, úgy azonban, hogy (történeti ismereteinknek ellentmondva) egy antipolitikus görögsgképét teremt. Heller nagy jelentőséget tulajdonít annak a körülménynek, hogy az előadások 1942/43 telén hangzanak el,

és hogy Heidegger tisztában van az akkor zajló sztálingrádi csata valós tétjével és kimenetével. Heidegger átfogó civilizációs perspektívából szemléli a vereséget: a létefejtés, a technika és a manipuláció tévútja (a metafizika) Németország katasztrofájához vezetett. Az viszont, hogy hallgatóságát e helyzetben a kezdetekhez: az apolitikus gondolkodáshoz való visszatérésre buzdítja, azt is jelenti, hogy nem hajlandó számot vetni a morális és politikai felelősséggel. Mindezt akkor, amikor még működnek a gázkamrák és tömegek pusztulnak el a háborúban.

Heller interpretációja meggyőző: kérdés viszont, miért tarthatta fontosnak az 1942/43-as Heidegger-előadások kordiagnosztikus értelmezését. Feltételezésem szerint Heller két szempontból kísérté végig Heidegger előadásait. Az egyik a filozófia messzemenő autonómiáját hirdető filozófusé. Heideggerrel példázható, hogyan épül fel egy „radikális filozófia”, amelynek szerzője a kezdetektől – az alapfogalmak és az alapproblémák megfogalmazásától – gyökeres változtatásra törekszik. A másik a felelősséget kereső morálfilozófusé, aki maga is éveken át tanított egy totalitárius rendszer egyetemén. Az 1989-es „A gyakorlati ész...” tanulmány felől válik feltűnővé, hogy a két elemzési perspektíva nem találkozik. Heideggert olvasva a filozófiák „tautologikusságának” problémájába ütközünk: a nagy filozófiák olyan perspektívát teremtenek, amelyből minden, amit a szépről és jóról, igazságról és igazságosságról korábban gondoltunk, pusztán vélelemként tűnik fel. A nagy filozófia felszámolja a vele folytatott érdemi vita lehetőségét (Heller: *Filozófiám története*, 104–105. old.). Heidegger pedig az a radikális filozófus, akinek nézőpontjából az individuális felelősség mibenlétének etikai problémája nem artikulálható.

Nagy utat jártunk be az 1965-ös *Érték és történelem* óta, amelyben még döntő szerepet játszott Heller víziója egy közös történelemfilozófiáról. Az észszerűség közös alapjait később is kereste, de egyre inkább a filozófia személyes jellege és a nagy filozófus autonómiája mellett foglalt

állást. Mintha végül azt is el kellett volna ismernie, hogy nagy filozófiák között nem lehetséges érdemi párbeszéd (annak ellenére, hogy „ütközési készenlét” jellemzi őket). Így nyitva marad a kérdés, hogy lehetséges-e a filozófiák megalkotói között olyan diszkurzív tér, amelyben a filozófia megalkotásának problémája a morális felelősség szemszögéből érdemben tárgyalható.

SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY

Bokros Lajos: Socialism – The Tragedy of an Idea

POSSIBLE? INEVITABLE? DESIRABLE?

Springer, 2021., 164 old., \$ 99.99

Öt híres szerző öt műve nyújt szellemi és elméleti alapot Bokros Lajos szocializmusról írt intelmeihez. Közülük négy a II. világháború alatt készült el, név és cím szerint a *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* (1942) Joseph Schumpetertől, *A nagy átalakulás* (1944) Polányi Károlytól, az *Út a szolgaságba* (1944) Friedrich Hayektől és *A nyitott társadalom és ellenségei* (1945) Karl Poppertól. Az ötödik inspiráló mű, Hannah Arendt *A totalitarizmus gyökerei* című könyve némelyest kilóg a sorból 1951-es megjelenésével. Közös a szerzőkben a német nyelvű magaskultúrához fűződő kapcsolat és a Közép-Európához kötődés tudományos pályájuk elején, ami több lokális kötődésnél. Sajátos történelmi, kulturális, szellemi stb. beágyazottságot jelent, mint azt Bokros a *Mitteuropa* kifejezés használatával hangsúlyozza. Sorsukban is van közös motívum: az angolszász tudományos világ felemelkedésével váltak világhírűvé, és ma már britként, amerikaiként vagy kanadaiként vannak számontartva széles körben. A könyv vizsgálatának szempontjából még relevánsabb, hogy az említett XX. századi teoretikusok mindegyike megvívta a maga harcát a szocializmussal. Intellektuális küzdelmet folytattak, és amikor a szocializmust bíralták, magukkal is viaskodtak.

Vívódások során jutottak el a marxizmus vagy a Marx inspirálta szocializmustól a konzervativizmusig, vagy lettek liberálisok.

Bokros szerint Schumpeter, Polányi, Hayek, Popper és Arendt meghasonlása és küzdelme a szocializmussal még nagyobb meggyőzőerővel ruházza fel szocializmuskritikájukat. Könyve ugyanakkor nem a marxizmus gondolatával, a belőle kinövő szellemi hagyománnyal vagy a marxizmus belső feszültségeivel és ellentmondásaival kíván behatóan foglalkozni – csak érinti őket –, hanem azt akarja bebizonyítani: a marxizmus mint 1.) a fejlett kapitalizmusnál magasabb rendű társadalmi rendszer, mint 2.) az osztályharcok elkerülhetetlen végkimenetele, a kezdetektől fogva kivihetetlen volt. A problémát három aspektusból, a szocializmus megvalósításának lehetősége, elkerülhetetlensége és kívánatossága szempontjából vizsgálja meg.

A bevezető és a következtetéseket levonó zárófejezeteken kívül a könyv szerkezetét is ez a három szempont határozza meg: mindegyik kap egy-egy fejezetet. A vizsgálatban Schumpeter, Polányi, Hayek, Popper és Arendt játssza a főszerepet, de Bokros más teoretikusokra is hivatkozik, érveiket bevonja gondolatmenetébe. Túlnyomó többségük a szocializmust bírálók táborából érkezik, mint például Ludwig von Mises, akinek *Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen* című híres cikke 1920-ban jelent meg, majd szélesebb nyilvánosságot tizenöt évvel később angol fordítása kapott a Friedrich Hayek által szerkesztett *Collectivist Economic Planning* tanulmánykötetben. Bokros egy mondattal megemlékezik róla, hogy a magántulajdont, a pénzt és a piacokat felszámoló szocializmus gazdaságának általános (érték)kalkulációs problémáira rávilágító Mises-cikk számos szocialista, konzervatív és liberális gondolkodót késztetett reflexióra. Így kerül elő mindössze említés szintjén a „szocialista kalkulációs vita”, amely a múlt század elején a nem piaci gazdaság szervezési alternatívák (köztük az I. világháborús német hadigazdaság és a szovjet hadikommunizmus) tapasztalata, illetve utóéletük nyo-

mán indult el, és a legújabb időkig érdekes fejleményekkel szolgált a kapitalizmussal szembeni szocialista alternatíva mellett és ellen szóló érvek megfontolásához, illetve tudományos minőségű értékeléséhez. Bokros a folytatásban nem tekint el egyes, a kapitalizmus védelmében felhozott érvek használatától, ellentétben a szocializmus mellettiek ismertetésétől és átgondolásától, továbbá a vita áttekintésétől, pusztán egy lábjegyzetben említi meg, hogy a piaci szocializmus oldaláról Oskar Lange, Abba Lerner és Enrico Barone járult hozzá fontos írásokkal a „híres vitához”.

Kisebbségi problémát jelent, hogy Bokros nem fejt ki: Barone lábjegyzetben hivatkozott írása (*Il Ministro della Produzione nello Stato Collettivista*) – a Hayek szerkesztette *Collectivist Economic Planning* kötetben a *The Ministry of Production in the Collectivist State* angolul – miként lehetett fontos „hozzájárulás a vitához”, ha eleve tizenkét évvel korábban keletkezett Mises vitaindítójánál. Több kérdést vet fel azonban Bokros inkonzisztens indoklása arról, hogy miért tekint el a szocialista kalkulációs vita ennél mélyebb ismertetésétől. Érvelése azon az értelmezésen alapul, hogy a vita középpontjában a szocializmus meghatározásának problémája állt, ám ez a XX. század folyamán irrelevánssá vált. Miért tartotta akkor maga is fontosnak 2021-ben, hogy könyvének második fejezetét – amelyben a „szocialista kalkulációs vita” az ismertetett módon előkerül – a szocializmus meghatározásával kezdje? Vajon a vita nem szólt-e többről annál, mint amilyenként beállítja: a szocializmus pontos definíciójának kereséséről? Jelesül arról, hogy komplex és állandóan változó körülmények között melyek a gazdaság működésének feltételei?

Így már jobban átláthatjuk a „szocialista kalkulációs vitát”, és több lehetőség adódik a megvalósítható szocializmus problémájának tudományos igényű megvitatására. Bokros láthatóan tisztában van ezzel, amikor közvetlenül a folytatásban amellet érvel, mennyire helyt- és időtálló Mises ellenérvei a racionális gazdasági kalkulációra épülő szocializmussal szemben. Ezért szentel

Mises szocializmuskritikáján túl több oldalt is Friedrich Hayek információs problémára hivatkozó érveinek. Hayek Mises kritikáját a harmincas években fokozatosan tovább gondolva azt állította, hogy a szocialista tervgazdaság azért nem lehet hatékonyabb a szabadpiaci kapitalizmusnál, mert felszámolja a kapitalizmusban működő koordinációs közvetítéseket, azaz a magántulajdont, a pénzt és a piacokat, amelyeknek köszönhetően a gazdasági élet résztvevői hozzáférhetnek a racionális döntéseik meghozatalához nélkülözhetetlen információk tömegéhez. Hayek szerint a (szocialista) központi tervezés ígérete dinamikus változó gazdasági környezetben azért beválthatatlan, mert ilyen mennyiségű szétaprózott információt piac és árrendszer hiányában lehetetlen központilag összegyűjteni és feldolgozni – sem egy ember fejében, sem egy hivatal adatbázisában. Ezt fejtette ki többek között a *The Use of Knowledge in Society* című cikkében az *American Economic Review* lapjain (1945). Ez az írása az *Út a szolgáltatáshoz* mellett fontos referenciapont és mankó Bokros számára a szocialisták elképzeléseinek bírálatában.

Akkor vajon miért zárkózik el Bokros attól a kontextustól, attól a vitától, amelyben az osztrák iskola érvei megszülettek, majd tovább formálódtak, túllépve azon, amit Mises és Hayek még a múlt század első felében megfogalmazott? Bokrost nem érdekli, milyen fejlődés ment végbe a különböző érvkészletekben, amelyekkel a szocialisták és az osztrák iskola tagjai ütköztették álláspontjukat a kalkulációs vitán innen és túl – nem függetlenül attól, amit az idők szava diktált.

Misesnek és Hayeknek már azzal is szembesülnie kellett, hogy 1917 után Szovjet-Oroszországban a bolsevikok uralma alatt kiépült és tartósan fennáll egy központi irányítású szocialista tervgazdaság, amely gazdasági fejlődést és eredményeket produkál, ahelyett, hogy összeomlana. A II. világháborút követően a Szputnyik-sokkból is kijutott nekik, így a szocializmussal szembeni érveiken már akkor módosítaniuk kellett. Később, a XX. század derekától kezdve további kihívást jelentett az

informatika fejlődése, amely nemcsak megoldással kecsegtetett az információs-komputációs problémára, hanem a szocialista központi tervezés hívei számára is új horizontokat nyitott, akik a Szovjetunió felbomlását követően sem tűntek el teljesen. Noha a szocialisták körében 1989 után dominássá a piaci szocializmus alternatívái váltak, 2002-ben a legrégebben megjelenő marxista tudományos folyóirat, a *Science & Society* különszámot szentelt *Building Socialism Theoretically: Alternatives to Capitalism and the Invisible Hand* címmel a nem piacokban bízó, hanem demokratikus dolgozói részvételen és decentralizált tervezésen alapuló szocialista elméleti modellekben gondolkodó teoretikusoknak (Pat Devine, David Laibman, David M. Kotz és a skót informatikus-közgazdász páros, Paul Cockshott és Allin Cottrell).

Cockshott és Cottrell elfogadta, hogy nem lehet racionális gazdasági kalkulációt folytatni objektív, általánosan alkalmazható mérce híján. Marx nyomán azonban úgy látták, nem a pénz a legalkalmasabb erre a szerepre, hanem a munkaidő. A nyolcvanas évek eleje óta fejlesztették a munkaidő-alapú értékalkulációt szuperkomputerek segítségével végző, nem piaci szocialista modelljüket, és rendszeresen publikáltak róla már a *Science & Society* összeállítása előtt is. Legismertebb munkájuk, az 1993-ban megjelent *Towards a New Socialism* átfogó képet ad modelljükről és szocialista hitvallásukról, amely nem kér a vegyes gazdasági modellekből, így a piaci szocializmusból sem, ahogyan a szociáldemokrácia megalkuvását és a szovjet kísérletben a marxi eszmék feladását látó idealista marxisták véleményét is elutasítja. A *Towards a New Socialism* szele Magyarországra is elért: az interneten Cockshott és Cottrell kiáltványa részlegesen magyarul is fellelhető; Szalai Miklós fordításában a szerzőpáros *Gazdasági tervezés, számítógépek és munkaértékek* című írása pedig az *Eszméletben* jelent meg (14 [2002] 56. szám, 68–78. old.). Szalai korábban a *Századvégben* (*Gazdaság, információ és tervezés: Hayek vagy a komputerek?* 17 [2002] 65. szám, 59–92. old.), nemrégiben pedig az

Eszméletben átfogó módon mutatta be Cockshott és Cottrell modelljét a szocialista kalkulációs vita kontextusában a marxi kommunizmus realitása mellett és ellen szóló érveket áttekintő írásában (*Utópikus-e a marxi szocializmus?* 27 [2015] 107. szám, 32–52. old.).

Mindezek tükrében meglehetősen elnagyolt Bokros azon állítása, hogy a „szovjet kommunizmus” bukását követően azoknak, akik még hittek az eszmé felsőbbrendűségében, a piacok feltétel nélküli elfogadása jelentette az egyetlen fogódzót (111. old.). Egyetlen hivatkozás – a Julio Godio argentin közgazdásznak a NEP „piacgazdaságát” idealizáló piaci szocializmusára és kizárólag spanyolul hozzáférhető könyvére (*El futuro de una ilusión: socialismo y mercado*) – nem elegendő, és nem adhat átfogó képet arról, milyen álláspontok voltak jelen a megvalósítható szocializmusról szóló diskurzusban a szovjet kísérlet világméretű bukását követően, vagy már azt megelőzően is, a számítástechnika és a számítógépek egyre szélesebb körű felhasználásával. A számítástechnika fejlődése és tömegessé válása új megvilágításba helyezte a kalkulációs problémát és a szocializmus mellett és ellen a vitában korábban elhangzott érveket. Új lehetőségeket nyitott meg a szovjet kudarc után a nem piaci alapú szocialista kísérletek előtt, az osztrák közgazdaságtani iskola képviselőit is arra sarkallva, hogy az új kihívásoknak megfelelően frissítsék érveküket – amit el is végeztek a megszüntetve megőrzés jegyében.

Stephen Horwitz, a nemrégiben elhunyt amerikai közgazdász 1996-ban megjelent *Money, Money Prices and the Socialist Calculation Debate* című munkájában elismerte, hogy a számítástechnika és a mesterséges intelligencia segítségével lehetségesé vált a Cockshott és Cottrell által propagált munkaidő-alapú értékszámításra alapozó „ex ante” tervezés, immár összegyűjthető és feldolgozható a hozzá szükséges milliónyi adat. Ugyanakkor értelmezése szerint a vita soha nem is az értékszámítás, hanem az emberi elme korlátairól szólt, a szocialisták egész egyszerűen félreértették – ez Mises és Hayek mai követői

közül Don Lavoie szocializmusbírálatának is a kiindulópontja. Érveik azon az ismeretelméleti feltevésen nyugszanak, hogy a gazdasági döntésekhez, így az értékalkulációhoz szükséges tudás jelentős része nem artikulálódik, és közvetlenül nem is érhető el. Pusztán hallgatólagos és közvetett, a termelők, a fogyasztók és a szolgáltatók kommunikációján, a „piac dialógusán” keresztül lehet hozzáférni. A pénz szerepe a piaci ágens kommunikációjában a nyelvéhez hasonlatos, tehát több pusztán közvetítőnél. Ahogyan a nyelv nemcsak közvetíti a tudattartalmakat, hanem a nyelvhasználok gyakorlatában a jelentéseket alakítja is, úgy a pénz is alakítja a piacgazdaság szereplőinek tudását, amelyet döntéseik mérlegelése és meghozatala során mozgósítanak, arról, hogy mit termeljenek, hogyan használják fel erőforrásaikat, mibe fektessenek, mit fejlesszenek stb. – már ha hozzáférnek a kommunikációs csatornákhöz, és nincsenek kizárva a „piac dialógusából”, ahogyan arra a társadalom széles körű bevonásával megvalósuló szocialista tervezés mellett felszólaló Fikret Adaman és Pet Devine figyelmeztet.

Az osztrák iskola érveinek alapvetőbb problémáira világított rá Nigel Pleasants *Wittgenstein and the Idea of a Critical Social Theory* (1999) című könyvében. Hayek ismeretelméleti alapokon nyugvó szocializmuskritikáját elemzi (Anthony Giddens szociológus vonatkozó gondolataival egyetemben). Wittgensteinánus kritikájának elsődleges célpontja Hayek, de a bírálat kiterjeszthető a hallgatólagos tudásra, a „piac dialógusára” és a pénz nyelv jellegű funkciójára hivatkozó újabb álláspontra is. Elemzése arra épül, hogy a hallgatólagos tudás koncepciója már Hayek társadalmi ontológiájában és ismeretelméleti szocializmuskritikájában is jelen volt. Ez a tudás, amellelt, hogy szétaprózott, személyes, kontextusfüggő és nem propozicionális, birtoklójától elválaszthatatlan, viszont tevékenységeken keresztül továbbadható, és fokozatosan elsajátítható. Ezt a gondolatot Hayek Polányi Mihály tudományfilozófiai munkáiból, elsősorban az 1966-os *Tacit Dimension*ban foglaltakból vette át, figyelembe véve

továbbá Ryle megkülönböztetését „tudni, hogyan” és „tudni, hogy mi” között (*A szellem fogalma*, 1969).

Pleasants ehhez hozzáfűzi, hogy Hayek társadalomontológiájában – a *Law, Legislation and Liberty* című, 1982-ben elkészült háromkötetes munkája tanúsága szerint – az egyének szabálykövetők. A szabályok egy része kifejtett, közvetlenül ismerhető, de többségükről, miután az egyének vagy szervezetek felett állnak, csak hallgatólagos tudásuk van. Ugyanakkor a piacgazdaság általános szabályainak rendszere, például a magántulajdonra, a szerződéskötésre és a szerződésszegésre vonatkozó elvek, valamint az egyéni cselekvést, viselkedést, magatartást szabályozó előírások átfogó rendszere egyaránt megkönnyíti mind a társadalomban szétszórtan meglévő explicit és objektív tudás, mind a hallgatólagos tudás felhasználását. Erre az információk központi begyűjtésére vállalkozó tervgazdaság nem képes: sem összegyűjteni, sem felhasználni nem tudja a termelésre vonatkozó összes ismeretet annak érdekében, hogy megtervezze a gazdasági működést, mivel ezen ismeretek nagy része nem áll és nem is állhat rendelkezésére explicit formában.

Hayek a hallgatólagos tudásról egyszerre állítja azt, hogy privát és nem tudatos, személyes és az egyéntől elválaszthatatlan, és azt, hogy túl is mutat az egyénen, mert fölötte áll. Pleasants ebben ellentmondást lát, továbbá önkényesnek tartja Hayek feltevését, hogy mind a kifejtett, mind a hallgatólagos tudás privát és az egyénektől elidegeníthetetlen volna. Wittgenstein nyomán azt állítja, hogy a tudásról való beszéd nem annak ontológiai természetéről szól, hanem a nyelv használatáról, tehát egy társadalmi gyakorlatról. Tudni valamit nem azt jelenti, hogy valaki elméje rendelkezik a tudást lehetővé tevő ontológiai minőséggel, hanem azt, hogy az illető képes részt venni abban a közösségi-társadalmi epiztemikus gyakorlatban, amelyben ezt a tudást artikulálják. Pleasants forrása, Wittgenstein vitapartnerét, aki a szubjektív tudásnak a vele rendelkező egyént megillető kizárólagossága mellett érvelt, így fegyverzi le a *Filozófiai vizs-*

gálódásokban: „ha logikailag kizárod, hogy egy másik rendelkezék valamivel, úgy az is elveszíti az értelmét, hogy azt mondd, te birtoklod.” (*Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, Bp., 1998. 179. old.)

Pleasants szerint Hayek és követői a fogyasztói, illetve vállalkozói magatartásban megnyilvánuló egyéni preferenciákat olyan tudásként határozták meg, amely csak a piacgazdaság bővített vagy spontán rendjének szabályaihoz alkalmazkodva hozzáférhető és felhasználható. Az egyéni-fogyasztói preferenciák kifejezését és a választás szabadságát a személyi szabadsággal és az egyéni autonómiával azonosították, a piaci viszonyok között folytatott fogyasztói és vállalkozói magatartás nyomán létrejövő – artikulált vagy hallgatólagos – tudás fogalma pedig eszköz volt a kezükben, hogy a piaci kapitalizmus primátusa és felsőbbrendűsége mellett érveljenek. Azt hirdették, hogy a gazdaság hatékony működéséhez nélkülözhetetlen hallgatólagos tudás a piaci mechanizmusokon, a „piac dialógusán” keresztül fedi fel magát, miközben megfeledeztek arról, hogy a piac torzíthatja is az egyéni tudást: mesterséges preferenciákat, attitűdöket és nekik megfelelő normákat alakíthat ki, amelyek maguk is piaci termékek, nem pedig az egyéni igények vagy ismeretek kifejeződései.

Pleasants bírálata arra figyelmeztet, hogy a hallgatólagos tudást ne tekintsük olyan megcáfолhatatlan ismeretelméleti ténynek, amellyel a szocialista tervgazdaság képtelen mit kezdeni, és mivel erre képtelen, nincs is létjogosultsága, nem működhet hatékonyan, tehát nem is lehet a piacgazdaság alternatívája. A tudás természetének rekonstrukciója során mind Mises és Hayek, mind pedig a követők igyekeztek olyan eredményre jutni, amely teljes egészében összeegyeztethető a piacgazdaság alapvető működési elveivel és liberális világnézetükkel.

Az új érvek alapján kirajzolódó társadalomontológiának lehet éppenséggel a piacgazdaság ellen szóló normatív következménye is. Ha a hallgatólagos tudás olyan, a gazdaság hatékony működtetéséhez nélkülözhetetlen készségeket és elő-

zetes tudást foglal magába, amelyeket egészükben nem lehet explicit módon meghatározni, akkor a tervgazdaságban gondolkodó szocialisták azt mondhatnák, hogy bár még nem tudjuk, hogyan, de a pénzt és a piacokat felszámoló szocialista gazdaság sokkal jobban hasznosítja majd ezt a hallgatólagos tudást, amihez a tőkés termelési módban a gazdaság csak korlátozottan fér hozzá. Az sem zárható ki, hogy másfajta gazdasági és társadalmi környezetben létrejöhet a szocialista gazdasági tervezés céljaira, vagyis a valódi szükségletek hatékonyabb kielégítése érdekében jobban hasznosuló tudás annál, ami a kapitalizmus gazdasági környezetében a piaci értéktételezési és árazási mechanizmusok közvetítésével alakul ki, mert mesterséges szükségleteket generálva torz képet adhat a fogyasztói igényekről, vagy akár a valódi szükségletek kielégítésére előállított javak értékéről. Mindez nem pusztán elméleti lehetőség: elég az információk előállítását, megosztását és felhasználását végző társadalmi alrendszerek (például tudományos műhelyek, művészközösségek) nem piaci működési elveire gondolni. Ha csorbult a civil szférához sorolható alrendszerek autonómiája, akkor ahogyan arra Antonio Gramsci figyelmeztet, megcsappan a mindenkori hatalommal szembeni ellenhegemónia megerősödésének esélye.

Bokros tehát a „szocialista kalkulációs vitát” mint kontextust nagyvonalúan mellőzi, amikor Mises vagy Hayek szocializmus elleni érveit mutatja be, vagy éppen használja a kapitalizmus központi tervezésen és bürokratikus centralizáción alapuló, szovjet mintájú alternatíváját bírálva. Pedig – mint arra a fenti rövid, közel sem teljes áttekintés is rávilágít – a múlt század húszas éveiben kibontakozó és még 1989 után is új fejezetekkel bővülő „szocialista kalkulációs vita” olyan szempontokat is felvetett, amelyeket fontos lett volna átgondolni a szocializmus XXI. századi lehetőségeit mérlegelve. Ennél talán csak az meglepőbb, hogy a kelet-európai értelmiségi sorsokra fogékony Bokros a szocializmussal foglalkozó könyvében nem fordít figyelmet Bence György, Márkus György és

Kis János egykor betiltott, *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című művére, amelyből kiderült, hogy a fogyasztói autonómiát korlátozó, központi munkaidő-számításon alapuló szocialista tervgazdaság ellentétes a technikai fejlődést és a szükségletek szabad kibontakozását kívánatosnak tartó marxi gondolattal (lásd bővebben erről szóló írásomat a Marosán Bence szerkesztette *Elidegenedés és emancipáció* tanulmánykötetben. L' Harmattan, 2016. 85-96. old.)

E szempontok és érvek bevonásával Bokros hozzájárulhatott volna a megvalósítható szocializmusról szóló tudományos diskurzushoz, de őt jobban érdekelték a szocializmus megvalósításának már a lehetőségéből is eredő veszélyek, amelyekre hivatkozva bebizonyíthatja, hogy a szocializmus nemkívánatos alternatíva.

Nem azért, mert gazdaságilag nem volt hatékony, hanem mert természeténél fogva elnyomó és diktatórikus (35. old.) – mint azt a szovjet mintára megvalósult szocializmusok valósága és történelmi tapasztalata mutatja. Diktatórikus jellege Bokros szerint abból a marxi-engelsi gondolatból ered, hogy a proletárdiktatúra bevezetése szükségszerű. Amit Marx és Engels leírt a kapitalizmus és a szocializmus közti „forradalmi átalakulás időszakáról”, az egyértelmű állásfoglalás volt az erőszak mellett, de hiányos. Kellő részletesség és kidolgozottság híján könnyen formálható alapanyagnak bizonyult azok kezében, akik Marx és Engels kizárólagos értelmezőinek szerepében tetszelegtek, mint például Lenin. Vitája Kautskyval Bokros értelmezésében lényegében a diktatúra és a demokrácia közötti választásról szólt a szocializmus választakkal teli és nem elkerülhetetlen megvalósulásának útján. Kautsky vívódásának a szovjet szocializmus valóságával, továbbá a lenini direktívákkal és a bolsevizmussal szemben megfogalmazott intelmeinek részletes bemutatása különösen értékes része (44–66. old.) ennek a könyvnek, amely a történelem szükségszerű menetére hivatkozó historizmus minden formáját elutasítja – legyen az Marx vagy akár Francis Fukuyama nevéhez köthető.

Bokros szerint a Marx és Engels historizmusából fakadó legkárosabb gondolat a forradalom és a proletárdiktatúra elkerülhetetlensége és szükségszerűsége. Az pedig, hogy ez a gondolat antidemokratikus, radikális, erőszakot és terrort hirdető politikai mozgalmakban megcáfolhatatlan hivatkozási alap lett, a szocializmus eszméjének legnagyobb tragédiája – állítja Bokros Popper nyomán. Írása kiáltvány a historizmus és annak is a legrosszabb formája, a kollektivistista historizmus ellen, mely utóbbi a szemében nem is lehet más, mint „illiberalis”. Az „illiberalizmus” kísértete hajszolja bele a szerzőt abba, hogy a fasizmust és a szocializmust egy lapon említse – a szocializmus Bokros értékvilágában talán csak azért nyer részleges feloldozást, mert kitermelte magából a szociáldemokráciát is, nem csak a bolsevizmust. Külön fejezet szól a fasizmus és a szocializmus kapcsolatáról, elsősorban Hayek és Arendt, továbbá Carl Friedrich és Zbigniew Brzezinski közös, a totalitarizmus természetrajzával és anatómiájával foglalkozó munkáira támaszkodva. A két eszme közös gyökere az antiindividualizmus és a szélsőséges kollektivizmus. Sorsuk is azonos: totalitárius rendszerek kiépüléséhez vezetnek, ahol a rendszer által előidézett és fenntartott erőszak öncélú és mesterséges, a gazdaság pedig nem a társadalomba, hanem a politikába van beágyazva – amitől Polányi könyvekben tört ki, írja Bokros (142. old.). Gondolatmenetébe ezen a ponton majdnem beférkőzik a jelenben érvényesülő trendek és folyamatok valamilyen szükségszerű alakulására és végkimenetelére építő historizmus, de ügyel arra, hogy ne essen abba a hibába, amit maga is kifogásol: a bírált kollektivistista eszméből logikusan következik ugyan a totalitarizmus, de kiépülésük nem történelmi szükségszerűség.

Minden kollektivistista historizmus emberellenes és elnyomó rendszereket legitimál. Történelmi idejük még nem járt le. A kollektivizmus vissza-visszatér, és különböző formáival szemben védelembe kell venni a liberális demokráciát – fújja meg a harci kürtöt könyvének zárófejezetében Bokros. Vannak a kollektivizmusnak

a marxizmus köntösébe bújt új próféta is, akik a kapitalizmus és a liberális demokrácia közelgő összeomlását hirdetik. Ilyen Slavoj Žižek, aki Bokros szemében a leninista kommunizmust rehabilitáló felforgató elem. Hogy milyen potenciális veszélyt hordoz kommunizmusa a tőkés rend felbomlásására, arról elárulhat valamit az üresség és hiány, amellyel az szembeül, aki a szocializmus megvalósításának praktikus kérdéseire keres válaszokat a mainstream radikális baloldal prominens szerzőinek, köztük Slavoj Žižeknek a könyveiben.

Noha nem a kapitalizmus fel számolásáról szól, tartalmasabb a filozófiai kommunizmus praxisra vonatkozó semmitmondásánál a globális tőkeadó bevezetésére tett javaslat, amellyel Thomas Piketty francia közgazdász először az egyenlőtlenségekről szóló nagy sikerű könyvében állt elő. Bár túlzás, hogy ma már senki sem emlékszik rá, mint Bokros állítja, de tény, hogy *A tőke a 21. században* sokak könyvespolcán nem sokkal az után kezdett el porosodni, hogy felkerült oda, gyakran olvasatlanul. Piketty azóta tovább gondolta elképzeléseit, és angol fordításban *Capital and Ideology* című munkájában most már a „demokratikus szocializmus” címkéjével ellátott, átfogóbb megoldásokat kínál a globális egyenlőtlenségekre. Mostanáig közel sem kapott olyan nagy sajtó- és akadémiai visszhangot, mint a 2014-es bestsellerében foglaltak. Bokros sem foglalkozik vele, pedig Piketty „demokratikus szocializmusa” testhezállobb ellenfélnek bizonyult volna a filozófiai kommunizmus körénél.

Tény, a *Capital and Ideology* angolul közel egy időben jelent meg Bokros angol nyelvű könyvével a szocializmusról, így nem tudni, volt-e lehetőség a reflektálására. Az olvasottak alapján az is kérdéses, hogy Bokros kezdett-e volna bármit is Piketty „demokratikus szocializmusa”-ról. Könyve ugyanis gyakran kelti azt a benyomást, hogy a szocializmus csak ürügy vagy eszköz a kezében egy valódi érték és eszmeiség nélküli eszme kritikájához. Nem győzi meg olvasóját, hogy korunkban a szocializmus valódi veszélyt jelentene a liberális demokráciákra és kapitalizmusra, szocializmuskritikája pedig

akár az illiberalizmus kritikájaként is olvasható.

Az illiberalizmus Bokros könyvének lapjain is jelen van. Ha tetszik, a könyvet az illiberalizmus kísértete járja át. Bokros nem riad meg tőle, hanem a nyílt társadalom és a liberalizmus értékei mellett – Heller Ágnes emlékének ajánlott – védőbeszédrel akarja elűzni. De akkor miért nem az illiberalizmusról írt bírálatot? Minek ide a szocializmus?

NAGY DÁNIEL GERGELY

Éber Márk Áron: A csepp

A FÉLPERIFÉRIÁS MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE

Napvilág, Bp., 2020. 284 old., 2900 Ft

A Nemzetközi Szociológiai Társaság a századforduló környékén szavazást rendezett tagjai körében arról, melyek a XX. század legnagyobb hatású szociológiai művei. A *Sociological Imagination* C. Wright Millstől (Oxford University Press, 1959.) a második helyre futott be, az összesített szerzői rangsorban Mills is erre az előkelő helyre került. Ha könyvét ma már ritkábban veszik is kézbe, generációkon át valóban megkerülhetetlenek voltak a kritikai társadalomkutatás itt fémjelzett alapvetései. Nem kell mindenben egyetérteni – hozzám például mind a keményen ostromozott „nagy elmélet”, mind a „lapos empirizmus”, azaz Parsons és Lazarsfeld elgondolásai sok tekintetben közelebb is állnak –, kétségtelen azonban annak az éles fénynek a megvilágító ereje, amely a kutatási szférát is átható hatalmi összefüggésekre irányul, a társadalmi problémák nyilvános megjelenítésének hangsúlyával. Olyan mozzanatok kiemelt szerepével, amelyek ma is alapvető elemei a – napjainkban közszociológiaként is aposztrofált – gyakorlatorientált társadalomtudomány programjának.

Amikor a közelmúltban megjelent könyvében Éber Márk Áron a „szociológiai képzelőerő” fejlesztésére szólít fel, a szociológiai köz-

beszéd olyan centrális pozíciójának újraélesztését is célozza, amilyen a hetvenes–nyolcvanas években jellemezte a közéleti diskurzuson belül, és amelyből azóta minden bizonynyal sokat veszített. Akkoriban a módszertani szakszerűség erősödő diszciplináris hangsúlyával párhuzamosan, más társadalomtudományi megközelítésekre is támaszkodó, kvalitatív, esetenként a napi aktualitásokra is reflektáló, legjobb darabjaiban igen invenciózus szociológiai vagy szociográfiai munkák törték át a közfigyelem falait. Tegyük hozzá, e művek korabeli népszerűségéhez sokban hozzájárult az uralkodó ideológiai kánontól, a tankönyvi formulákba merevített marxizmustól eltávolodó, más gondolati rendszerekre is nyitott, valóságközeli szemléletmód. Amíg a megújulást szomjazó szellemi közhangulat az idő tájt kedvező hátteret nyújtott a kritikai attitűd érvényesítéséhez, Éber Márk ma inkább a nagyobb ellenállás irányába indult el, amikor a marxi fogalmi apparátushoz, az osztályelemzés szemléleti kereteihez nyúlt vissza a társadalmi igazságtalanságok, a hátrányos helyzetek, megélt sérelmek gyökereinek feltárásakor. A hazai társadalomkutatásban, bár nem egyedülálló, ma csak szűk körben eleven ez a gondolati platform. A társadalmi problémák magyarázatára szolgáló elméleti modellek nemzetközi mezőnyében már jelentősebb pozíciókat mondhat magáénak. Az egy fél évszázaddal ezelőtti felívelést hosszabb visszaesés követte, akár a neoliberais, akár a neokonzervatív ellenáramlatok nyomán, amelyeket az elmúlt évtizedekben kibontakozó pénzügyi-gazdasági válságjelenségek, társadalmi megrázkódtatások közepette egy újabb nekilendülés váltott fel.

A szellemi áramlatok ciklikus mozgása az „alapító atyák” szociológiai hagyományon belüli relatív pozíciójára is kihat. Aligha van közmegegyezés minden egyes személyt illetően, de ebben a vonatkozásban is hivatkozhatunk az ISA említett szavazási sorrendjére (amely valójában a szociológia eredetének XIX. századi szakaszát, kiemelkedő műveit is magába foglalta). Az első száz szerző között, annak is első harmadában négy, szá-

zadokon átívelő klasszikus szerepel: a ma valamennyi kánon szerint ebbe a sorba tartozó Weber és Durkheim mellett Simmel és Marx. A társadalomelméleti tájékozódás irányát alighanem jól jelzi a „nagy négyesre” vonatkozó preferencia-rangsor. Éber Márk kötete sem hagy kétséget ezt illetően. A hivatkozások és említések számát Marx utcahosszal vezeti, és a konfliktusok történeti szerepét ugyancsak hangsúlyozó Weber még versenyben van; a másik két szerző nem jelenik meg. El kell árulnom, a magam személyes rangsora ennek lényegében a fordítottja. (Ez egyben azt is jelenti, hogy a jelen recenzio megírása számomra nem volt rutin-feladat, és az olvasó nem várhat tőlem az adott kutatási irányzat önnön mércéit alkalmazó bírálatot. Az írás elkészültében a szerkesztői várakozás és a könyv jelentőségének személyes elismerése egyaránt közrejátszott.) De az sem kétséges, hogy (hasonlóan ahhoz, ahogy ez bizonyára Weberrel kapcsolatban is elmondható) a marxi megközelítés számos eleme kifejezetten vagy implicit módon jelen van a mai szociológusok, a hazai kutatók zömének a látásmódjában; a derékhad és az idősebb generáció esetében ez minden bizonnyal így van. Korántsem mindegy, hogy ez a hagyomány miként, milyen hangsúlyokkal él tovább – nem utolsósorban ezért is üdvözlendő esemény egy ilyen orientációjú munka a fiatal szociológus generáció egyik legjelesebb képviselőjétől.

Amennyire meg tudom ítélni, a marxi elméleti hagyomány folytatására több út is kínálkozik, még ha nem válnak is el egymástól éles határvonalakkal. Létezhet a szociológiai vizsgálódás terepein is egy szorosabb szál, erősebb ragaszkodás az eredeti kiindulópontokhoz. Ez a történeti súlypontokat, az érdekvizonyokat, konfliktusterepeket emeli ki egy dialektikus (kurrens terminusokkal: nem-esszenciális, relációs) megközelítés jegyében. Ennek kontúros változata az eredeti marxi terminológia (köztük az értéktöbbség, a termelési viszonyok, az osztályharc fogalmának) többé-kevésbé következetes megtartása. Nemegyszer a neomarxizmus vagy a posztmar-

xizmus címkéjével léteznek továbbá olyan áramlatok is, amelyek a weberi vagy újabb gondolati rendszereket is integrálva lépnek tovább, esetenként az eredeti kiindulópontoktól is eltávolodva. A főként Wallerstein nevével fémjelzett világrendszer-elmélet, amely a tőkés elsajátítás elgondolását a nemzetközi szintre, államok vagy nagyobb régiók közti viszonyokra terjeszti ki, inkább az előbbi változatokhoz áll közel. Éber kötetének egy másik fontos elméleti forrása, Erik Olin Wright empirikusan is kidolgozott, többdimenziós osztálykonceptiója, viszont egy másik változatot jelenít meg, a tőketulajdon mellett a képzettség (humán tőke) és a szervezeti pozíció jellemzőit is bevonva az analitikus marxizmus eszköztárát is használó modelljébe. Bourdieu több tőkeválfajt is megkülönböztetve hasonló irányban haladt, ha hajlott is ezen belül a gazdasági erőforrások, az anyagi tőketulajdon meghatározó szerepének elismerésére. Éber Márk úgy áll ki egy dinamikus relacionista felfogás, szellemes kifejezésével az „ismeretelméleti éberség” jegyében az eredeti marxi platform mellett, hogy közben az attól többkevesebb élességgel megkülönböztethető irányzatokból is jelentősen merít. Így mindenekelőtt a világrendszer-elméletből, annak is még viszonylag korai (főként Wallerstein munkásságán alapuló) változatából, amelynek érzelmi intenzitása a múlt század második felének első évtizedeiben a gyarmati felszabadulás és a neokolonializmus elleni fellépés támogatásából táplálkozott. A korabeli viszonyok között ez alapvetően szembefordulást jelentett az amerikai hegemoniával; centrum és periféria szembeállítás, illetve a dichotómiát árnyaló félperiferiális pozíció fogalmi sémája ezen kontextuális összefüggésben értelmezhető. Miközben az irányzaton belül a vizsgálódás fókusz a hegemonia ciklusaira és megrendülésére irányult, a kapitalista világrendszeren kívüli vagy hozzá legalábbis csak másodlagos szálaikon kapcsolódó nagyhatalmi konstellációkra kevesebb figyelem jutott. Éber Márk is átfogóan foglalkozik a XX. század gazdasági-politikai mozgásaival, viszont a szovjet világrendszer

belső viszonyaihoz, történeti dinamikájához kevesebb centrum–periféria szempontú támponttal szolgál. A könyvből is kiérezhető azonban, hogy a kelet-európai rendszerváltást rövid ideig követő időszakon, a „történelem végét” tételező elképzeléseken túljutva, ezen az irányzaton belül is egy többpólusú hatalmi felállás komplexitására nyitottabb szemléletmód honosodott meg, amely szélesebb, a szakterületen túl is érdeklődést kiváltó műveket eredményezett.

Számomra külön nyereség, hogy a könyv hangsúlyosan hívta fel a figyelmet a világrendszer-konceptió táborán belül Giovanni Arrighi munkásságára – bár főként a korai szakaszához kapcsolódó hivatkozásokkal. Izgalmasabb a későbbi, *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century* című kötete (Verso, London – New York, 2007.), amelynek nagy íve Smith és Marx társadalomtörténeti elképzeléseinek ütköztetésétől a világrendszer-centrumok több évszázados átalakulásáig vezet, az újabb fejlemények közt a kelet-ázsiai régió, ezen belül mindenekelőtt Kína felemelkedését is behatóan tárgyalva. Smithre támaszkodva nemcsak a piacméret és a piaci expanzió szerepét emeli ki, hanem eközben a piac és a kapitalizmus szoros kapcsolatáról vallott elképzeléseket is megkérdőjelezi. Ami pedig a világrendszer-konceptiók válfajai szempontjából különös súllyal eshet a latba, lépéseket tesz a kapitalizmus és a szocializmus duális kontrasztjának feloldására (a mai Kínára egyik kategóriát sem alkalmazza). A strukturális vonatkozások között az állam (pártállam) és a tőke viszonyával csak másodlagosan foglalkozik, és alig érinti az olyan kulturális tényezőket, mint például a tekintély időről időre előtérbe kerülő maximája és a fejlődési dinamikára gyakorolt hatása, vagy általában véve a tudományos-technikai, szellemi innovációk szerepe. Arrighi egészében reálisan jeleníti meg a kínai fejlődésnek a globális kapitalizmus alapvonalától eltérő, önnön logikáját követő vonásait. A világrendszer-elgondolás e komplex változata az irányzat hívei számára bizonyára további kihívásokat rejt magába

(gondoljunk például csak arra, hogy újabban a világ gazdagjainak listáin – „vajon a centrum centrumában”? – a kínai milliárdosok gyorsan gyarapodva tűnnek fel).

Éber Márk könyve a társadalmi struktúra egy olyan, a nemzeti kereteken túlmenő globális felfogása felé vesz irányt, amely a hazai tagolódás újszerű megragadását is célul tűzi ki. A nemzetközileg is kevés előzménnyel rendelkező, úttörő vállalkozásnak már a konceptuális kiindulópontokat tekintve is számos buktatóval kell szembenéznie. Az osztályelméletek egyik sarkalatos kérdése, hogy az osztályokat pusztán külső (objektív) kritériumok alapján tételezett érdekviszonyok szerint kell-e meghatározni, vagy a belső átélést, a szubjektív összetartozást, az ellenpontot alkotó erőkkel szembeni kollektív kiállást is kritériumként kell alkalmazni. Éber Márk az előbbi mellett foglal állást, s ezzel kapcsolatban is Mills, pontosabban egy Gerthszel közös, *Character and Social Structure: The Psychology of Social Institutions* című munkája (Harcourt and Brace, New York, 1953.) a hivatkozási alap számára. A „gazdasági tagoltságot jelentő osztályszerkezetnek az élet-esélyekre való befolyása”, a személyes érdek és a csoportszintű érdekellentétek pusztán ebből való levezetése valóban triviális, ha az elosztás terén adott mennyiségről beszélünk. Más a helyzet, ha a „torta” mérete nem adott. A *csepp* másik elméleti támpontja, a nemrégiben elhunyt amerikai szociológus, Erik O. Wright munkássága, különösen releváns e kérdéseket tekintve. A leggyakrabban idézett korábbi darabok mellett a 2015-ben megjelent egyik utolsó munkája, összegző mesterműve (*Understanding Classes*. Verso, London, 2015.) is szerepet kap Ébernél. Bár Wright kutatásairól az osztálypozícióknak a jövedelmi egyenlőtlenségekben játszott relatív szerepéről itt kevesebb szó esik, a megállapítások mögül ennek az empirikus munkának a tanulságai is kiérződnek. Nem utolsósorban pedig annak a társadalomkutatói együttműködésnek a nyoma, amely az analitikus marxizmus jegyében a vonatkozó terminológia fogalmi élesítésére, ahogy

Wright egy interjúban fogalmazott: egy „süketelésmentes” beszédmód kialakítására vállalkozott. (Mike Beggsnek adott interjúja [2015] magyarul: *Miért fontos az osztály?* Interjú Erik Olin Wrighttal. Ford. Éber Márk Áron. *Eszmélet*, 2017. 9–32. old.) Noha alapjában egy *an sich* hangsúlyú, objektív jellegű osztályfelfogásból indult ki, játékelméleti eszközök minuciózus alkalmazásával veszi számba azokat a szituációkat, amelyek zérus, sőt esetenként negatív összegű kimenetelt eredményeznek, szemben azokkal, amelyek az összességében pozitív hozamot is lehetővé teszik. Egyben részletesen elemzi a lehetséges stratégiákat, egyéni vagy (szakszervezeti, pártalapú stb.) kollektív alkulehetőségeket, a pozitív jóléti kompromisszumok esélyeit a csillagzatok kedvező állása (a közgazdasági görbék bevonásával is elemzett időbeli és térbeli kontextus pozitív befolyása) esetén.

Mindez szorosan összefügg a kizsákmányolás marxi terminusának alkalmazásával, ami *A csepp* egyik visszatérő motívuma. Minél inkább zérus-, vagy negatív összegű kimeneteket valószínűsítünk a tőke/munka játszmákban, annál inkább tételezhetjük kizsákmányolás meglétét ezekben a viszonylatokban. Bár különösen az elmélettörténeti áttekintésekben Arrighi és Wright is nagy figyelmet fordít a kizsákmányolás szituációira, a jelenkori folyamatok leírását nem korlátozzák az antagonisztikus (a fentiek értelmében zérus-, vagy negatív összegű) relációkra. A kizsákmányolás terminusához differenciáltan és egészében takarékosan nyúlnak. Wright munkája, az *Understanding Classes* azért is tanulságos, mivel a szóban forgó szempontból is részletesen foglalkozik a szociológiai osztályelméletek jelentősen eltérő változataival. A spektrum az ideologikus túlszínezettségre utaló teljes elutasítástól (Goldthorpe) a fogalom alkalmazását a járadék jellegű előnyök széles válfajaira kiterjesztő elgondoláshoz (Sørensen) terjed. De Tillynek az az árnyaltabb felfogása is helyet kap, amely a tartós egyenlőtlenségek forrásainak strukturális tényezői közt a kizsákmányolás mellett az előnyfelhalmozásnak (*opportunity hoarding*)

azt a válfaját is azonosítja, amely a tőke/munka viszonylattól nagyrészt függetlenül létező kedvező helyzetek (például piaci rések) hosszabb távú kiaknázására épül. Wright többdimenziós, az ellentmondásos pozícióknak (például a szervezeti pozíciónak vagy kulturális erőforrásnak tőketulajdon híján is) nagy szerepet juttató osztálymodellje is egy komplex megközelítés eredménye. Ez a többrétűség a gyakorlati útirányok vázolásakor is megjelenik. Saját empirikus kutatásaira is támaszkodva hangsúlyosan tárgyalja az alternatív stratégiák között a „vad” kapitalizmusnak a svéd, tágabban az északi szociáldemokráciához kapcsolódó jóléti modell elemeivel módosított, munkabarát irányú átformálásának lehetőségeit.

Főként a hatvanas–hetvenes évekkel, a neoliberalizmus térhódítása előtti időszakkal kapcsolatban Éber Márk is helyet szentel a korabeli jóléti vívmányoknak, de ezekre egészében kis hangsúly esik. A kapitalizmus alternatíváinak megjelenítése, a velük foglalkozó kutatási irányok tárgyalása is szűkebb térre szorul annak a platformnak az alapján, amely a globális kapitalizmus egységes rendszerét tételezi, s az egyes területi egységekre jellemző eltéréseket inkább csak az egységes rendszeren belüli, eltérő pozíciókhoz kapcsolja. Arrighi és Wright a jelenkori viszonyokat tekintve is komolyabb szerepet tulajdonít a létező ellensúlyoknak, a munkavállalói szervezetek és az őket támogató politikai szerveződések különböző formáinak. Alighanem az erőviszonyok eltérő megítélése is szerepet játszik abban, hogy *A csepp* a kizsákmányolás terepét a termelés klasszikus terepénél jóval tágabb körre, a háztartás és a személyes rekreáció megannyi vonatkozására is kiterjeszti. A szóban forgó fogalomhasználat éle, átütő ereje szempontjából is megfontolandó, hogy mindez mennyire kvadrát a köznap nyelv gyakorlatával. És egyáltalán a számításba vett hátrányos helyzetek, sérelmek személyes megélésével vagy ennek hiányával.

E terminológiai kérdéseknél lényegesebbnek tűnik az Éber által javasolt két, meghatározó dichotómia, a tőke–munka viszony és a centrum–

periféria pozíció keresztezésével kapott újszerű tipológia. E négymezős séma részletesebb kibontása komoly kihívás a további kutatásoknak és elméleti vitáknak. Néhány ellenvetés a könyvben olvasható kifejtéssel szemben is felmerül. Bár első lépésben az egyes tipológiai mezők eltérő erőforrás-potenciáljának és érdekérvényesítési esélyeinek a logikai kibontását várhatnánk, mindjárt a pozíciójavítás gyakorlati változataival találkozhatunk. Ezeknek a stratégiai módoszatoknak a megjelenítése (az önképzéstől a felhalmozáson át a különböző szervezeti fellépésekig) sok tekintetben egybeesik mind a centrum–periféria, mind a tőke–munka tengely szélső pontjain, ami gyengíti a tipológia pregnáns voltát. A könyvben kifejtett érvrendszer szellemének véleményem szerint inkább megfelelné, ha a félperifériás helyzet nemcsak az adott közeg vagy regionális kontextus világrendszeren belüli pozíciójára vonatkozna, hanem közvetlenül a „tőke” és a „munka” viszonylatában elfoglalt közbülső, wrighti értelemben ellentmondásos helyére is.

A következő lépés a tipológiát a centrum–periféria dichotómia tengelyén egy újabb megkülönböztetés, a globális osztályhelyzetben belüli külső–külföldi és belső–belföldi, majd az előbbi szempontból is egy nyugati–keleti tőke–munka megkülönböztetés bevezetésével árnyalja, ezzel már egy hármas sémát kapunk. E modellek részletesebb kibontása és empirikus tesztelése jelentős kihívás, konceptuális szempontból azonban máris megvan a maguk heurisztikus értéke. A szóban forgó tengely jelentése, a külső–belső megkülönböztetés is tisztázást igényel még. Bár centrum és periféria (illetve centrum és félperiféria) kontrasztját vélhetnénk itt megjeleníteni, a szerző elutasítja az ilyen feltételezést – legfeljebb részleges egybeesésről lehet szó. Hasonló a helyzet a nyugati–keleti vonatkozással is. E szembeállításnál nyilván nem gondolhatunk olyan esszenciális jellegzetességekre, amelyek a könyv szellemének, megismerési alapelveinek eleve ellentmondának. Vélhetően nagy súllyal esnek latba a tulajdon jellegével, a (kibocsátó és a

befogadó) állam rendelkezési jogaival, az eltérő munkajogi szabályozással összefüggő tényezők. A kifejtés e téren egyelőre nem bővelkedik részletekben. Vajon mi ezeknek a területi jegyeknek a tényleges szerepe – például a „munka” esélyei szempontjából? Hogy némiképp konkretizáljuk: hol milyen dolgozni, ha például a hazai autópálya környékéről vesszük a példákat, az Audi és a Suzuki, vagy egy hazai beszállító, vagy akár egy indiai tulajdonú gumigyár munkavállalóit vetjük egybe? De kiterjeszthetnénk az egybevetés körét a kötet által erőteljesen szorgalmazott globális szemléletmód jegyében, például azonos cég, autómárka német és szlovák vagy akár indiai és kínai telephelyének munkavállalóit tekintve. A kötet ilyen szempontból ígéretesen indít négy fiktív példa illusztrációjával, egy kórházi osztályvezető főorvos asszonytól egy német székhelyű járműipari nagyvállalat betanított munkásáig, és vázol ezeken keresztül egyes konkrét osztályhelyzeteket. A későbbi fejezetekben azonban ez a fajta megjelenítés már nem folytatódik. Tekintsük ismét a hazai/nyugati/keleti vonatkozást. A centrumközeli pozíció globális alapelve adott multi cég esetében a nyugati tőke erőfölénye mellett a hazai munka ilyen viszonylatú hátrányát is sugallhatná – tegyük azonban mindjárt hozzá, egy ilyen olvasatot a mindennapi tapasztalatok mellett a könyv idevágó konkrét megállapításai sem támasztanak alá. De ismerjük el, ami a különböző típusú munkahelyeket és alkalmazási körülményeket illeti, nem vagyunk bővében az ilyen irányú kutatási tapasztalatoknak; a további vizsgálódások remélhetőleg ezekre a (sok tekintetben speciális megközelítést, sajátos mintavételt, megfigyeléseket is feltételező) kérdésfeltevésekre is kiterjednek.

Ha közvetlen ellenőrzésüket tekintve egyelőre csak szórványos is a tapasztalati támpont, a mai magyar társadalom szerkezetének alakulására vonatkozóan más kiindulópontokból, közelmúltbeli kutatásokból már bővebben áll rendelkezésre, ha osztálykonceptiójuk és a hagyományos rétegződéskutatásokhoz való viszonyuk más és más is. Összesség

áttekintésük a könyvnek a szélesebb olvasóközönség szempontjából is nagy érdeklődésre számot tartó fejezetei közé tartozik. Azokat a hipotézisként megfogalmazott kérdéseket, hogy a magyar társadalom osztályszerkezete egyharmados, kétharmados vagy egyéb tagolódást mutat-e, egzaktabb kritériumok, tesztelési lehetőségek híján azonban nem tartom egyértelműen megerősíthetőnek vagy cáfolhatóknak. (Például az európai életsztenderdekkel illetően a komparatív vizsgálódások tapasztalatai szerint kis leegyszerűsítéssel inkább egy „egyharmados”, míg a normatív beágyazottság szempontjából „kétharmados” integráltságról beszélhetnénk a hazai esetben – az utóbbi vonatkozásban tartalmilag egyébként igen különböző gyakorlatokat tekintve, mint amilyen a választási részvétel, vagy aktuálisan a COVID-oltáshoz való viszony tendenciái.) Tanulságos ugyanakkor, s Ferge és Kolosi megállapításaitól Róbert Péter és Huszár Ákos idevágó eredményeiig egészében egybehangzó is, ami a közbülső (foglalkozási, státus-, fogyasztási) helyzetek hosszabb távú gyengülését illeti az elmúlt évtizedekben. S az a nagyon sommás hármass (háromszor egyharmados) tagolódás is plauzibilis rajzolat a felső, közbülső és alsó csoportok viszonylagos súlyát tekintve. A társadalmi közép ideálisan tételezett – legnagyobb – részarányához képest ez valóban mérsékelt, és az eredmények szerint egészében csökkenő részesedést jelez. (A könyv első látásra talányos címe közvetlenül szakmai vonatkozású: a hazai rétegződéskutatás egyik, több évtizede folyó vitájára utal a magyar társadalmi szerkezet profilját leginkább közelítő alakzatokról, a „terhes babapiskótától” a körte, a piramis vagy, mint Éber Márk javasolja, a felfelé és lefelé megnyúló cseppformáig. Könyvcímként a „csepp” valóban jól hangzó és a figyelem felhívására alkalmas metafora, de azt a kérdést sem gondolom igazán megválaszolhatóknak, hogy hozzá képest a „körte” vagy a „piramis” analógiák hogyan teljesítenek. Például a körte és a csepp skicc-rajzolata a szememben elég közeli, de bizonyos vonatkozásokban, nem utolsósorban a hatal-

mi erőforrásokat, érdekérvényesítési esélyeket illetően éppen a piramis séma lehet a leginkább valóságközeli. Hasznos illusztráció lett volna, ha a kötet vizuálisan is megjeleníti a csepprajzolatot, illetve a le- és felfelé való megnyúlás eseteit.)

A hazai kutatások alapján a kötet behatóan foglalkozik a gazdasági, a kulturális és a társadalmi erőforrások kérdéseivel is. Ez az utóbbi kapcsolathálózati vonatkozás személyes szempontból – saját és kollégáimmal, köztük 2010 előtt Angelusz Róberttel végzett kutatásaim szempontjából – különösen közeli. Az érdeklődést fokozza, hogy Éber Márk az olyan strukturalódási elveket, mint a „hasonló hasonlóval társul” jellegű homofil tendencia, valamint a különböző típusú erőforrások összekapcsolódása (Blau terminusával: konszolidációja), egyaránt az egyenlőtlenségek dinamikájával és növekedésével köti össze. Ahogyan az egyenlőtlenségek erősödésének a mechanizmusait és a társadalmi polarizáció jelenségeit egyaránt az osztályjelleg manifesztációjaként értelmezi. Ezek nem is annyira triviális kérdések. A dolognak csak egyik oldala a rendelkezésre álló empirikus adalékok korlátozottsága. A konszolidáció longitudinális vizsgálata például a főbb erőforrásfajták sztenderd jelzőszámait, köztük a kapcsolathálózati vonatkozás önmagában is komplex mutatóit igényli; ezek együttesét kevés projekt képes teljességgel reprodukálni. A koncepcionális komplikációk zömükben az osztályjelleg pregnáns körvonaláival, azok meglétével vagy hiányával függenek össze. Az nem kétséges, hogy a homofiliaelv érvényesülése a feltételezett irányban hat, hiszen a hasonló társulása és együvé tartozása a társadalmi határvonalak erősödését eredményezi. Angelusz Róbert e kérdéssel kapcsolatban visszatérően hangsúlyozta a nagycsoportok nominális jellegének, kategoriális elkülönülésének alapelvét, és ezzel kapcsolatban a látásvizonyok, a „szabad szemmel” való láthatóság mozzanatát (vö. Angelusz Róbert: Rétegződés és láthatóság. In: uő: *A láthatóság görbe tükrei. Társadalomoptikai tanulmányok*. Új Mandátum, Bp., 2000. 39–58. old.).

Más osztályokról beszélni ott, ahol a közbeszédben az ilyesfajta hovatartozás ma is életszerűen van jelen, például Angliában a közelmúltbeli nagy BBC-vizsgálat ilyen tapasztalatai szerint is (lásd Mike Savage et al.: *Social Class in the 21st Century*. Pelican, London, 2015.), mint ahol ennek elmosódása és a közgondolkodásból való kikopása nyomán az „osztályvakság” vált „természetes” beállítódássá.

A homofiliaelv jelzett érvényesülése egyben az osztálykonceptió kulturális elemének, az együttes hovatartozás, orientációs közösség, a *für sich* jelleg öhatatlan jelenlétét is feltételezi (szemben a pusztán homogeneitással), s ez Éber Márk gondolatmenetében is egy többrétű osztályfelfogás felé mutat. A konszolidációs jelleg ugyanakkor bizonyos erőforráselőnyök és -hátrányok egymásra kapcsoltságának alapvetően strukturális jellegzetességét emeli ki. Ahol például a képzettség számottevően meghatározza az akár anyagi, akár társas kapcsolatok és presztízs szempontjából vett életesélyeket, ott a szoros egybekapcsolódás valóban jelentősen hozzájárulhat az egyenlőtlenségek növekedéséhez. Az effajta megnyúlás, szétválás hatása az osztályszerkezet alakulására azonban már inkább ambivalens. Nemcsak arról a – Peter M. Blau által *Structural Contexts of Opportunities* című könyvében (University of Chicago Press, Chicago, 1995.) hangsúlyozott – strukturális-logikai alapelvről van szó, hogy az ilyen típusú szétválások, különbözőségek ösztönzően hathatnak a mobilitás dinamikájára (jegyezzük meg, ezzel a strukturális tendenciával szemben a kulturális tényezők, szimbolikus választóvonalak esetenként erőteljesebben jelennek meg), hanem azokról a kapcsolathálózati kutatások és a köznap gyakorlat által is megerősített tapasztalatokról, amelyek az érintkezési viszonyok hasonlósági elve mellett a presztízselv (a hálózatkutatások egy befolyásos irányzatának nyelvén: *preferential attachment*) érvényesülését támasztják alá. Az ilyesfajta mozgások az észlelt erő, tekintély, befolyás összpontosulásának irányában viszont inkább gyengítik az osztályok

belső kohézióját. S itt nem egyedül a szubjektív tényező figyelembevételéről van szó. Ha például – egy egyszerű dichotóm sémát feltételezve – az „alsó osztályhoz” tartozók tényleges vagy vágyott nexusaikban és életvitelük egyes elemeiben a „felső osztály” felé orientálódnak, az óhatatlanul kihat a kapcsolathálózati értelemben vett strukturális viszonyok, az osztálytagolódás jellegének, kristályos vagy lazább szerkezetének alakulására is.

Az egyenlőtlenségek dinamikája további paradoxonokkal bővül a könyv egyik fókuszpontjául szolgáló globális vonatkozásokban. A kötetnek köszönhetjük, hogy felhívta a figyelmet egy kiváló svéd társadalomtudós, Therborn műveire, és Éber Márknak külön azt, hogy a közelmúltban magyar nyelven megjelent egy interjú (Az egyenlőtlenség dinamikája. Ford. Éber Márk Áron. *Eszmélet*, 29 [2017], 113. szám, 101–24. old.), amely az újabb kutatások, főként Milanović munkái nyomán a világ régióit veti egybe nemzetközi adatbázisok alapján. Míg az elmúlt időszakban egyes centrumországokon belül is jelentősen nőttek az anyagi típusú egyenlőtlenségek (Piketty nagy hatású munkája nyomán a szellemi élet nemzetközi színterein erről sok szó esett), addig a világ régióit tekintve – nem utolsósorban a kelet-ázsiai felemelkedés nyomán – bizonyos kiegyenlítődéssé tapasztalható. Therborn joggal figyelmeztet e téren is egy többdimenziós megközelítés igényére, mert például a jövedelmi pozíción kívül az általa bevont további tényezők közül az életesélyek (élettartam-kilátások) esetében is érvényes az említett kiegyenlítődéssé tendencia. Olyan új trendekről van szó, amelyek az átfogóbb dinamikák, a globális viszonyok kutatásában nemcsak figyelmet, de újfajta kérdésfeltevéseket is érdemelnek. De további elemzésekre szólítanak fel azok a kötetben részletezett komparatív tapasztalatok, hazai és külföldi kutatási eredmények is, amelyek az egyenlőtlenség átörökítésének, a szociokulturális zártágnak nemzetközi viszonylatban kiugró hazai értékeit jelzik (a sort folytatni lehetne a

tanulmányi eredmények származási meghatározottsága terén nagy adatbázissal rendelkező PISA kutatáscsoportot hasonló tanulságaival).

Ha akár csak a régióbeli eltéréseket tekintjük, aligha lehet mindezt egyedül a globális betagozódás adott regionális (félperifériás) sajátosságaival magyarázni. A kötet a tőkés világrend egészes folyamatainak, egységes globális trendjeinek jegyében kétségsbe vonja a többes szerkezetek, a múlt és jelen különböző gyökereiből táplálkozó struktúraszegmensek bizonyos fokig önálló egyidejű létezésének tartós érvényét. (S hasonló kritikát fűz a hazai szintre nagy figyelmet kiváltott Erdei-féle „kettős társadalom”, s talán a korábban született Leopold-féle „színelte kapitalizmus” koncepciójához is.) A különböző szerveződési elvek hosszabb távú szinkron működésének lehetőségét illetően nem bővelkedünk az igazán meggyőző társadalomelméleti elgondolásokban; jelentős problémák várnak további válaszokra, komplex megoldásokra. Bizonyos társadalmi folyamatok, trendek történelmi progressziója mellett az esetenkénti leállás, visszafordulás kérdése is felmerül. A jelen kötethez is kapcsolódó esszé-recenzióban Szelényi Iván hívja fel a figyelmet a társadalmi osztály weberi elméletének arra a szálára, amely az osztályviszonyok rendiessé válásának lehetőségére utal a tőkés berendezkedés fokozatos konszolidációja során (lásd Szelényi Iván: A posztkommunista társadalmi formáció és osztályszerkezete. *Replika*, 30 [2020], 115–116. szám, 225–247. old.). Említhetnénk a refeudalizáció habermasi elgondolását is, amelyet újabb megközelítések a nyilvánosság szellemi szférabeli trendjein túl is kiterjesztettek. S az útfüggés tekintetben más kiindulási irányzatai is az anakronisztikus, akár atavisztikus szociokulturális képződmények sokszor makacs fennállására, „ragados” jellegére figyelmeztetnek.

A kötet József Attila-idézettel zárul, az „Akár egy halom hasított fa, hever egymáson a világ” kezdetű strófával, a versszak közepén a „s így mindenik determinált” sorral. Az *A csepp* témakörére vonatkoztatva, az már fáradtságos elemzések dolga

lehet, hogy a halmaz mely alkotóelemei hogyan determinálják egymást, mekkora a kisebb és a nagyobb „hasábok” nyomó ereje, melyik mennyire őrzi meg eredeti mivoltát vagy roppan össze e szorítás súlya alatt. Ha a gyakorlati esélyek szempontjából tartalmilag nem mindig örvendetes is e folyamatok komplex jellege és számos esetben az iránya sem, a kutatói érdeklődés terepe szempontjából inkább szerencsés körülmény a megválaszolóra váró kérdések nagy száma és jelentősége. Éber Márk könyve egyszerre tanulságos és gondolatébresztő, jelentős lépés ezeknek az új kérdésfeltevéseknek az irányába. Meghaladja a paradigma- és társadalmipróbléma-orientáció ellentétét, a társadalmi struktúra egy kontúros kutatási programját vázolja. A reflexióim is tükrözhetik azt a nyereséget és kihívást, amelyet a kötet számomra is hozott. Csak remélhetjük, hogy komoly vitákat ébreszt nemcsak a struktúra és rétegződés kutatásának szűkebb területén, de a társadalomkutatás szélesebb mezőnyében is. A kritikai megvitatás bizonyára fontos elemekkel járul majd hozzá a kifejtett elgondolások finomításához és empirikus elmélyítéséhez.

TARDOS RÓBERT

A magyar internet történetei

Szerk. Tófalvy Tamás. Typotex, Bp., 2021., 192 old., 3600 Ft (*Kultúra a digitális forradalom idején*, 2. köt.)

Közel 25 éve indult útjára a magyar internet, ami a korai felhasználók utópisztikus lelkesedésétől átitatott médiumból tömegek mindennapjait meghatározó kommunikációs eszközzé, hírforrássá és élettérre lett. A folyamatosan átalakuló, jövő időben élő, várakozások és lehetőségek fogalmaival értelmezett médiumnak múltja lett. Ez a múlt elevenen él az egyéni és kollektív emlékezetben. Az emlékek sokfélék, az értelmezések szerteágazók. Nincs kanonizált vagy konszolidált nagy történet, amelyhez képest az egyéni történetek ellentmondásokra hívnák fel a figyelmet

vagy árnyalnák az uralkodó felfogást. Ez a kötet vállaltan nem tesz határozott lépéseket a nagy történet felé. A tanulmányok a közösségek, az *online* sajtó, a művészeti élet, a memória-intézmények átalakulásának egy-egy kisebb történetét, átalakulási folyamatát rögzítik, amelyek mindegyike valamilyen módon mégis jellemző a korra, a médiaviszonyokra, a tudáshoz, emlékezéshez való viszonyra.

Tófalvy Tamás és Szakadát István a Budapesti Műszaki Egyetem Szociológiai Tanszékén öt éve indította el a Magyar Online és Digitális Médiatörténet (MODEM) archívumát a magyar internet múltjának feltérképezésére. A gyűjtemény gerincét a már közel negyven két-háromórás beszélgetésből álló interjúsorozat alkotja. A kérdezők minél több releváns dátum, személy és intézmény említésére kérik az interjúalanyokat, hogy aztán idővonalra és kapcsolathálózati térképre vigyék fel az adatokat. A személyes narratívákból így nyerik ki az adatbázisba szervezhető tényeket a további kutatások számára. Jelen kötet tanulmányai a MODEM keretében 2020-ban szervezett konferencián előadásként hangzottak el. Ennek megfelelően igazi konferenciakötettel állunk szemben, ahol a tanulmányok módszertan, megközelítés és téma tekintetében csak igen lazán kapcsolódnak egymáshoz. Négy téma köré szerveződnek: információ és társadalom, archiválás, popkultúra és az internetes média története.

Az internettörténeti kutatások jelenlegi fázisában aligha várhatunk el egy erős integratív keretet. Ahogyan az internetnek története van, úgy a kortárs magyar internetkutatásnak is csak egyéni, szerteágazó megközelítései, kérdésfelvetései léteznek. A szerkesztői nyitótanulmány sem vállalkozik arra, hogy a jövőbeli kutatások közös nyelvét, átjárhatóságát megalapozó, laza integratív keretet vázoljon fel a területen folyó kutatások alapján. Programadásról nincs szó, és fogódzókat sem kapunk ahhoz, hogy megértsük, miért fontos a magyar internet történetével foglalkozni.

A tanulmányok egymástól távoli fókuszpontjai nehezen összeköthe-

tők. A bevezetőben Tófalvy azzal érvel, hogy annyi internet van, ahány szubkultúra, korcsoport, földrajzi régió használja a médiumot. Ennek a sokszínűségnek, az egymás mellett élő párhuzamos világoknak a leírása, dinamikájuk feltárása a kibontakozó kutatási terület feladata. Ez a megközelítés segít elkerülni a közelmúlt kutatásának legnagyobb csapdáját, a nosztalgiát. Az adatközlők és a kutatók is hajlamosak az általuk is megélt időt és kitüntetett figyelmet élvező eseményeit a személyes idő narratívájával átszőni, az eseményeket a hanyatlás vagy felemelkedés keretében értelmezni. A szerzők között vannak, akik a kezdetektől máig tevékeny formálói a hazai internetnek. Írásaikban mind más-más stratégiával kezelik érintettségüket. Szakadát István 1989-es politikatörténeti munkájának továbbgondolásával, arra reflektálva a történeti adatbázisok építésének programja mellett érvel. Moldován István, a Magyar Elektronikus Könyvtár alapítója a könyvtári és archívumi digitalizálási programok szabatos és szikár történetét közli. Gálík Mihály médiaközgazdász pedig mintha újra lefolytatná korabeli vitáit a Magyar Telekom tartalomipari szerepének történeti áttekintése során. A többi szerző a magyar internet-történet hajnalán legfeljebb felhasználó volt, ami a kutatás tárgyától való távolságtartással hozzájárul magának a kutatási területnek az éretté válásához. Nem beavatottak titka, hanem meghatározott módszerekkel vizsgálható kulturális jelenségek az online média produktumai. A fiatalabb szerzők tudományos háttérének, szemléletének és módszerének sokfélesége jól rimel az internet kezdeténél tevékenykedők izgalmas sokszínűségére. Andok Mónika, Tófalvy Tamás, Botközi Mária, Mester Tibor, Molnár-Kovács Dorottya, Szijártó Zsolt a kommunikáció- és médiatudomány felől érkezett. Golden Dániel és Márfa Molnár László esztétikával és filozófiával foglalkozik, Barkóczi Flóra művészettörténész, Németh Szilvia szociológus és oktatáskutató. Nincs egy internetkutató sem a társaságban, ami az internetkutatás újdonságát tekintve egyszerre megnyugtató és izgalmas.

A Magyar Online és Digitális Médiatörténet oral history interjúalanyaitól nem várható el úgy, mint a tudományos értekezésektől, hogy ellenőrizhető, egymással összekapcsolható, logikailag koherens ismereteket közöljenek. A történetek és az értékelések együtt mégis átfogó képpé kerekednek a korai internet üzleti, művészeti, tudományos, közpolitikai és nyilvánosságszerkezeti jelentőségéről. Erre utal az is, hogy az interjúk bizonyos tartalmi elemei (helyek, nevek, intézmények, évszámok) adatosíthatók, adatbázisba szervezhetők. A kötetből nem táru fel az internet története, csupán az, hogy milyen lehetőségeket nyitott meg ez az új médium a művészet, az archiválás vagy a sajtó előtt. Így egy átfogó, keretező tanulmány híján ezek inkább a média, a művészet, az archiválás vagy a popkultúra történetei, nem az interneté.

Mi lehet az a habarcs, ami az élet legkülönbözőbb területeit átalakító internet történetét összefoghatja? Lehet a kötőanyag a technológiai korlátok alól felszabadult kommunikáció, adattárolás és rendezés nyomán jelentkező transzformáció története. A kötet legtöbb tanulmánya alkalmas annak a bemutatására, milyen lehetőségeket nyitott egy-egy területen a szükségességek eltűnése, ezek milyen konfliktusokhoz vezettek, és milyen megoldások születtek.

Alkalmas vizsgálati keret lehetne az intézményi megközelítés. Milyen módon reagált az új lehetőségekre az intézményi struktúra, mennyiben változtatták meg, és hol tették bizonyos területeken feleslegessé vagy hirtelen tehetetlenné a hagyományos intézményeket. A hagyományos intézményi válaszok kudarcán vizsgálható az a vákuum, amelybe új szerepek, új intézmények, új közösségek nyomultak be kezdeményezőként. Például ahogyan a hagyományos közgyűjtésményi szektor nem találta a helyét az új, illékony és dinamikus médium világában, az autenticitás és a relevancia hagyományos szakmai meghatározásának nem engedelmességek világában. Épp emiatt több esettanulmány is a vizsgálat tárgyát, a digitális dokumentumokat nem találja meg máshol, mint a kétez-

res években a közgyűjteményi szakma által egyszerre lelkesedéssel és komoly gyanakvással tekintett *Internet Archive*-ban.

A máig működő legnagyobb és legrégibbi webes archívumot Brewster Kahle alapította 1996-ban az internet digitális dokumentumainak megőrzésére. 1999-ben indították el az internet weboldalairól készített pillanatfelvételeket gyűjtő nyilvános archívumot, a *Wayback Machine*-t. Nem volt tudományosan meghatározott gyűjtőkörük, nem foglalkoztak relevancia-struktúrákkal, az archivált tudásterületek kiegyensúlyozottságával. Időről időre „lementették”, amit a weben találtak. Mára ez a legfontosabb forrás a már eltűnt digitális dokumentumok kutatásához. Nem az Egyesült Államok Nemzeti Könyvtára hozta létre, hanem egy MIT-n végzett mérnök, aki pár évvel az alapítás után eladta a webforgalmat elemző cégét az Amazonnak, és a kapott pénzből megcsinálta a maga nonprofit archívumát. A hagyományos intézményrendszer túl lassú és rugalmatlan volt, hogy időben előálljon egy megfelelő megoldással. Itthon is vannak ilyen példák, csak más lépésekben, más gazdasági és intézményi környezetben. Így emelkedhetett fel az analóg fényképeket gyűjtő és digitalizáló *Fortepan*, a periodikákat, térképeket és levéltári dokumentumokat digitalizálva értékesítő *Arcanum*, vagy a magyarországi köztéri műalkotások páratlan közösségi adatbázisa és honlapja, a *Köztérkép*. De így születtek a merev állami intézményrendszert előző és versenyre kényszerítő intézmények és programok, mint a Nemzeti Audiovizuális Archívum vagy a Digitális Irodalmi Akadémia. Az intézményi mozgások és mozdulatlanságok története is képes összekötni az internet történeti vizsgálatait.

A kötet tanulmányai közül talán csak Gálik Mihálynak az Origóról szóló cikkében jelenik meg nyíltan a felkentek és a jöttmentek közötti konfliktus, ami alapvetően meghatározta az internet történetét. Itt a tartalomszolgáltatási koncepció kidolgozásában résztvevő fiatal újságírók kerültek szembe a hagyományos tudás képviselőivel. Moldován István a könyvtári digitalizáció

kronológiájáról szólva csak finoman érinti ezeket az ellentéteket.

A gazdasági racionalitások és az adaptációs kényszer hatásától kevésbé érintett közgyűjteményi szektorban, fura módon, még kiélezettebbek voltak a konfliktusok, mint a versenyszektorban. Ennek okát éppoly jogosan kereshetjük a forráshiányban, a bürokratikus irányítási viszonyokban, mint az ideológiai átítatottságban. Mi számít értéknek? Milyen szűrőkön keresztül tesszük hozzáférhetővé az ismereteket? Mennyire engedjük át a közösségeknek önreprezentációjuk építőköveit? De ugyanez a kiélezett vita jellemezte a közadatok hozzáférhetőségének kérdését vagy a bírósági ítéletek megismerhetőségét is. A lehetőségek megnyílása és a hagyományos szakmai mércék elbizonytalanodása nyomán keletkező vákuum rengeteg, az újra nyitott társadalomtudóst, művészt, építésszt, újságírót, médiaszakembert vonzott. Nem mindenki találta inspirálónak, hogy tapasztalatlan, de nagy magabiztossággal megáldott emberek szállnak velük vitába arról, hogy milyennek kell lennie az új média korában egy újságnak, egy közgyűjteménynek, egy lexikonnak vagy éppen az oktatásnak. Viszont ahol a feleket felvillanyozta a párbeszéd és a különböző nézőpontok ütközése, ott az intézményi struktúrában is sikerült megtalálni a réseket, és meghatározó jelentőségű dolgok születhettek, köztük a legizgalmasabbak a határátlépéseknek, a határsértéseknek voltak köszönhetőek. Az internet története megírható azoknak a szétszilált strukturális viszonyok között meghatározóvá váló embereknek a történetén keresztül is, akiknek hatása nem érvényesülhetett volna egy kiforrott struktúrájú intézményi környezetben.

Tulajdonképpen érvényes válasz a kötet szerkesztőjének válasza, hogy az internet története nem létezik, lévén csak az internet történeteinek összessége. Ekkor viszont lemondunk annak magyarázatáról, hogy miért érdemes ezt a korszakot vizsgálni. E korszak történéseit nehéz megérteni intellektuális izgalmának és reményteli hangulatának átélése nélkül. Az internet története annak a korszaknak a története, amikor egy

időre minden elképzelhetővé vált, és megnyílt az út a technológiai és társadalmi utópiák, új üzleti és nyilvánosságmodellek előtt. A változásokra nyitott és a gazdasági függőségektől viszonylag mentesen cselekvő művészek, szociológusok, történészek, építészek, mérnökök határozták meg a médium létezésének kezdeti szakaszát, még mielőtt intézményesült volna. Az elképzelhető világok körének hirtelen bővülése teremtő erővé, ihletővé vált. Van, akit a sajtó szerepének átalakítása hozott lázba, van, akit a *Replika* folyóirat floppymellékletén másodelemzésre elérhetővé tett survey adatfelvételek, a digitalizált középkori források, a digitalizált bírósági ítéletek vagy a folyami áruszállítás digitalizált adatai. Amikor ugyanolyan könnyen interakcióba lehetett lépni a világ egy távoli pontján élő akademikussal, mint egy magyar könyvtárossal, mérnökkel vagy befektetővel.

A kötet nyitó tanulmánya egy remek találat. Nem is az internetről szól, miközben éppen a lényegét ragadja meg. Az 1989-es *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához* című könyv különleges küldetéséről és szerkesztéséről szól, amely az adatbázis-gondolkodás egy korai, még nyomtatott lenyomata. Maga a műfaj a bibliakutatás kommentárgyűjteményei, konkordanciái és a történelmi kutatást segítő történeti kronológiák formájában régóta jelen volt. A kommunista korszak politikai története a viszonylag szűk és óvatos hivatalos történetírás mellett a rendszerváltásig csak szamizdatokból és repülő egyetemi előadásokból volt hozzáférhető. Az aluljárók kempingasztal standjai a nagy titkok és összefüggések leleplezését ígérő elhallgatott történelmet hirdették. Ezzel szemben a *Segédkönyv* nem tett mást, mint az adatokra koncentrálna rendszerezte a hatalmi pozíciók struktúráját és a pozíciók betöltőit. Ebben semmilyen titok nem tárult fel, a rendszerezett ismeretek könnyű hozzáférhetősége mégis sok kutatónak a szabadság élményét jelentette. Én csak az 1994-es *Politika* CD-Rom kiadványon találkoztam a *Segédkönyv*vel: több tanulmány mellett Szabó Miklós lejegyzett politikatörténeti előadá-

sait js tartalmazta. A médium és a tartalom ebben a második körben is revelatív élmény volt. A kötet szerkesztői később mind a hazai internetet meghatározó alakjaivá váltak. Nyíró András Internettó- és Index-alapító, Kelemen Gábor a TV2 első portálját indította el. Szakadát István pedig egyaránt jelen volt a Telekom online projektjeinek elindításában, a Nemzeti Digitális Adattár, a Nemzeti Audiovizuális Archívum vagy a Nemzeti Névter kialakításában.

Szakadát István, a Magyar Online és Digitális Média történet kutatási program egyik vezetője egy elméleti tanulmánnyal is szerepel a kötetben: ami a digitális szöveget és az adatbázisba rendezett tudást mint a tudás evolúciójának új szakaszát mutatja be. A szóbeli ismeretrendezés és -átadás korszaka után az írásbeliség a tudás forradalmát hozta el annak számonkérhetősége, aszinkron megismerhetősége miatt. A korai digitális szövegekkel még csak a hozzáférés minősége változott meg, majd a hipertextualitással a szöveg bejárásának útjai sokszorozódtak meg, miáltal a befogadás és a relevanciák egyedivé válhatnak. Ennek az útnak egy újabb állomása az adatbázisként felépített szöveg, amely ideális állapotában megtisztul a sallangoktól, és az adatbázisba már csak a tartalommal teli nyelvi komponensei kerülnek. Az így előáll adatbázis a megismerő számára releváns információk értelmezésre nyitott gyűjteménye. Érdekes és inspiráló elképzelés, hogy a szöveg hagyományos keretei kitágíthatók az adatbázisba rendezéssel, de kevésbé osztom ezt a techno-optimista álláspontot. Az adatbázisok jellemzően egy szinten álló elemi egységekből állnak. Nem tartalmazzák egyszerre az elemi eseményeket és a belőlük levont következtetéseket. Egy szövegben az igaz vagy hamis állítások mellett valószínűségi állítások, oksági feltételezések is fontos építőkövei az érvelésnek. A feltárt kapcsolatok, következtetések nélkül a szöveg csak a tudás nyersanyaga. Állításai módszertanilag megkérdőjelezhetők. Azt gondolom, a tökéletes szöveg nem lehet adatbázis. Kiváltképp nem lehet táblázat, vagyis relációs adatbázis, amelyek a leírt valóság véges kategóriákba rendezett

aspektusait (változóit) rögzítik. Ebből következően a lehetséges kapcsolatok száma is véges. A nem relációs adatbázisok ezzel szemben a predikátumok szervezését nyitva hagyják a későbbi rendezés számára. Így a felhasználás célja szerint változhat az adatbázisba foglalt adatok rendezése. Tökéletes szöveget inkább adatbázisra – rendszerezhető, lekérhető adatokra – alapozva lehet létrehozni. Egyre több akadémiai folyóiratnál a cikk befogadásának feltétele a tanulmány alapjául szolgáló adatbázis elérhetősége. Így biztosított, hogy a következtetések ellenőrizhetők legyenek.

A web archiválása, a történeti források elérhetősége alapvetően meghatározza a történeti kutatást. A hagyományos tárgyi és fizikai dokumentumok megőrzése és feldolgozása évezredek hagyománnyal rendelkezik. Ezzel szemben a digitális dokumentumok sérülékenyek, illékonyak. A források értékeléséhez tudnunk kell, hogy milyen intézményi és gazdasági körülmények játszanak szerepet egy forrás fennmaradásában. Több tanulmány is foglalkozik az online források illékonyaságával, és ennek a problémának a kezelésével. Ami viszonylag jól működik az internet archiválásából, az a dokumentumok archiválása. Viszont az internetes kommunikáció csökkenő mértékben áll állandósult dokumentumokból. Ideiglenes, adatbázisból generált, személyre szabott egyéni információfolyamok határozzák meg a kommunikációt. Egy *facebookos* üzenőfal egyedi, de a valóság érzékelése szempontjából meghatározó dokumentum, nem állandó minőség, hanem korlátozott hozzáférésű, vállalatok tulajdonában álló algoritmusok által meghatározott dokumentum és interakció-gyűjtemény. Ezt szokták értékelő módon buboréknak hívni. Az egyéni valóságérzékelést meghatározó generált hírfolyamokról viszont alig van ismeretünk, és nem is rögzíthetők.

A hivatalos memóriaintézmények problémáinak és kezdeményezéseinek szikár összefoglalóját adja Moldován István a kötetben. Emellett igazi izgalmakat rejtene a közösségi archiválásnak a kötetben bemutatott *grassroots* projektjei, mert jelzik, hogy a közösségeket mit tartanak megör-

zendőnek, felidezendőnek, rendszerezésre és közzétételre érdemesnek. Ebben hasonlítanak a Wikipedia szervezőelvére, ami a hagyományos enciklopédiák arányos és konszenzuális tudásterületi fókuszához képest organikus rendezőelvet érvényesít. A közösségi archívumok mindig a hagyományos archívumi intézményrendszer hiányosságaira világítanak rá. Sokszor meglepő, hogy míg a hagyományos intézmények nehézségekkel küzdenek, hogy interakcióba lépjenek a közösségekkel, a közösségek talált dokumentumokkal, az elérhető platformokon kialakítják saját diskurzusait. A kötetben Mester Tibor a Régi Pécs nevű facebook csoport példáján mutatja be ezt a folyamatot. Sajnos, még mindig kevés az olyan kezdeményezés, ahol a hivatásos intézmények jól együttműködnek a felhasználói közösséggel. A Fortepan példáját követő Kézai Simon Programban szintén privát fotógyűjtemények digitalizált publikálása a cél, mégsem sikerült kialakítani olyan aktív felhasználói kört, mint a Fortepannál vagy a Régi Pécs csoportban. Ezek az amatőr archiváló kezdeményezések elengednek jónéhány szakmai kérdést, például a hitelesség vagy az objektív relevancia kérdését. Csak azzal foglalkoznak, ami nekik fontos. Az internet képlekeny, változó, itt egy központi relevanciastruktúra felállítása igen nehéz feladat. A legsikeresebb projektek fittyet hányanak erre. Itt visszaülhatunk Szakadát István adatbázisba szervezett szövegideáljára. A jó hivatásos memóriaintézmény a múlt feldolgozásának építőköveit teszi elérhetővé az azt feldolgozni hajlandó közösségek számára. Egy adatbázist, amelyben elérhetők a közösségek értelmezését, identitásuk felépítését szolgáló dokumentumok.

A kötet záró fejezete a korai magyar internetet meghatározó médiaválműalkozások történetét dolgozza fel. Az Index és az Origo keletkezése jól példázza a hagyományos gazdasági modellek és intézmények elbizonytalanodása nyomán megnyíló, majd bezáruló lehetőségeket. Az Origónál a privatizáció és az állam kivonulása stádiumain átmenő nagyvállalati struktúra határozta meg a döntési

környezetet. Nagyrészt ennek köszönhetően kerülhettek fontos pozícióba a *Magyar Narancs* és a *Tilos Rádió* körül tevékenykedő újságírók, szociológusok. Ők valamennyire ismerték az új médiumot, és stratégiát tudtak építeni a hazai fejlesztésére. Ez a lehetőség a politikától és a gazdasági és hatalmi érdekektől nem teljesen függetlenül nyílt meg. Ugyanakkor a gazdasági és politikai érdekek eredőjeként a szereplők komoly garanciák mellett építhették ki az Origo független tartalomszolgáltatását. A rendelkezésükre álló türelmi időn belül mégsem sikerült a Telekom vállalatcsoport számára olyan önálló profitcentrummá alakítaniuk, hogy ne lett volna feláldozható.

Az Index történetét Tófalvy Tamás a nemrég nagy sajtónyilvánosságot kapott végjáték felől dolgozza fel. Itt is az elégtelen gazdasági környezet, a vállalkozás folyamatos tőkehiánya volt a fő gond, amivel meglepően hosszú ideig tudták biztosítani a független, objektív újságírást. A hatalom és a média közötti erőviszonyok tartós átalakulásával kecsegtető technológiai változások hatása viszont nem bizonyult elegendőnek egy új egyensúly kialakításához.

Az internet megjelenése Magyarországon a rendszerváltás utáni kiábrándultságban nyitott új reményt a gazdaság, a társadalmi utópiák, az egyéni mobilitás számára. A beváltatlan ígéretek ellenére a nagy ábránd hatása nem múlt el nyomtalanul. Megváltoztak a médiafogyasztási szokások, a webes archiválási gyakorlatok, a tudás elosztásával szembeni elvárások, közösségek, szubkultúrák találnak magukra az internet segítségével, és ideig-óráig képesek kihívások elé állítani a hivatásos intézményeket. A gyors technológiai változások megértése és kihasználása továbbra is lehetőségeket nyit az intézményrendszeren kívüli válaszok megfogalmazására. A hazai internet történetének vizsgálata ilyen folyamatok felismerését és megértését segíti elő. A MODEM programban megkezdett munka, és ez a kötet is, komoly hozzájárulás ehhez. Már csak a lazán kapcsolódó történeti munkák elméleti megalapozása szükséges ahhoz, hogy strukturáltabb legyen a dialógus. A

magyar internet története című kötet tanulmányai kellő inspirációt adnak egy ilyen elméleti munkához.

KITZINGER DÁVID

Fehér Bence: A kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye, I.

**KORAI EMLÉKEK (1599 ELŐTT) ÉS KÉSEI
FELIRATOS EMLÉKEK**

Magyarságkutató Intézet, Bp., 2020. 508 old. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 12.) https://mki.gov.hu/assets/books/mki_2020_rovas.pdf?joomla_image_width=0&joomla_image_height=0 vagy <https://mek.oszk.hu/21300/21302/>

Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István: A székely írás emlékei

Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum (CMASE). Szerk. Vásáry István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2021. 927 old., 8900 Ft

Az itt ismertetendő két mű egyéves eltéréssel jelent meg. Először Fehér Bence 2020 ősze óta elérhető kötetét, majd a székely írásról 2021 szeptemberében megjelent többszerzős korpuszt mutatom be. A két mű között jelentős átfedések vannak. A hasonlóságokra és különbségekre a másodjára megjelent kötet értékelése során térek ki. Fehér Bence nagyalakú és tekintélyes terjedelmű könyve kereskedelmi forgalomban nem kapható, pdf-változata azonban letölthető a Magyarságkutató Intézet honlapjáról. A Bevezetés rövid kutatástörténeti áttekintése

megfelelkezett Szabó Károly *A régi hún-székely írásról* címmel a *Buda-pesti Szemle* 1866. 5–6. számában közreadott munkájáról. Ezt követi a rovasírás fogalmának meghatározása. A szerző négyet is ismertet, majd ötödikként a saját definícióját, amely az összes többinél tágabban értelmezi a rovasírás fogalmát. Véleménye szerint a rovasírás kategóriájából nem lehet kirekeszteni azokat az emlékeket, amelyeket nem kemény anyagba metszettek/róttak, valamint nem tartoznak a székely rovasírás körébe, és nem is magyar eredetűek. Ugyancsak kizárja a képi jeleket, az újkőkori, írásnak nem nevezhető jelek együttesét, valamint a nyugat-európai kelta, etruszk és germán rúna írásrendszereket. Mégis tárgyalja az e körbe tartozó jeleket ábrázoló emlékeket is: az *alienum* (idegen jeleket tartalmazó, nem rovasírásos emlék), illetve a *falsum* (tévesen rovasírásosnak vélt, vagy bizonyíthatóan hamisított) kategóriába sorolva őket.

Ezt követi a földrajzi tér – a Kárpát-medence – meghatározása, majd a kötetben használt jelek ismertetése. A szerző alkotta numerikus jelrendszerben a rovasjelek kétjegyű számokat (00–99), illetve betű–szám kombinációt kaptak (x1–x9, y1–y8). Ezenkívül a rovasjelek változatait is kóddal jelöli (pl. '00 = „a jel járulékos díszítő vonalat kap, vagy valamely mellékvonala túlnyúlik”), továbbá a felirattípusok írásrendszer (pl. SZR= székely rovasírás; lat. = latin stb.), íráshordozó (pl. C7 fafaragás; J = kéziratos stb.) és tartalom (pl. 03 = sírfelirat; ? = ismeretlen stb.) szerint. A rovasjelek és a rovasírásos szövegek tehát egy-egy kódrendszerben írhatók le. A kódokhoz társulnak a felirattani publikációkban bevett jelek. A numerikus átírás táblázata négy oldal terjedelmű. A függőleges oszlopokat magyarázó sor azonban csak a táblázat első oldalán szerepel, és ez igen megnehezíti a használatát. A könyv olvasása során a táblázathoz állandóan vissza kell lapozni, hogy a kódokat kikeresve megállapíthassuk, milyen jeleket vél látni a szerző az egyes feliratokon vagy a hosszabb szövegekben. A bibliográfiai adatok közlése során használt rövidítések a kötet végén olvashatók. Itt találunk rá egy fontos és gyakran

használt rövidítésre is: a dőlt *V* betű (vidi) jelzi, hogy a szerző látta-e az adott tárgyat vagy feliratot.

A kötet négy fejezetben ismerteti a rovásjeles emlékeket: 1. *Ős- és ókori rovások*; 2. *Avarkori feliratos rovások*; 3. *Magyar kori feliratos rovások*; 4. *Ismeretlen korú, vagy több különböző korban írott emlékek*.

Egyes alfejezetekhez rövid bevezetés is tartozik. A rovásfeliratok leírását 321 tételben kapjuk (egy-egy tételhez olykor több felirat is tartozik).

Az első fejezet *Vaskor, Szarmata-kor, Hunkor* című alfejezeteket tartalmaz. Egy innen kiválasztott vaskori példán mutatjuk be a kötetben használt komplex jelrendszert:

003 PMR E-? vagy E-10

Feloldása:

003= sorszám;

PMR= „premagyar/avar rovás (ismeretlen olvasat, a nyelv nagy valószínűséggel nem magyar)”;

E-?: „cserépedény”-?

E-10: a cserépedényen „díszítés, képmagyarázat, írásutánzás, kalligráfia”.

→ 43^34– 41–‘,64^86 91 ‘41^41^41? 92’ 58 31(?)

Feloldása:

→ a felirat iránya balról jobbra;

43. számú jel, dőlt írásmód: „a jel mellékvonalai által bezárt szög nagyságában variáns”, fett írásmód: „a jel vonalai görbévé alakulnak” (lásd még a 86. és az 58. jelnél);

43^34: A két jel összevontan írva (^ a ligatúra jele, lásd még a 64. és 86., valamint az első és a második, illetve a második és a harmadik 41. számú jel között);

–: „vonatra felfűzött folyóírással jelek kötése”;

‘,64: a 64. jel járulékos díszítővonalat tartalmaz vagy egy mellékvonala túlnyúlik (‘ lásd még az első 41. jel előtt), illetve horizontálisan tükrözve van (,);

92’: a 92. jel vertikálisan tükrözve van (’).

Az itt bemutatott kódolás az egyszerűbbek közül való, ám a dekódolása ennek is nagyon bonyolult és fáradságos feladat. Célszerűbb lett volna a feliratok közlésénél szerepeltetni Fehér Bence olvasatának szttenderdizált betűjeles leírását is, hogy összehasonlíthassuk a fotón és/vagy rajzon látható felirattal. Ez nem azt jelenti, hogy a kódolás értelmetlen volna, sőt megalkotása elismerésre érdemes, igazi funkcióját azonban akkor nyerheti majd el, ha a kódok segítségével számítógépes programok elemzik a rovásírással szövegeket, különböző nyelvű alternatív olvasatokat keresve. A leírásban a kódolások után a tárgy fényképe (ha van) és a rovásfelirat rajza következik.

Már az első fejezetben feltűnik, hogy a rovásjelekkel ellátott tárgyak felsorolásában helyet kapnak a szerző által nem rovásírással minősített tárgyak is. Fehér Bence láthatóan túlságosan megengedő egyes, nem írásjeleket tartalmazó rovásokkal szemben. Az ilyenek közlése is fontos, de véleményem szerint az alienumok között volna a helyük. A kétségesen rovásírással feliratok és az alienumok miatt a kötet címét sem tartom helyesnek. A korpusz tartalmát pontosabban jelezné „A Kárpát-medencei rovásjeles emlékek gyűjteménye” cím.

A második fejezet 57 avar kori rovásfeliratot tárgyal. A szerző a korszak négyféle rovásírást különíti el: avar (AR), nagyszentmiklósi típusú (NR), székely (SZR) és premagyar (PMR). Egyes feliratok típusba sorolásakor több lehetőséget is felvet. Sok felirat megfektetésére eddig kísérlet sem történt, más feliratokat pedig különböző nyelvekből fejtettek meg a kutatók. Feltűnő, hogy mennyire nincs szakmai konszenzus a feliratok olvasatában. Már az 1970-es évekből ismertek Csallány Dezső tanulmányai, amelyek egyes avar kori feliratokat magyar nyelvűként tárgyaltak. Az 1980-as években Csallányénál biztosabb magyar nyelvtörténeti ismeretekkel Vékony Gábor folytatta ezt az irányt. A kutatók többsége azonban török nyelvi megfektetéseket adott (pl. Harmatta János, Róna-Tas András, de egyes feliratokat Vékony is törökből fejtett meg). A többnyelvű értelmezés lehetősége az 1934-ben megalkotott

jánoshidai csont tűtartóval kapcsolatban is fölmerült. A tárgyon feltételezett rovásfeliratot Fehér Bence a székely rovásírás csoportjába sorolta, és magyar nyelvűként értelmezte. A korábbiaktól eltérő olvasata: *B^aszj^adⁱz^ü[t]* (baszjad izüt – bajelhárító, rontás elleni kifejezés) (104–106. old.). Ez az olvasat azután kapott széles körű publicitást a magyar sajtóban, hogy a Magyarságkutató Intézet 2021. szeptember 11-én tartott *Ősi írásaink – a népszerűsítés és oktatás kihívásai, lehetőségei* című konferenciáján tartott előadásában Fehér Bence ismertette nézeteit. A konferencia utáni nyilatkozatait közölte a *gondola.hu*, a *Magyar Nemzet* és a *Vasárnap* is. Ezek a sajtótermékek a szerző tudományos hipotézisét mint nemzeti büszkeségünk új forrását politikai kontextusba helyezték. Fehér Bence olvasatát cáfolhatatlan tudományos felfedezésként értékelték, amely azt bizonyítja, hogy a Kárpát-medencében az első fennmaradt magyar nyelvemlékek előtt már 400 évvel magyarul beszéltek. A nyilatkozatokban Fehér Bence azt az állítást fogalmazta meg, hogy az avar korban magyarul beszélő emberek is élhettek a Kárpát-medencében. Demográfiai érvelése szerint csak az avar korban már beszélt magyar nyelvvel magyarázható, hogy a X. században a magyar vált a Kárpát-medence uralkodó nyelvéné.¹ Ez azonban klasszikus kevert érvelés, nyelvészetben kívüli érveket keres egy vélt nyelvi jelenség igazolására. Fehér Bence a *gondola.hu* számára adott második nyilatkozatában (https://gondola.hu/cikkek/120527-Szenvedelyhullam_a_8222%3Bbaszjad_izut_korul_a_kiberterben.html) azt állította, hogy kollégáitól egyetlen szó cáfolat sem érkezett. Nos, ez nem a megfektetés elfogadásával magyarázható, hanem a tudományos közlemények átfutási idejével. Tudomásunk szerint már megjelenésre vár egy olyan kézirat, amely igen erős érveket sorakoztat fel Fehér Bence „baszjad izüt” olvasatával szemben. Reményeink szerint az itt ismertetett kötet által inspirálva pár éven belül komoly tudományos vita bontakozhat ki az avar kori rovásfeliratok esetleges magyar olvasatairól. Reméljük, hogy mentes lesz a politikai felhangoktól.

Az avar kori emlékeket tárgyaló fejezetben találjuk a nagyszentmiklósi kincs felirataival foglalkozó fejezettrészt is (125–153. old.). Ezt a leletegyüttest László Gyula korábban a honfoglalás és az államalapítás körüli időkre datálta, a régészek azonban napjainkban szinte egyöntetűen avar korinak tartják. Az edényeken vannak görög betűs feliratok is. A rovásírásos szövegek rovásjelei külön csoportot alkotnak, nem teljesen azonosak a székely írás jeleivel. A nagyszentmiklósi aranyedények feliratainak óriási a szakirodalma, a rovásírásos feliratokat török, szláv és iráni típusú nyelvekből, illetve magyarul is próbálták már értelmezni. A kötet 132. oldalán a táblázat együtt mutatja be öt kutató olvasatait, ezúttal nem kódokkal, hanem latin betűs átíratban. A feliratok különböző megfjtéseit az adott tárgyak leírásánál találjuk.

A könyv harmadik és egyben leg-hosszabb fejezete hat alcsoportra bontva tárgyalja a magyar kori rovásfeliratokat: *Honfoglaláskor*; *A „rovásírásos gyűrűk” köre*; *Árpád-kori nomád (kun–besenyő) rovásírás*; *XI–XIV. századi magyar rovásírás*; *Késő középkori és kora újkori rovásírások 1599-ig*; *Késői rovások (1599 után)*.

A honfoglalás korából 11 rovásfeliratot közöl a kötet, közülük hármat az alienum, illetve a falsum kategóriában. A feliratok jellemzően egy-két jelből állnak, többségük íjmerevítő csontlemezen található. A feliratok megfjtésével magyar és török alapon is próbálkoztak. A bodrog-alsóbüi (Somogy megye) agyagfűvőka feliratát Vékony Gábor és a Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet szerzőpáros magyar nyelvűnek vélte, olvasatukon Fehér Bence csak kismértékben változtatott: Vékony: *fúnák* (= *fűjnék*), Hosszú–Zelliger: *fußnaⁱk*, Fehér: *Fol^k* (169. old.). A Homokmég–Halomról előkerült csontlemez jeleit Fehér Bence a korai magyar csoportba sorolja, ugyanakkor kapcsolatba hozza a nagyszentmiklósi rovásjelekkel is. Keleti, türk típusú írásnak tartja, és úgy véli, ez az eredetetés erősíti a honfoglalók kétnyelvűségéről, valamint a honfoglaló köznép nyelvének avar kori eredetéről vallott feltételezést.

A rovásírásos gyűrűk jeleit a szerző nem tartja rovásírásnak. Egyes jelek latin betűkre emlékeztetnek, a székely és a nagyszentmiklósi rovásírással nagyon halvány kapcsolatban állnak, egy-két jel viszont türk rovásjelekre hasonlít. Mindenképpen a magyarság emlékeinek tarthatók, de értelmezésük egyelőre nem lehetséges. A rovásírásos gyűrűk karakterkészletét külön táblázat szemlélteti.

Az Árpád-kori kun–besenyő rovásírásnak valójában nincsenek emlékei. Egy övcsaton esetleg feltételezhető rovásírás, egy hamisítványt pedig tévesen kapcsoltak a kunokhoz.

A XI–XIV. századi rovásírásos emlékek ugyanolyan kisszámúak, mint a honfoglalás koriak. A 11 darabból egy alienum, egy pedig falsum. Többségük kötőb vagy templomból származó építőkö. Hét lelőhely erdélyi. A templomi építőköveken hosszabb feliratok is láthatók. Többféle olvasatuk van, mind magyar nyelvű. A szerző ebben a körben ismerteti a stubnyafürdői (Turčianské Teplice, Szlovákia) nyírfakéreg táblát, amely bizonyíthatóan hamisítvány. Jogos kérdés, vajon miért kell a nyilvánvaló hamisítványokat annyira részletesen tárgyalni, mint Fehér Bence teszi, illetve egyáltalán kell-e egy ilyen korpuszban hamisítványokat szerepeltetni.

A legtöbb rovásírásos emlék az ötödik és hatodik alfejezetben tárgyalt késő középkori, kora újkori feliratok körébe tartozik. A kötet 90 tételt ismertet, amelyek közül kilenc kétesen rovásírásos, 24 alienum és nyolc falsum, vagyis a feliratok közel fele figyelmen kívül hagyható és hagyandó. A maradékban vannak viszont a székely rovásírás legértékesebb emlékei. Ezek egyrészt erdélyi templomok vakolatába, olykor freskóiba is bekarcolt, hosszabb szövegek. Rajtuk kívül a jelentősebb emlékek közé tartozik a szárhegyi elveszett naptárléc (szövegét Luigi Marsigli másolta le, a kötetben a 263–272. oldalon található táblázatban tanulmányozható), a nikolsburgi ábécé (281–284. old.), a csíkszentmihályi templom megsemmisült feliratának kéziratos feljegyzése (291–295. old.), Szamosközy István latin nyelvű kézirata, amelybe titkosírásként alkal-

mazva szerepelnek a székely jelekkel írt, de szintén latin szavak (315–318. old.) és a Hans Dernschwam által 1553-ban feljegyzett szöveg, amelyet egy konstantinápolyi fogadó falán talált. Ott tartották fogva évekig a szultáni udvarba érkezett magyar diplomatákat, akik a falra rótt szövegben adtak hírt magukról.

A kötet utolsó fejezete az ismeretlen korú feliratokat tekinti át. Vanak közöttük szabadban álló kövek is, amelyek útjelzők lehettek, a belőlük karcolt jelek is ezzel függhetnek össze. Egyes szabadban álló köveken különböző korú feliratok találhatók, az arra járó emberek emlékhagyásai.

A könyv tipográfiaiilag rendezett, a fotók és a rajzok kontúrosak, jól kivehetők. A nyelvi lektorokat dicséri, hogy helyesírási hibák, elütések nem maradtak a szövegben. Zavaró azonban, hogy a különböző rovásírásos rendszereket Fehér Bence SZR, NR, AR stb. kódokkal jelöli, amelyeket a szöveg olykor rövidítésként, olykor pedig mozaikszóként értelmez. Szerintünk mozaikszók.

A kötetet többféle mutató, bibliográfia, valamint a rovás emlékeket feltűntető Kárpát-medencei és székelyföldi térkép zárja.

★

Benkő Elek, Sándor Klára és Vásáry István könyvének előszava a mű keletkezésének történetét ismerteti, a bevezetésben pedig táblázat foglalja össze, hány néven nevezték már a kötetben összegyűjtött írott emlékeket. A szerzők az 1990-es évek óta elterjedt „székely írás” terminust használják (velük szemben Fehér Bence „a székely rovásírás” elnevezést). Megadják a korpusz időhatárait és a székely írás betűinek sztenderdizált betűkészletét. Nem használnak semmiféle kódolást, ezzel a sztenderdizált székely betűkészlettel írják le az egyes emlékeken talált feliratok helyesnek vélt olvasatát. A kutatástörténeti áttekintés végén a szerzők leszögezik, hogy a székely írás napjainkban tapasztalható reneszánsza nem tartozik tárgykörhöz, ugyanis „az elmúlt száz évben a székely írás feltámasztását és elterjesztését óhajtó személyek nem a

tudomány szempontjából közelítettek a kérdéshez”. Az elmúlt évtizedekben különösen sok „kellő szakértelem és módszer nélkül készült műkedvelő” munka jelent meg, amelyeket figyelmen kívül hagytak. Fehér Bence jóval megengedőbb az „amatőr” irodalommal szemben, és problémának látja az „amatőr” és „hivatalos” kutatás merev szembenállását.

A székely írás emlékeit a korpusz öt csoportra bontva tárgyalja: a székely írásról szóló történeti tudósítások; feliratos emlékek; kéziratban megőrzött feliratos emlékek; kéziratban és nyomtatott emlékek; korai értekezések a székely írásról, s végül a bizonytalan jellegű vagy tévesen meghatározott emlékek és a hamisítványok.

A székely írásról szóló történeti tudósítások tára 39 szövegrészletet közöl kronológiai sorrendben a XIII–XIX. századból. Ezzel a nagy előd, Sebestyén Gyula művét (*A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1915.) követik (Fehér Bence ezeket a szövegeket műve második kötetében tervezi közölni). Az egyes tételeknél adatokat olvashatunk a szerzőkről, munkásságukról, valamint a székely írással (is) foglalkozó műveikről. A szövegeket az eredeti, általában latin, ritkábban német nyelven és magyar fordításban is közlik. A székely írás első közzismert említése Kézai Simonnak az 1280-as években íródott krónikájában található: [a székelyek] „a vlachokkal elkeveredve állítólag azok betűit használják”. Thuróczi János 1488-ban nyomtatott *Chronica Hungarorum*-ban fontos új információt közöl: „nem is használnak tintát és papírt, hanem botokra vésik azokat rovás módjára.” Szamosközy István 1593-ban egy firenzei nagyhercegi könyvtárban őrzött könyvről számolt be, amelyben székely írásos szövegek vannak. Ezt a könyvet Szamosközy nyomán többen is említik, ám a szerzők szerint ilyen könyv nem létezett, illetve a firenzei könyvtárban azonosított mű nem tartalmaz székely írásos ábécét és szöveget. Az idézett szerzők többsége hun vagy szkíta–hun eredetűnek tartotta a székely írást, egyesek azonban nemcsak a székelyekhez, hanem az egész magyarsághoz kapcsolták. A szepes-

ségi Schwarz Godofréd szláv eredetűnek tartotta, Pray György pedig, aki kételkedett a székelyek hunoktól való származásában, gót eredetűnek vélte.

A következő fejezetben a székely írás 20 emlékét közlik a szerzők. A három legkorábbi feliratos emléket (homoródkarácsonyfalvi 1., vargyasi és székelydályai felirat) a XIII–XIV. századra datálják. Fehér Bence ezzel szemben már a honfoglalás kori bodrog-alsóbüi agyagfűvókába rótt jeleket is a székely rovásíráshoz sorolja, és a XII–XIII. századra datált korond–firtostetői kőtömbökön is feliratokat vél látni. A homoródkarácsonyfalvi az első olyan felirat, amely mindkét kötetben megtalálható.

A székelydályai feliratok a templom déli külső falán találhatók három csoportban. A közölt fotók az 'A' és a 'B' felirat részleteit mutatják csak, de erre a képek aláírása nem utal. A három jelcsoport sztenderdizált átbeütésében egységesnek tüntetik fel a szöveget, és úgy is fejtik meg. Fehér Bence külön tárgyalja a három feliratot, és további székelydályai feliratokat is közöl.

A rövidebb templomi feliratok általában személyekre utalnak (pl. Gelence: Pál pap), olvasásuk lényegében problémamentes, bár például a dálnoki felirat jeleinek átbeütése több változatban is lehetséges). Berekeresztúrról négy feliratot közöl a kötet (Fehér Bence 14-et, melyből három kétes, négy pedig alienum).

A kéziratban megőrződött feliratok közül a két leghíresebb a Marsigli által lemásolt „Bolognai emlék” és a Derschwan leírásában fennmaradt „Konstantinápolyi felirat” (ezeket Fehér Bence úgy közölte, hogy nem utalt a szakirodalomban bevett elnevezésükre). A harmadik felirat a fentebb már említett csikszentmihályi.

A kéziratban és nyomtatott emlékek egyes szövegei több másolatban is fennmaradtak, négy írásos emlék viszont végleg elveszett. Szamosközy István két latin/magyar nyelvű szövegének érdekessége, hogy a latin szövegbe titkosírásként vannak beillesztve a székely betűs magyar szavak. Az 1580-as, 1590-es években keletkeztek, és arra mutatnak, hogy Szamosközynek gyakorlata

volt a székely írásban. A továbbiakban azonban már nem lehetett titkos üzenetek közvetítésére használni a székely írást. 1598-ra datálható Telegdi János *Rudimentája*, a székely írás tankönyve, amelyhez Baranyai Decsi János írt előszót. A *Rudimenta* kérdés-felelet formájában közli a tudnivalókat, melyeket példákkal is illusztrál. Telegdi a *Miatyánk*ot és a *Híszkegyet* is átírta székely betűkkel. A *Rudimenta* nem jelent meg nyomtatásban, mégis óriási hatása volt, és kézzel írott másolatokban terjedt, ezekből tizenkettőt ismerünk. A XVII–XVIII. századi székely írásos emlékek többsége már a *Rudimenta* ismeretében készült. Bél Mátyás nem ismerte ugyan a *Rudimentát*, de Kaposi Juhász Sámueltól kapott egy más forrásra visszavezethető székely ábécét, melyet a székely írásról nyomtatásban megjelent művében tovább terjesztett. Kájoni János egy sajnós elveszett munkájában a székely ábécé két változatát is leírta, melyek ugyancsak kézzel írt másolatokban terjedtek. Több szöveg itt jelenik meg először: például a bejegyzés Jacob Alting könyvében a XVIII. század első feléből; Bíró Sámuel 1710 körül íródott *De Sicilia* című műve, Sánta Mihály levele Blahó Vincének 1780-ból, Besse János ábécéje pedig 1829-ből.

A korai értekezések a székely írásról című, E) jelű fejezetben olvasható először Bél Mátyás munkájának (*De vetere literatura Hunno-Scythica exercitatio*, 1718) teljes magyar fordítása (a latin nyelvű eredeti letölthető az internetről). Bél Mátyás részletesen elemzi a székely írás betűit, összehasonlító táblázatot közöl a különböző változatokról, majd történeti források alapján a székely írás hun–szkíta eredete mellett érvel. Véleménye szerint a „bálványimadás eltörlésével együtt a régi írást is eltörlték”. Ez Géza fejedelem idején történt. A fejezetben olvasható még egy kéziratgyűjtemény két részlete a marosvásárhelyi Teleki Tékából. Az első közölt részlet Bardócz Pál gyűjtése, a másik Bardócz Pál gyűjtését igyekszik rendezettebb formába önteni. Szerzője feltehetően Teleki Sámuel (1739–1822) volt. A sort Hájos István Gáspár *Monu-*

mentum Literarium Hunno-Scythicum (1780) című munkájának másolata zárja. (Fehér Bence ezeket korpusza következő kötetében szándékozik publikálni.)

Az F) jelű fejezet – Bizonytalan jellegű vagy tévesen meghatározott emlékek és hamisítványok – 22 bizonytalan, 9 tévesen meghatározott és 3 hamisítványként számoltartott szöveget ismertet.

A közös művet lezáró *Összegzés* egyedül Vásáry István munkája, aki a székely írást keleti eredetűnek tartja, és megállapítja, hogy az eurázsiaiak valamely kelet-európai változatából jött létre. Őt írásjele teljesen azonos a türk abécé írásjeleivel, tíz pedig közös eredetű velük. A székely írásban azonban van hat teljesen ismeretlen eredetű írásjel is, öt pedig belső fejlődés, vagyis tudatos alkotás eredménye. A legkülönösebb, hogy négy írásjel cirill betűkkel, kettő pedig glagolita betűkkel mutat kapcsolatot. Vásáry István idézi Benkő Elekét, akinek kutatásai szerint a székely írás legkorábbi emlékei Erdélyben, Udvarhelyszék déli peremvidékéről ismertek, arról a területről, ahol a tegnap székelyek települtek meg. A székelyek türk vagy magyar eredetéről az *Összegzés* nem nyilatkozik, de a hun eredetet a krónikás hagyományra vezeti vissza.

A kötet rendkívül szép kiállítású, nagy felbontású képei informatívak. Az évszámok írása során találtunk tévesztést, a szövegben előfordul olyan műre hivatkozás is (Vékony Gábor: *A székely írás. Emlékei, kapcsolatai, története*. Nap, Bp., 2004), amely nem szerepel a bibliográfiában. A három kilogramm súlyú, nagyméretű kötet tanulmányozása (lapozgatása, emelgetése) során nemcsak lélekben, de testben is erősödünk.

Bódi Katalin: Látásgyakorlatok

KONTEXTUSOK KAZINCZY KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRGYÚ ÍRÁSAIHOZ

Reciti, Bp., 2021. 304 old. (Irodalomtörténeti füzetek 184.)

Kazinczy Ferenc *Pályám emlékezete* címen ismert önéletrajzi írásának/írásainak egyik domináns narratívája azt az utat vázolja fel, amelynek során az eredetileg generálisnak szánt fiú, immár atyai hozzájárulással, „könyvcsinálóvá” válik. Erdemes megfigyelni, hogy ehhez vezető lépésként a visszaemlékezés nem csupán az írás és az olvasás iránti vágyat, a „matrac alatt rejtgetett történeteket” rögzíti, hanem folyamatosan együtt említi az írást, az olvasást és rajzolást. A kora gyermekkori élmények között egyformán hangsúlyos az olvasott szöveg és a mellette megcsodált illusztráció. Kazinczy azon megállapítása, mely szerint a „festések rám még nagyobb erővel hatottak, mint közönségesen szoktak a’ gyermekekre”, a képzőművészet iránti érzékenységet jelzi. A (túl)fejlett képzelőerő a katonai pályán értelemszerűen nem szerencsés, ám megnyitja a modern értelemben vett írói pálya lehetőségét, pontosabban az önéletrajzi írás teremti meg azt.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy a Kazinczy-szakirodalom megfeledkezett volna a széphalmi Mester képzőművészetek iránti vonzalmáról vagy inkább rajongásáról. Első pillantásra valóban úgy tűnik, hogy a téma kiemelt szerepet tölt be a Kazinczy-kutatásban, hiszen Kazinczy később is folyamatosan hangsúlyozta az irodalom, a nyelv, az ízlés és a képzőművészet szoros kapcsolatát. Bódi Katalin monográfiája felidéri a szakirodalmi előzményeket: Csatkai Endre disszertációját, Szauder József, Csetri Lajos, Pál József, Fried István, Sinkó Katalin, Gergye László tanulmányait, valamint az ezredforduló után született írásokat: Radnóti Sándor Winckelmann-könyvének Kazinczy-fejezetét, Borbély Szilárd, Bartkó Péter Szilveszter, Bodro-

gi Ferenc Máté, Debreczeni Attila, Csanádi-Bognár Szilvia, Főrizs Gergely, Balogh Piroska, Granasztói Olga, Hermann Zoltán, Orbán László kötetait/tanulmányait, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeum *A Szép és Jó. Kazinczy és a művészetek* című kiállításának Marosi Ernő, Gyapay László és Kovács Ida által jegyzett katalógusát, amelyek elsősorban Kazinczy esztétikai nézeteire, a neoklasszicizmus fogalmának (át)értelmezésére, s az úgynevezett képzőművészeti tárgyú epigrammákra fókuszáltak. Nem kétséges, hogy az ezredforduló után született írások jelentős része kapcsolatba hozható a Kazinczy-életmű kritikai kiadását célzó munkálatokkal. Bódi Katalin könyve is közéjük sorolható, hiszen ő a kritikai kiadás *Folyóiratokban megjelent cikkek és tanulmányok* munkacímű kötetének sajtó alá rendezője. Ez a sajátos nézőpont s a hozzá kapcsolódó filológiai gondosság – különösen az Árkádia- és Iliászi per esetében – a vita újszerű megközelítéséhez vezet. Erről azonban később.

A továbbiakban a könyvforma által felkínált lineáris olvasási stratégiát választom, ám felhívom a figyelmet rá, hogy az egyes szövegekhez, fogalmakhoz köthető csomópontok folyamatos vissza- és előreutalásokat tesznek lehetővé s mintegy „felkínálják” a második olvasás lehetőségét.

Bódi Katalin könyve tehát Kazinczy és a képzőművészetek kapcsolatának vizsgálatára vállalkozik, méghozzá kettős perspektívából. Elsőként a XVIII. század végének egyik jellegzetes művészeti-befogadói gyakorlatát, a neoklasszicizmust a már jól ismert fogalmi keretek alkalmazásával mutatja be, nem feledkezve meg például arról tényről, hogy Szauder József nagy hatása, Kazinczyt a neoklasszicizmus képviselőjének tekintő tanulmányának kiindulópontja egyfajta „korszakdefiníciós kényszer”, amelyben a neoklasszicizmusnak a híd szerepét kell betöltenie a klasszicizmus és a romantika között (46. old.).

A részletes elemzés után beláthatjuk, hogy a neoklasszicizmusról sem sokkal könnyebb fogalomtörténeti tanulmányt írni, mint annak idején Lovejoynak a romantikáról, hiszen

nem lehet elválasztani a XVIII. század második felének más irodalmi, esztétikai, művészettörténeti jelenségeitől. Bódi Katalin meggyőzően mutatja be azt a folyamatot, amely szerint az utóbbi időben a fogalomhasználatban az antropológiai vetület erősödő hangsúlyt kapott. Eszerint a neoklasszicizmus olyan esztétikai attitűdként fogható fel, amelyben a képzőművészeti inspirációval párhuzamosan a testi-érzéki bevonódásnak is kiemelt szerepe van. A Laokoón, illetve a Belvederei Apollón leírásában megjelenik a szemlélődés folyamatára való reflektálás, a befogadás élményének átélése és tudatosítása. Winckelmann szoborleírásainak hangvételében pedig az az ihletettség van jelen, amely általánosan jellemzi a neoklasszicizmus beszédmódját mind a teoretikus, mind pedig a szépirodalmi szövegekben, s mint látni fogjuk, ennek lesz kitüntetett szerepe Kazinczy képzőművészeti tárgyú írásainak elemzésében.

Bódi Katalin – ezt megalapozandó – elsőként Winckelmann és Diderot látásfogalmainak összevetésére vállalkozik. Diderot ugyanis nemcsak a szemlélődés fontosságát, hanem a szem mint érzékszerv aktív, fiziológiai megalapozottságú tevékenységét hangsúlyozta. Ami Winckelmann számára alapvető a műalkotások létrehozásában s egyúttal befogadásában is (a régiek tanulmányozása és a normatív művészek szemével való látás), az Diderot-nál a tanulási folyamat első szakaszában tilos, hiszen megszünteti a tekintet ártatlanságát, és elpusztítja a képzeletet. A *Levél a vakokról* gondolatmenetében a látás képessége kifejezetten antropológiai és orvostörténeti perspektívából értelmeződik, ugyanakkor konklúziói visszavezethetők a képzőművészethez. A vak ember szépségfogalmában megjelenik a fiziológiai érzékektől mentes szépség ideájának lehetősége. Ez az, aminek hozzáférhetősége Winckelmann utánzástanulmánya szerint már közvetlenül nem, csak a görögök imitációjával lehetséges, oka pedig a szép természettől való (idő- és térbeli) eltávolodásban keresendő (91. old.).

A második fejezetben (amely *Kazinczy és a művészetek* címet vise-

li) a szerző Kazinczy képzőművészeti tárgyú írásait elemzi a látásgyakorlat, a hagyományfogalom és a diszkurzív praxis szempontjából, s elsőként az úgynevezett „görög értelemben vett” epigrammákat tárgyalja, aminek szövegbázisát a Kazinczy-költemények Debreczeni Attila által sajtó alá rendezett kritikai kiadása alapozta meg. A verscsoport azért unikális a Kazinczy-életműben, mert benne a neoklasszicista művészeti kánon közismert alkotásai jelennek meg inspirációs forrásként, a reflexió tárgyaként vagy éppen az ekphrasztikus leírás részeként. Bódi Katalin értelmezése szerint a versek egyik jellegzetessége az érzékek – elsősorban a látás és az érintés – működésének kiemelése az epigrammai tárgyra történő reflektálásban. Megjelennek továbbá a bevonódó testrészek – (látó és könnyező) szem, (érző, fájó, lángoló) szív, (csókoló, csókolt, beszélő, lángoló) száj, (lángoló) kebel, test –, illetve a hatásukra létesülő cselekvések (látvány leírása vagy ekphraszisz megalkotása, emlékezés, érzéki vagy melankolikus vágyakozás) (115. old.). Például A *Psyche, a' lépével*, a *Nínon' képénél*, a *Laokoön*, a *Graphídion* vagy az *Apollon* című epigrammákban jól követhető a látás mint cselekvés, ami a recepció érzékfűggőségét teszi megtapasztalhatóvá. Az epigrammák ugyanakkor a térrel is játszanak, amennyiben virtuális múzeumot teremtenek a megidézett műalkotásokkal.

A második alfejezet egy elképzelt múzeumi sétaként scenírozza Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú cikkeinek bemutatását. E meglehetősen heterogén szövegcsoporthoz újabb lehetőséget teremt Kazinczy képzőművészet-fogalmának értelmezéséhez. Bódi Katalin elsőként az Árkádia-per részeként ismert *Még egygy szó Árkádiáról* című közleményt emeli ki, amely teljesen egyértelművé teszi Kazinczy vitapozícióját az Árkádia-fogalom képzőművészeti értésmódjában. Ugyancsak az Árkádia-per időszakában jelenik meg a hotkóci angolkertről írt cikksorozat is, amelyben a széphalmi Mester az útirajz diskurzusában beszél el utazási élményeit, és mutatja be a Csáky-birtokot. Ezek a szövegek

– mint a következő fejezetben látni fogjuk – teljesen más kontextusba helyezik a rendszerint a nyelvújítási harc előtörténeteként és a Csokonai-recepció állomásaként vizsgált vitát. Kazinczynak a *Felső Magyar Országgi Minervában* megjelent recenziója viszont a portréfestészet, az ideálizálás és a fiziognómia szempontjából lesz fontos, amely a kötet utolsó fejeztének tárgya. Épp ezért most Kazinczynak a *Mesterségek. Festés, faragás nálunk* című cikksorozatára térnek ki. Bódi Katalin felhívja rá a figyelmet, hogy a műalkotásokhoz való viszony ez idő tájt még szorosan összekapcsolódott a felekezeti meghatározottsággal, valamint a múzeumi kultúra formálódásával. Ez utóbbi a modern művészetfogalom kialakulásából ered, felmutatva a művészeteknek a mesterségektől végérvényesen elválasztott rendszerét. A Kazinczy cikksorozatában ismertetett templomi képeket és szobrokat Bódi Katalin ennek megfelelően az esztétikai tapasztalat és a muzealizálódás történeti kontextusában vizsgálja, azt az alapkérdést tartva szem előtt: hogyan lehetséges a szentképeket a szépségükért csodálni, s mennyire okoz ez konfliktust felekezeti szempontból? „A kép a templom terében vagy Kazinczy dolgozószobájában másként működik-e a befogadásban?” (144. old.) A szerző válasza egyértelmű igen, de azt is hangsúlyozza, hogy a funkcióváltásból, a befogadási forma változásából, a muzealizálódásból eredő paradoxonok a befogadás során mindvégig megőrződnek. A korábban említett „bevonódás” szempontjából jelentőségteljes, hogy bár Kazinczy látványosan törekszik a katalógusszerű felsorolásra és leírásra, az egyes helyszínek ismertetésében mégis a műalkotások szemléléséből kibontakozó hatás, a lenyűgözöttség és a csodálat (ha úgy tetszik, winckelmannianus) alaphelyzete kap hangsúlyt.

A *Gólyafészek és angolkert* című fejezet az Árkádia-per kontextusait tárja fel Kazinczy Ferenc folyóirat-közleményeiben és levelezésében, s ennek kapcsán megnyitja a vita „ketős nyilvánosság” felőli olvasatát, megállapítva, hogy az Árkádia-per körvonalai csak akkor élesek, ha csak

a folyóirat-közleményekre fókuszálunk – amelyek nyilvánosságához, hozzáférhetőségéhez hozzárendődik az átláthatóságra, feszségre, letisztultságra törekvés. A levelezés áttekintése rendkívül sok adalékkal szolgál a vita alakulástörténetének hátteréhez, s a per maga nem is érthető a levelek olvasása nélkül. Az Árkádia-per a debreceniek részéről elsősorban éppen a Csokonai sírkő/emlékmű felíratáról szólt, de a Kazinczyval való szembenállásban az emlékmű, a sírkő és a sírfelirat ideológiai értelmezésének különbözősége is megjelenik. Borbély Szilárd hívta fel rá a figyelmet, hogy Kazinczy – winckelmanni iskolázottságának megfelelően – kezdetől fogva komplex ikonológiai jelentésben gondolkodott, ezért nem szövegszerű értelmet keres, hanem a képzőművészeti egészként felfogott jelenség metaforikus, szimbolikus értelmezését tartja szem előtt. Bódi Katalin meggyőző érvelése szerint e kontextus miatt Kazinczynak a *Hazai Tudósítások*ban megjelenő, a legényei golyák történetét elbeszélő rövid tudósítása és a hotkóci kert leírása szükségképpen része az Árkádia-pernek (208. old.).

Hasonló, a szöveghatárokat firtató kérdés merül fel a fordítás és plágium fogalmát tematizáló Iliási per kapcsán. Vajon az *Élet és Irodalom* első évfolyamának negyedik részében közölt, „Miként szabad rézre metszeni?” kérdéssel nyitó szöveg hozzátartozik-e az Iliási pör anyagához? Tekintettel arra, hogy a Szemerének tulajdonított írás már második bekezdésében áttér a műfordítás kérdéskörére, Bódi Katalin erre is igennel felel. Mindez már átvezet a „többszerzős” szövegek, például az irodalmi viták kritikai kiadásának problémájához, amelynek Bódi Katalin javaslata szerint szembe kellene néznie a szerzőközpontú kiadás „vakfoltjaival”. Így az Iliási perről mint a Szemere Pál által megalkotott fikcióról (és ezzel együtt akár az Árkádia-perről mint a Kazinczy Ferenc által megalkotott fikcióról) érdemes beszélnünk (236. old.).

Az utolsó fejezet három irodalmi határterületre irányítja a figyelmet a Kazinczy-szövegek tanulmányozásában. Elsőként a fiziognó-

mia praxisára, majd médiatörténeti vonatkozásokra, végül pedig az esztétikai tapasztalat személyességére mutat rá a portré műfaji komplexitásának megértéséhez. A folyóiratokban közzétett portrékban ugyanis az arc és test leírását Kazinczy visszavezeti a bemutatott személy jellemére, vagyis mintaszerűen alkalmazza a komoly hagyományokkal rendelkező fiziognómiai gondolkodást. A XVIII. század végi lavaterianus koncepció a fiziognómiai leírás mellett kifejezetten fontos szerepet tulajdonít a szemlélőnek, az általa átélt fiziognómiai tapasztalatnak. Éppen ezért izgalmas, hogy Bódi Katalin szerint Kazinczy írott portréi rögzítik azt a sajátos antropológiai alaphelyzetet, amely a szemlélődőt is színre viszi a portré elkészítésében. Bódi Katalin könyvének a fiziognómiai (szak)irodalom kontextusán belül is fontos tanulsága, hogy ez a jellegzetesség kapcsolatba hozható a winckelmanninak nevezhető autoptikus tapasztalattal, amelyet rendszerint a műalkotások korabeli befogadói gyakorlatához szokás rendelni.

Végül szeretném felhívni a figyelmet a kötet különösen szép és informatív borítóképére, amely Suvée *A rajzművészet felhalálása* (1791) című festményének, valamint Kazinczy Ferenc egyik árnyképének felhasználásával készült. A festmény és árnykép egyszerre idézi fel Plinius természetrajzában nevezetes történetét, Kazinczy *Graphidion* című epigrammáját, valamint az árnykép XVIII. századi, a fiziognómiai tanokhoz is erősen köthető divatját. Az árnykép alatt láthatóvá váló Kazinczy-kézirat töredék pedig e kiváló kötet másik, a filológiai problémákra reflektáló alapkérdésére irányítja a figyelmet.

Kiss Zsuzsanna: Az egyedüli tér

Társas élet és közélet Zala megyében a neoabszolutizmus korában. Kijárat, Bp., 2020. 243 old., 3100 Ft (Compass Társadalomtörténeti Tanulmányok 1.)

Ritka alkalom, ha olyan könyvet vehet kézbe az ember, amely a XIX. század második fele első két évtizedét állítja a középpontba. Az a két évtized, amely az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc korszakát lezáró vereség és I. Ferenc József magyar király, osztrák császár, valamint a magyar liberális politikai elit 1867 tavaszán megkötött közjogi-politikai kompromisszuma között telt el, ritkán vonta magára az utókor figyelmét. Leginkább a két feltörekvő, dicsőséges időszak közé szorult kényszerű kitérőként, intermezzóként, parkolópályának használt vakvágyként került be a történelemkönyvekbe úgy, hogy határozottan és egyértelműen negatív konnotáció társult hozzá: ez volt ugyanis az önkényuralom, az abszolutizmus és a nemzeti elnyomatás kora. A végül győzedelmes, kormányzati pozícióba jutó magyar liberális csoport Deák Ferenc köré tömörülő centruma azt hirdette, a magyarországi jogfolytonosság 1848 őszén megszakadt fonálát lehet és kell 1867-ben felvenni, hogy folytathasson a modern Magyarország építése. Úgy tűnik, mintha a történészek is abba az illúzióba ringatták volna magukat, hogy a szóban forgó közel húsz évet figyelmen kívül lehet hagyni a történeti rekonstrukció során, hiszen nem hiányzik a magyarországi társadalom-, gazdaság- és mentalitástörténet menetéből. Akadt ugyan néhány történész, aki ezzel szemben kiemelt figyelmet tulajdonított a mondott éveknek, mindenekelőtt Berzeviczy Albert az 1920–1930-as években, majd Sashegyi Oszkár és Szabad György az 1960-as évtizedben. Ám ezeket a történészi felbuzdulásokat jobbra a sűrű csend évtizedei követték.

Az elmúlt két évtizedben Magyarországon is láthatóan megélné a

az érdeklődés ezen átmeneti korszak iránt: mindenekelőtt politikatörténeti elemzések, valamint gazdaság- és társadalomtörténeti összefoglalók születtek róla, és egyháztörténeti kutatások is folytak. A társadalomtörténészek azonban mintha elfelejtették volna felfedezni a maguk számára mint olyan periódust, amely nem csupán hosszú távú folyamatok részeként, de önmagában is elég érdekes ahhoz, hogy alapos, részletekbe menő kutatásokat inspiráljon. Pedig sarkosan fogalmazva azt is mondhatnám: ez volt a modern magyarországi társadalom születésének időszaka. A forradalom megalkotta a rendi társadalmat megszüntető jogi szabályozást, amelyért már két évtizede folyt a kiélezett és elszánt politikai küzdelem. De a jogi deklarációk természetesen egy csapásra nem strukturálják át, önmagukban még csak nem is árnyalják a társadalom tagolódását, az egyének és csoportok közötti érintkezés megszokott, akár több évszázados útjait és módozatait. Viszont a forradalmi mozgalmakat a legveszélyesebb ellenfeleiknek tekintő neoabszolutista kormányzat az 1850-es években a politikai represszió, a politikai participáció minden formáját kizáró abszolút kormányzati rendszer közepette is magáévá tette a gazdasági és társadalmi modernizáció célkitűzéseit, még ha fékekkel és ellensúlyokkal és megváltozott hangsúlyokkal is. Ez a mindennapokat átható modernizáció ugyanakkor, ahogy Szabad György fogalmazott, a „szuronyok hegyén” érkezett Magyarországra, ami marandó nyomokat hagyott mind a társadalom-, mind a mentalitástörténeti folyamatokon. Társadalomtörténész számára igazi kihívás lehet ezeknek a fejleményeknek a számbavétele, azonosítása és vizsgálata.

Kiss Zsuzsanna könyve az első társadalomtörténeti fókuszú elemzés erről a két évtizedről, ami önmagában is újdonság mellett, hogy a kutatás választott perspektívája, a mikrotörténeti megközelítés maga is novum. A szerző kísérletet tesz arra, hogy egy körülhatárolt földrajzi térben, Zala megye keretei között meghatározott intézmények (jelesül az ekkoriban születő vidéki sajtó és az

egyesületi szerveződés), valamint a helyi közéleti események nem intézményesült formái (bálok, színházi előadások, hangversenyek, ünnepélyes kulturális megemlékezések, egyúttal lakodalmak, szántóversenyek, továbbá marha- és lóvásárok, sőt lókiállítások) országos és helyi kontextusainak és történéseinek vizsgálatával világítsa meg a magyarországi társadalom 1850–1860-as évekbeli lassú átalakulási folyamatát. Vizsgálódásai során – s ez szintén lényeges – napjaink nyugat-európai társadalomtörténet-írásának elméleti és módszertani eszköztárát is bőven kiaknázza.

Zala megye sok tekintetben szerencsés választás. Egyrészt földrajzi és társadalmi tagolódását, politikai kultúráját tekintve nagyon változatos megyei társadalmat vázolhatott fel Kiss Zsuzsanna. A megyét a reformkorban pezsgő helyi közélet jellemezte, kiélezett politikai küzdelem folyt az erős liberális mozgalom és a nem elhanyagolható helyi konzervatív erők között. Másrészt azért is jó választás a megye, mert a Zala (és tegyük hozzá: a Somogy) Megyei Levéltár több levéltáros nemzedékének tiszteletre méltóan intenzív kutatómunkája és publikációs tevékenysége folytán részletekbe menő történeti elemzések állnak rendelkezésünkre e két dél-dunántúli megye XIX. századi történetéről, és nemkülönben arról, hogy az miként illeszkedett az országos folyamatokhoz és eseményekhez. Kiss Zsuzsanna munkája a helyi események és eseménysorok mikrovizsgálatára épül, s ezzel tovább gazdagítja a lokális történeti kutatások tárházát, például az 1867 előtti zalai egyesületek kataszterének összeállításával, a Zala Megyei Gazdasági Egyesület tagságát átszövő rokoni, pártfogói–kliensi, alkalmazó–alkalmazotti viszonyok felfedésével, vagy éppen a Ferenc József 1852-es magyarországi látogatásának megyebeli állomásán nem megjelenő helyi notabilitások névsorának közlésével, és a sort még hosszan folytathatnánk. A helyi események értelmezésével pedig egyúttal megrajzolja a makrotársadalmi folyamatok finom helyi mintázatait is. A helyben történtek és az országos tár-

sadalomtörténeti makrofolyamatok szoros összefonódását tárja ezzel az olvasó elé, amire vajmi kevés példa akad a helyi szinten megoldott vizsgálódások körében. Így és ezúton kapcsolódik össze ebben a munkában a halálozási rovat megjelenése a helyi újságokban a halál jelenségének szekularizációjával és a nagyobb lélekszámú településeken a lakosok közötti információcsere csatornáinak korabeli átalakulásával. Egy másik példát is említve, ekként tudott a szerző összefüggést teremteni az egyik helyi lapban az „iszákos ember sorsáról” olvasható eszmefuttatás és az orvoslás fejlődése nyomán bekövetkezett változás között.

A magyar társadalomtörténet-írás viszonylag bőven foglalkozott már a dualizmus kori markáns társadalomtörténeti átalakulással. Kiss könyve viszont rávilágít azokra az épp csak meginduló, feszítő ellentmondásoktól sem mentes, időnként meg-megtorpanó folyamatokra, amelyek tanúsága szerint lassanként elkezdnek halványulni a rendi kötelek, és csökken a felekezeti ellentétek jelentősége is, hogy helyüket elfoglalja a nemzeti közösséghez fűződő lojalitás; emellett – mintegy észrevételül, de feltartóztathatatlanul – a vagyoni különbségek is kezdenek előtérbe kerülni mint a társadalmat strukturáló tényezők. Egyúttal észrevételezhetjük, hogy milyen terük és lehetőségük nyílt az állampolgároknak a rendőri-csendőri és a szigorú katonai felügyelet, valamint az önkormányzatiság minden elemét kiiktatni törekvő bürokratikus centralizáció szorításában, hogy közvetett politikai tartalmú üzenetekkel fejezzék ki a hatalommal való szembenállásukat. Ez esetenként egy báli öltözetben, vagy a megyei hatóság által megalakított ínségbizottmány helyett a Gazdasági Egyesület keretei között megoldott jótékonykodásban, avagy a sümei kaszinónak egy „kedvelt bakonyvidéki néphedgus” közreműködésével tartott „zenészeti és szavalati estélye” műsorának összeállításában nyilvánult meg. A kódolt üzenetek első számú címzettje nem is a kormányzati hatalom és annak megannyi ágense volt, hanem főként a hasonló gondolkodású polgártár-

sak tömege, akik ezáltal juttathatták kifejezésre: „Nem vagy(tok) egyedül, mert én is itt vagyok!”

A korban még fiatal pályakezdő publicista, majd csupán a dualizmus idején ismertté váló függetlenségi párti politikus, Mocsáry Lajos 1855-ben megjelent, *A magyar társasélet* című röpiratában szól arról, hogy a nagy történeti trauma utáni „tespedés”, rezignáció, sőt letargia, elnémulás és passzivitás ellenszereként a „társas élet” az az egyedüli tér, ahol az 1848–1949-ben zátonyra futott, a reformkor erőfeszítéseiben fogant nemzeti vállalkozást, a polgárosodást az adott viszonyok között is át lehet menteni, és tovább lehet, sőt tovább is kell vinni. A magánélet szűk családi köréből ki-kilépve a társasági élet kitűnő lehetőséget teremt az állampolgárok különböző csoportjainak interakcióira, ami egyúttal átformálhatja ezeknek az interakcióknak a mechanizmusait, s ez végül a csoportformákra is visszahat. A rendi jogi válaszfalak – papíron – már megszűntek, és most jött el az idő – sugallta Mocsáry –, hogy a társadalmi gyakorlatban megrögzült válaszfalakat kezdjék meg lassan, téglánként lebontani. Mocsáry programját komolyan véve Kiss Zsuzsanna történészként kezdi bejárni és az olvasóival is bejáratni a nyilvánosság-nak ezt a terét.

Kiss Zsuzsanna könyvét az is bátran kezébe veheti, aki úgy gondolja, önmagában a Zala megyei egyesületek vagy a *Zala-Somogyi Közlöny* cikkei mondjuk az akkor legújabb állattenyésztési technikákról nem feltétlenül állnak érdeklődése előterében, mégis szeretne bepillantani az átalakuló társadalom mindennapi életébe. A könyvből megtudhatja, mi módon igyekezett a frissen berendezkedő újabbszolutista kormányzati hatalom megregulázni és folytonos ellenőrzése alatt tartani állampolgárait, akik maguk viszont azon szorgoskodtak, hogy kialakítsák az állami hatóságoktól független közéleti cselekvés körét, s ehhez passzív és közömbös polgártársaik támogatását is igyekeztek megnyerni. Ez akár a mához szóló tanulságokkal is szolgál a távolabbi történelmi múltból.

DEÁK ÁGNES

Törő László Dávid: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki”

**ECKHART FERENC TÖRTÉNÉSZI
MUNKÁSSÁGÁNAK FŐBB PROBLÉMÁI**

Ráció, Bp., 2020. 271 old., 3250 Ft

Örvendetes fejlemény, hogy az utóbbi években megsaporodtak a magyar történelemtudomány jelentős alakjaival foglalkozó kiadványok: friss elemzéseket olvashatunk Domanovszky Sándorról, Hóman Bálintról, Marczali Henrikről, Szekfű Gyuláról, valamint kézbe vehetjük például Márki Sándor naplójának immár harmadik kötetét vagy Mályusz Elemér visszaemlékezésének vaskos kötetét. Az Osztrák–Magyar Monarchia történetírására vonatkozó kutatás is megélénkült. Az elmúlt két évtizedben elhunyt kortárs történészek szintén hagytak maguk után emlékiratokat (Kristó Gyula, Ormos Mária stb.), valamint már egy könyv is a rendelkezésünkre áll, amely nagy vonalakban megrajzolta Szabó Miklós portréját. És több készülő történészi visszaemlékezésről, illetve életrajzi feldolgozásról is tudomásunk van.

Jól látható tehát, hogy a történettudomány képviselői időről időre késztetést éreznek arra, hogy önvizsgálatot tartsanak, valamint tárgyilagos elemzésnek vessék alá szakmájuk fejlődését, újraértékeljék a teljesítményét. Ez utóbbi törekvésbe illeszkedik bele Törő László Dávid most megjelent könyve Eckhart Ferenc (1885–1957) életművéről.

Eckhart személye és tevékenysége nem ismeretlen a hazai kutatók előtt, munkásságának bizonyos részleteit és a róla folytatott vitákat már többen feldolgozták, átfogó pályaképét azonban mindeddig senki sem írta meg. Ennek min-

den bizonnyal az is az oka, hogy aki Eckhart munkásságának vizsgálatára vállalkozik, bele kell ásnia magát mind a magyar középkor, mind Mária Terézia korának kutatásába, el kell mélyednie a gazdaságtörténet és az alkotmánytörténet rejtelseiben, de mindenekelőtt ismernie kell a Szent Korona-eszme burjánzó irodalmát és a Horthy-korszak tudományos, politikai gondolkodását. Eckhart ugyanis írt a középkori hiteleshelyekről, a X–XIV. századi királyi adóztatásról, a XVI–XVII. századi földesúri büntetőbíráskodásról, a krími háború és az akkori külpolitika kérdéseiről, a XVIII–XIX. század gazdaságpolitikájáról és a Habsburgok gazdaságpolitikai elképzeléseiről. Önálló kötetben foglalta össze a Budapesti Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának négyszázéves történetét, a magyar alkotmány és jogrend ezeréves fejlődését, áttekintést készített az 1848-as forradalomról, a magyar közgazdaság utolsó száz évéről, és számos nyelven közreadta Magyarország történetéről írott munkáját. A felsorolást még hosszan lehetne folytatni kisebb terjedelmű, de ugyancsak fajsúlyos kérdésekről szóló tanulmányaival.

Törő tehát szinte teljesíthetetlen feladatot tűzött maga elé, amikor Eckhart közel ezer évet átfogó történészi munkásságának „főbb problémáiról” kívánt könyvet írni. E nagy munkában ugyanakkor támaszkodhatott Eckhart irat-hagyatékára, amelyet zömében a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára őriz. Utóbbi tény persze újabb kihívást is jelentett, hiszen Eckhart műveinek értő elemzése mellett levelezésének feldolgozását és időnként jegyzeteinek filológiai vizsgálatát is el kellett végeznie.

Törő úgy oldja meg a feladatot, hogy lényegében négy-öt Eckhart-mű köré rendezi mondandóját, de számos más írást is érint elemzésében. Ám a szerteágazó életmű ismeretében érthető és elfogadható súlyozás szempontjait különösképpen nem indokolja meg. Az egyik tematikai csomópont Eckhart gazdaságtörténeti érdeklődése (különös tekintettel Mária Terézia

gazdaságpolitikájára), egy másik a Szent Korona-eszmére vonatkozó kutatásai, illetve az azokat megalapozó, 1931-ben megjelent programadó írása (*Jog- és alkotmánytörténet*) a magyar jogtörténetírás megújításáról. Törő a tematikai szűkítést azzal ellenpontozza, hogy vizsgálatai körébe beemeli további szerzők, például Eckhart tanítványainak írásait is (mindenekelőtt Bónis Györgyöt kell itt megemlíteni).

A szerző jól egyensúlyoz az egyes történelmi korszakok és az egymástól igen különböző témák között, érvelése logikus és kiértelmezett, nem vész el a részletkérdésekben és a nevek tengerében, amit könyve visszafogott terjedelme is mutat. Különösen árnyalt az Eckhart által is képviselt szellemi történet bemutatása, pontosabban e meglehetősen elasztikus módszertani irányzat körülhatárolása és európai kontextusba helyezése. Végso következtetése szerint Eckhart a szó szoros értelmében nem is volt szellemi történetész, hiába intézett felszólítást a kutatókhoz már említett tanulmányában: „Több szellemi történetet a jogtörténetbe!” – legfeljebb bizonyos kérdésekben eszmetörténeti szemszögből vizsgálta a jogtörténetet. Véleményem szerint *A magyar történetírás új útjai* című, Hóman Bálint szerkesztette kötet (Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931.), amelyben Eckhart szóban forgó írása is megjelent, sokkal inkább tekinthető a régi tudósgeneráció szemléletét meghaladni kívánó, nemzedéki különbözőni vágyás szimbólumának. Mint Hóman szavaiból is kitűnik: Szentpétery Imrét leszámítva „csupa 40 évesek vagyunk” (MTA KIK Kt. Ms 5616/195. Szekfű Gyula Eckhart Ferenchez, é. n. júl. 22.). Eckhartnak a szellemi történethez fűződő ellentmondásos viszonyát jól kifejezi az idézet, amelyet Törő a kötet címéül választott.

Törő könyvéből világosan kiderül, hogy Eckhart mindvégig a komplex látásmód fontosságát, a jog-, a gazdaság- és a társadalomtörténeti szemlélet együttes alkalmazását hangsúlyozta, amellyel a hagyományosabb témák mellett

újszerű problémákat is igyekezett vizsgálni, mint például a népi jogérzetet vagy a vállalkozó szellem alakulását a magyarság körében. Munkájához középkori okleveleket vagy éppen a bécsi udvari levéltár iratait tanulmányozta, a Szent Korona-eszme fejlődése esetében a közép-európai párhuzamok után nyomozott, miközben figyelemmel kísérte a friss angol és német szakirodalmat is. Jogtörténeti munkáiban a múlt idealizálása ellen küzdött, számos korábbi mítoszt megkérdőjelezett, elsősorban a hazai közjogi gondolkodás területén (például az angol és magyar párhuzamos jogfejlődés tézisével vagy a minden másnál ősbib országgyűlési tradíció feltételezését). Mindezt ráadásul úgy, hogy történészként (tehát jogi végzettség nélkül) neveztek ki tanárnak a Budapesti Egyetem Jogtörténeti Tanszékére. A függetlenségi hagyományokban (is) gyökerező és a dualizmus kori oktatási rendszer által táplált közjogi mítoszok hívei számára mindez nyílt hadüzenettel ért fel. Eckhartot számos bírálat és politikai támadás is érte emiatt. Konfliktusait minden bizonnyal csak tetézte sokszor gúnyos stílusa, amit minden visszaemlékező megemlít. Mindazonáltal, az európai összehasonlítás dacára, Eckhart is „nemzeti alapon” tárgyalta a magyar jog- és alkotmánytörténetet, ám a tárgyszerűbb megközelítést az 1930-as évek keresztény-nemzeti közéleté hűvös távolságtartásnak, már-már nemzetietlennek érezte, az 1950-es évek kommunista tudománypolitikája viszont nacionalistának és klerikálisnak bélyegezte. „Élénken tanulmányozza a marxizmust, liberális burzsoá tudós volt, Horthy idejében nem túlzottan szerették. [...] Szakmailag jó képességű, nagyon sok pozitív tudása van, de még nem marxista tudós” – írta az MTA tanácskozó tagjává visszaminősített tudósról az egyetemi személyzetis 1952-ben (MTA KIK Kt. 5614/118). Noha már a kommunista hatalomváltás előtt is fontosnak gondolta a lengyel és cseh történelem tanulmányozását a magyar jogi gondolkodás

pontosabb megértése érdekében, élete végén marginalizálódott. Törő meggyőzően bizonyítja, hogy nem egyetemi katedrájának megőrzése érdekében kezdett el a jobbagság helyzetével foglalkozni, mert ennek vizsgálatát már a világháborút megelőzően is lényegesnek tartotta, és tanítványait is erre buzdította. Ugyancsak szakmai meggyőződése volt, hogy a Habsburgok 1867 előtt gyarmatként tekintettek Magyarországra, ami gazdaságpolitikájukat is meghatározta.

Törő elsősorban munkáinak elemzéséből, valamint levelezéséből kívánta feltárni Eckhart gondolkodását, témaválasztásait és szakmai tevékenységének mozgatórugóit. Ez érthető és kézenfekvő döntés, különösen egy egyetemi doktori értekezésben, amelyen könyve alapul. Ugyanakkor az így megrajzolt szellemi portré háttere gyakran homályban marad. Nem tudunk meg részleteket a XIX–XX. századi jogi, illetve bölcsészeti felsőoktatás állapotáról, tehát arról a közegről, amelyben Eckhart tanult, majd három évtizeden át egyetemi tanárként működött. Csak néhány utalás erejéig kerül elő a hazai történetész szakma szerveződése és belső törésvonalai, amelyekhez így vagy úgy, de Eckhartnak is igazodnia kellett. Kifejtést igényelt volna továbbá, hogy mit jelentett valójában „bécsi történésznek” lenni, milyen magánéleti, szemléletbeli és szakmai előnyökkel és hátrányokkal járt, hogy Eckhart közel két évtizeden keresztül (1911 és 1929 között), különböző hivatali pozíciókban, Bécsben dolgozott. E hiányosságok azért is tűnnek fel, mert a szerző többször is jelzi, hogy figyelmet kíván fordítani a történész szakma professzionalizálódására. Úgy vélem, az íménti kérdések a doktori disszertáció könyvvé formálásakor könnyen megválaszolhatók lettek volna, így segítve például azokat az olvasókat, akiknek nincsenek érdemi ismereteik a szóban forgó témákról. A szakavatott bírálóknak szánt doktori munkában tudottnak lehet venni bizonyos részleteket, a szélesebb közönségnek szóló könyvben azonban nem mindig szabad

eligazítás nélkül hagyni az olvasót. Mindezeket túl szívesen olvastam volna többet arról a korszellemről, közjogi és politikai gondolkodásról – úgy, ahogy a szerző a dualizmus koráról írva, Timon Ákos nézetei ismertetésekor megteszi –, amelyben az 1931-es, „első” Eckhart-vita lezajlott, hogy megérthessük, miért voltak annyira hevesek az Eckhart nézeteire adott reakciók (még a képviselőház ülésén is). Mintha a szerzőben szintén maradt volna némi hiányérzet munkájával kapcsolatban, ugyanis a könyv megje-

lenése óta is tett közzé figyelemre méltó tanulmányt Eckhart összetett műltszemléletéről („Száztizenötös szellem”. A Habsburg-kérdés Eckhart Ferenc történetírásában. *Valóság*, 2021. 5. szám, 60–69. old.)

Végül a szerző az *Összegzés*ben jelezhetné volna, milyen manapság Eckhart munkáinak tudományos megítélése, és mi a szakma álláspontja azokban a főbb kérdésekben, amelyeket vizsgált. Ez már azért is érdekes, mert történészként úgy látom, napjainkban gyakran elődeink vitáihoz térünk vissza, és az

előző nemzedékek szakmai-közéleti csatáit vívjuk újra. Törő könyvét olvasva átélhetjük, miként kényszerül az egyébként szakmájának elveire ragaszkodó történész többször átírt mondataival és helyenként csak félig kifejtett gondolataival „lavírozni” (a szerző fogalmaz így) a politikai fordulatokban bővelkedő XX. század hullámai között, hogy végül így se tudja elkerülni a támadásokat és a kényszerű nyilvános önkritika rituáléját.

CIEGER ANDRÁS

FONTOS KÖNYVEK – A *BUKSZ* VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA, 2019–2021.

EMLEKEZÉS, INTERJÚ,

LEVELEZÉS, NAPLÓ

**ÁCS Pál –
SZÉKELY Júlia (szerk.)**

**A reneszánsz
reneszánsza**
Beszélgetések
Klaniczay Tiborról
és a reneszánsz-
kutatásról
BTK Történettudományi
Intézet, Bp., 2021.
652 old., 3990 Ft
(Magyar Történelmi
Emlékek. Interjúk,
beszélgetések)

**CSILLAG István
Egy miniszter
inasévei**

Kalligram, Bp., 2020.
189 old., 3500 Ft

**GEGESY Ferenc
Kádártól Orbánig**

A puha diktatúrától
a demokráciáig
50 év, ahogyan én
átéltem
Kalligram, Bp., 2021.
375 old., 3990 Ft

**HARGITAI István
Jeremiás nyomában**

Beszélgetések
Komoróczy Gézával
Magvető, Bp., 2021.
724 old., 5999 Ft
(Tények és tanúk)

ILLÉS Klára

Megtartó erő
Egy parasztsalád
vége
Magvető, Bp., 2021.
312 old., 4499 Ft
(Tények és tanúk)

**JANIKOVSKY Éva
Naplóm, 1938–1944**

Előszó: Janikovszky
János
Móra, Bp., 2020.
198 old., 2999 Ft

**JÁNOS PÁL, II.
Önéletrajz**

Vál., összeáll. Justyna
Kiliańczyk-Zięba
Ford. Koncz Éva
/Autobiografia/
Új Ember – Magyar Kurír,
Bp., 2020. 205 old.,
2190 Ft

**KERÉNYI Károly –
BRÉLICH, Angelo
Az elysioni
aszfodéloszok közt**

Levelezés 1935–1959
Szerk. Valerio Severino,
Nagy Andrea, Varsányi
Orsolya
Ford. Nagy Andrea,
Polgár Zsuzsanna
/Tra gli asfodeli dell'elisia/
L'Harmattan, Bp., 2020.
286 old., 3490 Ft

KIS János

Szabadságra ítélve
Életrajzi beszélgetések
Meszerics Tamással és
Mink Andrással
Kalligram, Bp., 2021.
759 old., 4990 Ft
(Kis János válogatott
művei)

KOLOSI Tamás

Polgárnak lenni
Beszélgetések Ferenczi
Borbálával
Magvető, Bp., 2020.
223 old., 4499 Ft
(Tények és tanúk)

KUNCZE Gábor

Várjuk ki a végét...
Beszélgetés Mihancsik
Zsófiával
Kossuth, Bp., 2020.
367 old., 3990 Ft

**LADÁNYI János
Hanyatló világok**

Szubjektív tudományos
önéletrajz
Uránia Ismeretterjesztő
Alapítvány –
L'Harmattan, Bp., 2020.
173 old., 2490 Ft

**MÁLYUSZ Elemér
Visszaemlékezések**

Szerk., sajtó alá rend.
Soós István
ELKH BTK,
Történettudományi
Intézet,
Bp. 2021. 703 old.
4990 Ft.
(Magyar történelmi
emlékek. Elbeszélő
források)

RUBIK Ernő

A mi kockánk
Ford. Bujdosó István.
/Cubed/
Libri, Bp., 2020. 201
old., 3999 Ft

Szorogatott idill

Nemes Nagy Ágnes,
Lengyel Balázs, Polcz
Alaine, Mészöly Miklós
levelezése, 1955–1997
Sajtó alá rend., jegyz.,
utószó: Hernádi Mária,
Urbanik Timea
Jelenkor, Bp., 2021.
272 old., 3999 Ft

Times of Upheaval

Four Medievalists in
Twentieth-Century
Central Europe
Conversations with Jerzy
Kłoczowski, János M.
Bak, František Šmahel
and Herwig Wolfram
Eds. [egyben az
interjúkat kész.]
Pavčina Rychterová,
Pavel Kras, Gábor
Klaniczay, Walter Pohl
CEU Press, Bp. –
New York, 2019. 390 old.

**TOLNAINÉ KASSAI
Margit**

Óvoda az óvóhelyen
Feljegyzések a Sztehlo-
gyermekmentésről
Sajtó alá rend., jegyz.,
utószó: Kunt Gergely
Magvető – FSZEK, Bp.,
2020. 423 old., 4999 Ft
(Tények és tanúk)

Változó múltjaink

Beszélgetések Gyáni
Gáborral és Ungváry
Krisztiánnal
Kész. Révai Gábor
Révai Gábor,
Balatongyörök, 2020.
160 old., 2950 Ft

ESSZÉ

**FÖLDÉNYI F. László
Newton álma**

William Blake Newtonja
Jelenkor, Bp., 2021.
294 old., 3999 Ft

HELLER Ágnes

Az akarat szabadsága
Válogatás 50 év filozófiai
esszéiből
Szerk. Kassai Zsigmond
Noran Libro, Bp., 2020.
334 old., 3800 Ft

FILM

GYÖRFFY Iván

Képpé vált gondolat
Kortárs magyar és
világfilmek
Gondolat, Bp., 2019.
393 old., 3400 Ft

FILOZÓFIA

**ASSMANN, Jan
A varázsfuvola**

Opera és misztérium
Ford. Tatár Sándor
/Die Zauberflöte/
Függ. Miklós Tamás
Atlantisz, Bp., 2020.
454 old., 4295 Ft
(Német szellemi tudományi
könyvtár)

**BERGYAJEV, Nyikolaj
Alekszandrovics
Szellem és realitás**

Az istenemberi
szellemiség alapjai
Ford., jegyz. Patkós Éva
/Duh i realnoszty/
Typotex, Bp., 2020.
263 old., 3400 Ft

**BOROS Gábor
Módszer, metafizika,
emóciók**

Megújuló alapvetés,
affektív közösségalkotás
a 17. századi filozófiában
Akadémiai, Bp., 2020.
250 old. 4400 Ft

**DANIEL, Ute
Kultúrtörténeti
kompéndium**

Elmélet, gyakorlat,
kulcsszavak
Ford. Fülöp M. József,
Szijártó M. István
/Kompéndium
Kulturgeschichte/
Ráció, Bp., 2020.
439 old., 4499 Ft

**Esztétika, történelem,
hermeneutika**

Tanulmányok Kisbali
László emlékére
Szerk. Popovics Zoltán,
Szécsényi Endre
L'Harmattan, Bp., 2019.
266 old., 2990 Ft
(Laokoön könyvek)

**FEHÉR M. István
Filozófia, történet,
értelmezés**

Hermeneutikai
tanulmányok, 2000–2020
L'Harmattan, Bp.,
2020–2021.
1. köt. 520 old., 4990 Ft
2. köt. 494 old., 4900 Ft
3. köt. 536 old., 4990 Ft
4. köt. 588 old., 4990 Ft

FEKETE Éva

Lukács György
Késleltetett életrajz
Szerk. Kardos András,
Mesterházi Miklós,
Székely Mária
Lukács Archívum
Nemzetközi Alapítvány –
Kalligram,
Bp., 2021. 399 old.,
4990 Ft
*Fekete Éva (1944–1997)
posztumusz megjelent
műve.*

FOUCAULT, Michel
A rendellenesek
 Előadások a Collège de France-ban, 1974–1975
 Ford. Berkovits Balázs
 /Les anormaux/
 L'Harmattan – KRE, Bp., 2020. 345 old., 3990 Ft
 (Károli könyvek.
 Műfordítás, forrás –
 Rezonőr)

GÁBOR György
A történelem tekintete
 Emlékezet és tanúság
 Typotex, Bp., 2021.
 497 old., 5900 Ft

GYÁNI Gábor
A történelmi tudás
 Osiris, Bp., 2020.
 460 old., 4980 Ft
 (Osiris társadalom-
 tudományi könyvtár)

HORVÁTH Zoltán
Kant prekritikai fordulata
 L'Harmattan, Bp., 2020.
 358 old., 3990 Ft
 (Germanizmusok)

KISS Csaba
Forradalom és szabadság
 Tocqueville kontra Marx
 ELTE BTK Filozófiai
 Intézet – L'Harmattan
 – Magyar Filozófiai
 Társaság, Bp., 2020.
 260 old., 3490 Ft
 (Cogito könyvek, 14.)

KRASZTEV, Ivan – HOLMES, Stephen
A fény kialszik
 A liberális demokrácia
 válságáról
 Ford. Székely János
 /The light that failed/
 Park, Bp., 2021. 365
 old., 4499 Ft

LÁNCZI András
Antikok és modernnek vitája
 Késői észrevételek
 Pascalhoz
 Attraktor, Máriabesnyő,
 2019. 273 old., 3400 Ft

LOREY, Isabel – LUDWIG, Gundula – SONDEREGGER, Ruth
Foucault jelenléte
 Szexualitás – gondoskodás –
 forradalom
 Ford. Blandl Borbála és
 mások
 /Foucaults Gegenwart/
 Typotex, Bp., 2021.
 164 old., 2500 Ft

MAROSÁN Bence Péter
Az igazság problémája és a keletkezés a husserli filozófiában
 Kontextus és
 fenomén II.
 L'Harmattan, Bp.,
 393 old., 3990 Ft

NAGY András
Az inkognitó lovagja
 Kierkegaard-
 tanulmányok
 Institute of Advanced
 Studies, Kőszeg –
 L'Harmattan,
 Bp., 2021. 196 old.,
 2490 Ft

NYÍRŐ Miklós
Medialitás, eseményontológia, gyakorlat
 Hermeneutikai
 útkeresések
 L'Harmattan, Bp., 2020.
 246 old., 2990 Ft
 (A filozófia útjai)

OAKESHOTT, Michael
A hívő politika és a szkeptikus politika
 Szerk. Molnár Attila Károly
 Ford. Katona László
 /The politics of faith
 and the politics of
 scepticism/
 Századvég, Bp., 2020.
 204 old., 2990 Ft
 (Furor politicus)

SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph
A kinyilatkoztatás filozófiája, 1841/42

Paulus-jegyzet
 Ford. Mazgon Máté
 /Philosophie der
 Offenbarung/
 Bev. Czakó István
 Szerk., jegyz. Mezei
 Balázs
 Szent István Társulat,
 Bp., 2019. 458 old.,
 3500 Ft
 (Fides et ratio, 9.)

TAKÓ Ferenc
Max Weber Kínája
 ELTE BTK Filozófia
 Intézet – L'Harmattan
 – Magyar Filozófiai
 Társaság
 Bp., 2020. 335 old.,
 3990 Ft

TAMÁS Gáspár Miklós
Antitézis
 Válogatott tanulmányok,
 2001–2020
 Ford., szerk. Sipos Balázs
 Pesti Kalligram, Bp.,
 2021. 456 old., 4990 Ft

WEISS János
A modernség esztétikai programja
 Előadások Walter
 Benjamin Műalkotás-
 tanulmányáról, 2018
 L'Harmattan, Bp., 2020.
 150 old., 2490 Ft
 (Kritikai elméletek)

ZEMPLÉN Gábor Áron
Fokozódó polaritás
 Goethe módszere
 és a strukturálódó
 megismerés
 Bölcsészettudományi
 Kutatóközpont –
 Typotex, Bp., 2019.
 240 old., 3900 Ft

IRODALOMTUDOMÁNY,

FORRÁSKIADVÁNYOK,

KÉZIKÖNYVEK

ARANY János
Aristophanes-fordítások 1.
 Sajtó alá rend., jegyz.
 Bolonyai Gábor

Universitas – MTA BTK
 Irodalomtudományi
 Intézet
 Bp., 2019. 710 old.,
 3360 Ft
 (Arany János munkái.
 Kritikai kiadás)

ARANY János
Elbeszélő költemények
 Sajtó alá rend., jegyz.
 Török Zsuzsa
 Universitas – MTA BTK
 Irodalomtudományi
 Intézet
 Bp., 2019. 1075 old.,
 3150 Ft
 (Arany János munkái.
 Kritikai kiadás)

ARANY János
Kisebbségi költemények, 1860–1882
 Sajtó alá rend., jegyz.
 S. Varga Pál
 Universitas – MTA BTK
 Irodalomtudományi
 Intézet,
 Bp., 2019. 1193 old.,
 4200 Ft
 (Arany János munkái.
 Kritikai kiadás)

Arany János
nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa
 Sajtó alá rend.
 Hász-Fehér Katalin
 Universitas – MTA BTK
 Irodalomtudományi
 Intézet,
 Bp., 2019. 1065 old.,
 3990 Ft

Babits Mihály
levelezése, 1923–1925
 Sajtó alá rend. Szőke
 Mária
 Magyar Napló, Bp.,
 2021. 835 old.,
 4500 Ft
 (Babits Mihály
 műveinek kritikai
 kiadása. Levelezés)

Babits Mihály
levelezése, 1925–1927

Sajtó alá rend. Csábi
 Domonkos, Káposztay
 János
 Magyar Napló, Bp.,
 2018. [I] 493 old.,
 4500 Ft
 (Babits Mihály műveinek
 kritikai kiadása.
 Levelezés)

Csokonai-szókincstár, 4.
JAKAB László – SZÜCS Imre
A Csokonai írásai szavak listája
 DE Egyetemi Kiadó,
 Debrecen, 2019.
 508 old.
 (Számítógépes
 nyelvtörténeti adattár,
 14.)
A Csokonai-szókincstár
1. kötete 1993-ban jelent
(KLTE, Debrecen).

CSORBA Sándor
Kölcsey Ferenc egybegyűjtött iratai
 Magyar Napló, Bp.,
 2021. 970 old.

DANTE, Alighieri
Komédia I., Pokol
 Kommentár
 /La divina commedia.
 Inferno/
 Szerk. Kelemen János,
 km. Nagy József
 ELTE Eötvös, Bp., 2019.
 550 old.

Smaragd asztal
Csáth Géza válogatott levelezése
 Szerk., jegyz. Molnár
 Eszter Edina, Szajbély
 Mihály
 Magvető, Bp., 2020.
 548 old., 5499 Ft

FELDOLGOZÁSOK

ANGYALOSI Gergely
Az állandó és a változó
 Tanulmányok és kritikák
 MIT, Bp., 2020. 326 old.,
 2490 Ft
 (MIT füzetek, 8.)

- BALÁZS Eszter**
Mars és Apolló közt
Írók és más értelmiségiek az első világháborúban
PIM, Bp., 2021. 290 old., 2500 Ft
- BÓDI Katalin**
Látásgyakorlatok
Kontextusok Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú írásaihoz
Reciti, Bp., 2021. 312 old.
(Irodalomtörténeti füzetek, 184.)
- BOLLOBÁS Enikő**
Kölcsönösségek
Irodalomelmélet, szövegolvasás, kultúráközvetítés
Balassi, Bp., 2020. 355 old., 3800 Ft
- CSEHY Zoltán**
Arctalanság, arcadás, arcrongálás
Önláttatási stratégiák és diskurzusretorikák kisebbségi kontextusban
Reciti, Bp., 2020. 240 old.
- DEBRECZENI Attila**
Szövegahlát fon az estve
Tanulmányok
Reciti, Bp., 2020. 454 old.
- DUKKON Ágnes**
A veszélyes szépség útjain
Eszmék, témák, kapcsolatok a klasszikus orosz irodalom világában Uránia Ismeretterjesztő Társulat – L'Harmattan, Bp., 2021. 358 old., 3990 Ft
- E. CSORBA Csilla – SIPŐCZ Mariann**
Arany János és a fényképezés
Ország Antal fotográfus (1821–1878) pályaképe
PIM, Bp., 2019. 103 old., 2800 Ft
- „Az életet, im, megjárta”**
Tudományos emlékkonferencia Arany János születésének 200. évfordulója alkalmából, 2017. november 24.
Szerk. Gáborjáni Szabó Botond, Gönczy Monika, S. Varga Pál
Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen – Bp., 2019. 155 old.
A Debrecenben rendezett konferencia szerkesztett előadásai.
- FÓRIS Ágota**
Fordítás és terminológia
Elmélet és gyakorlat KRE–L'Harmattan, Bp., 2020. 211 old., 2990 Ft
(Károli könyvek. Monográfia)
- FÖLDES Györgyi**
Akit „nem látni az erdőben”
Avantgárd nőírók nemzetközi kontextusban
Balassi, Bp., 2021. 172 old., 3000 Ft
- FRIED István**
„Addig repülni, hol csak fény lakik”
Egy Kazinczy-pályakép vázlata
[A] Kazinczy Ferenc Gimnázium Az Iskoláért és az Anyanyelvért Alapítványa – Az Iskoláért és az Anyanyelvért Alapítvány, Győr, 2020. 208 old.
- GINTLI Tibor**
Perjúrafelvétel
Anekdotikus elbeszélésmód és modernség a 20. század első felének magyar prózájában
Kalligram, Bp., 2021. 310 old., 3990 Ft
- GÖNCZY Monika**
„Csillagokká repesztett szöveg”
Szövegközi közelítések a 19. század második felének magyar irodalmához
DE Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2020. 343 old., 3400 Ft
(Csokonai könyvtár, 60.)
- GYIMESI Emese**
Szendrey Júlia irodalmi pályafutása
Társadalomtörténeti kontextusok
Ráció, Bp., 2021. 293 old., 3500 Ft
(Ligatura)
- Hagyomány és innováció a magyar és a világirodalomban**
Szerk. Kulcsár-Szabó Zoltán
ELTE Eötvös, Bp., 2020. 252 old.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin**
„hogyan Kegyed észre nem vette, csodálom...”
Arany János és a filológiai perspektíva
Tanulmányok
Kortárs, Bp., 2019. 410 old., 4000 Ft
- HETÉNYI Zsuzsa**
Miről is szólnak azok a könyvek?
Értelmezési kulcsok az irodalomelemzéshez a 20. századi orosz próza szövegmintáin
ELTE Eötvös, Bp., 2020. 496 old.
- KAPPANYOS András**
Túl a sövényen
ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2021. 291 old., 2490 Ft
- A kis világbeli nagy világ**
Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról
Szerk. Csörsz Rumen István, Mészáros Gábor
Reciti, Bp., 2020. 655 old.
(Reciti konferencia-kötetek, 10.)
- KISANTAL Tamás**
Az emlékezet és a felejtés helyei
A vészalkorok ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években
Kronosz, Pécs, 2020. 319 old., 4500 Ft
- KOROMPAY H. János**
„Bénult idegre zsongító hatás”
Arany-elemzések
Universitas – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2019. 299 old., 3360 Ft
- KOROMPAY H. János**
A nemzeti klasszicizmus jegyében
Horváth János élete és hagyatéka
Universitas, Bp., 2020. 431 old., 2835 Ft
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán**
A jelölő visszahúzódása
Az irodalmi nyelv kulturalizációjának néhány kérdéséhez
ELTE Eötvös, Bp., 2021. 270 old.
- LENGYEL András**
Ignotus Hugó-tanulmányok
Modernizáció a pallérozódás és a barbarizálódás sodrában
Múlt és Jövő, Bp., 2020. 560 old., 4900 Ft
- MÁTÉ Zsuzsanna**
„Az aestheticum vizsgálatának célja tehát az értékadó jelentés felkutatása”
Magyar esztétika-történeti és esztétikai tanulmányok
Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, Kolozsvár–Szeged, 2019. 243 old.
(A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai, 17.)
- MARGÓCSY István**
Színes tinták
Tanulmányok, esszék a magyar irodalom különböző arcairól és nézeteiről
Kalligram, Bp., 2020. 424 old., 3990 Ft
(Margócsy István válogatott munkái)
- „Mestereknek gyengyének”**
Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára
Szerk. Hende Fanni, Kisdí Klára, Korondi Ágnes
OSZK – Szent István Társulat, Bp., 2020. 684 old., 6500 Ft
- A mindenség ernyőjére kivetítve**
Hatvanéves az Iskola a határon
A Budapesten, 2019. november 29–30-án azonos címmel rendezett konferencia bővített, szerkesztett anyaga
Szerk. Osztrólczyk Sarolta
Kortárs, Bp., 2021. 402 old., 4000 Ft
- ONDER Csaba**
Festina lente
Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról
Líceum, Eger, 2020. 211 old.
(Pandora könyvek, 42.)

OROSZ Magdolna
Nyelv, emlékezet,
elbeszélés

A századforduló bécsi és budapesti modernsége az irodalomban
Gondolat, 2019.
429 old., 4500 Ft
(Mű-helyek, 11.)

Nőszerezők a 19. században

Lehetőségek és korlátok az irodalomban
Reciti, Bp., 2019.
375 old.
(Reciti konferenciakötetek, 4.)

SZILÁGYI Márton
A magyar romantika
ikercsillagai

Jókai Mór és Petőfi Sándor
Osiris, Bp., 2021.
424 old., 4480 Ft
(Osiris irodalomtörténet. Tanulmányok)

SZILÁGYI Márton
„Miért én éltem, az
már halva van”

Vörösmarty-tanulmányok
Kalligram, Bp., 2021.
352 old., 3990 Ft

SZILÁGYI Márton
Omnárium

Irodalomtörténeti tanulmányok
Ráció, Bp., 2020.
255 old., 3250 Ft

SZOLLÁTH Dávid
Mészöly Miklós

Monográfia
Jelenkor, Bp., 2020.
739 old., 5999 Ft

Tradition and
Innovation in Literature
from Antiquity to the
Present

Ed. Pál Hegyi
Eötvös University Press,
Bp., 2020. 232 old.

TÜSKÉS Anna

„en-nemzetem külhoni
híre-sorsa”

Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből
Reciti, Bp., 2020.
382 old.
(Irodalomtörténeti füzetek, 183.)

TVERDOTA György
Gondoljátok meg,
proletárok. I.

Az ifjú József Attila
Osiris, Bp., 2021.
888 old., 5980 Ft

VADERNA Gábor
Honnan és hová?

Arany János és a nagyszalontai hagyomány
Reciti, Bp., 2020.
260 old.
(Vitæ, 1.)

VOINOVICH Géza
Arany János életrajza

2. kiad.
Sajtó alá rend.
Török Lajos
Universitas – MTA KIK,
Bp., 2019. 664 old.,
3990 Ft
Voinovich Géza
(1877–1952)
Arany-életrajza először
három kötetben,
1929 és 1938 között
jelent meg (MTA, Bp.),
a szerző az
„Arany János összes
művei” címmel
1951-től megjelenő
kritikai kiadás alapító
sorozatszerkesztője;
az immár „Arany
János munkái” címmel
megjelenő sorozat
szerkesztője 2004 óta
Korompay H. János.

Zrínyi Miklós
és a magyarországi
barokk költészet

Szerk. Bene Sándor –
Pintér Márta Zsuzsanna
Liceum, Eger, 2021.
584 old.

JOG

Algoritmuskok,
keresők, közösségi
oldalak és a jog – a
forgalomirányító

szolgáltatások szabályozása
Szerk. Polyák Gábor
HVG–ORAC, Bp., 2020.
301 old.

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNY

KORNAI János
Töprengések

HVG, Bp., 2021. 158 old.,
3900 Ft

SEN, Amartya
Az igazságosság
eszméje

Ford. Felcsuti Péter
/The idea of justice/
Osiris, Bp., 2021.
602 old., 4980 Ft
(Osiris társadalomtudományi könyvtár)

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

Ars et virtus
Horvátország –
Magyarország

800 év közös kulturális öröksége
Galerija Klovičevi dvori, Zagreb, 2020.
szeptember 24. – november 22.,
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest,
2020. december 16. – 2021. március 15.
MNM, Bp., 2021. 415 old.

„Asszonyoknak
igen sokat kell
tudni...”

Új kutatások
a nőnevelés
történetéről
Szerk. Ács Marianna és mások
Kronosz, Pécs, 2019.
197 old., 2500 Ft

BENKŐ Elek – SÁNDOR
Klára – VÁSÁRY István
A székely írás
emlékei / Corpus
Monumentorum
Alphabeto Siculio
Exaratorum

Bölcsészettudományi Központ, Bp., 2021.
928 old.

A Kárpát-medencei
rovásírásos emlékek
gyűjteménye

I. köt. Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek
Szerk. Fehér Bence
Magyarágkutató Intézet,
Bp., 2020. 512 old.

BITSKEY István
Hitvita, história,
szellemi örökség

Tanulmányok a kora újkori magyarországi művelődésről
Kossuth–EKE, Bp. – Eger, 2021. 350 old.,
3200 Ft
(Kulturális örökség)

The Correspondence
of Boldizsar Batthyány

The Everyday Life of an Early Modern Alchemist
Ed. Dóra Bobory
PEN Club Hungary – Kronosz, Bp. – Pécs,
2019. 575 old., 6500 Ft
/ 20 EUR

FRANK Tibor
Szalonzvilág

A polgári érintkezés modernizálódása a 19. században
Rózsavölgyi, Bp., 2020.
208 old., 590 Ft

GÉCZI János
A rózsza labirintusa

Egy örök jelkép nyomában
Athenaeum, Bp., 2020.
247 old., 5999 Ft

A hazának hű öre és
oszlopa

Szepesy Ignác pécsi püspök emlékezete
Tudomány és kutatás a Klimo Könyvtárban
Az 2018. október 4-én rendezett tudományos konferencia tanulmányai
Szerk. Méreg Martin, Molnár Dávid, Schmelcz-Pohánka Éva
PTE – Pécsi egyházmegye, Pécs, 2019. 237 old.
(A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 17.)

KELEMEN Éva
Az járt oda, aki kottát
is tudott olvasni

Fejezetek az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára történetéből
OSZK, Bp., 2020.
215 old., 2900 Ft

KOCSIS Zsuzsanna
Kora újkori
levélnyomok

Kézazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei
Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Bp., 2020.
248 old., 2850 Ft
(Gondolat-jel, 2.)

MONOK István –
ZVARA Edina
Esterhasina
Biblioteca

A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója
MTA KIK – Kossuth, Bp., 2020. 579 old., 9900 Ft
(Esterhazyana)

MONOK István
A humanizmus és
a protestantizmus
áttűnései a Magyar
Királyság és
Erdély olvasmány-
műveltségében
Kossuth–EKE, Bp. – Eger, 2020. 396 old.,
4500 Ft
(Kulturális örökség)

PETNEKI Áron
Jan Matejko és a magyarok

Rézbong, Göd, 2018.
128 old., 4490 Ft
(Felczak-könyvek)

SZATMÁRI Judit Anna
Ragyogj! Divat és csillogás / Shine!

Fashion and Glamour
Kiscelli Múzeum, Bp., 2019. 175 old.
Megjelent a Budapestben, 2019. október 11. – 2020. március 15. között azonos címmel rendezett kiállítás alkalmából.

SZILÁGYI Miklós
Az én Gyulám

Az 1960-as évek gyulai múzeuma
MNL Békés Megyei Levéltára, Gyula, 2021.
326 old., 1900 Ft

TAMÁS Ágnes
„Talpra magyar, hí az urna!”

Választások és választási kampányeszközök
élclopokban, 1867–1875
Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, Szeged, 2020. 153 old.

MŰVÉSZET –**MŰVÉSZETTÖRTÉNET****Barokk freskófestészet Magyarországon**

Szerk. Jernyei Kiss János
MMA – Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Bp., 2019–2020
1. köt. Fejér, Komárom-Esztergom és Veszprém megye. 2019. 519 old., 9500 Ft
2. köt. Baranya, Somogy, Tolna és Zala megye. 2020. 558 old., 2850 Ft

BENÁRD Aurél és mások
Árka

Egy magyar építész- és művészdinasztia
Szerk. Csáki Tamás
Holnap, Bp., 2020.
311 old., 9900 Ft
(Az építészet mesterei)

BREDEKAMP, Horst
Képakts

Frankfurti Adorno-előadások, 2007
Ford. Nagy Edina /Der Bildakt/
Typotex, Bp., 2020.
348 old., 5500 Ft
(Képfilozófiák)

CSORBA Csilla, E.
Új vizeken

Írók és művészek
Székely Aladár műtermében
Előszó: Kemény István
PIM, Bp., 2020.
200 old.

FABÓ Beáta
Budapest katolikus templomépítészete a két világháború között

BFL, Bp., 2021. 319 old.
5990 Ft

GALL, Anthony
Kós Károly

Holnap, Bp., 2020.
263 old., 9900 Ft
(Az építészet mesterei)

GULYÁS Borbála
Bocskay György kalligráfus művészete

BTK Művészettörténeti Intézet, Bp., 2020.
366 old., 4590 Ft

Japonisme in the Austro-Hungarian Monarchy

Eds. Mirjam Dénes et al.
Ferenc Hopp Museum of Asiatic Arts, Bp., 2020.
327 old.

JÁVOR Anna
Lieb Ferenc

Egy rokokó festő Felső-Magyarországon
BTK Művészettörténeti Intézet, Bp., 2019.
159 old., 5000 Ft

KARÁCSONY Rita
Hülli Dezső

Holnap, Bp., 2020.
223 old., 9900 Ft
(Az építészet mesterei)

KELECSÉNYI Kristóf
Zoltán

Schmahl Henrik
Holnap, Bp., 2020.
223 old., 9900 Ft
(Az építészet mesterei)

KOVÁCS Klára, P.
A Szamos menti új vár

Szamosújvár a 16–19. században
Martin Opitz, Bp., 2019.
247 old., 4900 Ft
(Opitz historiae artium, 1.)

Lechner Ödön írásai

Szerk., jegyz., utószó:
Sümei György
Corvina, Bp., 2020.
231 old., 4990 Ft

MÁRFAI MOLNÁR
László

A konkrét jelentés poétikája
Fülep Lajos művészettudományi filozófiája
L'Harmattan, Bp., 2019.
110 old., 1990 Ft

MAROSI Ernő
„Fénylik a mű nemesen”

Válogatott írások a középkori művészet történetéről
Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat – Martin Opitz, Bp., 2020. 1408 old., 14 900 Ft
[három kötetben, közös tokban]

NÉMETH István
El Grecóról és más mesterekről

Stíluskritika, ikonográfia, műgyűjtéstörténet
Válogatott tanulmányok
KRE–L'Harmattan, Bp., 2020. 221 old., 3450 Ft
(Károli könyvek. Tanulmánykötet)

Az Országház építése és művészete

Szerk. Sisa József
Országház, Bp., 2020.
805 old., 15 980 Ft
(Nemzet főtere kézikönyvek)
Jav. utánnymás: 2021.

PAÁR Eszter Szilvia
Wälder Gyula

Holnap, Bp., 2020.
263 old., 9900 Ft
(Az építészet mesterei)

Pécs építészete / Architecture in Pécs

Tegnapelőtt, tegnap, ma, holnap / Yesterday, Today, and Tomorrow
Szerk. P. Szűcs Julianna, Bachmann Erzsébet
Balassi, Bp., 2020.
259 old., 4500 Ft
A Pécsről, 2019. május 9–10. között azonos címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

ROZSNYAI József
Alpár Ignác

Holnap, Bp., 2020.
263 old., 9900 Ft
(Az építészet mesterei)

SÁRMÁNY-PARSONS
Ilona

Bécs művészeti élete
Ferenc József korában, ahogy Hevesi Lajos látta
Balassi, Bp., 2019.
472 old., 6900 Ft

SCHRAMMEL Imre
Föld és tűz

Bev., interjú: Kernács Gabriella, Szerk., jegyz.
Wehner Tibor
MMA, Bp., 2021.
307 old., 7800 Ft

SCULLY, Sean
Átutazó

Retrospektív kiállítás
Kurátor Fehér Dávid
Szépművészeti Múzeum – MNG, 2020. 351 old.
(A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2020/4.)
A Budapestben, 2020. október 14. – 2021. január 31. között rendezett kiállítás katalógusa. Megjelent angol nyelven is.

SZÜCS Julianna, P.
Nagyotál

Magyar összképek a múzeumban, a tárlaton és a nyilvános térben
2009 és 2018 között
Balassi, Bp., 2019.
240 old., 4500 Ft

TÍMÁR Árpád
Csontváry

Interpretáció vagy legendagyártás
Corvina, Bp., 2021.
399 old., 3490 Ft

A Waldstein-gyűjtemény

Thomas Ender felső-magyarországi tájképei
A szövegeket írta
Rozsonдай Béla, Mázi Béla, Babus Antal
MTA KIK – Méry Ratio, Bp. – Šamorín, 2020.
339 old.

NÉPRAJZ,**ANTROPOLÓGIA****BIERNACZKY Szilárd**
Afrika

Magyarországon, magyarok Afrikáról
Tudománytörténeti vázlatok
Afrika Kutatási Program – ELTE BTK Történeti Intézet, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék – Mundus Novus, Bp. – Érd, 2020.
529 old., 2900 Ft
(Hagyományos kultúrák a modern Afrikában, 20.)

ERIKSEN, Thomas
Hylland – NIELSEN,
Finn Sivert
Az antropológia
története
 Ford. Fejérvári Boldizsár
 /Til verdens ende og
 tilbage/
 Gondolat, Bp., 2021.
 299 old., 3850 Ft

Faith, doubt and
knowledge
in religious thinking
 Eds. Bea Vidacs,
 Éva Pócs
 Balassi, Bp., 2020.
 410 old., 5500 Ft
 (Religious and
 anthropological studies
 in Central Eastern
 Europe, 10.)

FEJŐS Zoltán
Amerikai magyar
műtermi fényképezések
az 1880-as évektől
a második
világháborúig
 Néprajzi Múzeum, Bp.,
 2020. 150 old.
 (KépTár, 5.)

FEJŐS Zoltán
Néprajz
és muzeológia
 Tudománytörténeti
 megközelítés
 TIT Kossuth Klub
 Egyesület – L'Harmattan
 – DE Néprajzi Tanszék,
 Bp. – Debrecen, 2020.
 374 old., 3990 Ft
 (Specimina
 ethnographica)

GELENCSEI József
Népi jogélet
a Káli-medencében
 Szent István
 Király Múzeum,
 Székesfehérvár, 2019.
 543 old.
 (A Szent István Király
 Múzeum közleménye,
 A., 65.)

K. HORVÁTH Zsolt
A bundátlan Vénusz

A női testszörzet
 biopolitikája és az
 eszményi test politikai
 antropológiája
 Prae, Bp., 2021. 164
 old., 3200 Ft

KIS-HALAS Judit
Boszorkányok,
gyógyítók és a Gyúdi
Szűz Mária
 Az orvoslás piaca az
 újkori Dél-Dunántúlon
 Balassi, Bp., 2020.
 336 old., 3800 Ft
 (Vallásantropológiai
 tanulmányok Közép-
 Kelet-Európából, 11.)

MALINOWSKI,
Bronisław
Nemiség és elfojtás a
vad társadalomban
 Ford. Pásztor Andrea
 /Sex and repression in
 savage society/
 BTK Néprajztudományi
 Intézet – PTE BTK
 Néprajz Kulturális
 Antropológia Tanszék –
 L'Harmattan, Bp., 2020.
 166 old., 2900 Ft
 (Kultúrák keresztútján)

A nagy háború
néprajza
 Szerk. Kavcsánszki
 Máté, Keményfi Róbert
 MTA-DE Néprajzi
 Kutatócsoport – DE
 Néprajzi Tanszék,
 Debrecen, 2020. 304
 old.
 (Studia folkloristica et
 ethnographica, 81.)

ÖRSI Julianna
Kihívások és válaszok
a népi kultúrában
 Örsi Julianna válogatott
 írásai
 Túrkevei Kulturális
 Egyesület, Túrkeve,
 2020. 480 old.
 (Alföldi könyvtéka, 14.)

Present and Past in
the Study of Religion
and Magic

Eds. Ágnes Hesz,
 Éva Pócs
 Balassi, Bp., 2019.
 390 old., 5200 Ft
 (Religious and
 Anthropological Studies
 in Central Eastern
 Europe, 7.)

SZABÓ László
Tanulmányok
a magyarrá lett
jászokról
 Szerk. Gecse Annabella,
 Gulyás Éva
 Damjanich János
 Múzeum – DE Néprajzi
 Tanszék, Szolnok–
 Debrecen, 2019.
 488 old.

Számvetés és tervezés
 A néprajztudomány
 helyzete és jövője a 21.
 században
 Szerk. Cseh Fruzsina,
 Mészáros Csaba, Borsos
 Balázs
 BTK Néprajztudományi
 Intézet – L'Harmattan,
 Bp., 2020. 642 old.,
 5990 Ft
 (Summa ethnographica,
 3.)

Száz plusz tíz
 Jubileumi kötet. Tárkány
 Szűcs Ernő (1921–1984)
 Tárkány Szűcs Ernő Jogi
 Kultúrtörténeti és Jogi
 Néprajzi Kutatócsoport
 (2011–2021)
 Szerk. Nagy Janka
 Teodóra, Bogárné
 Szabina, Szabó Ernő
 PTE KPVK – BTK – NTI,
 Szekszárd, 2021.
 457 old.
 (Jogi kultúrtörténeti, Jogi
 néprajzi kiskönyvtár, 10.)

VOIGT Vilmos
Európai folklór
 DE Néprajzi Tanszék –
 DE Egyetemi, Debrecen,
 2020. 501 old., 2850 Ft
 (Studia folkloristica et
 ethnographica, 77.)

NYELVÉSZET

CSÚCS Sándor
Reguly Antal élete és
műve
 Reguly Társaság, Bp.,
 2019. 267 old.

HORVÁTH Péter
A szereplőkonstruálás
mintázatai történelmi
tárgyú narratívákban
 Akadémiai, Bp., 2020.
 185 old., 3500 Ft
 (Nyelvtudományi
 értekezések, 168.)

KONTRA Miklós
Felelős nyelvészet
 Gondolat, Bp., 2019.
 263 old., 3500 Ft

NÁDASDY Ádám
Milyen nyelv a
magyar?
 Corvina, Bp., 2020.
 196 old., 2990 Ft

Nyelvi repertoárok
a Kárpát-medencében
és azon kívül
 Válogatás a 20.
 Élőnyelvi Konferencia
 (Budapest, 2018.
 augusztus 30. –
 szeptember 1.)
 előadásaiából
 Szerk. Heltai János Imre,
 Oszkó Beatrix
 Nyelvtudományi Intézet,
 Bp., 2020. 531 old.

PUSZTAY János
Még mindig „ugor–
török háború”
 Fejezetek a magyar
 nyelvhasználat
 történetéből
 2. bőv. kiadás
 Nap, Bp., 2020. 230 old.,
 3500 Ft
 (Magyar esszék)
 Az 1. kiadás
 „Az »ugor–török háború«
 után” főcímmel,
 1977-ben (Magvető,
 Bp., 1977, Gyorsuló idő)
 jelent meg.

SZÜCS, Péter
Left peripheral
constructions in
English and Hungarian
 A perspective from
 lexical-functional
 grammar
 DE Egyetemi Kiadó,
 Debrecen, 2020.
 208 old.

POLITIKATUDOMÁNY

Bibó István
összegyűjtött írásai, 3.
 Az önrendelkezés
 legitimitása
 Szerk. Dénes Iván Zoltán
 Kalligram, Bp., 2020.
 1434 old., 8000 Ft
 Az 1. kötet 2016-ban, a
 2. kötet 2018-ban jelent
 meg.

BOZÓKI András
Gördülő rendszerváltás
 Az értelmiség politikai
 szerepe Magyarországon
 (1977–1994)
 L'Harmattan – Uránia
 Ismeretterjesztő
 Alapítvány, Bp., 2019.
 532 old., 4990 Ft

BURKE, Edmund
Fellebbezés az újaktól
a régi whigekhez és
más írások
 Ford. Katona László
 /An Appeal from the New
 to the Old Whigs/
 Századvég, Bp., 2019.
 307 old., 3990 Ft

HALMESVIRTA, Anssi
A szabadság keskeny
ösvénye
 Bibó István közösségi
 moralizmusa
 Ford. Barta Máté
 Debreceni Egyetem
 Történelmi Intézete –
 University of Jyväskylä,
 Department of History
 and Ethnology,
 Debrecen, 2020.
 198 old.
 (Speculum historiae
 Debreceniense, 28.)

A jugoszláviai magyarok eszme- és politikatörténete, 1945–1989

Szerk. Losoncz Márk, Rácz Krisztina
L'Harmattan, Bp., 2019.
233 old., 2990 Ft

KÖRÖSENYI András – ILLÉS Gábor – GYULAI Attila

Az Orbán-rezsim
A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata
Osiris, Bp., 2020. 254 old., 4480 Ft

MAGYAR Bálint – MADLOVICS Bálint

A posztkommunista rendszerek anatómiája
Egy fogalmi keret
Noran Libro, Bp., 2021.
XXV, 876 old., 9999 Ft
Megjelent angol nyelven is: „The anatomy of post-communist regimes. A conceptual framework”. CEU University Press, Bp. – New York, 2020. XXV, 808 old.

Magyarország 2030

Jövőkép a magyaroknak
Szerk. Boros Tamás, Filippov Gábor
Egysúlyú Intézet – Osiris, 2020. 382 old., 4980 Ft

SOROS György

A nyílt társadalom védelmében
Ford. Felcsuti Péter
/In defense of open society/
Noran Libro, Bp., 2020.
224 old., 3600 Ft

A szavakon túl

Politikai kommunikáció Magyarországon, 1990–2015
Szerk. Kiss Balázs
TK–L'Harmattan, 2020.
215 old., 2790 Ft

SZENTPÉTERI NAGY Richárd

Négy, avagy a haza minden alatt?
Bevezetések a korszaklembé, 2015–2020
Noran Libro, Bp., 2020.
463 old., 3400 Ft

TOCQUEVILLE, Alexis de

A demokratikus despotizmus
Szemelvények az amerikai demokráciából és Tocqueville leveleiből
Vál., ford., előszó, jegyz. Ádám Péter
Qadmon, Bp., 2020.
220 old., 3270 Ft

A view from Brussels

Secret NATO reports about the East European transition, 1988–1991
Ed. Gusztáv D. Kecskés
HAS Research Centre for Humanities, Cold War History Research Center, Bp., 2019. 250 old., 2650 Ft
Megjelent magyar nyelven is: „Brüsszelből tekintve. Titkos NATO-jelentések az átalakuló Kelet-Európáról, 1988–1991”. MTA BTK – Retörki, Bp., 2018.

PSZICHOLÓGIA

AGORA Zsuzsanna

A náciizmus történeti pszichológiája
Kronosz, Pécs, 2020.
255 old., 3950 Ft

KAPÁS István

Pszichoanalízis, ideológia, társadalom
A magyar Freud-recepció történetéhez
Oriold, Bp., 2020.
240 old., 2900 Ft

PLÉH Csaba

A megismerés vége
Újabb írások
Gondolat, Bp., 2021.
567 old., 7000 Ft

RÉGÉSZET

BESZÉDES József

Római kori sírkövek Carnuntumból és városi territoriumáról / Römische Grabsteine aus Carnuntum und seinem Stadtgebiet
Szerk. Lyublyanovics Kyra
PPKE BTK
Régészettudományi Intézet – BTM – Archeolingua, Bp., 2020.
502 old.
(Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia, 19.)

HORVÁTH Ciprián

Borsod, Abaúj és Zemplén megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei
Km. Balogh-Bodor Tekla és mások
SZTE Régészeti Tanszék – BTK Régészeti Intézet – MNM – Martin Opitz, Szeged – Bp., 2020.
863 old., 5900 Ft
(Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, 14.)

A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban / Environmental history of the medieval and early modern

Carpathian Basin
Szerk. Benkő Elek, Zatykó Csilla
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet – Archeolingua
Alapítvány, Bp., 2021.
463 old.

SZŐKE Béla Miklós

A Karoling-kor Pannóniában
BTK Régészeti Intézet – MNM – Martin Opitz, Bp., 2019. 535 old., 6900 Ft
(Mosaburg Zalavár, 1.)

SZÍNHÁZ

ABLONCZY László

Hamlet, a magyar, 1790–1956
Esszé
MMA, Bp., 2020.
263 old., 4800 Ft

HALÁSZ Tamás

Róna Viktor
Herceg a vasfüggöny mögül
Km. Gara Márk
PIM, Bp., 2020. 227 old.
A Budapest, 2020. június 24. – 2021. március 17. között azonos címmel rendezett kiállítás katalógusa.

SÁNDOR L. István

Szabadságzigetek
Fodor Tamás és a Stúdió „K” története 1978-ig
Beszélgetések, elemzések, rekonstrukciók
Selinunte, Bp., 2020.
588 old., 5990 Ft
(Mesterek és műhelyek, 1.)

Szeleczy Zita élete és művészete

Szerk. Jávör Zoltán, Péter Zsolt
PIM – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Bp., 2020. 278 old.

SZOCIOLÓGIA

ALABÁN Péter

Egykor volt gyárváros...
Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig
Kronosz, Pécs, 2020.
344 old., 4500 Ft

BELUSZKY Pál – SIKOS

T. Tamás
Városi szerepkör, városi rang
Dialóg Campus, Bp., 2020. 286 old., 4980 Ft

DESSEWFFY Tibor

Digitális szociológia
Szociológiai képzet a digitális korban
Typotex, Bp., 2019.
284 old., 3800 Ft

ÉBER Márk Áron

A csepp
A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete
Napvilág, Bp., 2020.
284 old., 2900 Ft

HALBWACHS, Maurice

Az emlékezés társadalmi keretei
Ford. Simon Vanda, Marádi Krisztina.
/Les cadres sociaux de la mémoire/
DE Néprajzi Tanszék – L'Harmattan, Bp., 2021.
256 old., 3490 Ft
(Specimina ethnographica)
A munka „Az emlékezés társadalmi keretei” címmel, Sujtó László fordításában már 2018-ban is megjelent (Atlantisz, Bp.)

Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban

Szerk. Kovács Imre
Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, Bp., 2021.
432 old., 4300 Ft

LENCSES Ákos

A statisztikai adatszabályozás módszerei a kezdetektől napjainkig Magyarországon
MTA KIK – KSH Könyvtár, 2020. 207 old.
(A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 43. [118.] A statisztika története, 5.)

POLÓNYI István
A felsőoktatás politikai gazdaságtana
 Magyarország a 21. századi iskolázottsági és innovációs rendszerben
 Gondolat, Bp., 2020.
 263 old., 3000 Ft

RÓNAY Zoltán
Vezetők, testületek, felelősség a felsőoktatási intézményekben, különös tekintettel az állami egyetemekre
 ELTE PPK – L'Harmattan, Bp., 2019. 322 old., 3490 Ft
 (Metszéspontok)

SZALAI Júlia
A nem polgárosuló középosztály
 Az „államfűggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon
 Balassi, Bp., 2020.
 223 old., 3200 Ft

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Egyetemes történelem

APPLEBAUM, Anne
Vörös éhínség
 Sztálin háborúja Ukrajna ellen
 Ford. Tomori Gábor
 /Red famine/
 Európa, Bp., 2020.
 511 old., 4999 Ft

Balkán-kronológia
 Szerk. Demeter Gábor
 1. köt. Birodalmak szorításában, 1700–1878
 BTK Történettudományi Intézet – Institut za Istoricheski Isledvaniya pri BAN, Bp. – Szófia, 2020.
 226 old. (Publications of the Bulgarian–Hungarian History Commission, 6.)

BEREND, Ivan T.
A century of populist demagogues
 Eighteen European portraits, 1918–2018
 CEU Press, Bp. – New York, N.Y., 2020.
 VIII+339 old.

BROWNING, Christopher
 Átlagemberek
 A 101-es tartalékos rendőrszázlój és a végső megoldás Lengyelországban
 Ford. Szekeres Gábor
 /Ordinary Men/
 K. u. K., Bp., 2019.
 279 old., 3300 Ft
A mű először 1992-ben jelent meg.

Bulgaria and Hungary in the First World War
 A View from the 21st Century
 Eds. Gábor Demeter, Csaba Katona, Penka Peykovska
 Research Centre for the Humanities – Institute for Historical Studies BAS, Bp. – Szófia, 2020.
 466 old., 3200 Ft
 (21st-century studies in humanities)

BÚR Gábor
Afrika-történeti tanulmányok, II.
 Afrika Kutatási Program – ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék – Mundus Novus, Érd, 2020. 636 old., 2900 Ft
 (Hagyományos kultúrák a modern Afrikában, 24.)

Az Egyesült Államok útja Trianonhoz
 Az Inquiry és Magyarország jövője, 1917–1918
 Források
 Szerk. Glant Tibor, km. Balogh Máté Gergely

BTK Történettudomány Intézet, Bp., 2020.
 272 old., 2900 Ft
 (Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 5. – Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak)

E. KOVÁCS Péter
Zsigmond császár megkoronázása Rómában
 Tarsoly, Bp., 2020.
 233 old. 3000 Ft

FRANK Tibor
Viktória királynő kezeihez
 Az osztrák–magyar kiegyezés brit tükörben, 1865–1870
 Gondolat, Bp., 2019.
 352 old., 5000 Ft
A könyv korábbi változatai „The British image of Hungary, 1865–1870”, majd „Picturing Austria–Hungary, The British Perception of the Habsburg Monarchy 1865–1870” címmel (Bp., 1976, illetve Boulder, Colorado, 2005) jelentek meg.

GÖTZ, Aly
Európa a zsidók ellen, 1880–1945
 Ford. Kerényi Gábor
 /Europa gegen die Juden, 1880–1945/
 L'Harmattan, Bp., 2019.
 382 old., 3990 Ft

KENNAN, George Frost
Emlékiratok I–II.
 Ford. Baranyi Tamás Péter
 /Memoirs/
 Antall József Tudásközpont, Bp., 2020. 512, 307 old., 6500 Ft
Az 1. kötet az 1925–1950, a 2. az 1950–1963 évekre vonatkozó emlékiratokat tartalmazza.

KERSHAW, Ian
A pokolba és vissza
 Európa, 1914–1949
 Ford. Molnár György
 /To hell and back/
 Kossuth, Bp., 2021.
 623 old., 6990 Ft

KOVÁCS Szilvia
„Különösen angolokat, magyarokat és németeket kérünk...”
 Pápák, ferencesek és az Arany Horda
 Balassi, Bp., 2020.
 258 old., 3000 Ft
 (Magyar őstörténeti könyvtár, 14.)

LÉVAI Csaba
„Förtelmes kereskedelem”
 A rabszolgakereskedelem és a rabszolgatartó rendszerek kialakulása a kora újkori Észak-Amerikában
 L'Harmattan–Uránia, Bp., 2020. 517 old., 4990 Ft

MATHEY Éva
Az Egyesült Államok és a magyar revíziós törekvések a két világháború között
 DE Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2020.
 232 old., 3200 Ft
 (Amerika tegnap és ma, 7.)

MITROVITS Miklós
Tiltott kapcsolat
 A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989
 Jaffa, Bp., 2020.
 308 old., 3999 Ft
 (Modern magyar történelem)

PÓSÁN László
Magyarország és a Német Lovagrend a középkorban

DE Lendület „Mo. a középkori Európában” Kutatócsoport, Debrecen, 2019.
 437 old., 4000 Ft
 (Memoria Hungariae, 10.)

ROMSICS Ignác
Honmentők/honvesztők
 Helikon, Bp., 2021.
 387 old., 4499 Ft

ROMSICS Ignác
Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században
 Helikon, Bp., 2020.
 437 old., 4499 Ft

SZÜCS Lászlóné Siska Katalin
Kamál Atatürk reformjainak megítélése a korabeli magyar sajtó és a kormánypárti török Cumhuriyet tudósításai tükrében
 DE Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2020. 381 old.

TOMKA Béla
Európa társadalomtörténete a 20. században
 2. átd., bőv. kiad.
 Osiris, Bp., 2020.
 664 old., 4980 Ft
A könyv első változata 2009-ben (Osiris, Bp.), majd angolul, „A social history of twentieth-century Europe” címmel (Routledge, New York – London, 2013) jelent meg.

ULLRICH, Volker
Nyolc májusi nap
 A Harmadik Birodalom utolsó hete
 Ford. Kurdi Imre
 /Acht Tage im Mai/
 Corvina, Bp., 2020.
 368 old., 4490 Ft

VÁMOS Péter
Magyar–kínai
kapcsolatok,
1949–1989

Források
 Károli Gáspár
 Református Egyetem –
 L'Harmattan, 2020. 864
 old., 5990 Ft
 (Károli könyvek.
 Műfordítás, forrás)

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Magyar történelem

ABLONCZY Balázs
Ismeretlen Trianon

Az összeomlás és
 a békeszerződés
 története, 1918–1921
 Jaffa, Bp., 2020.
 271 old., 3999 Ft
 (Modern magyar
 történelem)

Amikor Sopronra
figyelt Európa

Az 1625. évi soproni
 koronázó országgyűlés
 Szerk. Dominkovits
 Péter, Katona Csaba,
 Pálffy Géza
 MNL Győr-Moson-
 Soproni Levéltár – BTK
 Történettudományi
 Intézet, Sopron – Bp.,
 2020. 567 old.,
 3500 Ft (Annales Archiv
 Soproniensis, 2.)
Párhuzamos angol és
német nyelvű címmel és
alcímmel.

Andrássy Ilona grófnő
irathagyatéka

Szerk. Kovács Lajos.
 3. köt. Színművek
 Rómer Flóris Művészeti
 és Történeti Múzeum,
 Győr, 2020. 398 old.
Az 1. kötet 2017-ben
jelent meg.

Az Anjou-kor
hatalmi elitje
 Szerk. Csukovits Enikő
 MTA BTK Történet-
 tudományi Intézet, Bp.,
 2020.

380 old., XXIV t.
 (Magyar történelmi
 emlékek. Értekezések)

Anjou-kori oklevéltár
/ Documenta res
Hungaricas tempore
regum Andegavensium
illustrantia, 1301–1387
 18. köt. 1334. Szerk.
 Almási Tibor, Piti Ferenc.
 Quintus, Szeged, 2019.
 429 old.

49. köt. 1365 old.
 Szerk. Piti Ferenc
 Quintus, Szeged, 2020.
 509 old.
 50. köt. 1366. Szerk. Piti
 Ferenc. Quintus, Szeged,
 2020. 509 old.
A sorozat 1. kötete 1990-
ben jelent meg, Kristó
Gyula szerkesztésében.

APOR Péter
Forradalom a hátsó
udvarban

Tömegeroszkak,
 anti-szemizmus és
 politikai átalakulás a
 második világháború
 utáni Magyarországon,
 1945–1946
 Jaffa, Bp., 2021.
 319 old., 3499 Ft
 (Modern magyar
 történelem)

Az árnyékos oldalon
 Vidéki Magyarország a
 rövid hatvanas években
 Szerk. Csikós Gábor,
 Horváth Gergely
 Krisztián
 BTK–NEB, Bp., 2020.
 430 old., 3500 Ft
 (Magyar vidék a 20.
 században, 5.)
A Budapesten, 2018.
november 8-án
rendezett konferencia
szerkesztett anyaga.

Az Árpád-kori
országbirok,
udvarbirok és
helyetteseik
okleveleinek kritikai
jegyzéke /

Regesta iudicum
curiae regiae, reginalis
et ducalis et vices
gerentium eorum
tempore regum stirpis
Arpadianae critico-
diplomatica
 Összeáll. Szócs Tibor
 MNL, Bp., 2020.
 400 old.
 (Magyar Országos
 Levéltár kiadványai. II.
 Forráskiadványok, 58.)

ARZ, Arthur
Harc és összeomlás

Az Osztrák–Magyar
 Monarchia vezérkari
 főnökének emlékirata
 az első világháborúról
 Ford. Kisfaludy-Péter
 Elemér
 /Kampf und Sturz der
 Kaiserreiche/
 Km. Ligeti Dávid,
 előszó: Balla Tibor
 Kossuth, Bp., 2021.
 206 old, 3600 Ft

BAGI, Dániel
Divisio regni
 The territorial divisions,
 power struggles,
 and dynastic
 historiography
 of the Árpáds of 11th-
 and early 12th-century
 Hungary
 With comparative
 studies of the Piasts
 of Poland and the
 Přemyslids of Bohemia
 Transl. Jason Vincz
 Research Centre for the
 Humanities, Bp., 2020.
 407 old.
 (Arpadiana, 2.)

BAK, János M. –
PÁLFFY, Géza
Crown and
coronation in Hungary
1000–1916 A. D.
 Research Centre for the
 Humanities – Hungarian
 National Museum,
 Bp., 2020. 263 old.,
 4000 Ft

BÁLING Péter
Az Árpád-ház hatalmi
kapcsolatrendszeri
 Rokonok, barátok és
 dinasztikus konfliktus
 Kelet-Közép-Európában
 a 11. században és a 12.
 század elején
 ELKH BTK, Bp. 2021.
 567 old., 4655 Ft
 (Arpadiana, 7.)

BALLABÁS Dániel –
PAP József – PÁL Judit
Az országgyűlés
tagjainak
archontológiája

EKE Líceum, Eger, 2020.
 639 old.
 (Az Eszterházy
 Károly Egyetem
 Történelemtudományi
 Doktori Iskolájának
 kiadványai – Képviselők
 és főrendek a dualizmus
 kori Magyarországon, 2.)

BARÁTH Katalin
A történetírás terhe
 Kijárat, Bp., 2021.
 272 old., 2635 Ft

BARÁTH Magdolna –
FEITL István
Kérdések és válaszok
a Rákosi-korról,
1949–1956
 Napvilág, Bp., 2021.
 307 old., 2600 Ft

BARTHA Ákos
Bajcsy-Zsilinszky Endre
 Életút és utóélet
 2. jav. kiad.
 MTA BTK
 Történettudományi
 Intézet, Bp., 2020.
 657 old., 3990 Ft
 (Magyar történelmi
 emlékek. Értekezések)
Az 1. kiadás 2019-ben
jelent meg.

BÉL, Matthias
Notitia Hungariae
novae historico
geographica,
... comitatum
ineditorum

Tom. 6. Comitatus
 Abaujváriensis,
 Gömöriensis, Thornensis
 et Borsodiensis
 Ed. Gregorius Tóth
 Institutum Historicum
 Academiae Scientiarum
 Hungaricae – Archivum
 Hungariae Regnicolare,
 Bp., 2020. 478 old.
A Bél Mátyás
országleírásainak
kéziratban maradt
fejezeteit közléte
szorozat 1. kötete
2011-ben jelent meg.

B. SZABÓ János –
SUDÁR Balázs
Az Árpád-ház
nyomában
 BTK Történettudományi
 Intézet, Bp., 2021.
 298 old., 3490 Ft
 (Források és
 tanulmányok, 5.)

Budai úrinők
romlakásban
 Levelek a Fény utcából,
 1944–1947
 Szerk., bev. Géza
 Eleonóra
 BFL – ELTE BTK, 2020.
 241 old., 2125 Ft
 (Budapest történetének
 forrásai, 14.)

CARLBERG, Ingrid
„itt egy szoba, és rád
vár...”
 Raoul Wallenberg
 története
 Ford. Garam Katalin
 „Det står ett rum här
 och väntar på dig...”
 Noran Libro, Bp., 2020.
 751 old., 6640 Ft

CIEGER András – EGRY
Gábor – KLEMENT
Judit
Kérdések és válaszok
a dualizmus kori
Magyarországról,
1867–1918
 Napvilág, Bp., 2021.
 230 old., 2600 Ft

CSAPODY Miklós
A mi szagláraink
 Irodalmi élet, politika és állambiztonság, 1974–1989
 Magyar Napló, Bp., 2019. 845 old., 4500 Ft

CSORBA László
Haza, nemzet, felekezet
 Tanulmányok a polgári átalakulás politikai, társadalmi és felekezeti viszonyainak köréből
 Line Design, Bp., 2020. 269 old. 3500 Ft
 (48-as könyvtár)

CSUKOVITS Enikő
Az Anjouk Magyarországon
 2. köt. I. (Nagy) Lajos és Mária uralma (1342–1395)
 MTA BTK
 Történettudományi Intézet, Bp., 2019. 178 old., 1490 Ft
Az 1. kötet 2012-ben jelent meg.

DEÁK Ágnes – TAMÁS Ágnes
Sziszifuszok küzdelme
 Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875
 Km. Cieger András
 Kronosz, Pécs, 2021. 610. old., 5500 Ft

A debreceniség mintázatai
 Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig
 DE University Press, Debrecen, 2020. 373 old., 3400 Ft
 (Locī memoriae Hungaricae, 9.)

DEMME József
Szörnyeteg Felső-Magyarországon?

Grünwald Béla és a szlovák–magyar kapcsolatok története
 Ráció, Bp., 2021. 283 old., 3750 Ft

DÉVÉNYI Anna
Nemzetnevelés-parafrazisok
 A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig
 Kronosz, Pécs, 2020. 275 old., 4350 Ft

DOMBI Gábor
Osztályellenségek
 Az 1951-es budapesti kitelepítés zsidó áldozatai
 NEB, Bp., 2020. 259 old., 2500 Ft
 (Magyar zsidóság a diktatúrában)

DONÁTH Péter
Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben
 Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején
 Trezor, Bp., 2020. 561 old., 3500 Ft

Az ember helye, a hely embere
 Emberközpontú történetírás, helytörténeti kutatás
 A helytörténetírás módszertani kérdései
 Szerk. Lengvári István, Pilkhoffer Mónika, Vonyó József
 Magyar Történelmi Társulat – MTA Pécsi Területi Bizottsága – Kronosz, Bp. – Pécs, 2019. 633 old., 5500 Ft

Eötvös Loránd emlékalbum
 Szerk. Dobszay Tamás és mások
 Kossuth, Bp., 2019. 175 old., 5990 Ft

Erdélyből jelentik
 A Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának válogatott iratai, 1918. november 3. – 1919. január 29.
 Szerk., bev. L. Balogh Béni
 Iskola Alapítvány – MNL, Kolozsvár – Bp., 2020. 286 old., 3500 Ft

Érzelmek és mostohák
 Mozaikcsaládok a régi Magyarországon 1500–1850
 Szerk. Erdélyi Gabriella
 BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2019. 308 old., 3490 Ft
 (Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Magyar család-történetek. Tanulmányok, 4.)

Az érzelmek története
 Szerk. Lukács Anikó, Tóth Árpád
 HIK – Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2019. 569 old.
 (Rendi társadalom – polgári társadalom, 31.)

Ezerkilencszáz-nyolcvankilenc
 Magyarország a jelenkorban
 Szerk. Rainer M. János
 1956-os Intézet Alapítvány – Kronosz, Bp. – Pécs, 2020. 390 old, 3950 Ft

1919
 A nagy szétesés (Sorsfordító évek 2.)
 Szerk. Hermann Róbert, Ligeti Dávid
 Országház, Bp., 2020. 289 old.
 (Tudományos konferenciák az Országházban)

A Budapestben, 2019. november 21-én rendezett konferencia szerkesztett, bővített anyaga.

FÁBIÁN Máté
Egy fajvédő főispán a Horthy-korszakban
 Borbély-Maczkó Emil (1887–1945)
 Magyar Történelmi Társulat – Kronosz, Bp. – Pécs, 2020. 323 old., 3200 Ft
 (Sziluet)

FARKAS Gábor
Az eltűnt Thuróczy nyomában
 A brünni kiadás példányainak provenienciájáról
 OSZK, Bp., 2020. 142 old. 2990 Ft

FAZEKAS István – GEBEI Sándor – PÁLOSFALVI Tamás
Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig
 Országház, Bp., 2020. 475 old., 9980 Ft
 (A magyar országgyűlések története)
A sorozatnak 2015-től 2021-ig összesen nyolc kötete jelent meg.

FEDINEC Csilla – SZAKÁL Imre – CSERNICSKÓ István
A magyarországi ruszinok és ukránok
 MNL, Bp., 2020. 270 old., 2990 Ft
 (Magyarországi kisebbségek: nemzeti, nemzetiségi és vallási közösségek)

FEJŐS Zoltán
„Kaper kóntri”
 Magyar rézbányászok Amerikában
 Korall, Bp., 2020. 285 old., 3600 Ft

(Korall társadalom-történeti monográfiák, 11.)

Festetics Mária grófnő naplója
 Erzsébet királyné bizalmas barátnője
 Sajtó alá rend. Gudula Walterskirchen, Beatrix Meyer
 Ford. Nádori Lídia
 /Das Tagebuch der Gräfin Marie Festetics/
 Helikon, Bp., 2021. 289 old. 3999 Ft

FIZIKER Róbert
Osztárak, magyar: két jó barát? / Österreichischer, Ungar: zwei Brüderlein?
 Tanulmányok az osztárak–magyar kapcsolatok 1867 és 1989 közötti történetéről
 / Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Beziehungen zwischen 1867 und 1989
 Line Design, Bp., 2021. 303 old., 3500 Ft
 (Rerum fides, 4.)

Fodor Pál
Turbék
 Szulejmán szultán szigetvári Türbevárosa a 16–17. századi oszmán-török forrásokban
 Km. Dorogi Ilona
 BTK, Bp., 2020. 176 old., 2490 Ft
 (Szigetvár-könyvek, 1.)

Források a Magyar Királyság kereskedelem-történetéhez
 1. köt. Belkereskedelem (1192–1437)
 2. köt. Külkereskedelem (1259–1437)
 Szerk. Weisz Boglárka
 BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2021. 454, 353 old., 2x 4490 Ft

(Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak)

FÜLÖP Tamás
Megyeszékhelyből város

Szolnok város településfejlődési törekvései a megyeszékhelyé válás és a második világháború közötti évtizedekben
Tanulmánygyűjtemény
Neumann János Egyetem – MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, Kecskemét–Szolnok, 2020. 439 old.

GÁL Judit
Dalmácia helye az Árpád-kori magyar királyságban

BTK, Bp., 2020.
294 old., 3290 Ft
Megjelent angol nyelven is.

GERHARD Péter
Deszkafalak és potyavacsorák

Választói magatartás Budapesten a Tisza Kálmán-korszakban
Korall, Bp., 2019.
371 old., 3900 Ft
(Korall társadalomtörténeti monográfiák, 10.)

GROSS-HOFFINGER, Anton Johann
Magyarország, a birodalom, az ország és a nép, a mostani állapotában

Az 1830-as, 1832-es és 1833-as magyar országgyűlési tárgyalások hátterének őszinte megvilágításával együtt
Ford., jegyz. Óvári Csaba /Ungarn, das Reich, Land und Volk wie es ist/
Attraktor, Máriabesnyő, 2020. 239 old., 3400 Ft
(Élet-utak, 9.)

GYÁNI Gábor
A nő élete – történelmi perspektívában

BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2020.
273 old., 3590 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értékezések. Magyar család-történetek. Tanulmányok, 6.)

A gyermekvonatok / De Hongaarse kindertreinen

Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után / Een levende brug tussen Hongarije, Nederland en België na de Eerste Wereldoorlog
Szerk. Maarten J. Aalders, Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya
L'Harmattan – Uitgeverij Verloren, Bp. – Hilversum, 2020.
208 old., 4990 Ft

Háborús hétköznapiak III.

Tanulmánykötet
Szerk. Sallay Gergely Pál, Török Róbert, Závodi Szilvia
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Bp., 2019. 302 old.
A Budapesten, 2017. december 7–8-án rendezett konferencia válogatott, szerkesztett anyaga.

Habsburg Ottó és az államhatalom

Levéltári források az utolsó magyar trónörökösről
Bev., vál., jegyz., szerk. Kocsis Piroska, Ólmosi Zoltán
Habsburg Ottó Alapítvány – MNL – Corvina, 2020. 304 old.

(A Habsburg Ottó Alapítvány kiadványai, 1.)

HALMOS Károly

Költség és költészet
Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet – L'Harmattan, Bp., 2021. 387 old., 4490 Ft

HATOS Pál
Rosszfiúk világorradalma

Az 1919-es Magyarországi Tanács-köztársaság története
Jaffa, Bp., 2021.
608 old., 4499 Ft
(Modern magyar történelem)

A herceg történésze

Hajnal István az Esterházyak szolgálatában, 1922–1930
S. a. r. Viskolcz Noémi
MTA KIK – Kossuth, 2019. 231 old., 3400 Ft
(Esterházyana)

HERMANN Róbert
Rendszerváltástól a megtorlásig

Tanulmányok az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc történetéről
Line Design, Bp., 2020.
282 old., 3500 Ft
(,48-as könyvtár)

A Horthy-korszak vitatott kérdései

Konferencia, MTA székháza, Díszterem, 2020. szeptember 14–15.
Kossuth, Bp., 2020.
319 old., 3800 Ft
A kötet 28 referátum és korreferátum szövegét tartalmazza, szerzőik hét egyetemről és hét más kutatóhelyről kerültek ki.

Impériumváltás Erdélyben 1918–1920

Szerk. Kovács Kiss György
Komp-Press – Iskola Alapítvány, Kolozsvár, 2020. 399 old., 3500 Ft

Iratok a Külügyminisztérium történetéhez, 1951–1984, I–III.

1. köt. 1951–1962
2. köt. 1963–1972
3. köt. 1973–1984
Főszerk. Sáringer János, Soós Viktor Attila
Írott Szó Alapítvány – Magyar Napló, Bp., 2020. 602, 586, 739 old.

KÁDÁR Zsófia
Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században

A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok BTK Történettudományi Intézet, 2020. 475 old., 4990 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értékezések)

KÁLI Csaba
Zala megye szovjetizálása, 1945–1950
BTK–NEB, Bp. 2021.
464 old., 3900 Ft

Kapiller Imre
emlékkönyv

Szerk. Horváth Zita és mások
MNL Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2019. 320 old.

KATONA Tamás – RÁDAY Mihály
Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei

3. köt. Arcok és sorsok. Hol sirjaik domborulnak
Szerk. Csorba László
Corvina, Bp. 2020.
442 old., 6990 Ft

Az 1. kötet 2013-ban, a 2. kötet 1916-ban jelent meg.

Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon

Szerk. Pap József, Ballabás Dániel
EKE Líceum, Eger, 2020. 380 old.
(Parlamentarizmus-történeti tanulmányok, 1.)

KINCSES Katalin Mária
A Rákóczi-kultusz első szobrai

Gondolat, Bp., 2021.
256 old., 6000 Ft

KISS Erika
Erdély zsidóságának története temetői és zsinagógái fényében
Logos, Bp., 2020.
399 old., 3000 Ft
(Historia diaspora, 27.)

KISS Zsuzsanna
Az egyedüli tér
Társas élet és közélet Zala megyében a neoabszolutizmus korában
Kijárat, Bp., 2020.
243 old., 3100 Ft
(Compass. Társadalomtörténeti tanulmányok 1.)

KOLOH Gábor
„Szántani lehet, de vetni nem muszáj”
Az ormánsági egykézés története (1790–1941)
BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2021.
378 old., 3490 Ft

KOVÁCH Ernő
Zala vármegyétől a bécsi magyar királyi nemesi testőrségig
Galsai Kovách Ernő honvéd őrnagy emlékiratai
Sajtó alá rend. Fonda Almerigo, Hermann Róbert

1. köt. Line Design, 2020, 312 old., 3500 Ft (48-as könyvtár)

Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében / Environmental Processes from the Hungarian Conquest to the Present in the Light of Historical Sources and Scientific Evidence
Eds. Gábor Demeter és et al.
Bölcsészettudományi Központ, Bp., 2021. 273 old.
(Környezettörténet, 3.)

Köszegi polgárok
Szerk. Mátyás Mónika
Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg, 2021. 202 old., 2900 Ft
(Beszélő városok)

KRAHULCSÁN Zsolt Pártállambiztonság
Arcképek Kádár titkosszolgálatából
NEB, Bp., 2020. 330 old., 3000 Ft
(NEB könyvtár)

LÁSZLÓ Zsófia, V. Példás asszonyok
Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében, 1711–1825
Ráció, Bp., 2020. 391 old., 3499 Ft
(Ligatura)

A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása
Szerk. Papp Klára, Püski Levente, Novák Ádám
DE Történeti Intézete, Debrecen, 2019. 426 old., á. n.
(Speculum historiae Debreceniense, 26.)

CIÉGER András
A magyar országgyűlés a dualizmus korában, I.
A képviselőház Országház, Bp., 2021. 460 old.
(A magyar országgyűlések története)

TÓTH-BARBALICS Veronika
A magyar országgyűlés a dualizmus korában, II.
A főrendiház Országház, Bp., 2021. 363 old.
(A magyar országgyűlések története) (Az I–II. kötet ára együtt: 8990 Ft)
A sorozatnak 2015-től eddig összesen nyolc kötete jelent meg.

Magyarország és szomszédai
Kisebbségvédelem a kétoldali szerződésekben
Szerk. Vizi Balázs
TK Kisebbségkutató Intézet – L'Harmattan, Bp., 2021. 293 old., 3690 Ft

Magyarország hadtörténete
2. köt. Az oszmán hódítás kora, 1526–1718
Szerk. Mészáros Kálmán Zrínyi, Bp., 2020. 612 old.
A kiadványsorozat (főszerk. Hermann Róbert) első kötete 2015-ben jelent meg, és ezzel befejeződött.

Márki Sándor naplói
Szerk., sajtó alá rend. Erdész Ádám
3. köt. 1904–1914
MNL Békés Megyei Levéltára, Gyula, 2021. 455 old., 3045 Ft
Az 1. kötet (1873–1892) 2015-ben, a 2. (1893–1903) 2018-ban jelent meg.

MÁTHÉ Áron
Vörös karszalag
Ideiglenes karhatalmi osztatok 1944–1945-ben
Jaffa, Bp., 2020. 231 old., 3999 Ft
(Modern magyar történelem)

Megszállás vagy segítségnyújtás
A Csehszlovákia elleni intervenció fogadtatása Magyarországon 1968-ban
Kronosz–ÁBTL, Pécs–Bp., 2019. 218 old., 2750 Ft
(Közelmúltunk hagyatéka)

MELKOVICS Tamás
A reformkori főrendi ellenzék és 1839–40-es zászlóbontása
Országház, Bp., 2020. 403 old., 6580 Ft
(Országgyűlési értekezések)

MIHALIK Béla Vilmos
A kétszer megváltott nép
Katolikus egyház a Jászkunságban, 1687–1746
BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2020. 291 old., 3290 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

„...minden édenek neve vad poklokat bűvöl...”

A Magyarországi Tanácsköztársaság
Szerk. Ligeti Dávid, Vörös Boldizsár
Országház, Bp., 2020. 366 old., 6990 Ft
(Tudományos konferenciák az Országházban)
A Budapesten, 2019. szeptember 11–12-én rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

MISKOLCZY Ambrus
Széchenyi Ferenc a szabadkőművesség erénykultuszától a katolikus megújulásig
Universitas, Bp., 2019. 152 old., 1890 Ft

MOLNÁR András
Deák Antal hagyatéka
Egy ellenzéki politikus Zala megyében, 1789–1842
Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Önkormányzata, Zalaegerszeg, 2021. 222 old.

MOLNÁR Péter
Garázda Péter sordöntő évei
Reciti, Bp. 2019. 236 old.
(Irodalomtörténeti füzetek 182.)

NAGY András
Halálos együttérzés
A „magyar ügy” és az ENSZ, 1956–1963
Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete – Kossuth, Kőszeg–Bp., 2020. 477 old., 4990 Ft

NAGY János
Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen
BFL – Mika Sándor Egyesület, Bp., 2020. 583 old.
(Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából, 7. – Acta historica Societatis de Alexandro Mika nominatae, III., 1.)

NAGY Levente
A király, a zsarnok és a propaganda
Mátyás király és a 15. századi Drakula-történetek
Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Bp., 2021. 223 old. 3200 Ft

NOVÁK Attila
Ideológia és önazonosság
Az 1953-as budapesti cionista per
NEB, Bp., 2020. 203 old., 2500 Ft
(Magyar zsidóság a diktatúrában)

Nunciusi jelentések
1. köt. Dai rapporti del primo nunzio apostolico in Ungheria
S. E. Mons. Lorenzo Schioppa, 1920–1925 / Lorenzo Schioppa első magyarországi nunciusi politikai jelentéseiből, 1920–1925
Ed. Somorjai Ádám
METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica, Bp., 2020. 382 Ft

OROSZ István
Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról
DE Történeti Intézet, Debrecen, 2020. 348 old., 4275 Ft
(Speculum historiae Debreceniense, 30.)

Örök Mohács
Szövegek és értelmezések
Szerk. B. Szabó János, Farkas Gábor Farkas BTK, Bp., 2020. 967 old., 4900 Ft
(Mohács, 1526–2026)

Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940
Szerk. Erdélyi Gabriella
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2020. 313 old., 3490 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések – Magyar családtörténetek. Tanulmányok, 5.)

PÁKEI Lajos**Az Ausztriai Birodalom némely részeiben tett utazásom jegyzetei, 1830**

Sajtó alá rend., jegyz., utósó: S. Sárdi Margit, km. Sas Péter
Attraktor, Máriabesnyő, 2021. 268 old., 3900 Ft
(Élet-utak, 10.)

Perényi Zsigmond báró

Az 1848–1849. évi országgyűlés mártirjai
Szerk. Kedves Gyula, Pelyach István
Országház, Bp., 2020. 265 old., 3596 Ft
(Konferenciák az Országgyűlési Múzeumban, 5.)
A Budapest, 2019. október 7-én rendezett konferencia szerkesztett előadásai.

PETŐ Andrea

Árnyékban
Rajk Júlia élete
2. jav., átd. kiad.
Jaffa, Bp., 2020. 326 old., 3799 Ft
(Modern magyar történelem)
Az első kiadás, „Rajk Júlia” címmel, 2001-ben jelent meg.

Püspökök, káptalanok, tizedek

Tanulmányok
Szerk. Thoroczkay Gábor
Kronosz, Pécs, 2020. 220 old.
(Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései, 1.)

A Rajk-per éve

Közelítések 1949-hez
Szerk. Takács Tibor
ÁBTL–Kronosz, Bp. – Pécs, 2020. 246 old., 4350 Ft
(Közelmúltunk hagyatéka)

Reformer vagy lázadó?

Bethlen Miklós és kora
Szerk. Horn Ildikó, Lacházi Gyula
L'Harmattan, Bp., 2020. 410 old., 3990 Ft
(Humaniórák)

Rendi országgyűlés, polgári parlament

Érdekképviselő és törvényhozás
Magyarországon a 15. századtól 1918-ig
Szerk. Dobszay Tamás és mások
MNL–EKE, Eger, 2020. 627 old.

RÉVÉSZ Sándor**Dobi István**

Az elfeledett államfő
Egy nincstelen parasztfiú útja a hatalomba
Európa, Bp., 2020. 477 old., 5999 Ft

RÉVÉSZ Tamás**Nem artak katonát látni?**

A magyar állam és hadserege
1918–1919-ben
BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2020. 289 old., 2900 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések – Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 4.)

Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban

Dokumentumok
Szerk., bev. L. Balogh Béni
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2020. 258 old., 2900 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak – Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 6.)

SLACHTA Krisztina
Rokonlátogatók

A magyarországi németek kapcsolatainak állambiztonsági ellenőrzése
Egy ellenségkép története
Elemzés és források
Kronosz–ÁBTL, Pécs–Bp., 2020. 324 old., 4500 Ft
(ÁBTL monográfiák)

SKORKA Renáta**A gölnci bányajog**

BTK Történettudományi Intézet – Martin Opitz, Bp., 2020. 183 old., 2490 Ft

SZALAI Béla**A tizenöt éves háború metszeteken**

Km. Budai-Király Tímea
MTA KIK, Bp., 2021. 359 old., 8990 Ft

A számontartott nemzet

A Trianon előtti és utáni évtizedek
Magyarországa statisztikai térképeken
Szerk. Rózsa Dávid, Rovács Barna
KSH, Bp., 2020. 407 old., 14 490 Ft

Székesfehérvár épített katonai öröksége, 1867–1918

Szerk. Páli-Herczeg Zsuzsanna, Závodi Szilvia
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp., 2020. 120 old.
(Az Osztrák–Magyar Monarchia épített katonai öröksége, 1867–1918)

SZEMETHY Tamás
Katonabárók és hivatalnok grófok

Új arisztokraták a 18. századi Magyarországon
MNL – BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2020. 479 old.

Szent László emlékkönyv

Szerk. Bódvai András
Bethlen Gábor
Alapkezelő, Bp., 2020. 231. old., 4748 Ft

Tanácsköztársaság Zala megyében

Szerk. Paksy Zoltán
MNL Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2020. 373 old.
(Zalai gyűjtemény, 83.)

THOROCZKAY Gábor**A középkori Magyarország**

Állam és ideológiák
ELTE BTK, Bp., 2020. 143 old.

A 18. századi arisztokrácia mindennapjai

Theresa Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759)
Közzad. Arany Krisztina és mások
BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2021. 357 old., 3490 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Elbeszélő források. Magyar Családtörténetek. Források, 3.)

TÓTH G. Péter**Boszorkánypánik és babonatéboly**

Balassi, Bp., 2020. 742 old. 7500 Ft
(Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 10.)

TÓTH Imre**Két Anschluss között**

Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig
Kronosz, Pécs, 2020. 471 old., 5500 Ft

TÖRŐ László Dávid
A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki

Eckhart Ferenc történeti munkásságának főbb problémái
Ráció, Bp., 2020. 271 old., 3250 Ft

Történelem és erőszak

Szerk. Margittai Linda – Tomka Béla
Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Szeged, 2021. 640 old.

Történeti emlékezet és rendszerváltások

Hatalmi és politizálási alternatívák a 20. századi Magyarországon
Város és vidék
Szerk. Barta Róbert, Csizsár Imre
DE Történelmi Intézete, Debrecen, 2020. 312 old.
A Hajdúnánáson, 2019. május 31-én „Emigráció, ellenállás, rendszerváltás. Hatalmi és politizálási alternatívák a 20. századi Magyarországon” címmel rendezett konferencia válogatott, szerkesztett előadásai.

Trianon 1920–2020

Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920
Eds. Róbert Barta, Róbert Kerepeszki, Krzysztof Kania
University of Debrecen, Faculty of Arts and Humanities, Department of History, Debrecen, 2021. 254 old.

Turbék

Szulejmán szultán zarándokvárosa
Szerk. Pap Norbert
BTK–PTE, Bp., 2020. 593 old., 3600 Ft
(Szigetvár-könyvek, 2.)

UNGVÁRY Krisztián Horthy Miklós

A kormányzó és felelőssége, 1920–1944 Jaffa, Bp., 2020. 224 old., 3999 Ft (Modern magyar történelem)

URBÁN Aladár

A törvényesített forradalomtól az önvédelmi háborúig
Válogatás Urbán Aladár írásaiból
Szerk. Hermann Róbert
Line Design, Bp., 2020. 312 old., 3400 Ft (48-as könyvtár)

VADAS András Egy határfolyó környezettörténete

Háború és vízgazdálkodás a kora újkori Rába-völgyben
BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2021. 331 old., 3990 Ft (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

VALUCH Tibor Mindennapi történeteink

Válogatott társadalom-történeti tanulmányok
Kronosz, Pécs, 2020. 274 old., 3200 Ft

VELIUS, Caspar Ursinus De interitu Ludovici regis et clade Hungariae / Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról

A long-lost report about the battle of Mohács / Egy elveszettnek hitt beszámoló a mohácsi csatáról
Szerk. Kasza Péter, Tóth Gergely, km.
Ford. Szebelédi Zsolt, Szilágyi Emőke Rita, Hutai Zsófia
BTK–OSZK, Bp., 2020. 193 old., 2800 Ft (Mohács, 1526–2026)

A világháború kálváriáját járva

A Pécsi Egyházmegye és az I. világháború Bev., szerk. Csibi Norbert, Vértesi Lázár
META, Pécs, 2019. 672 old.
(Pécsi egyháztörténeti műhely, 8.)

VONYÓ József Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944

Tanulmányok, dokumentumok
Kronosz, Pécs, 2021. 736 old. 7950 Ft

WEISZ, Boglárka Markets and Staples in the Medieval Hungarian Kingdom

Trans. by Alan Campbell
/Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban/
Research Centre for the Humanities, Bp., 2020. 258 old.
(Arpadiana, 1.)

ZÁVODSZKY Géza A kolozsvári alma matertől a Magyar Nemzet rostrumáig

Pethő Sándor (1885–1940)
Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp., 2019. 352 old., 3200 Ft (Sziluett)

ZEKE Gyula Borbélyok, frizőrnők, fodrászok

Egy szakma és társadalma a modern kori Budapesten
Balassi, Bp. 2021. 440 old., 4400 Ft

Zrínyi-Újvár

Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán
Szerk. Hausner Gábor, Németh András

Dialóg Campus, Bp., 2019. 342 old., 4300 Ft

VALLÁS

BARNA Gábor Árpád-házi Szent Margit

Tanulmányok a szent 20. századi tiszteletéről
MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2019. 150 old.
(A vallási kultúrakutatás könyvei, 45.)

BARTON, John A Biblia története

A világ legnagyobb hatású könyve
Ford. Babarczy Eszter
/A History of the Bible/
Osiris–MCC, Bp., 2020. 568 old., 5980 Ft (Idea conservativa)

Egyházvezetők

Szerk. Mirák Katalin
2. köt. Nagy Gyula, Harmati Béla
Luther, Bp., 2020. 854 old., 4990 Ft (Háló, 3.)
A Magyarországi Evangélikus Egyház a Rákosi- és a Kádár-korszakban; az 1. kötet 2014-ben jelent meg.

Az első világháború és a görögkatolikusok

Tanulmánykötet
Szerk. Marosi István, Suslik Ádám
Szt. Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza–Beregszász, 2020. 185 old.
(Collectanea Athanasiana. I., Studia, 11.)
A Beregszászon, 2015. november 26-án rendezett konferencia szerkesztett előadásai.

Formularium ecclesiae Strigoniensis

Ed. Petrus Erdő, Cornelius Szovák, Petrus Tusor
2. jav. kiad.
MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport – MTA–ELTE–PPKE Ókortudományi Kutatócsoport – Gondolat, Bp., 2020. LXXXIV, 880 old.
(Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae. Ser. 2., Collectanea studiorum et textuum. Classis 1., 4.)

Források a magyar görögkatolikusok történetéhez

4. köt. 1917–1925
Szerk. Véghseő Tamás
Szt. Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2020. 809 old.
(Collectanea Athanasiana. II., Textus/Fontes, 4/4.)
A sorozat 1. kötete 2014-ben jelent meg.

GYÓRFY Eszter

Átrajzolt határok
Felekezeti együttélés, vallási és etnikai kötődések Székelyföld és Moldva határán
Balassi, Bp., 2021. 328 old., 3900 Ft (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 12.)

Hermész

Triszmegisztosz bölcsessége
Szerk. Kárpáti Gábor
Csaba
Ford. Hamvas Endre
Ádám, László Levente, Tar Ibolya
Tanulmány: Hamvas Endre Ádám, Kárpáti Gábor Csaba
Szenzár, Bp., 2020.

634 old., 4499 Ft (Bibliotheca hermetica)

Hódmezővásárhelyi református prédikátorok és lelképásztorok almanachja 1569-től a legújabb időkig
Összeáll. Presztóczi Zoltán
MNL Csongrád Megyei Levéltár, 2019. 250 old.
(Dél-alföldi évszázadok, 33.)

JÁNOS PÁL, Szt.

II. János Pál megnyilatkozásai I–III.
Pápai dokumentumok, 1978–2005
Szerk. Diós István, km.
Csaba Györgyné és mások
2. kiad. Szt. István Társulat, Bp., 2021. 970, 894, 351 old., 9800 Ft

Jezsuiták

Magyarországon
A kezdetektől napjainkig
Szerk. Szokol Réka, Szőnyi Szilárd
Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – Jezsuita, Bp., 2021. 635 old., 7400 Ft

Katolikus egyházi társadalom

Magyarországon a 18. században
Szerk. Forgó András, Gözsy Zoltán
META, Pécs, 2019. 437 old.
(Pécsi egyháztörténeti műhely, 11.)
A Pécsen, 2018. szeptember 28–29-én rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

KLESTENITZ Tibor Pajzs és kard

Bangha Béla élete és eszméisége
Századvég, Bp., 2020. 431 old., 3490 Ft

KÖVES-ZULAUF, Thomas
Római vallás- és
irodalomtörténeti
tanulmányok

Typotex – BTK Moravcsik
 Gyula Intézet, Bp., 2021.
 440 old., 2500 Ft
 (Daphnon. 2.,
 Tanulmánykötetek, 1.)

A Pannonhalmi
egyházmegye zsinatai

Összeáll., bev., jegyz.
 Dénesi Tamás
 BTK Történettudományi
 Intézet, Bp., 2021.
 312 old., 3200 Ft
 (Magyar történelmi
 emlékek. Okmánytárak.
 Egyháztörténeti források,
 17.)

PETI Lehel
„Krisztus ajándéka van
bennünk”

Pünkösddizmus
 moldvai román, roma
 és csángó
 közösségekben
 Balassi, Bp., 2020.
 164 old., 3000 Ft
 (Vallásantropológiai
 tanulmányok Közép-
 Kelet-Európából, 9.)

RUGÁSI Gyula
Mózes és a könyv
 Kalligram, Bp., 2020.
 246 old., 3500 Ft

SIMON Róbert
Vallás, vallástudomány,
vallástudósok
 Corvina, Bp., 2020.
 388 old., 4990 Ft

SZIGETI Jenő
A népi vallásosság
és kegyesség a 18. és
19. században

Válogatott tanulmányok
 Magyar Vallástudományi
 Társaság – L'Harmattan,
 Bp., 2020. 247 old.,
 2990 Ft
 (Vallástudományi
 könyvtár, 17.)

A veszprémi egyház-
megye egyházlátogatási
jegyzőkönyvei,
1778–1779

1. köt. Zala megye
 Közread., bev.
 Kanász Viktor
 Veszprémi Főegyház-
 megyei Levéltár,
 Veszprém, 2020. 486 old.
 (A veszprémi egyház-
 megye múltjából, 35.)

Zsidó székelyek
 A bőzódújfalusi
 szombatos közösség
 emlékezete

Sajtó alá rend., bev.,
 jegyz. Újlaki-Nagy Réka
 Balassi, Bp., 303 old.,
 3400 Ft

ZENE

BARTÓK Béla, ifj.
Bartók Béla életének
krónikája

Magyarságkutató
 Intézet, Bp., 2021. 481
 old., 2280 Ft
Megjelent, Rubin Márta
fordításában, angol
nyelven is.

DALOS Anna
Ajtón lakattal
 Zeneszerzés a Kádár-
 kori Magyarországon,
 1956–1989
 Rózsavölgyi, Bp., 2020.
 432 old., 4990 Ft
 (Musica scientia)

DOHNÁNYI Ernő
Válogatott írások és
nyilatkozatok

Közread. Kusz Veronika
 Rózsavölgyi, Bp., 2020.
 560 old., 4490 Ft
 (Zeneszerzők írásai)

PAKSA, Katalin
A History of Hungarian
Folk Music

Trans. by Judit Pokoly
 /Magyar
 népzene-történet/
 BTK Zenetudományi
 Intézet – Balassi, Bp.,
 2020. 320 old., 5000 Ft

Összeállította:

PAJKOSSY GÁBOR

Zoltán Gábor *Szomszéd: Orgia előtt és után* c. könyvének egyik szakasza (Kalligram, Budapest, 2018, 256–264. old.) formabontó és korszakos hatású filmek – a *Hannibál tanár úr*, a *Vasvirág*, a *Hideg napok* – operatőrének, Szécsényi Ferencnek a pályakezdését vázolja fel. Illetve inkább azt, ami majd a felszabadulás után a pályakezdést egyáltalán lehetővé tette a szegényparaszti családból származó, félárva, nevelőszülőknél nevelkedő, a négy elemi után ipariskolát végző Szécsényi számára. Tizenöt évesen a nevelőszülőktől apjához került Budára, aki Villányi báróéknál volt kertész, ő maga pedig ételkihordónak állt. Egy alkalommal a Déli Vasútnál filmesekbe botlott, és a forgatás úgy lenyűgözte, hogy feladatát is csak nagy késéssel látta el. Amikor a bárónő erről tudomást szerzett, megkérdezte a kis Feri apját, a fia nem akar-e operatőr lenni. Így esik aztán, hogy Villányi báró, a Filmiroda egyik főrežisére beajánlja őt a cégnél, ahol is kiindulásképpen laboránsként a filmkészítés minden munkafázisát töviről-hegyire el kell sajátítania.

Az indulás tehát szinte mesébe illő. De a kor, ahol mindez zajlik,

REJTVÉNY

egyáltalán nem idilli. A fejezet az ifjú baronesz tépelődésével indít. Semmi sincs úgy, mint régen volt. Az apa sokkal többet van otthon. A szülők egymás közt arról beszélnek, hogy hamarosan el kell adniuk a villát – persze mélyen áron alul. És hogy utána ki kell vándorolniuk – csak egyelőre nem döntötték meg el, Amerikába vagy Svédországba mennének-e. Az ifjú baronesz pedig – Livia, röviden Liv – azon töpreng, hogy talán mégis az lenne a legjobb, ha aznap délután teniszezni menne. Így is tesz – de mindkettejük legnagyobb meglepetésére egyik kollégája vendégeként Szécsényi is ott van a pályán. Liv szó nélkül sarkon fordul, amivel persze vérig sérti Szécsényit.

„Azokban a napokban teljesedik ki Franciaország elfoglalása. [...]”

A fiatalembert váratlanul behívja az igazgató. Közli vele, hogy csupa jót hall róla, meg van elégedve a munkájával. De arra ne számíton, hogy operatőr lehet belőle. Ugyanis utánanézték, és nicsak, kiderült, hogy nincs érettségije. Mindazonáltal laboránsként továbbra is számít rá a vállalat.

A fiatalembert megköszöni, és nem mondja el az igazgatónak, hogy tud róla, miszerint patrónusa, a báró kénytelen volt kivonni tulajdonrészét a Filmirodából. Egy bizonyos, most életbe lépő törvény folyamánaképpen. [...]

Néhány napra rá egy másik barátja elkalauzolja a Győri úti párthelységbe, ahol hivatalos körülmények közepette felvételét kéri a Nyilaskeresztes Pártba. [...]

A nyilasok programjában szerepel, hogy hatalomra jutásuk esetén eltörlik a címeket és rangokat. Ez le van írva. És az sem titok, hogy a zsidókat úgyszintén eltörlik majd.” (i.m., 262. sk. old.)

Kérdésünk erre a vészjósló fordulatra vonatkozik: Mit lehet tudni a Villányi-család (illetve a Villányi-családok) további sorsáról: hova vándoroltak ki, vagy ha itthon ragadtak, mi történt velük a vész-korszakban?

A részletesen okadatolt válaszokat a buksz@c3.hu címre várjuk, a legjobb megfejtés beküldője – amennyiben 2022-ben lesz még BUKSZ – egy éves előfizetést nyer a folyóiratra.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Arató András – politológus, New School for Social Research, New York

B. Kiss Mátyás – doktorandusz, ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola

B. Nagy Anikó – művészettörténész, BTM

Cieger András – történész, BTK, Történettudományi Intézet

Deák Ágnes – történész, SZTE

Györfy Dóra – politológus, közgazdász, PPKE, BCE

Kalmár Miklós – történész, doktorandusz, BCE Levéltára

Kiss Farkas Gábor –

irodalomtörténész, ELTE BTK

Kitzinger Dávid – szociológus, Artisjus

Klima László – nyelvész, régész, PPKE Régészettudományi Intézet

Madarász Aladár – közgazdász, a BUKSZ szerkesztője

Nagy Dániel Gergely – filozófus, oktató, Milestone Institute

Pálffy Géza – történész, ELKH BTK, Történettudományi Intézet

Pályi András – író, Budapest

Rényi Ágnes – szociológus, ELTE TÁTK

Semjén András – közgazdász, KRTK

Sümei István – filozófus, iASK és ELTE PPK

Szücs László Gergely – filozófus, ELKH BTK

Szücs Zoltán Gábor – politológus, ELKH TK, ELTE TÁTK

Tardos Róbert – szociológus, ELTE TÁTK

Tóth Kelemen – doktorandusz, ELTE Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék

Tóth Orsolya – irodalomtörténész, PTE

Zuh Deodáth – filozófus, BTK FI, MTA